ESKİ ANADOLU TARİHİ

Birinci baskı : 1962
İkinci baskı : 1987

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIII. DİZİ — Sa. 7a

DÜNYA TARİHİ

ESKİ ANADOLU TARİHİ

Prof. Dr. FÜRUZAN KINAL

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1987

Türk Tarih Kurumu, dilimizde Tarih ve arkeolojinin bugünkü durumuna göre yazılmış bir dünya tarihinin bulunmamasından dolayı hergün daha ziyade duyulan eksikliği gözönüne alarak, bugünkü ihtiyacı kısmen olsun karşılamak üzere, bir Dünya Tarihi yazılmasına karar vermiş ve bir plân hazırlayarak üyelerinin ve tarihle uğraşan Türk bilginlerinin yardımını sağlamıştır. Birkaç yıldan beri devam eden bu çalışmalardan sonra hazırlanan kısımların derhal basımına başlanmıştır.

Bu plâna göre, Dünya Tarihi yirmi ana bölüm içinde tahminen 40-45 ciltten ibaret olacaktır. İhtiva edeceği bahislerle cilt adetleri aşağıda gösterilen bu büyük eserin kısa bir zamanda tamamlanması mümkün olamıyacağından, hazırlanmış olan ciltlerin sıra gözetilmeden basılarak, Türk aydınlarının istifadesine konması uygun görülmüştür.

Bu seride çıkacak eserler tam ve mükemmel olmak iddiasından uzak bulunmakla beraber, kendi tarihimize ait kısımların ana kaynaklardan faydalanılarak yazılmasına çalışılmıştır. Ahval ve şartlar müsait olduğu zaman, bu eserin çok daha mükemmellerini dilimizde yazılmış görmek büyük emelimizdir.

TÜRK TARİH KURUMU

Dünya Tarihi'nin bölümleri

I.	İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler (Prehistorya)	2 Cilt
II.	Orta Asya (İslâm istilâsına kadar)	1 "
III.	Çin (En eski çağlardan bugüne kadar)	1 "
IV.	Hind (Eski çağlardan bugüne kadar)	3 "
V.	Mezopotamya, Arabistan, Suriye ve Filistin (İslâmlığın çıkışına kadar)	2 "

VI. —	Mısır (Roma istilâsına kadar)	1 Cilt
VII. —	Anadolu (Hellenistik devre kadar)	1 "
VIII. —	Ege, Yunanistan, Makedonya, İskender ve Hellenizm kralları devri	1 "
IX. —	İran (Arab istilâsına kadar)	2 "
X. —	Roma	2 "
XI. —	Bizans	1 "
XII. —	Şarkî Avrupa (Eski çağlardan Ortacağ'ın sonuna kadar)	1 "
XIII. —	İslâm tarihi (Endülüs ve Tavâif-i Mülûk dahil).	2 "
XIV. —	Ortaçağ Türk devletleri	4 "
XV. —	Ortaçağ'da Avrupa	2 "
XVI. —	Osmanlı İmparatorluğu	8 "
XVII. —	Yeniçağ'da Avrupa (Rusya dahil)	3 "
XVIII. —	Yeniçağ'da Orta Asya ve Yakın Doğu'da diğer devletler	1 "
XIX. —	Amerika	1 "
XX. —	Uzak Doğu (Eski çağlardan bugüne kadar) ...	1 "

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX

Giriş XI

I– Coğrafi mekân : Anadolu ..... 1 — 8

II– Anadolu'nun prehistoryası (M.ö. ca. 4000–2500).

a) Taş devri kültürleri ..... 9 — 18

b) Anadolu'da Kalkolitik (veya Eneolitik) çağ kültürü ..... 18 — 33

c) Anadolu'nun en eski halkı ..... 33 — 35

III– Anadolu'da Eski Tunç Devri (M.ö. 2500–2000). 36 — 58

a) Eski Tunç devrinin evsaf ve taksimatı. 36 — 37

b) Eski Bronz çağında başlıca iskân bölgeleri ve şehirler ..... 37 — 49

c) Eski Bronz (Bakırçağ) kültürü ..... 49 — 58

IV– Anadolu'da tarihî devirlere giriş(M.ö.2000–1800). 59 — 61

a) Asur ticaret kolonileri ..... 61 — 66

b) Kuşşara krallığı ..... 66 — 71

c) Proto Hitit medeniyeti ..... 71 — 81

V– Hitit Devletleri siyasî tarihi (M.ö. 1800–1200). 82 — 84

a) Eski Hitit Devleti ..... 84 — 91

b) Eski Şark'ın karanlık çağı ..... 91 — 98

c) Hitit imparatorluğu ..... 98 — 126

VI– Hitit Tarihi kronolojisi ..... 127 — 135

VII– Hitit Kültür Tarihi ..... 136 — 226

a) Hitit devlet teşkilâtı ..... 136 — 147

b) Hitit hukuku ..... 147 — 160

c) Hitit cemiyeti ..... 160 — 163

d) Ekonomi, ticaret ve mübadelât ..... 163 — 169

e) Dil - Yazı ve edebiyat ..... 169 — 185
f) Hitit sanatı ..... 186 — 206
g) Hitit Dini ..... 207 — 226

VIII– Geç Hitit şehir devletleri (M. ö. 1200 – 600). 227 — 262
a) Ege göçleri ..... 227 — 232
b) Göçlerden sonra Önasya ..... 232 — 237
c) Geç Hitit şehir devletlerinin yayılışı ... 237 — 247
d) Geç Hitit şehir devletlerinin tarihi ..... 248 — 262

IX– Geç Hitit şehir devletleri medeniyeti ..... 263 — 281
a) Devlet ve ordu ..... 264 — 267
b) Geç Hitit şehir devletlerinde din ..... 267 — 273
c) Geç Hitit şehir devletleri sanatı ..... 273 — 281

Dizin ..... 283 — 290

ÖNSÖZ

Anadolu tarih kadar eskidir demek, Anadolu'nun tarihteki eskiliğini belirtmeğe yetmez, çünkü tarih yazı ile başlar, oysaki Anadolu toprakları, dünyanın taş devrinden beri, yerleşilmiş nadir bölgelerinden biridir. Bu itibarla, "Eski Anadolu Tarihi" taş devrinden başlamaktadır. Diğer taraftan, eski çağlar tarihi, Eski Şark ve Eski Garb olarak iki ayrı bölgede cereyan eder. Anadolu, Mısır ve Mezopotamya'nın yanında Eski Şark medeniyetini vücuda getiren kültür merkezlerinden biridir. Bu bakımdan da "Eski Anadolu Tarihi" eski-Batı ile temasın başladığı M. ö. VI. yüzyılda sınırlanmıştır.

"Eski Anadolu Tarihi" nin amacı, bu zaman çerçevesi içinde Anadolu'nun Dünya tarihindeki yerini ve önemini belirtmeğe çalışmaktır. Bu gaye için Anadolu'da yaşamış kavimlerin bıraktığı arkeolojik ve epigrafik bütün malzeme incelenmiş, komşu medeniyetlerin Anadolu tarihi ile çağdaş vesikaları da ihmal edilmemiştir. Çok defa arkeolojik eserleri yerinde görmek ve karşılaştırmak için yaz aylarında geziler yapmak gerekmiştir. Bu itibarla, "Eski Anadolu Tarihi" uzun bir çalışmanın mahsulü olmuştur.

Fakat eserin Türk Tarih Kurumu tarafından "Dünya Tarihi" serisi içinde yayımlanması, yazar için bu uzun emeklerin ödülü olmuştur. Çünkü "Eski Anadolu Tarihi" İstanbul Üniversitesinden Prof. Afif Erzen ve Ankara Üniversitesinden Prof. Tahsin Özgüç tarafından, Türk Tarih Kurumu adına incelenmiş ve basılması uygun görülmüştür. Burada adı geçen meslekdaşlarıma yardımları için teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bilhassa Prof. Tahsin Özgüç, Kültepe kazıları ile ilgili bölümlerde değerli işaretlerde bulunmuştur. Aynı suretle, eserin basılmasında yardımını esirgemeyen Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Ulağ İğdemir ile Matbaa Müdürü Gökmen İğdemir'e ve emeği geçen bütün arkadaşlarına candan teşekkürlerimi sunarım.

FÜRUZAN KINAL

G İ R İ Ş

Yakın zamanlara kadar "Eski Şark" mefhumu altında yalnız Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri anlaşılmakta ve dünya medeniyet tarihinin bu iki ana kaynaktan hız aldığı zannedilmekte idi. Zira bu iki medeniyet de ayrı ayrı, insan zekâsının en yüksek başarısı olan fikrin tasvirî işaretlerle muhafazasına, yani yazı ile ifadesine erişmiştirler.

1917 senesinde Hitit çivi yazılı vesikaları keşfedilip çözülünce, bu vesikaların Tevrat'ta "Het oğulları" diye bahsedilen kavme ait oldukları anlaşıldı. Ancak Hititler çivi yazısı kullandıkları için, bu medeniyet de Panbabylonist'ler tarafından Babil kültür çevresi içine sokuldu. Fakat Hititoloji sahasındaki araştırmalar ilerledikçe görüldü ki, Eski Anadolu medeniyetinde de çivi yazısından başka kendine mahsus bir yazı, Hitit hieroglif yazısı vardı. Böylece, Eski Şark medeniyetlerinin coğrafî sahası, zaviyeleri Babil, Tep ve Hattuşaş (Boğazköy) şehirlerinin teşkil ettiği bir üçken halini aldı ve Eski Şark medeniyetlerinin bu saha içinde inkişaf ettiği anlaşıldı.

Gerçi Hititler Anadolu'da buldukları küçük şehir devletlerini siyasî bir vahdet halinde topladıktan ve Hitit devletini o zamanın bütün dünyasını teşkil eden Önasya memleketleri politikasında siyasî bir faktör haline getirdikten sonra, devrin büyük kültür merkezleri ile temasa geçilmiş ve bu temaslar neticesinde, Hitit kültürünce gayet iyi tanılan Mezopotamya ve Mısır kültür unsurları iktibas edilmişti. Fakat bu hiç bir zaman Hitit medeniyeti Mısır ve Mezopotamya kültürlerinin halitasından ibaret demek değildir. Çünki Hititli sanatkâr, Anadolu'nun yerli unsurları ile bu yeni elemanları karıştırarak, "Hitit" damgasını taşıyan sanata kendi cevherinden birşeyler katabilmiştir.

Hitit medeniyetinin yüksek Hellen kültürüne komşu olduğu ve zaman bakımından ona tekaddüm ettiği düşünülürse, bu medeniyetin dünya tekâmül tarihindeki mevkii kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten de "mucize" kelimesiyle kolayca izah edilmek istenen Yunan medeniyetinin oluşunda, bu komşu memle-

ketin tesiri olmaması mümkün müdür? O komşu memleket ki, daha M. ö. II. Binyıl başlarından beri, yazılı kanunlarla idare edilen, kıralın yetkilerini denetleyen tarihte ilk asiller meclisine malik olan bir siyasî topluluktur.

Nitekim, bugünün arkeoloji ve filoloji metodlarına dayanan modern tarih ilmî araştırmaları, "Yunan mucizesi" denilen emsalsiz oluşun da, tabiat kanunlarındaki tedricî tekâmül prensiplerine uygun olarak, muayyen merhaleler katettikten sonra, bu yüksek seviyeye ulaştığını ispat etmiştir. Gerçekten de Doğu Akdeniz tarafındaki Yunanlı Kolonistler Eski Şark memleketlerinde gördükleri, duydukları her şeyi naklediyorlardı. Bu maddi, mânevi kültür mübadelesinin bir güney yolu diyebileceğimiz Suriye üzerinden, diğeri kuzey yolu sayılabilecek Batı Anadolu sahillerinden olmak üzere, başlıca iki yolla vukumbulduğu, bugün artık anlaşılmış bulunmaktadır. Bu nakil işinde güneyde Fenikelilerin yaptığı aracılığa, Anadolu'da Hititler öncülük etmişlerdir.

Güney yoluyla yapılan kültür mübadelesinin hatıra ilk gelen delilleri şunlardır: Yunanlıların Chiton'unun Sami keten kelimesinden alınmış olduğu, Yunan alfabesine Ras Şamra'da bulunan çivi yazılı harf işaretlerinin öncülük ettiği, Hesiod'da anlatılan Chronos efsanesinin Hurri asıllı Kumarbi efsanesinden alındığı yeni araştırmalarla ispat edilmiştir.

Batı Anadolu vasıtasıyle yapılan temas ve mübadelelere delil olarak da Anadolu menşeli olan sorguçlu miğfer ile Lir müzik aletinin Yunanistan'a ve Ege adalarına intikali ve iki yüzlü kapı tanrısı ile ciğere bakma falının Etrüskler vasıtası ile İtalya'ya nakli gösterilebilir. Bundan başka, mukaddes hayvanlarına bindirilmiş tanrılar, oniki tanrılar gibi muayyen tanrı tasvir tarzları da Anadolu yolu ile Yunanistan'a geçmiş sanat gelenekleri vardır. Aslen bir Hitit efsanesi olan Fırtına tanrısının ejderle mücadelesini tasvir eden bir Malatya kabartması da, mitolojilerin resimle tasvirinde Yunanlılara öncülük etmektedir.

Şu halde, Hellen medeniyetinin niçin evvelâ Eolia ve İonia'da doğduğu sualine cevap verebilmek için, Hitit medeniyetini yakından tanımak lâzımdır. Çünkü Şarkla Garbın ilk teması, Hitit imparatorluğu zamanında Batı Anadolu'da başlamış, Geç Hitit devrinde bu münasebetler Orta ve Güney Anadolu'ya doğru sokulmuştur.

Böylece, Hititlerin Eski Şark memleketlerinden iktibas ederek hititli şahsiyeti verdikleri bir çok kültür unsurları Hellen medeniyetinde ideal şeklini bulmuş ve bu ideal "Güzellik ve doğruluk" mefhumu, Humanizma ile yeniden uyandırılarak Avrupa medeniyetine temel teşkil etmiştir.

* * *

Eski Anadolu tarihi üzerindeki çalışmalar, XIX. asrın sonlarında yapılan arkeolojik keşif seyahatleriyle başlar. İlk zamanlarda araştırıcılarca "Yozgat tabletleri" adiyle tanılan Hititce tabletlerin, Boğazköy'deki Hattuşaş arşivinin vesikaları olduğu, 1911'de başlayan Boğazköy kazıları ile anlaşılmıştır. Sonra 1917 de müteveffa büyük Çek bilgini B. Hrozny Hitit çivi yazısını okumağa ve dili çözmeğe muvaffak olmuş ve Hititoloji adıyle yeni bir ilim kolu doğmuştu. Hititoloji tetkikleri kısa zamanda büyük terakkiler kaydetmiştir. Bu çalışmalar, hâlâ devam etmektedir.

Fakat Hititoloji sahasında yapılan büyük hamlelere uygun olarak, Hitit tarihinin yeni bir sentezi yapılmamıştır. Gerçi Eduard Meyer'in emsalsiz kalemi Hitit tarihine de değişmez bir şekil vermişti. Garstang'ın "The Hittite Empire" ise bütün Hitit âbidelerini tanıtıyordu. A. Götze'nin "Kulturgeschichte des alten Orients"i de Hitit kültürü ile ilgili bütün metinleri filolojik bir adeseden geçiriyordu. Fakat Hitit kültürünün dünya tarihi içindeki mevkii bu eserlerde nazarı itibare alınmıyor, ona Mezopotamya medeniyetinin bir kolu gözüyle bakılıyordu. İlk olarak, A. Moortgat Hitit eserlerindeki motif tahlillerini ele aldı, fakat o da bunları kendi Panhurritizmine göre izah ediyor ve geride Hititlere hemen hiç bir şey kalmıyordu. Tarih bakımından Moortgat'ın yeni neşrettiği "Vorderasien im Altertum" (München 1950)'da Hitit tarihinin güzel ve kısa bir icmali vardır. B. Hrozny'nin son senelerinde yazdığı "Die aelteste Geschichte Vorderasiens (1940) ise, yalnız Hitit tarihi değil, Mezopotamya da ele alınarak, henüz ispat edilmemiş faraziyelerle izah edildiğinden, bir el kitabı olmaktan uzaktır. Bu müellifler arasında, yalnız Louis Delaporte bir tarihçi olarak "Les Hittites" adlı eserinde Hitit tarihinin güzel, derli toplu bir terkibini yapmıştır, fakat bu da artık çok eskidiğinden ihtiyaca cevap verememektedir. Zira bugün Boğazköy'de, Kültepe'de M. ö. II. Binyıl başlarındaki Asurlu tüc-

carlara ait Hattus ve Kaniş karumları bulunduğu anlaşılmış, bu devre ait bilgilerimiz çok genişlemiştir. Bundan başka Konya'da Karahöyük, Adana'da Karatepe, İzmir'de Bayraklı, Beycesultan, Hacılar gibi birçok yeni kazılar yapılmış ve bunlardan her biri eski Anadolu tarihinin bir safhasını aydınlatan yeni vesikalar vermiştir.

Diğer taraftan, son senelerde Mezopotamya tarihinin kronolojisinde iki asırlık bir indirme yapılmak suretiyle, Şarkın Karanlık çağı kısaltılmıştı. Buna uygun olarak Anadolu'daki Karanlık çağın da bizzarur kısaltmak ve hâdiseleri yeni bir düzene koymak gerekmekte idi.

Görülüyor ki, bütün bu yeni malzeme ve görüşlerin ışığı altında eski Anadolu tarihinin yeni baştan işlenmesi zaruri idi. Bu zarureti ilk görenlerden biri Kurt Bittel olmuştur. Bu hususta yazdığı son iki makale bilhassa Proto Hitit meselesini ve kronoloji meselelerini çok aydınlatıcı mahiyettedir. Bu zaviyeden yazılmış çok kıymetli bir diğer eser de, F. Schachermeyr'in "Die aeltesten Kulturen Griechenlands"ıdır. Eski Yunan medeniyetine tekaddüm eden Anadolu kültürlerinin bu medeniyetin oluşundaki tesirlerini inceleyen bu eser de en yeni tetkiklere dayanan, fakat meseleleri Yunan tarihi bakımından ele alan bir çalışmadır.

Bizim çalışmalarımızın mihverini ise, Anadolu teşkil etmektedir. Anadolu medeniyetinin oluşunda, zaman bakımından kendisinden daha eski olan Mısır, Mezopotamya gibi büyük medeniyetlerin tesirleri olacağı aşikârdır. Bilhassa bunlardan mekân bakımından daha yakın olan Mezopotamya medeniyetinin, Anadolu medeniyetinin tekâmülünde mühim bir yeri vardır. Zira, Anadolu henüz Neolitik devrini yaşarken Mezopotamya köylerinde madeni eşya çoktan kullanılmakta idi. Nasıl ki, Anadolu kalkolitik kültürün içinde bulunurken, Yunanistan ve adaları da henüz Neolitik devri yaşıyorlardı. Görülüyor ki, Anadolu'nun eski tarihini işlerken, bir taraftan kendisinden eski olan medeniyetlerden ne gibi kültür unsurları aldığını, diğer taraftan kendisinden geç olan Yunan medeniyetine neler verdiğini gözönünde tutmak ve bunlardan Anadolu medeniyetinin oluşunu çıkarmak gerekiyordu.

Ancak, burada itiraf etmek lâzımdır ki, Mezopotamya ve Yunanistan'ın eski tarihleri Anadolu'nun eski tarih tetkikleriyle

mukayese edilemiyecek kadar her teferruatta mükemmel bir şekilde işlenmiştir ve hâlâ da işlenmektedir. Gerçi bugün Anadolu'nun eskiçağda geçirmiş olduğu medeniyet safhaları katî olarak malûmdur, zira kazılmış olan hemen her höyükte aynı stratigrafi ile karşılaşılmıştır. Fakat bu kazı neticelerinin tefsiri, kültür tarihi bakımından komşu kültürlerle münasebetleri tesbit edilmemiştir.

Bu şartlar içinde, eski Anadolu tarihini yazmağa kalkmanın bir cüret olacağı, yazarca da malûmdu, fakat noksan ve hatalı da olsa, hiç yoktan iyi, düşüncesinin verdiği cesaretle bu iş ele alınmış ve yapılacak tenkidlerle eserin kuvvetleneceği ümidi bize çalışma gayreti vermiştir.

DR. FÜRUZAN KINAL

I. COĞRAFİ MEKÂN : ANADOLU

Tarihi üzerinde çalışacağımız saha, Helenistik devirlerden beri "Anatolia" denilen Küçükasya topraklarıdır. Bir kavmin tarihi, üzerinde yaşadığı toprakların coğrafi şartları ile sıkı sıkıya bağlı olduğundan, evvela Anadolu'nun coğrafi şartlarını tetkik etmek lazımdır.

Anadolu, haritaya ilk bakışta da görüleceği üzere, Asya ile Avrupa kıtaları arasında uzanmış bir köprü gibidir. Bu köprünün güney-doğusunda Eski çağların bütün dünyasını teşkil eden Eski Şark, batısında ise Akdeniz medeniyetlerine olgunluk çağını yaşatan Yunan ve Roma medeniyetlerinin teşkil ettiği Eski Garb dünyaları vardır. Bu durum Anadolu medeniyetinin oluşunda ona özel bir tesir yapmaktadır.

Anadolunun coğrafi mevkii kuzey yarım küresinde Ekvator ile kuzey kutbu arasında bulunduğundan, bu bölgeyi çeviren subtropikal iklim kuşağı burada muhtelif toprak mahsullerinin yetişmesine ve dolayısıyle insanların yaşamasına son derece müsaittir. Bu sebeple Anadolu tarihin en eski devirlerinden beri iskân edilmişti. Gerçekten Eski taş devrindenberi Anadolu toprakları üzerinde yaşayanlar, Eski Dünyaya isim veren Mezopotamya, Mısır ve Ege medeniyetleri ile münasebetler kurmağa elverişli durumda idiler, o devirlerde deniz yollarından henüz faydalanılamadığı için, bu eski medeniyetler arasındaki münasebetler Anadolu köprüsü üzerinden geçen kara yollarıyle yapılmakta idi. Bu durum onu eski Akdeniz medeniyetleri camiasına sokuyordu. Çünki bütün güney sahilleri boyunca Akdenize mahreçlendiği gibi, batıdan da Ege denizine açılıyordu. Kuzeyden ise Karadenizle kuşatılan Anadolu yarımadasının yeryüzü şekilleri de muhtelif bölgelerinde yerleşmelere müsaittir.

Yeryüzü şekilleri

Anadolu, Asyadan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan, umumiyetle dağlık ve yüksek bir yayladır. Bu yayla üzerindeki dağ silsileleri umumiyetle doğu-batı istikametinde uzanırlar. Kuzey ve güney sahillerine paralel olarak uzanan bu kenar dağlar, iç Anadoluda yüksek düzlüklerin,

yaylaların teşekkülüne sebep olmuştur. Kuzey Anadolu dağları biribirini takibeden sıralar halinde doğuda yüksekliği 3500 metreyi bulan Rize dağları, orta kısımlarda Canik dağlarını teşkil ettikten sonra batıya doğru İsfendiyar dağları gittikçe alçalarak uzanırlar. Bu kenar dağların ardında ikinci bir sıra dağ vardır. Bunların başlıcaları doğuda Mescit dağı ile ortada Ilgaz dağıdır. Çoruh ve Kelkit ırmaklarının teşkil ettikleri vadiler ve Kastamonudan geçen Gökırmağın vücude getirdiği vadi oluğu bu iç sıra dağlarını kuzey Anadolu kenar dağlarından ayırırlar. Fakat kuzey Anadolu sahillerinin orta Anadolu ile irtibatı bilhassa Trabzon ile Gümüşhane arasındaki Zigana ve Aşkale ile Bayburt arasındaki Kop geçitleri vasıtasıyle sağlanır. Batı Karadeniz sahillerine muvazi olarak uzanan üçüncü bir sıra dağ vardır ki, Bolu civarında yükselen bu dağlara da Köroğlu dağları denilir. Daha güney-batıya doğru Bursa civarında Uludağ ve Samanlı dağları yükselir.

Güney Anadoluya gelince, burada Toroslar sistemi üç kısma ayrılarak mutalea edilir. Batıda, Göller bölgesinde ortalama yükseklikleri iki bin metreyi aşan Elmalı dağları, Bey dağları, Geyikdağ, Sultandağ vardır. Batı Torosları denilen bu dağların arasındaki çukur arazide bir takım göller teşekkül etmiştir. Göller bölgesinden çıkan Aksu ve Köprüsu nehirlerinin teşkil ettiği vadiler Antalya düzlüğünü vücude getirmiştir.

İçel bölgesinde başlayan orta Toroslar ise Bolkardağ (3585 m.) ile Aladağ (3734 m.) ve Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki Tahtalı dağlar ve Binboğa dağları teşkil ederler. Orta Toroslar buradan kuzey-doğuya doğru yönelerek güney-doğu Torosların vücude getirirler. Orta Toroslar bölgesi Eskiçağ tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet arzeder, çünkü orta Anadoluyu Kilikya ovasına bağlıyan tek tabiî yol buradan Gülek boğazından geçmektedir.

Güney-doğu Torosları İskenderun körfezini kuzey-doğudan çevreleyen Amanos'lar ile başlar, sonra kuzey doğuya doğru yönelerek Van gölü istikametinde bir kavis çizerler. Burada Hakkâri dağlarını, daha doğuda Cilo dağlarını (4168 m.) vücude getirdikten sonra, bu dafa güney-doğu istikametinde bükülür ve Urartu tarihinde mühim rolü olan Zagros dağlarını teşkil ederler.

Bu muazzam Toroslar bloku, batı Torosları arasında Antalya düzlüğü, orta Toroslarda Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin vücude getirdiği Adana ovası, Amanosların doğusunda ise Amik ovası gibi büyük düzlüklerle yer yer ayrılırlar. Adana ovasının güney-batıya doğru inen kısımlarına "Çukurova", doğudaki yüksek kısımlara da "Yukarı ova" denilir. Eski Anadolu tarihinde Kilikya denilen Çukurova ile Amik ovasının ehemmiyeti büyüktür, zira bol akarsuların bulunduğu ovanın münbit toprakları tarihin en eski devirlerinden beri insanları kendine çekmiştir. Yalnız Amik ovasında 178 höyüğün bulunması bu ehemmiyeti göstermeğe kâfidir.

Anadolunun en yüksek bölgesini teşkil eden doğu Anadoluda güney-doğu Torosları denilen dağlarla kuzey Anadolunun iç sıra dağları burada birbirlerine mülaki olurlar, hatta düğümlenirler. Bu dağların başlıcaları Erzincan güneyindeki Munzurdağ (3500 m.) ile Erzincanın kuzey-doğusundaki Keşişdağ (3532 m.) ve Erzurum güneyindeki Palandöğen dağları ve doğuya doğru gittikçe yükselerek uzanan ve Türk-İran hududunu ayıran Ağrı dağlarıdır (5165 m.). Bu dağlar arasında Kars yaylası, Iğdır ovası gibi düzlükler vardır. Bu düzlükler arasında da Karasu'nun çıktığı Dumanlıdağ, Karsın batısındaki Allahuekber dağı gibi yer yer münferit dağlar yükselir. Sönmüş bir yanardağ olan Ağrı dağı ile güney-doğu Toroslarından Hakkâri dağları arasında, yani Van gölü etrafında Süphandağ, Tendürük dağları ve Nemrud (Bingöl) dağları yükselir ki, bunlar da sönmüş volkanlardır. Bu dağlar arasında Malazkirt, Muş, Çapakçur ve Malatya ovaları başlıca çukur araziyi teşkil ederler. Muratsu, Karasu gibi Fıratı besleyen suların ve Dicle'nin suladıkları bu yüksek düzlüklerin kalkolitik devirlerden beri meskûn olduğunu Vandaki Tilkitepe kazıları gösterdiği gibi, Kars dolaylarında yapılan araştırmalar ve Erzurumdaki Karaz höyüğü sondajları da bu durumu teyit etmiştir. Bununla beraber Doğu Anadolu bölgesinin M. ö. II. Binyıl tarihi henüz karanlıktır. Fakat I. Binyıl başlarından itibaren bu bölge Anadolunun eski tarihinde tekrardan önem kazanır ve Urartu medeniyeti bu yüksek dağlar arasında doğar.

Eski Anadolu tarihi bakımından bizi en çok ilgilendiren bölge orta Anadoludur. Zira M. ö. III. ve II. Binyıllar boyunca

burada yaşayan kavimler "Anadolu medeniyeti"ni burada kurmuşlar ve Eskiçağ dünyasına hâkim olan Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri yanında üçüncü bir faktör olarak Akdeniz medeniyetleri camiasına katılmışlardır. Bu sebeple Orta Anadolu bölgesi üzerinde daha esaslı olarak durmamız lâzımdır.

Orta Anadolu, kuzey kenardağlarla Toroslar sistemi arasında kalan bölgedir. Burada ortalama yüksekliği bin metreyi bulan büyük yaylalar uzanır. Bu yaylaların arasını Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya nehirleri mecralarının teşkil ettiği vadiler ayırmaktadır. Bunlardan Kızılırmak havzası ile Tuz gölü arasında kalan bölgede mevcut yüzlerce höyük bu bölgenin M. ö. III. ve II. Binyıllarda ne kadar kesif bir iskâna sahip olduğunu gösterir. Tuz gölünden güney-doğu Toroslara kadar uzanan bölgede sönmüş yanardağlardan biri olan Erciyeş dağı, daha doğuda Melendiz dağı vardır. Bu dağlar arasında tabanları bin metreye kadar inen depresyonlar Erciyeş dağını bir kuşak gibi sararlar. Aksaray'ın 50 Km. kuzey-doğusundaki Acıgöl de sönmüş bir volkanın kraterinden teşekkül etmiş bir göldür. Acıgöl bloku civarında meyve ağaçlarıyle örtülü kalker tüfleri üzerinde bazan kaya blokları da görülür. Acıgölün doğusundaki süngerli tüfler 1300 metre yüksekliklte geniş yaylalar meydana getirirler. Ürgüp vadisine ve buradan Kızılırmağa doğru inen akarsular derin vadiler açmıştır.

Diğer taraftan, orta Anadolu'da büyük bir tuz gölünün mevcudiyeti ve bunun gittikçe kurumasiyle büyükçe bir çölün teşekkül etmesi ve nihayet bu sahanın kuzeyden ve güneyden dağlarla çevrili olması, Orta Anadolu'yu kapalı bir havza haline koyar. Bu bozkırlar ziraat için elverişsiz olduğu gibi, ormanlardan da mahrumdur. Fakat buna rağmen, bilhassa Eskiçağ tarihinde Anadolu'da en kesif iskân bölgesi olarak Orta Anadolu görülür. Zira bu kapalı havza siyasi bir topluluğun emniyetini sağlamağa elverişli bir durum yaratıyordu. Gerçekten de burada yerleşen bir camia siyasî vahdet kurmakta güçlük çekmiyordu. Bu hususta Hititler zamanından Osmanlı imparatorluğuna kadar geçen zaman içinde bir çok misaller gösterilebilir.

Anadolu dağlarının doğu-batı istikametinde uzanışları da tabii yolların aynı istikamette açılmalarını tevlit etmiştir. Yolların bu durumu ise Ege denizine de mahreci olan Batı Anadolu'-

nun iktisaden inkişafına yol açacaktı. Hernekadar bizim meşgul olduğumuz devirlerde daha ziyade Orta Anadolu ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya arasındaki canlı ticaretin neticesi olarak, Batı Anadolu daha geri durumda ise de...

Doğu Anadolu eski devirlerde Orta Anadolu ile yalnız Kayseri-Pınarbaşı - Darende - Malatya tabii yolu ile bağlı idi. M. ö. II. Binyıl başlarında bu yolun kullanıldığı tahmin edilmektedir. Diğer mühim bir yolun da Gülek ve Amanos geçitleri vasıtasiyle Orta Anadolu'yu Kuzey Suriyeye bağladığı ve bundan dolayı antik devirlerde iktisadi ve siyasi bütün faaliyetin sıklet merkezinin güneyde olduğu anlaşılıyor. Bu durumun neticesi olarak Doğu ve Orta Anadolu'da Mısır ve Mezopotamya tesirleri görüldüğü halde, Batı Anadoluda daha ziyade Ege kültürü kendini hissettirmekte idi.

Beşeri coğrafya bakımından en elverişli sahillere malik olan Batı Anadolu'nun M. ö. III. ve II. Binyıl Anadolusunda daha az iskân edildiğini yukarıda söylemiştik. Bunda henüz deniz yollarından faydalanılmamasının rolü olduğu gibi, Mısır ve Mezopotamyaya giden kara yollarının güney-doğu Anadolu'dan geçmesinin de payı vardır. Batı Anadolu lâyık olduğu ehemmiyeti ancak Klasik çağda kazanmıştır. Burada Yunan'dan önceki devirde Orta Anadolu'nun önemli şehirleri ile rekabet edebilecek tek şehir yalnız Truvadır. Bununla beraber, Hitit kırallarının Ege bölgesinin müstakbel ehemmiyetini idrak etmiş olmalarına hükmetmek yanlış olmasa gerektir. Zira Ankara - Sivrihisar yolu üzerindeki Gâvurkale anıtı ile Sipylos dağındaki ve İzmir civarındaki Nif kaya âbideleri bu garbe yönelmenin nişaneleridir.

Fakat umumiyetle arızalı ve yüksek bir yayla olan Anadolu'nun yüksek dağları arasında sulak, yerleşmelere çok elverişli vadiler vardır. Zira Anadolu toprakları akarsu bakımından çok zengindir.

Akarsular

Anadolu'nun akarsu havzaları arasındaki su bölümü çizgisi bir tarafta Çoruh, Yeşilırmak, Kızılırmak ve Ceyhan, diğer tarafta Aras ve Fırat havzalarını ayıran kuzey-doğu - güney-batı istikametinde itibari bir hattır. Bu hattın doğusunda kalan bölgelerdeki sular Basra körfezine veya Hazar denizine dökülür. Su bölümü hattının batısında kalanlar ise Akdenize

veya Karadenize dökülür. Anadolu akarsularının rejimleri düzensiz olduğundan, çok dafa seller ve dolayısıyle zararlar vukubulur.

Doğu Anadoludaki başlıca nehirler Aras, Kura, Dicle ve Fırattır. Aras Bingöl dağlarından çıkar, doğuya doğru akarken soldan Arpaçayı alır, Iğdır ovasını geçtikten sonra, Erzurum-Kars yaylasından çıkarak gelen Kura ırmağı ile birleştikten sonra Hazar denizine dökülür. Doğu Anadolu'nun en büyük nehri Fırattır. Fırata iki büyük kol, Karasu ile Aladağ'dan çıkan Muratsu besler. Doğu Anadolunun ârızalı arazisinde bir çok kıvrımlar yaparak güneye doğru akar, Cerablus yanından Suriye çölüne çıkar ve buradan tekrar doğuya doğru yavaş yavaş akarak Şat al Arab mevkiinde Dicle ile birleşik olarak Basra körfezine dökülür.

Karadenize dökülen nehirler Çoruh, Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakaryadır. Anadolu'nun en uzun nehri olan Kızılırmağın Hitit tarihinde hususi bir önemi vardır. Kızıldağdan çıktıktan sonra Sivas'tan, Kayserinin kuzeyinden büyük bir kavis çizerek kuzeye doğru yönelir ve Ankaraya 50 Km. kadar yaklaşır. Sonra Devrez ve Gökırmak kollarını aldıktan sonra Bafra deltasından Karadenize dökülür. Daha batıdaki Sakarya nehri de Eskişehirden gelen Engürü ve Kirmir kollarını aldıktan sonra Geyve boğazından Adapazarı ovasına girer ve burada Mudurnu çayını da aldıktan sonra sularını Karadenize boşaltır.

Ege denizine dökülen başlıca nehirler ise Gediz, Küçük ve Büyük Menderes nehirleridir. Akdenize dökülen nehirlerin başlıcaları da batıdan doğuya doğru sırasıyle Dalaman ve Esençay ile Aksu ve Köprü suları, Silifke civarından denize dökülen Göksu ve Adana ovasını sulayan Seyhan ve Ceyhan nehirleridir.

İklim

Akarsu bakımından zengin olan Anadolu, iklim şartları bakımından da yerleşmelere son derece müsaittir. Zira burada ne kuzeyin dondurucu soğukları, ne de Ekvator bölgesinin kavurucu sıcağı vardır. Anadolu'da biribirinden farklı üç çeşit iklim tesbit edilmiştir :

1) Akdeniz iklimi : Güney ve Batı Anadolu bölgeleri bu iklime tâbidirler. Fakat bu bölgelerdeki dağların denizlere olan durumuna göre değişik tesiri vardır. Meselâ güneyde Toroslar sistemi sahile muvazi olduğundan, Akdeniz iklimi yalnız sahil ovalarına inhisar etmekte, iç Anadolu'ya kadar nüfuz edememektedir. Halbuki batı Anadolu'da dağların durumu denize dikey

olduğundan, iklim şartları iç bölgelere kadar kendini hissettirmektedir. Akdeniz ikliminde yazlar çok sıcak ve kuraktır, kışlar ise ılık geçer, yağmur ve kar hemen hiç yağmaz. Her çeşit Akdeniz ürünlerinin kolayca yetiştiği bu Güney Anadolu toprakları en eski zamanlardan beri insanlar tarafından iskân edilmiştir.

2) Karadeniz iklimi : Buna kuzey kenardağlar iklimi de denilir. Bu iklimde her mevsim yağışlıdır. Yağış miktarı da doğudan batıya doğru gidildikçe azalır. Doğu Karadeniz bölgesine bir paravana vazifesini gören Kafkas dağları sayesinde bu bölge kuzeyin soğuk ruzgârlarından korunur. Bundan dolayı Doğu Karadeniz bölgesinde kışlar batıya nazaran daha ılık geçer. Batı karadeniz sahilleri ise Balkanlar üzerinden gelen soğuk dalgalarına açık olduğundan, burada yazlar bile serin geçer. Fakat Marmara bölgesi daha mutedildir, zira burada Marmara denizinin tesiri hâkimdir.

3) Step iklimi: Bu iklim Orta ve Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarının iklimidir. Bu iklimde yazlar da kışlar da sert geçer. Yazın çok sıcaklar olduğu gibi, kışın da şiddetli soğuklar vardır. Bundan başka yaz ile kış ve gece ile gündüz arasındaki suhunet farkları da büyüktür.

İşte Anadolunun coğrafi mevkii anahatlarıyle bunlardan ibarettir. Bu mevki ve şartların burada yaşayan kavimlerin tarihi ve medeniyetlerinin oluşu üzerinde ne gibi tesiri olabilir? Bir dafa Anadoluda yerleşen siyasi camiaların ekonomik hayatı ziraate dayanmak zorunda idi, zira bu devirlerde denizlerden henüz yeteri kadar ticari maksatlarda faydalanılamayordu. Fakat Anadoludaki ziraat ekonomisi Mısır ve Mezopotamya ile mukayese edilemiyecek kadar geri idi, çünkü Anadolu nehirlerinden hiç biri Nil gibi taştıktan sonra bereketli bir çamur tabakası bırakmıyordu. Mezopotamyada olduğu gibi düz bir araziye kanallar açmak suretiyle sulamak da arızalı Anadolu toprakları için mevzu bahis olamazdı. Böylece Anadolu çiftçisi yağmuru beklemek zorunda idi. Havalar müsait gittiği müddetçe mahsul iyi alınıyor, kurak veya selli yağışlarda ise kıtlık oluyordu. Bundan dolayıdır ki, Hitit kıralları mütemadiyen sefer etmek ve bilhassa münbit hilâl bölgesinden ganaim almakla geçiniyorlardı.

Anadolu'nun ziraate elverişli olmayan dağlık bölgelerinde ise ekonominin esasını, bugün olduğu gibi hayvancılık teşkil edecekti.

Nitekim Van bölgesinde M. ö. IX-VI. yüzyıllar arasında büyük bir devlet kuran Urartu'lar da hayvancılıkla geçiniyorlardı.

Anadolu'nun kıtalar arasında bulunuşu, kavim göçlerine sahne olmasını veya bu nevi kavim hareketlerine geçit vermesine yol açacaktı. Nitekim bütün tarihi boyunca Anadolu birçok kavim göçlerine maruz kalmıştır. Bu göçler bazan Kafkaslar üzerinden Demirkapı geçidi yoluyla, bazan Boğazlar yoluyla, bazan da Amanoslar ve Gülek Boğazları vasıtasıyle oluyordu. Zira ilkçağda bütün bu boğazları elinde tutabilecek kudret ve büyüklükte bir devlet kurulamamıştır. Fakat Orta Anadoluda kurulan bir devlet için siyasi vahdeti temin etmek biraz daha kolaylaşıyordu. Mesela Hitit devleti Kızılırmak havzasına hâkim olduktan sonra dört bir istikamette gelişme göstermiş ise de, bu devletin dış siyasetinde ekonomik şartlar zoru ile güney cephesi daima ağır basmıştır.

Bu kavmin ele geçen vesikalarında Anadolu coğrafyası hakkında ne gibi bilgiler vardır? Bilindiği üzere Hititlerin Hattusas (Boğazköy) ta keşfedilen devlet arşivleri sayesinde Anadolu'nun M. ö. II. Binyıl tarihi çok iyi aydınlanmıştır, fakat daha bir çok meçhul noktalar vardır. Hititler zamanındaki Anadolu coğrafyası da bu karanlık noktalardan biridir. Gerçi Hitit vesikalarında yüzlerce memleket, şehir, dağ ve nehir adları vardır, fakat bunların tayini pek zordur ve böyle kati bir tesbit yapılmadığı müddetçe, bu vesikalardan coğrafya bakımından faydalanılamamaktadır. Meselâ batıya veya güneye sefer eden Hitit kırallarının müteaddid defalar Kızılırmağı geçtiklerine şüphe yoktur. Buna rağmen vesikalarda çok sık zikredilen Marasantia nehrinin Kızılırmak mı, yoksa Fırat mı olduğu halâ münakaşalıdır. Yalnız muhakkak olan bir şey varsa, Hititler bazı memleketleri kavim adlarına göre isimlendiriyorlardı. Meselâ Hurri - Mitanni memleketi veya Asur memleketi diyorlardı. Bu vesikalarda bölge olarak isimlendirilen yerlerden yalnız iki yer kati olarak tesbit edilebilmiştir: Hititler Kilikyaya Kizzuwatna, Antalya havalisine de Arzava memleketleri diyorlardı.

Aşağıda Hitit devletinin tarihini incelerken Anadolu'nun bu coğrafi şartları daima göz önünde tutulacaktır. Hitit devletinin kuruluşuna girmeden evvel, bu medeniyetin oluşunda kendinden evvelki kültürlerin tesirlerini anlayabilmek için daha eski devirlere de bakmak lâzımdır.

II. ANADOLU'NUN PREHİSTORYASI
(M. ö. 4000 - 2500)

a) Taş devri kültürleri:

Yazısız kültürlerin yaşandığı devirlere Tarihten evvelki devirler (Préhistoire) denilir. Prehistorya her nekadar başlı başına bir ilim kolu teşkil etmekte ise de, insanlığın en eski mazisini anlatan bu uzun devre, eski çağ tarihinin de ilgi çevresine girmektedir.

Tarihten evvelki devirlerin en eski safhası "Palcolithikum" denilen yontma taş devridir. Bu devirde insanlar kültür bakımından avcılık seviyesinde bulunuyorlardı, yani yiyeceklerini temin edebilmek için bütün gün dolaşarak av aramakta, geceleri ise bir mağara veya ağaç kovuğuna sığınmakta idiler. Fakat insanları hayvanlardan ayıran mucizevi varlık, zekâ ve onun tezahürü olan yaratıcılık daha bu devirde kendini göstermişti: İnsan, vücudundan ayrı bir silahla avlarını vurmayı akıl etmişti. İlk zamanlarda yerde bulduğu herhangi bir taşla avını kovalarken, sonraları bu işler için daha elverişli taşları bizzat hazırlamağa başlamıştı. Böylece yine taşlardan ibaret olan âletlerinin basit tekniği ile aşağı yukarı muayyen şekillerde çakmak taşından yumru halinde el baltaları imal ediyordu. İşte bu kaba ve basit âletler, beşer tarihinin derin karanlıklarını aydınlatan yegâne belgelerdir.

Anadolu'nun prehistoryası için Avrupada yapılan prehistorik taksimat esas tutulmaktadır. Bu taksimata göre, taş devri kültürleri evvela üç büyük kısma ayrılır:

1) Eski taş (Palcolithikum) devri
2) Orta taş (Mesolithikum) devri
3) Yeni taş (Neolithikum) devri.

Bunlardan Eski taş devri, alt, orta ve üst olmak üzere tekrar üç kısma ayrıldığı gibi, bu bölümlerden her biri de yine tipik buluntu yerlerine göre isimler alır.

1. Anadolu'da eski taş devri:

Beşeriyetin en eski izlerini tetkik eden "Prehistorya" ilmi, XIX. yüzyıl içinde kurulduğu halde, bugün ilk insanların yaşadıkları dağ kovuklarında bıraktıkları âletleri, mağaralarının duvarlarına tılsım maksadıyle çizdikleri resimlerini bile tetkik edebilecek kadar bol malzeme toplanmıştır.

Anadoludaki prehistorya araştırmaları da uzun bir maziye sahip değildir. Buna rağmen, yirminci yüzyıl ve bilhassa son 20-25 yıl içinde gelişmiştir. Anadolu'nun, beşer tarihinin en eski kültür safhası olan Eski taş devrinde yer yer meskûn olduğunu gösteren çakmak taşından el baltaları, âletler bulunmuştur. Bugüne kadar yapılan tetkikler, Mindel-Riss Cumudiyelerarası devrinde Anadolu'nun güney-doğu ve güney kısımlarında, sahile yakın dağların mağaralarında taş devri insanlarının yaşadıklarını göstermiştir.

Gerçekten, meselâ Hatay bölgesindeki Musadağın denize bakan yamaçları üzerinde, Mağaracık köyü civarındaki bir mağarada (Birinci Mağara) M. Şenyürek ve E. Bostancı tarafından yapılan sondajlarda 5 kültür katı tesbit edilmiştir. En üstteki Roma devrinin hemen altında üst paleolitik kültür safhası olan "Aurignacien" devre ait, onun altında ise orta paleolitik Lövaluvazo - Musteriyen tipte sileksten uçlar, kazıyıcı ve delici âletler bulunmuştur[1]. Yine bu bölgede M. Şenyürek tarafından keşfedilen ikinci bir mağarada (Tıkalı Mağara) karışmamış bir orta Paleolitik (Lövaluvazo-Musteriyen) kat tesbit edilmiştir[2].

Diğer taraftan, güney Anadolu sahillerinde 1946 yılındanberi yapılan tetkikler, Antalya civarının Paleolitik devirlerde meskûn olduğunu göstermiştir. Filhakika K. Kökten, Antalya'nın Karain mağaralarında eski taş devrinin Orta (Musteriyen) ve üst (Aurignacien) safhalarına ait aletler bulmuştur[3]. Hâfire göre Mustriyen kat, alt ve üst olmak üzere iki safha göstermektedir. Alt safhada Acheuléen tipte sileksten iki el baltası, üst Musteriyende ise Mikokien tipte iki yüzlü baltacıklar bulunmuştur. En alttaki III. tabakada ise paleolitik âletlerle birlikte mağara ayısı

[1] M. Şenyürek, E. Bostancı, Belleten 86 (1958) s. 147-155.
[2] M. Şenyürek, Anatolia III. (1958) s. 59 ve Belleten 89 (1959) s. 11.
[3] K. Kökten, Belleten 75 (1955) s. 271-283.

(Ursus spelaeus) ve mağara aslanı dişleri de ele geçmiştir. Bu arada bulunan fosil bir insan dişinin Musteriyen çağda yaşamış olan Neanderthal tipinde bir insanın sol üst ikinci süt azısı olduğu tesbit edilmiştir[4].

Ş. A. Kansu'nun 1937 yılında Türk Tarih Kurumu adına yaptığı bir kazı, Orta Paleolitik (Lövaluvazo - Musteriyen) kültürün bütün Orta Anadoluda Ankara civarında Çubuksuyun birinci sekisinde mevcut olduğunu göstermiştir.[5] Acheuléen Kültürün orta Anadolunun bu kültürü üzerinde bir tesir icra ettiği yeni bir yayında bildirilmiştir.

Antalya civarındaki Karain mağaralarında 1954 senesinde yapılan sondajda ise şu sekiz kültür katı tesbit edilmiştir:

I— Neolitik, Kalkolitik - Bronz

II— Aurignacien

III— Musteriyen

IV— Alt Paleolitik (Chelléen-Acheuléen)

V— Verimsiz

Bu tablo tetkik edilirse, üst paleolitikten sonra Yeni taş (Neolithikum) devrine geçildiği görülür, Yani Karain mağaralarında orta taş (Mesolithikum) devri yoktur. Fakat Antalyanın batısındaki Beldibi mevkiinde E. Bostancı tarafından keşfedilen Mezolitik istasyon bu boşluğu doldurmaktadır.

Gerçekten 1959 senesinde keşfedilen Beldibi Mezolitik istasyonu güney Anadolunun orta taş devrini aydınlatan çok mühim buluntular vermiştir.

2. Anadoluda orta taş devri:

Bu devir, eski taş devri ile yeni taş devri arasında bir intikal çağıdır. Bundan dolayı bu devre Epipaleolitik veya Preneolitik yahut da Protoneolitik isimleri de verilir. Avrupada orta taş (Mesolithikum) devri Azilien, Tardenuasien ve Maglemosien olarak üç tâli kısma ayrılır. Bu devir genel olarak mikrolit denilen küçük taş aletlerle karakterize edilir. Bu tip taş aletlere Kuzey Anadoluda Samsun civarındaki Tekeköy kazılarında

[4] M. Şenyürek, Belleten 52 (1949) s. 834.

[5] Ş. A. Kansu, Etiyokuşu Harfiyatı (Ankara 1940) s. 2.

raslanmıştır. Bir de Isparta Göller bölgesindeki Baradiz mevkiinde bu tarz mikrolit aletler bulunmuştur, fakat bunların Mezolitik devre aidiyeti şüphe ile karşılanmıştır[6].

Fakat Antalyadaki Beldibi istasyonunun keşfi, Anadolunun Orta taş devri kültürünü de yaşadığına şüphe bırakmamıştır. Gerçekten burada biri seramikli, diğeri seramiksiz olmak üzere iki safha gösteren bir Mezolitik kültür bulunmuştur. Fakat en mühimi, kayaların üzerine kırmızı aşı boyası ile çizilmiş dağ keçisi resimleridir. Bu suretle Eski Anadolunun taş devirleri sanatı repertuarına yeni malzeme kazanılmış ve duvar sanatı denilen taş devri sanatının Anadoluda varlığını ortaya koymuştur[7].

Diğer taraftan, Antalya civarındaki Karain ve Çarkini mağaraları araştırmaları neticesinde bu bölgede Neolitik bir kültürün varlığını ortaya koyduğundan, bu Yeni taş devri kültürünün de Beldibi Mezolitik kültürünün gelişmesinden vücuda geldiği anlaşılmıştır[8].

Orta taş devrine ait muhtelif buluntular göstermiştir ki, bu devirde insanların yaşayış tarzı eski taş devrine nazaran pek az değişmişti. Yine mağaralarda yaşayorlar ve bütün gün yiyecek bir şey bulabilmek için dolaşıyorlar, avlarını taşlarla kovalıyorlardı. Bu devir taş aletleriyle birlikte bulunan hayvan kemikleri, umumiyetle sıcak iklim hayvanlarına ait olduğundan, bu devirde Anadoluda da büyük bir kuraklığın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında Orta taş devri insanları için gıda tedariki daha da zorlaşmış ve bu devirden itibaren insanlar suda yaşayan hayvanları da yakalamağa ve gıdalarını nehir veya göllerden temin etmeğe başlamışlardı. Bununla beraber, Orta taş devrinde insanlar su içmek için artık her dafasında dere veya göl kenarına inmek zahmetinden kurtulmuştular. Zira killi toprakların suyu geçirmediğini farketmişlerdi. Böylece yerde açtıkları çukurların içini killi toprakla sıvayorlar ve ihtiyat sularını biriktiriyorlardı. Nitekim Musul civarındaki Çarmo'da bulunan seramiksiz bir kültürde bu tarzda toprağın içine oyulmuş iptidai

[6] Max Pfannenstiel, Die altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens 42.
[7] E. Bostancı, Anatolia IV (1959) s. 129-178.
[8] J. Mellaart, AS X 1960 s. 84.

sarmıçlar görülmüştür. Bu keşif medeniyet tarihi için o derece mühim olan seramik endüstrisine doğru atılmış bir adımdı. Müteakip Yeni taş devrinde bu keşif tamamlanacak ve seramik endüstrisi doğacaktı.

3. Anadoluda yeni taş devri:

Orta taş devrinden sonra insanlığın eriştiği kültür merhalesine Yeni taş (Neolithikum) devri denilir. Bu devirde insanlar yaptıkları taş aletleri kum taşlarına sürterek perdahlamasını öğrenmişlerdi. Fakat Neolitik devrin en önemli buluşları ziraatın keşfi ve domuz, öküz, koyun ve keçi gibi hayvanların ehlileştirilmesidir. Zira insanlar tarlalara ektikleri mahsulü beklemek için tarla civarında yerleşmeğe mecbur kalmışlardı. Bu devir insanları, Palcolitik ve Mezolitikte olduğu gibi, artık gıdalarını gezerek toplamıyorlardı, bilakis ekip biçmek için yerleşmişlerdi. Böylece ziraatle birlikte yerleşik hayat da doğmuş, köyler teşekkül etmişti. Neolitik çağda Mezolitik çağda ehlileştirilmiş olan köpeğe yeni ilâveler yapılmıştır.

Yeni taş devrinin üçüncü mühim keşfi, seramik imalidir. Gayet kaba bir hamurdan elle yapılmış olan Neolitik devir seramikleri acemi bir pişirme tekniği yüzünden çok dafa dışı siyah, içi kırmızı kalmakta idi. Bununla beraber her devir gibi, Neolitik kültür de yer yer mahalli özellikler göstermektedir.

Anadolu Neolitik kültürü hakkında şimdiye kadar yapılan tetkikler, bu kültürün iki merhalede inkişaf ettiğini göstermiştir. Bunlardan Er Neolitik denilen ilk safha Sakçagözü, Mersin ve Hacılar yerleşmelerinde görülmüştür. Bu devirde seramik münhasıran tek renkli (Monokrom) dur. Müteakip Geç Neolitik safhasında ise monokrom seramiklerle beraber boyalı çanak çömlekler de görülür.

Mersin civarındaki Yümektepe kazılarında J. Garstang, XXV-XXXIII. yapı katları arasında bu kültüre raslamıştır[9]. Mersin Yeni taş devri, biri alt Neolitik (XXXIII-XXVIII), diğeri Geç Neolitlik (XXVI-XXV) olarak iki safha göstermektedir. Bunlardan alttaki Er safhasında bulunan seramikler yalnız tek

Mersin Neolitik kültürü

[9] J. Garstang, Prehistoric Mersin, s. 11

renkli, yani siyah veya gri renkte olup perdahlıdırlar. Mersin Er Neolitik kapları Sakçagözü Neolitik seramiklerine benzerlik gösterirler[10]. Bazılarının üzerlerinde tırnakla yapılmış çentikler vardır.

Geç Neolitik devrin kapları ise "incrustation" denilen bir usul ile , yani kil henüz yaş iken çizmek ve bu çizgilerin içlerini beyaz bir madde ile doldurmak suretiyle nakışlanmıştırlar. Bu nakışlar paralel çizgi gruplarıyle geometrik şekillerden ibarettir.

Fakat Mersin Üst Neolitik kültürünün en mühim özelliği, monokrom kapların yanında boyalı seramiklerin de bulunmasıdır. Bu boyalı seramikler kuzey Mezopotamyanın Er Kalkolitiğini temsil eden Hassuna kültüründeki boyalı kaplara benzetilmektedir[11].

Mersin Neolitik kültüründe seramik endüstrisi yanında bilhassa obsidyen denilen tabii volkan camından mamul aletler de bol miktarda görülmüştür. Sivri uçlu, ince ok uçları, kesici ve delici veya kazıyıcı şeklinde muhtelif aletler bu maddeden yapılıyordu. Bundan başka dokumacılıkta kullanıldığı anlaşılan kahve rengi, büyük ağırlık taşları da bulunmuştur ki, bunlar Mersin Neolitik sakinlerinin giyeceklerini dokuyabilecek bir seviyeye eriştiklerine işaret etmektedir. Diğer taraftan, kemik veya boynuzdan yapılmış iğneler, ağırşak denilen ve yün eğirmeye mahsus kirmanın başına takılan taştan mamul, küçük daire şeklindeki âletler, Mersin Neolitik sekenesinin ziraatla meşgul köylüler olduklarını göstermektedir.

Mersinin yanı başındaki Tarsusta, Gözlükule kazılarında da Neolitik kültür bakiyesine raslanmıştır. Tarsus Neolitik seramiği, siyah veya kırmızı, yani tek renkli olup perdahlıdır Bu seramik Filistindeki Gassulien kültürü ile mukayese edilmektedir.[12]

Hacılar Neolitik yerleşmesi

Anadoluda yeni keşfedilen Neolitik yerleşmelerden biri de 1958 senesinde Burdur civarındaki Hacılar köyünde bulunmuştur. Hacılar kazılarında 8 yapı katı tesbit edilmiş, bunlardan IX-VI. tabakaların Neolitik, V-I. tabakaların da Kalkolitik devre

[10] Seton Lloyd, Early Anatolia, s. 75.
[11] F. Schachermeyr, Die aeltesten Kulturen Griechenlands, s. 55.
[12] Or. 27-1 (1958) s. 125.

ait oldukları anlaşılmıştır En üstte bulunan Geç Kalkolitik devirden sonra tepe bir daha iskân edilmemiştir.

Hacılar Neolitik kültürü de Er ve Geç olarak iki safhada tekâmül etmiştir. Geç Neolitik safhası "C 14" metodu ile M. ö. 5500 lere konulmaktadır[13]. Aynı suretle Göller bölgesindeki Çukurkent ve Kanal höyükte de Hacılarla çağdaş olan Neolitik yerleşmelerin bulunduğu yeni yetkiklerle anlaşılmıştır.

Güney-batı Anadoludaki bu Neolitik kültürde seramik endüstrisi çok gelişmişti. Hacılar Neolitik seramikleri krem veya açık renkte olup monokromdur. Diğer taraftan, VI. tabakada çıplak kadın figürinlerinin bulunması, bu uzak devirlerin dinî inanışlarını açıklaması bakımından bilhassa mühimdir.

Fakat şayanı dikkattir ki, boyalı kaplar Hacılarda ancak Kalkolitik devirde başlamaktadır. Halbuki Mersinde daha Er Neolitik safhada boyalı seramik sanatının öncüleri görülmüştür. Bu durum boyalı seramik ananesinin bu devirde Göller bölgesine henüz girmemiş olduğunu açıklamaktadır. Boyalı Neolitik seramiğinin diğer bir merkezine Gaziantep civarındaki Sakçagözü'nde raslanmıştır.

Sakçagözü kazılarında V tabaka tesbit edilmiştir[14]. Bunlardan ikisi (IV-V.) tarihî devirlere aittir. En alttaki I. Neolitik tabakada gri veya siyah renkte, elle yapılmış, kaba, bazan çentikli ve perdahlı bir seramik bulunmuştur. Bunun benzeri monokrom kaplardan Tel el Cüdeyde (XIV) de, Çagarbazar (XV), Arpacıya (T T 10) ve Ninive I de de bulunmuştur. II. tabakada ise Tel Halaf stilinde boyalı kaplar vardır ki, bunlar da yine Çagarbazar (XIII-XV), Ninive (II, 6), Arpacıya (T T 7-10) ve Tepe Gaura (XV-XVI) ile yakın münasebetler gösterir. Müteakip III. tabaka ise ileri Tel Halaf, yani Kalkolitik bir kültür vermiştir.

Sakçagözü Neolitik kültürü

Neolitik devir, beşer tarihinde toplumsal hayatın başladığı ilk devirdir. Bu devir, IV. Cumudiyeler zamanını takibeden büyük kuruma çağına rasladığından, insanlar av hayvanları kıtlığı karşısında gıdalarını bizzat ihzar etmek zorunda kalmışlar, bir taraftan şimdiye kadar kırlardan topladıkları hububat tanelerini

[13] J. Mellaart, AS VIII (1958) s. 127.
[14] J. Garstang, AAA XXIV (1937) s. 121-130.

ekerek yetiştirmeğe, diğer taraftan da koyun, keçi, sığır v. s. gibi hayvanları besleyerek ehlileştirmeğe ve böylece yarın endişesi karşısında ihtiyat gıda depoları ihzar etmeğe başlamışlardı. Meselâ Mersinde Neolitik evlerin yanında ahırlar da bulunmuştur.

Diğer taraftan, yerleşik hayatla birlikte ev ihtiyacı da kendini göstermişti. Avrupa Neolitiğinde vahşi hayvanlardan korunmak maksadıyile göllere kazıklar çakarak üzerlerine kulübeler inşa ediyorlardı. Yakın Şark Neolitiğinde ise balçıktan veya kamıştan kulübeler vardı. Meselâ Mısırdaki Merimde Neolitik kültüründe bu tarz balçıktan kulübelerin bakiyeleri ele geçmiştir. Musul civarındaki Kale al Carmo seramiksiz Preneolitik kültüründe ise birkaç odalı ve ocaklı evler görülmüştür [15]. Anadoludaki Neolitik devir evlerini ise Mersin Yümektepe ve Hacılar kazıları sayesinde öğrenmek kabil olmuştur. Yümektepe'nin geç Neolitik tabakalarında (XXV) uzun bir koridorun ayırdığı bir çok odalı bir binanın taş temelleri meydana çıkarılmıştır. Ocaklı ve ağıllı olan bu evler kireçle sıvanmıştı, hatta nehre verilmiş çok eski bir kanalın bakiyesi de vardı. Fakat Yümektepe kazılarının en alâka çeken tarafı, bu en eski devirde bile şehrin bir surla çevrilmiş olmasıdır [16]. Harç kullanılmaksızın, suların düzleştirdiği taşlarla inşa edilmiş olan bu sur, müşterek emekle yapılan amme hizmetlerinin dahi bu devirde başladığını ifade etmektedir. Böyle bir köy hayatında iş bölümü ihtiyacı da çoktan baş göstermiş ve iş taksimi yapılmış olmalı idi. Toprağı işleyen köylü ve çiftçiler yanında, çanak çömlek ustaları, yapı kalfaları, taş oymacılar vardı, bu zenaatkârlar kilden veya taştan mühürler, ufak heykelcikler de imal ediyorlardı. Bilhassa steatopisi bariz, çıplak kadın heykelciklerinin dinî maksatlarla, yani kadının doğurucu vasfı dolayısıyle "Yaratıcı Büyük Ana" olarak kadına tapmak için yapıldıkları kabul edilmektedir. Tapılan uluhiyetin dişi olması, Mersin Neolitik sakinlerinin maderşahi bir aile içinde yaşadıklarını göstermektedir [17]. Anaerkli cemiyet hayatı Anadoluda çok uzun müddet devam etmiştir, hatta tarihi devirlerde,

[16] Braidwood, Sumer V (1949) s. 205.

[16] J. Garstang, Prehistoric Mersin, s. 14

[17] F. Schachermeyr, L. c. s. 39.

meselâ Hitit kanunlarında bile bu devirlerden kalma izlere raslamak mümkündür.

Eski ve Orta taş devri insanları, bütün hayvanlar gibi, gıdalarını bütün gün dolaşarak temin ediyorlar, geceleri de bir mağaraya sığınıyorlardı. Fakat bütün bu iptidai şartlar içinde bile insanı hayvandan ayırdeden zekânın tecellisini görüyoruz. Daha Paleolitik taş endüstrisinin icadında tezahür eden bu cevher, üst Paleolitikte insanın fikir ve ruh âlemini aksettiren sanat eserlerini yaratmağa başlamıştı. Gerçekten daha üst Paleolitik çağlarda insanların yaşadıkları mağaraların duvarlarında birtakım hayvan ve insan resimleri çizmiş oldukları anlaşılmıştır. Bu taş devirleri sanatına "Mağara duvar sanatı" denilmektedir. Mevzuları bakımından tamamen realist olan bu üst paleolitik sanatı basit bir çizgi sanatından ibarettir. Daha sonraki Magdalenien merhalesinde ise, sanatkârlar etraflarında gördükleri olayları bir kompozisyon halinde aksettiriyorlardı, meselâ avını kovalayan bir adam gibi.

Taş devri sanatı

Taş devri kültürlerinin her safhasını yaşamış olan Anadolunun mağaralarında da bu tarz sanat eserlerinin bulunması beklenebilirdi. Nitekim bu hususlaki araştırmalar pek yeni olmasına rağmen, Malatyada, Adıyamanda Palanlı mevkiindeki kayalar üzerinde bir dağ keçisi sürüsü tasviri bulunmuştur. M. Pittard bu eseri Magdalenien olarak tarihlemektedir [18]. Bir de son zamanlarda Hakkârideki Cevaruk vadisinde kayalar üzerinde yine çift boynuzlu dağ keçileri ve insanları gösteren muhtelif kompozisyonlar görülmüş ve mütahassıslar tarafından Neolitik olarak tarihlenmiştir [19]. Bunlardan biri çift boynuzlu keçi sürülerini elindeki uzun bir silahla kovalayan bir insanı, bir diğeri, döğüşen bir çift tekeyi, bir başkası ise tos vuran bir dağ keçisini ve üzerine atılmış kemendini sürükleyen bir dağ keçisini tasvir etmektedirler. Müteakip araştırmalarda buna benzer daha bir çok eserlerin bulunması tabiidir. Nitekim son zamanlarda Antalya civarındaki "Beldibi" mevkiindeki kayalar üzerinde geyik ve

[18] E. Pittard, Archives Suisses d'anthropologie générale VIII-2 (19-39) s. 188.

[19] W. Frech ve Muvaffak Uyanık, Belleten 83 (1957) s. 622.

dağ keçisi resimleri bulunmuş ve bunların Mezolitik devre ait olduğu anlaşılmıştır[20].

Fakat taş devirleri sanatı yalnız resim sanatından ibaret değildir. Üst Paleolitikten itibaren taş aletler yanında bulunduğunu gördüğümüz şişman kadın heykelcikleri de bu devir sanatının plastik sahadaki ilk denemelerini teşkil ederler. Anadoluda bu tarz idollerden Amik ovasındaki Tel el Şeyh kazılarında Neolitik tabakada bir heykelcik bulunmuştur. Oturmuş şişman bir kadın vücudını kaba hatlarla tasvir eden bu eser, sanat bakımından meşhur "Willendorf Venüsü" ile mukayese edilebilecek mükemmeliyettedir. Fakat doğurucu Büyük Ana tanriçeyi tasvir eden bu şişman kadın heykelciklerinin en mükemmel örnekleri 1960 senesinde Burdur cıvarındaki Hacılar kazılarında meydana çıkmıştır. Oturmuş veya ayakta ve muhtelif ebatta olan Hacılar idolleri radio carbon metodu ile M. ö. 5500 senelerine konulmaktadır.

Neticede eski Anadolunun ilk sakinleri de zekâ ve dirayetleri sayesinde eski taş devrinin Avcılık safhasını yüzlerce sene yaşadıktan sonra, yeni Taş devrinde etrafı surlarla çevrili köylerde ilk toplumsal hayatı yaşamağa erişmiş ve çobanlık devrine gelmişlerdi. Yümektepedeki Neolitik tabakanın kalınlığı on metreye yaklaştığına göre, insanlar bu safhada da çok uzun bir zaman kalmış olmalıydılar.

Bundan sonraki devirde insan hayatının en mühim zaferi olarak tuncun keşfi gösterilir ve bundan dolayı bu yeni tekâmül merhalesi Kalkolithikum adıyle ayrı bir bölümde mutalea edilir.

b) Anadolu'da Kalkolitik çağ Kültürü:

Taş devri kültürlerinin son safhası olan Yeni taş (Neolithikum) devrinin sonlarına doğru insanlar, madeni de keşfetmeğe muvaffak olmuşlardı. Başlangıçta maden ancak ziynet eşyası, iğne ve silah gibi eserlerin imalinde kullanılacak kadar nadirdi. Fakat keşiften sonra silahlar madenden yapılmağa başlandı. Bununla beraber eski devrin cilâlanmış taş baltaları, obsidyen âletleri yine mebzulen kullanılmakta idi. Anadoluda, umumiyetle höyüklerin en alt tabakalarında veyahut Neolitik tabakaların

[20] E. Bostancı, Anatolia IV (1959) s. 129-178.

üzerinde taş aletlerle birlikte az olarak da madenin kullanıldığı bu devre, Prehistorya ilminde "Chalkolithikum" veya "Eneolithikum" denilmektedir.

Kalkolitikum devri, beşer tarihinde Taş devri ile Tunç devri arasında bir geçiş safhası olmuştur. Fakat bu safha kazılarda gayet kalın tabakalar halinde göründüğünden, çok uzun sürdüğü anlaşılmaktadır. Anadolu Kalkolitik kültürü, Doğu, Batı, Orta ve Güney Anadolu bölgelerine göre esaslı farklar gösterdiğinden, burada bu dört bölgedeki kazılar göz önüne alınarak tetkik edilecektir.

1. Güney Anadolu bölgesi:

Bu bölgede Mersin, Tarsus (Gözlükule) kazılarında bu kültüre raslanmıştır. Bu kültürün Güney Anadoludaki inkişaf seyrini bu kazılardan takip etmek mümkündür:

Mersin

Mersin'in 3 Km. kuzey-batısından geçen Soğuksu çayının kenarındaki "Yümektepe" kazılarında Neolitik devre ait olan (XXXIII-XXV.) tabakaların üstündeki 8 metre kalınlığında ve XXIV-XXIIb tabakaları arasında Kalkolitik kültürle karşılaşılmıştır. Yümektepe hâfiri bu kültürü:

Proto-Kalkolitik	XXIV
Er Kalkolitik	XXIII-XX
Orta "	XIX-XVIb
Geç "	XV-XIIb

olarak tekâmülünü dört safhada tamamladığını tesbit etmiştir. Garstang XXIV üncü tabakayı Neolitikten Kalkolitik devre geçiş safhası olarak göstermiş ve bu devre Proto-Kalkolitik adını vermiştir[21]. Bu katlardaki iskân bakiyeleri, ağılları, yuvarlak taş temelli zahire anbarları ile bir köy hayatını göstermektedir. Bu meyanda kilden ağırşaklar, dokumacılıkta kullanılan ağırlık taşları, bu köyün ziraat ekonomisine dayanan bir cemaat hayatına işaret etmekte idi. Proto-Kalkolitik denilen bu intikal safhasının seramiği Garstang'a göre, Mezopotamya'nın Er Kalkolitik kültürünü temsil eden Hassuna kapları ile benzerlik göstermektedir[22].

[21] J. Garstang, Prehistoric Mersin s. 45

[22] Seton Lloyd, Early Anatolia (1956) s. 43.

Mersin'in Er Kalkolitik safhasında müşahede edilen inşaat usul ve tarzında da ilerleme olmuştur. Proto-Kalkolitikte özel evler bulunmadığı halde, bu devirde dış zaviycleri köşe taşları ile sağlamlaştırılmış evler görülmüştür. Bu evlerin duvarları, taş temeller üzerine kerpiçle örülmüştü. Bu devirde başlayan bu mimari tarzı daha sonraki devirlerde de varlığını koruyacaktır. Mersin Er Kalkolitik kültüründe bakırın eritilmesine muvaffak olunmuştu. İlk eserler bakırdan uzun toplu iğneler şeklinde ortaya çıkar. Bu devirde Neolitik devrin yonga endüstrisi halâ revaçtadır.

Mersin'in Orta Kalkolitik safhasında ise, Garstang'ın "Halaf stili" dediği ve Mezopotamya'nın Orta Kalkolitiğinin mümessili olan Tel Halaf boyalı kaplarının benzerleri bulunmuştur. Bu değişik anane, Güney Anadoluya yeni bir kavim dalgasının gelmesi ile ilgili görülmektedir. Zira Orta Kalkolitik tabakalarında (XIX-XVI) Mersin'deki bu mütevazi köyün hayatını bir tehlikeden korumak için yapılan bir sur bakiyesi bulunmuştur. Garstang bu istihkam duvarını askerî bir kaleye benzetmektedir. 1,5 m. kalınlık gösteren sur duvarları taş temeller üzerine kurulmuştur. Gayrı muntazam kuleleri vardır. Kale kapısının iki yanında kapı muhafızlarına mahsus odalar bulunuyordu. Kale duvarının arkasına sıra ile bina grupları yapılmak suretiyle sur takviye edilmişti. Surun iç yüzüne bitişik olan bu evler bir kaç odalı olup, her odada iki pencere vardı. Odalardan birinde kullanılmamış bir yığın saban ile yumurta büyüklüğünde kilden saban taşları bulunmuştur. Garstang'ın Garnizon komutanının evi dediği bina ise, bu bina gruplarından ayrı idi. Bu evin odalarında her boyda kaplar bulunmuştur. Bunların büyük bir kısmı boyalı idi. Bazılarının üzerinde paralel çizgi grupları ile yapılmış nakışlar vardı. Bunlar Mezopotamya ile mukayese edildiğinde, Tel Halaftan daha ileri bir Kalkolitik olan El Ubeyd kültürüne yakınlık gösterirler.

Kalkolitik kültürün Güney Anadoludaki inkişafı hakkında Mersin Yümektepe kazılarının verdiği neticeleri, Tarsus'taki Gözlükule kazıları da teyit etmiştir :

Gözlükule

Kalkolitik kültür burada Er, Orta ve Geç olarak üç safha göstermiştir. En alttaki Er Kalkolitik safhada bulunan seramik-

lerde Mezopotamya'nın Tel Halaf tesiri hâkimdir. Bunlar Tel el Cüdeyde XII de görülen boyalı kaplara benzerler. İkinci safha olan Orta Kalkolitik kapları ise Mezopotamyanın El Ubeyd kültürü tesirini aksettirirler. Bu devir kaplarının üzerlerinde main veya güneş kursu şeklinde nakışlar vardır. Gassulien kapları gibi tek renkli ve mat kırmızıdırlar. Fakat bu devirde bir de gri perdahlı kaplar görülmüştür. Tarsus'un Geç Kalkolitik safhasında ise çizgi grupları ile nakışlanmış kaplar ortaya çıkmaktadır. Bunların müteakip Bronz çağına geçiş safhasına ait olabileceği ileri sürülmüştür [23].

2. Batı Anadoluda Kalkolitik devir:

Bu bölgede başta tarihî Truva (Çanakkale yanındaki Hisarlık) şehri olmak üzere, Kumtepe, Thermi, Kusura'da araştırmalar yapılmış ve Balıkesir vilayetinde Kırkağaç'tan 16,5 Km. kuzey-doğudaki Yortan mevkiinde de bir mezarlık kültürü bulunmuştu [24]. Bütün bu yerleşmelerde Kalkolitik mahiyette bir kültürün geç safhasına ait [25] eserler, aletler ve seramik bulunmuş olmakla beraber, Kumtepe'nin en eski safhasına ait buluntuların I. Truva'dan daha eski olduğu anlaşılmıştır [26].

I. Truva şehri:

Büyük Yunan şairi Homeros, İlyada'sında Truva şehrinin eski Yunanlılar tarafından zaptını ebedileştirmişti. Bu hadisenin gerçekten vuku bulup bulmadığını araştırmak maksadıyle, Alman Heinrich Schliemann 1870 senesinde Hisarlık tepesinde kazılara başlamıştır. Sekiz yıl devam eden kazılar sonunda yedi kültür tabakası tesbit edilmişti. Fakat 6. kazı mevsiminde iştirak eden mimar W. Dörpfeld iki kültür katı daha meydana çıkarmıştı [27]. Son olarak da Amerikalılar 1932-38 senelerinde Truvada yeni bir kazı daha yapmışlar ve Dörpfeld'in vardığı sonuçun doğru-

[23] Orientalia 27-1 (1958) s. 125.

[24] T. Özgüç, Belleten VIII, 29 (1944) s. 53-70.

[25] Orta Anadoludaki Geç Kalkolitik kültüre tekabül eden Batı Anadolu'daki bu en eski kültüre bazı bilginler, Er Bronz devri derler.

[26] K. Bittel, Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte (2. Auflage. 1950) s. 30.

[27] W. Dörpfeld, Die Ausgrabungen in Troja 1894. s. 380-394.

luğunu, yani üst üste 9 şehrin varlığını tasdik etmişlerdir[28]. Bunlardan I-VII. tabakalar Grek öncesi olup, VIII. tabaka Grek, IX. şehir ise Roma devrine aittir.

Bu şehirlerden hâfirlerin Eski Tunç devrine koydukları I. Truva şehri bizi burada ilgilendirecektir. 4 m. bir kalınlık gösteren I. tabakada 4 yapı katı tesbit edilmiştir. Küçük bir tepe üzerine kurulmuş olan I. Truva şehrinin etrafı da bermutat surla çevrilmişti. Surların temelleri taştan, üzerleri kerpiçten yapılmıştı. Surun üç kapısı vardı. Şehrin içinde hususi şahıslara ait evlerin bakiyeleri de meydana çıkarılmıştır.

I. Truva'daki Geç Kalkolitik devre ait olan bu evlerden bazılarının plânının "Megaron" tazında olması, bu tarz mimarinin menşeinin Anadolu olduğunu göstermektedir[29].

I. Truva şehri zamanında ölüler, çocuk cesetleri müstesna, şehir dışına gömülüyordu. Yortan mezarlığı bunun en iyi delilidir. Geç Kalkolitik devir sâkinlerine ait olan bu mezarlardaki hediyeler sayesinde bu devrin seramiği hakkında aydınlanılmaktadır.

Gerçi Yortan kapları I. Truva'dan ziyade II. Truva ile çağdaştırlar. Fakat I. Truva ile çağdaş olan küçük bir miktar I. Truvadan farklıdır. Bu ayrılıklar günlük hayatta kullanılan eşyalarla gömme merasimi için kullanılan kapların arasındaki farktan ileri gelmektedir. Zaman bakımından aralarında fark yoktur[30]. Misia ve Lydia'ya kadar yayılan Yortan kültürü, Ege denizi sahiline kadar uzanırsa da, bu kültürün doğuya yaptığı tesir, batıya, Trakya ve Yunanistan üzerinde yaptığı tesirden daha büyük olmuştur.

I. Truva şehri seramiklerine gelince, bunlar umumiyetle koyu gri veya siyah renklidirler, kırmızı olanlar azdır. Kapların üzerleri, perdahlıdır, fakat Truva I ile çağdaş olan Thermi (Lesbos adasında) kültüründe kırmızı ve siyah kaplar bir arada bulunmuştur.

I. Truvada görülen kap şekilleri arasında en karakteristik olanlar ufki kulplu, kaidesi koni şeklinde olan kâselerle ayaklı,

[28] Carl Blegen, Excavation at Troy (Cincinnati 1937).
[29] Seton Lloyd, Early Anatolia, s. 86.
[30] K. Bittel, Grundzüge, s. 31.

tek kulplu kadehlerdir. Bu meyanda gaga ağızlı, mail kenarlı ve tek kulplu destiler, uzun boyunlu, dört kısa ayaklı ve delik gibi kulplu vazolar ve bardaklar da vardır. Bu kapların yüzlerine paralel çizgi grupları ile teşkil edilmiş zikzak, main veya üçken şeklinde motifler çizilmiştir. Bu geometrik desenlerin yanında, yine aynı teknik ile yapılmış insan yüzü resimleri de çizilmiştir. Bunlar, müteakip Bronz devrinde (Truva II) görülen ve insan yüzlü vazolar denilen matra şeklindeki kaplara öncü olmuşlardır.

Mersin Kalkolitiğinde müşahede ettiğimiz beyaz boya ile yapılmış geometrik desenli nakışlama usulü Thermi kültüründe de görülmüştür. En eski Thermi kapları da tek renkli ve perdahlıdır, aralarındaki fark kap şekillerinden ibarettir.

Batı Anadolu bölgesinde yeni bir kazı yeri olan Beycesultan da Batı Anadolu Kalkolitiği için çok kıymetli mukayese materyeli vermiştir. Aşağı Menderes vadisinde bulunan Beycesultan kazılarında Bronz devri tabakalarının altındaki Kalkolitik kültür, burada biri Orta, diğeri Geç olmak üzere iki safhada tekâmül etmiştir[31]. XXXIII-XL mcı tabakalar arasında görülen Orta Kalkolitik devrinde Mersinde (XIX-XVI) olduğu gibi, boyalı seramik bulunmuştur. XXIV-XX. tabakalardaki Geç Kalkolitikte ise Megaron planlı bir evin kerpiç duvarları meydana çıkarılmıştır. Geç Kalkolitik tabakalardaki kaplar form bakımından zengin bir çeşit gösteriyor. Meselâ fırınlarda üzerinde ekmek pişirmeğe yarayan kilden mamul tepsiler veya tablalar, kulplu fincanlar ve ağız kenarında çizgi ile meydana getirilen kenar kıvrımları bu özelliklerdendir. Beycesultan

Fakat umumiyetle Beycesultan seramik endüstrisi gayet kabadır. Bazılarının yüzlerinde beyaz boya ile yapılmış şeritler halinde nakışlar vardır. Bu bakımdan Beycesultan Geç Kalkolitik kapları, Kusura A seramikleri ile mukayese edilmektedir[32].

Batı Anadolu'da II. Dünya Savaşından sonra yapılan Bayraklı (İzmirde) kazılarında da I. tabakada I. Truva tipinde kaplar bulunmuştur[33]. Fakat bu kapların yanında Eski Bronz

[31] J. Mellaart, AS IX (1959) s. 38-46.
[32] Seton Lloyd, AS VIII (1958) s. 93-125.
[33] E. Akurgal, DTCFD VIII 1-2 (1950) s. 4 v. d.

devrine ait kaplar da ele geçmiştir. Bu itibarla Bayraklının I. tabakasının Geç Kalkolitik sonlarına ait bir yerleşme olduğu anlaşılmaktadır.

Hacılar

Burdur civarındaki Hacılar kazılarında ise Kalkolitik tabakalar (I-V) iki safha göstermiştir: Er Kalkolitik tabakalarda içlerinde fırın ve ocak bulunan evler meydana çıkarılmıştır. Her ocağın önünde, etrafı kerpiç bir setle çevrilmiş küllük çukurları bulunmuştur. Evlerin duvarları ve tavanları sıvanmıştır. Evlerin ortasında ocak ve fırının bulunduğu hölün üstü damsızdır[34]. Bu evlerden birinin içinde, dışarıdan taşınan suları depo etmek için yapılmış bir havuz bulunmuştur. Aynı odada bir kadınla bir çocuğun birlikte gömüldüğü bir mezar ile tek bir erkeğe ait bir gömme bulunmuştur. Bu devirde *extra mural* gömme usulü hâkim olduğu için bu gömmelerin dinî ananelerle ilgili olduğu zannedilmektedir. Zira odanın içinde bir de mihrap vardır.

II. tabakadaki bu evlerin içinde monokrom ve boyalı bir çok kaplar bulunmuştur. Bunlar arasında görülen dört ayaklı desti ve vazolar Kalkolitik çağın form repertuarına yenilikler getirmiştir. II. tabakanın geç safhasında (IIb) ilk damga mühürlerle beraber taştan kaplar da bulunmuştur. Bunların yanında oval biçimli ve spiral dekorasyonlu küpler vardır. IIa'da ise bakır izleri görülmüştür. Bu deliller, IIa ve IIb'de bulunan lazurit ve kireç taşından mamul boncukların ancak madenî aletlerle imal edilebileceği nazariyesini desteklemektedir.

Hacıların I. tabakasında ise Kalkolitiğin geç safhası görülmüştür. Burada da Mersin XVI da olduğu gibi köyün etrafı surla tahkim edilmiştir. Aynı şekilde duvarın iç tarafına bitişik evler yapılmak suretiyle 20-25 metre kadar bir kalınlık teşkil edilmişti. Kalenin içindeki binaları hususi evler olarak tefsir etmek imkânsız görülmüştür.

Fakat Hacılarda keşfedilen bu Kalkolitik kültürün en ilgi çeken buluntusu, kilden yapılmış çıplak kadın figürinleridir. (Resim 2). Steatopileri fazla mütebariz olarak yapılan bu heykelcikler, Neolitik ve Kalkolitik devirlerin müşterek malıdır. 12-30 santimetre arasında muhtelif ebatta olan bu figürinler kırmızı

[34] J. Mellaart, AS X (1960) s. 100.

veya krem rengi kilden yapılmış ve üzerleri seramik tekniğinde olduğu gibi, perdahlanmıştır. Bazılarının üzerlerine boya ile kumaş desenleri yapılarak bir nevi elbise giydirilmiş gibidir. Hacılarda hayvan figürinleri çok nadirdir. Hacılar figürinleri Trakyadaki Sesklo Kalkolitik kültürünün idolleri ile mukayese edilmekte ve yalnız materyel farkı olduğu ileri sürülmektedir[35].

3. Orta Anadolu Kalkolitik kültürü:

Kalkolitik çağda Orta Anadoluda pek çok yerleşme olmuştur. Bunlardan başta Alişar olmak üzere, Alacahöyük, Göllücek, Kuzeyde Samsun cıvarında Dündartepe en mühimleridir.

Alişar Höyük

Yozgat vilayeti dahilinde, Ankaradan 204 Km. doğuda Boğazköyden 85 Km. güney-doğuda bulunan Alişar'da Chicago Üniversitesi adına bir heyet 1927-32 seneleri arasında çok başarılı bir kazı yapmıştır[36]. Kazının önemi, vermiş olduğu malzemenin zenginliği kadar, modern kazı metodları ile hafriyat yapılmasından da ileri gelmektedir. Gerçekten de ozamana kadar orta Anadoluda sistemli kazı metodları tatbik edilmemişti. Burada ilk dafa olarak ham toprağa kadar inilmek suretiyle Orta Anadolu höyükleri için şaşmaz bir stratigrafi elde edilmişti. Bu sebeple Batı Anadolu için Truva'nın ehemmiyeti ne ise, Orta Anadolu için de Alişar, ayni suretle mümessillik yapmaktadır.

Alişarda VII kültür tabakası tesbit edilmiştir. En altta bulunan Alişar I. Er Kalkolitik, Alişar Ia ise Geç Kalkolitik kültürü vermiştir. Höyüğün tepesinde Kalkolitik ve Bakır (eski Bronz) çağı kültürlerine, eteklerde ise Bakırçağı tabakasının hemen üzerinde Hitit kültürüne raslanmıştır. Fakat tepede Hitit eserleri bulunmamıştır. Alişar kazılarının mutalcasında hatırda tutulacak bir nokta da ilk raporda II. tabaka olarak gösterilen Hitit kültürünün, III. tabakadaki Orta Bronz kültüründen daha geç olmasıdır.

En alttaki Kalkolitik tabakalarda siyah zemin üzerine kafesli çizgiler, haçlar ve zikzak tarzı geometrik şekillerin içlerinin beyaz veya sarı bir macun ile doldurularak nakışlanmış (incrustation)

[35] AS VIII (1958) s. 149.

[36] H. H. Von der Osten, The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32 (OIP XXIII-XXX) Vol. III 1937.

kaplar bulunmuştur. Fakat bu seramiğin yanında çakmak taşından veya obsidyen'den âletler de vardır.

Alişar Kalkolitiğindeki evler dört köşe planlı idiler. Kerpiç duvarları hatıllarla takviye edilmişti. Fakat şayanı dikkattir ki, Alişar şehri surla çevrili değildi. Bu devre ait mezarlar da bulunmuş ise de, mezar hediyeleri fakirdir. Ölüler Hocker vaziyette, yuvarlak şekilde açılmış çukurlara veya küplere ve sandukalara gömülmüş idiler.

Alişarda Kalkolitik devre ait seramik mahdut olmakla beraber, bunlar da siyah ve gri, elle yapılmış, perdahlı monokrom kaplardır. Seramik perdahlamada kullanılan perdah taşlarından hafriyatta ele geçmiştir. Başlıca kap şekilleri olarak dışarı doğru mail kenarlı, armut biçimli kaplar ve bilhassa Orta Anadolu için karakteristik bir form teşkil eden ayaklı meyvelikler gösterilebilir. Bu en eski tabakalarda nakışlama olarak sadece "incrustation"lu zikzaklar, haç veya dama şekilleri görülür.

Alacahöyük

Orta Anadolu'daki en mühim yerleşmelerden biri de Boğazköy civarındaki Alacahöyüktür[37]. Buradaki Kalkolitik tabakalarda koyu griden siyaha kadar değişen seramik parçaları yanında gayet kaba bir hamurdan dışı gri, içi siyah, bazan da kırmızı kaplar da bulunmuştur. Hepsi perdahlıdır. Kap şekilleri arasında bilhassa ayaklı meyveliklerin çokluğu dikkati çeker. Tabakların ağız kenarları dışarı doğru hafif meyillidir. Boya astarı ya daha açık veya kırmızımtrak renktedir. Bunlar umumiyetle Alişar I. kaplarını andırırlar.

Alacahöyükte tam planlı bir ev meydana çıkarılamamış, fakat bir evin odası olması gereken bir yerde, bir ocak yeri ve ocağın önündeki taş döşeli küllük görülmüştür.

Bu devre ait bir de mezar bulunmuş ve mezarda ölüye ait ziynet eşyalarından helezoni bakır halkalar ve bilezikler ile kaplar bulunmuştur. Aynı tabakada bir de sandık mezara raslanmıştır.

Büyük Göllücek

Alacahöyük'ün 15 Km. kuzeyindeki Büyük Göllücek'te 1947 senesinde Hamit Koşay tarafından yapılan sondajlarda Fryg tabakasının hemen altında kalkolitik mahiyette bir kül-

[37] Remzi Oğuz Arık, Alacahöyük Hafriyatı 1935 (Ankara 1937) ve H. Z. Koşay, Alacahöyük Hafriyatı 1936 (Ankara 1938).

türle karşılaşılmıştır. İki yapı katı gösteren B. Göllücek Kalkolitik eserleriyle Alaca Höyük eserleri arasında sıkı bir benzerlik vardır[38]. Buna dayanarak bu iki Kalkolitik yerleşmenin çağdaş olduğu anlaşılmaktadır.

B. Göllücek kazılarının önemi, bilhassa bu devrin yapı tarzını bize tanıtmış olmasıdır. Taş temeller üzerine kerpiçten yapılmış olan bu evler, iki üç odalı idiler. Odalarda yuvarlak veya beyzi şekilde ocak veya tandır kaideleri vardı. Diğer taraftan, bu kazı yeri bize Kalkolitik çağdaki köy tipini de göstermiştir.

Burada bulunan seramiğe gelince, her iki yapı katında da içi dışı siyah veya içi dışı kırmızı yahut da içi kırmızı, dışı siyah veya aksi monokrom seramik parçaları bulunmakla beraber, çoğunluğu gri kaplar teşkil etmekte idi. Fakat bu tek renkli kapların yanında çok az miktarda boyalı kaplar ve bütün Analuya yayıldığı tesbit edilen siyah üzerine beyaz boya ile paralel çizgi grupları nakışlanmış seramikler de bulunmuştur. Bu sonuncu grup bilhassa Mersin XII'de temsil edildiğinden ve Mersinin bu Kalkolitik tabakasında Mezopotamya'nın geç Kalkolitik kültürü olan El Ubeyt kaplarının benzerleri bulunduğundan, B. Göllücek yerleşmesinin zamanını tayin etmek güçleşmektedir. B. Göllücek'te görülen başlıca kap şekilleri, kaideleri yarım daire şeklinde kâseler ile ayaklı meyveliklerdir. Bunlar arasında iki kulplu çanaklar, kulp ananesinin Anadolu kültürünün yerli bir unsuru olduğunu açıkça göstermektedir. Bu kapların hepsi elle yapılmış ve yüzleri perdahlanmıştır (Resim 3).

Dündartepe

Samsun civarındaki Dündartepe'de 1940-41 senelerinde yapılan kazılarda Kalkolitik kültüre ait 4 yapı katı bulunmuştur. Bütün bu katlarda bulunan kaplar elle yapılmış, boya astarlı ve perdahlıdır. Kırmızı parçalarda boya astarsız ve perdahsız olup, hâfirlerin beyanına göre[39], bu kaplar derine inildikçe azalmaktadır. Umumiyetle Dündartepe seramiği Alişar ve Alacahöyük kaplarına çok benzemektedir. İnkrustayon'lu nakışlama pek nadir görülür. Fakat bazı parçalar da tırnakla yapılmış çentikli süsler vardır. Bu seramiklerle bir arada bulunan ağırşaklar ve

[38] H. Z. Koşay - Mahmut Akok, Belleten XII 46 (1948) s. 471-476.
[39] K. Kökten, N. T. ve Özgüç, Belleten IX 35 (1945) s. 367-369.

ağırlık taşları ziraatle ve hayvan beslemekle geçinen bir köy karşısında bulunduğumuzu göstermektedir.

Pazarlı

Alacahöyük civarında bulunan Pazarlıda biri asıl iskân yeri olan Kale, diğeri Tümülüs olmak üzere iki yerde kazı yapılmış ve Kale denilen tepede klasik devirlerden Kalkolitiğe kadar devam eden V kültür tabakası görülmüştür[40]. Kalkolitik devre ait çanak çömlek parçaları Alacadakilere çok benzer. Pazarlı kazıları daha ziyade Fryg devri için değerli buluntular vermiştir.

4. Doğu Anadolu Kalkolitik kültürü :

Doğu Anadolu prehistoryası üzerinde yapılan araştırmalar mahduttur: Van'da Tilkitepe, Erzurum'da Karaz Höyük'ten başka prehistorik devirlere ait esaslı kazılar yapılmamıştır. Yalnız K. Kökten tarafından Kars ve dolaylarında yapılan araştırmalar, satıh buluntularından ve küçük sondajlardan ibaret olduğu halde, bu bölgeler için değerli mukayese materyeli temin etmiştir[41]. Fakat Diele'nin yukarı mecrası ile Van gölü arasında kalan Bitlis-Hakkâri bölgesine arkeolojik bakımdan hiç dokunulmamıştır.

Bu kazı verimlerine ve satıh buluntularına dayanarak yapılan tetkikler, Neolitik ve onu takibeden Kalkolitik devirlerde Doğu Anadolu'nun Kuzey Mezopotamya kültürleriyle çağdaş münasebetleri bulunduğunu göstermiştir.

Tilkitepe

Gerçekten Tilkitepe'nin en alttaki III. tabakasında Tel Halaf stilinde boyalı ve perdahlı kaplar bulunmuştur. II. tabakada görülen boyasız kapların şimdilik paralelleri yoktur[42]. Kalkolitik kültürün son safhasında ise (I. tabaka) saman karıştırılmış bir hamurdan imal edilmiş mat kırmızı bir seramik nevi görülmüştür. Üzerlerinde boya ile dalgalı nakışlar yapılmıştır. Aynı seramikten Muş ovasında da satıh buluntusu olarak ele geçmiştir, fakat orada boyalı değildir. Bu seramiklere Azerbeycandaki Geoytepe kazılarında da raslanmıştır.

Karaz

Erzurum'un 15 Km. kuzey-batısında bulunan Karaz Höyük'te 1942 senesinde küçük bir sondaj yapılmış, üç kültür katı tesbit

[40] H. Z. Koşay, Pazarlı Hafriyatı Raporu. Ankara 1941.

[41] K. Kökten, DTCFD XI (1953) s. 189-206.

[42] - AS VIII (1958) s. 160

edilmiştir [43]. En üstteki Bakırçağ kültürünün altındaki tabakalardan Kalkolitik çağın elle yapılmış, siyah seramikleri çıkarılmıştır.

Fakat Karaz Höyük kazılarının Anadolu prehistoryasındaki önemi, monokrom seramiklerin gerek kabartma olarak yapılmış spiral motifleri, gerekse şekil ve teknik bakımından Filistindeki Kirbet Kerak seramikleri ile mukayese edilebilmesinden ileri gelmektedir. Bu iki seramik grubu arasında şekil ve teknik bakımından da benzerlik vardır. Fakat bu seramik nevi Er Bronz çağına konulduğundan, bunu müteakip bahiste göreceğiz.

Neticede görülüyor ki, Anadolu'nun dört bölgesi arasında ilk Neolitik yerleşmelerin bulunduğu Güney Anadolu'da, Kalkolitik çağlarda da bir köy hayatı devam etmektedir. Halbuki Doğu, Batı ve Orta Anadolu bölgelerindeki yerleşmeler umumiyetle Kalkolitik çağda kurulmuştur. Bu muhtelif bölgeler arasında görülen kültürlerde zaman bakımından da fark vardır. Zira Batı Anadolu'daki Er Bronz çağının en eski safhasının Orta Anadolu Kalkolitik kültürünün geç safhasına tekabül ettiği kabul edilmektedir [44].

Bundan başka bu bölgelerden Doğu, Güney ve Güney-batı Anadoluda boyalı seramik ananesi görüldüğü halde, Orta, Kuzey-batı ve Kuzey Anadoluya bu devirde bu anane girmemiştir. Bunun sebebini Güney ve Orta Anadolu bölgelerini biribirinden ayıran muazzam Toroslar sisteminin varlığında görmek isteyenler vardır. Fakat Kilikya ovası ile Kuzey Suriye arasında da Amanoslar maniasının bulunduğu göz önüne alındığında, bu nazariye izah edilemez. Zira Mezopotamya ve Güney Anadolu Kalkolitik kültürleri karşılaştırıldığında:

Kültür	*Mezopotamya*	*Güney Anadolu*
Pre-Kalkolitik	Hassuna	Mersin XXIV
Er Kalkolitik	Ninive	Mersin XXIII-XX
Orta Kalkolitik	Samarra-Telhalaf	Mersin XIX-XVI
Geç Kalkolitik	Elubeyd-Uruk	Mersin XV-XII

Demekki Kuzey Suriye ile Güney Anadolu arasında IV. Binyılda bir kültür mübadelesi vardı ve Anadolu Kalkolitik sa-

[43] H. Z. Koşay, III. Türk Tarih Kongresi 1943 (Ankara 1948) s. 165.

[44] Seton Lloyd, Early Anatolia s. 88.

ağırlık taşları ziraatle ve hayvan beslemekle geçinen bir köy karşısında bulunduğumuzu göstermektedir.

Pazarlı

Alacahöyük civarında bulunan Pazarlıda biri asıl iskân yeri olan Kale, diğeri Tümülüs olmak üzere iki yerde kazı yapılmış ve Kale denilen tepede klasik devirlerden Kalkolitiğe kadar devam eden V kültür tabakası görülmüştür[40]. Kalkolitik devre ait çanak çömlek parçaları Alacadakilere çok benzer. Pazarlı kazıları daha ziyade Fryg devri için değerli buluntular vermiştir.

4. Doğu Anadolu Kalkolitik kültürü :

Doğu Anadolu prehistoryası üzerinde yapılan araştırmalar mahduttur: Van'da Tilkitepe, Erzurum'da Karaz Höyük'ten başka prehistorik devirlere ait esaslı kazılar yapılmamıştır. Yalnız K. Kökten tarafından Kars ve dolaylarında yapılan araştırmalar, satıh buluntularından ve küçük sondajlardan ibaret olduğu halde, bu bölgeler için değerli mukayese materyeli temin etmiştir[41]. Fakat Dicle'nin yukarı mecrası ile Van gölü arasında kalan Bitlis-Hakkâri bölgesine arkeolojik bakımdan hiç dokunulmamıştır.

Bu kazı verimlerine ve satıh buluntularına dayanarak yapılan tetkikler, Neolitik ve onu takibeden Kalkolitik devirlerde Doğu Anadolu'nun Kuzey Mezopotamya kültürleriyle çağdaş münasebetleri bulunduğunu göstermiştir.

Tilkitepe

Gerçekten Tilkitepe'nin en alttaki III. tabakasında Tel Halaf stilinde boyalı ve perdahlı kaplar bulunmuştur. II. tabakada görülen boyasız kapların şimdilik paralelleri yoktur[42]. Kalkolitik kültürün son safhasında ise (I. tabaka) saman karıştırılmış bir hamurdan imal edilmiş mat kırmızı bir seramik nevi görülmüştür. Üzerlerinde boya ile dalgalı nakışlar yapılmıştır. Aynı seramikten Muş ovasında da satıh buluntusu olarak ele geçmiştir, fakat orada boyalı değildir. Bu seramiklere Azerbeycandaki Geoytepe kazılarında da raslanmıştır.

Karaz

Erzurum'un 15 Km. kuzey-batısında bulunan Karaz Höyük'te 1942 senesinde küçük bir sondaj yapılmış, üç kültür katı tesbit

[40] H. Z. Koşay, Pazarlı Hafriyatı Raporu. Ankara 1941.

[41] K. Kökten, DTCFD XI (1953) s. 189-206.

[42] - AS VIII (1958) s. 160

edilmiştir [43]. En üstteki Bakırçağ kültürünün altındaki tabakalardan Kalkolitik çağın elle yapılmış, siyah seramikleri çıkarılmıştır.

Fakat Karaz Höyük kazılarının Anadolu prehistoryasındaki önemi, monokrom seramiklerin gerek kabartma olarak yapılmış spiral motifleri, gerekse şekil ve teknik bakımından Filistindeki Kirbet Kerak seramikleri ile mukayese edilebilmesinden ileri gelmektedir. Bu iki seramik grubu arasında şekil ve teknik bakımından da benzerlik vardır. Fakat bu seramik nevi Er Bronz çağına konulduğundan, bunu müteakip bahiste göreceğiz.

Neticede görülüyor ki, Anadolu'nun dört bölgesi arasında ilk Neolitik yerleşmelerin bulunduğu Güney Anadolu'da, Kalkolitik çağlarda da bir köy hayatı devam etmektedir. Halbuki Doğu, Batı ve Orta Anadolu bölgelerindeki yerleşmeler umumiyetle Kalkolitik çağda kurulmuştur. Bu muhtelif bölgeler arasında görülen kültürlerde zaman bakımından da fark vardır. Zira Batı Anadolu'daki Er Bronz çağının en eski safhasının Orta Anadolu Kalkolitik kültürünün geç safhasına tekabül ettiği kabul edilmektedir [44].

Bundan başka bu bölgelerden Doğu, Güney ve Güney-batı Anadoluda boyalı seramik ananesi görüldüğü halde, Orta, Kuzey-batı ve Kuzey Anadoluya bu devirde bu anane girmemiştir. Bunun sebebini Güney ve Orta Anadolu bölgelerini biribirinden ayıran muazzam Toroslar sisteminin varlığında görmek isteyenler vardır. Fakat Kilikya ovası ile Kuzey Suriye arasında da Amanoslar maniasının bulunduğu göz önüne alındığında, bu nazariye izah edilemez. Zira Mezopotamya ve Güney Anadolu Kalkolitik kültürleri karşılaştırıldığında:

Kültür	*Mezopotamya*	*Güney Anadolu*
Pre-Kalkolitik	Hassuna	Mersin XXIV
Er Kalkolitik	Ninive	Mersin XXIII-XX
Orta Kalkolitik	Samarra-Telhalaf	Mersin XIX-XVI
Geç Kalkolitik	Elubeyd-Uruk	Mersin XV-XII

Demekki Kuzey Suriye ile Güney Anadolu arasında IV. Binyılda bir kültür mübadelesi vardı ve Anadolu Kalkolitik sa-

[43] H. Z. Koşay, III. Türk Tarih Kongresi 1943 (Ankara 1948) s. 165.
[44] Seton Lloyd, Early Anatolia s. 88.

kinleri Mezopotamyanın çağdaş kültürlerinin tesiri altında kalmışlardı. Fakat derhal belirtmek lâzımdır ki, Anadolunun Kalkolitik çağdaki boyalı seramik ananesi, hiç bir zaman Mezopotamyanınkinin taklidi demek değildir. Bilâkis gelen tesirlerin yerli sanayiin gelenekleri ile Anadolu potasında erimiş ve "Anadollu" denilen bir şahsiyet kazandığını gösteren deliller vardır. Meselâ, Mezopotamya Kalkolitik kaplarında kulp görülmediği halde, Anadoluda daha Mersin Neolitik kaplarında kulp ananesi vardır [45]. Alişar, Alacahöyük Kalkolitik tabakalarında görülen ayaklı meyvelikler ise, Anadolu'nun form envanterine vermiş olduğu yeni kap şekillerinden biridir.

Batı Anadolu'da boyalı seramik kültürünün yokluğu sebebi, bir de bu bölgede IV. Binyılda henüz yerleşik hayatın başlamamış olmasıyle izah edilmektedir [46]. Batı Anadolu Kalkolitik kapları ile Güney Anadolu seramiği arasındaki bu farkın, Ege kültürü tesiriyle meydana gelmiş olması da başka bir izah yoludur.

Neticede M. ö. IV. Binyılda Anadolu'da kalkolitik mahiyette bir kültür vardı. Bazı yerlerde dört, bazı yerlerde üç merhalede gelişen bu kültür, mahallî farklar göstermekle beraber, hayat seviyesi bakımından bir birlik arzetmekte idi. Gerçekten bu devir Anadolu sâkinleri, ekip biçmeğe elverişli buldukları su kenarlarında köyler kuruyorlardı.

Bu devirde maden henüz çok kıymetli ve nadir olduğundan, kap kacak imalinde tabii maden kullanılamıyordu. Böylece maden işçiliği ile rekabet etmek lüzumunu duymayan çömlekçiler, eserlerini itinalı yapmak külfetinden uzaktılar. Bundan dolayı bu devirde Anadolu sanatında Mısır ve Mezopotamya Kalkolitik kültürlerinde olduğu gibi, şaheserler yaratılmamıştır.

Bu devrin kültür eşyaları arasında yine çömlekçilerin imal ettikleri ağırşaklar vardır. Basit bir dokumacılığın mevcudiyetine işaret eden bu âletler, yün eğirmeye yarayan kirmanın başına geçirilen daire şeklinde kil safihalardan ibarettir. Bazılarının üzerlerinde çizgi motifleri vardır.

Bu devirde ilk dafa görülen ve medeniyet ve bilhassa mülkiyet bakımından büyük bir önemi olan diğer bir kültür eşyası

[45] F. Schachermeyr, Die aeltesten Kulturen Griechenlands (1955) s. 55.
[46] K. Bittel, Grundzüge, s. 19

da taştan veya kilden yapılmış damga mühürlerdir. Mühürlerin yüzlerinde de aynı suretle geometrik şekiller vardır. Bu tezyinat basit bir dekorasyon sanatından ileri gitmez. Sanatkârlar bu devirde yalnız halkın günlük ihtiyaçlarını düşünmektedirler. Günlük ihtiyaçların başında da silahlar ile ziraat âletleri gelmektedir.

Başlıca silahlardan olan taş baltalar daha iyi cilâlanmış ve bir tahta kulp takılmış olarak göründükleri gibi, mızraklara da madenî ok uçları takmak sureti ile bir adım daha ileri götürülmüştür. Böylece bu devre karakterini veren kültür eşyaları arasında bakırdan ok uçları, iğneler yanında obsidyen'den iki ağızlı bıçaklar, perdah taşları ve bilhassa değirmen taşları da görülmektedir.

Ziraat

Bu devrin ziraat aletleri hakkında hiç bir fikrimiz yoktur. Fakat gerek mezarlarda bulunan hububat tanelerinin, gerek el değirmenlerinin mevcudiyeti, bu devir sâkinlerinin toprağı işlediklerini ve çeşitli mahsuller yetiştirdiklerini göstermeğe kâfi delillerdir. Bugün kimyevî tahlillerle anlaşılmıştır ki, bu devirde Anadolu'da "triticum monococcum" ve "triticum dicoccum" denilen buğday nevileri yetiştiriliyordu.

Kalkolitik sanatı

Bu devrin sanatı ancak seramik ve mühürler üzerindeki tezyinattan ibarettir. Bilhassa monokrom kaplar üzerinde motifler "lineer" denilen çizgi sanatını gösterirler. Anadolu Kalkolitik çağ kapları, ağırşak ve mühürleri üzerinde iç içe daireler halinde spiral (helezonî) motiflerle veya biribirine paralel hatlarla yapılmış bu tezyinat görülür. Bu çizgilerle sanatkârın muayyen bir fikri ifade ettiği ileri sürülebilir.

Mezopotamya'nın Orta Kalkolitiğini temsil eden Tel Halaf kültürünün tesir sahasına dahil bulunan Güney-doğu Anadolu'daki çok renkli ve boyalı (polykrom) seramikler üzerinde de yine renklerle yapılmış geometrik motifler hâkimdir. Çok defa tabakların ortasında bir rozet veya bir Malta haçı bulunmaktadır.

Çanak çömlek formları da Anadolu'nun üç bölgesinde, yani Doğu, Batı ve Orta Anadolu' da birbirinden farklıdır. Sayıları pek mahdud mühürler kilden, taş veya kemikten imal ediliyor ve şahsî alâmeti farikalar çizgi grupları ile yekdiğerinden tefrik edilmeye itina ediliyordu. Bu devir mühürcülüğü müteakip Ba-

kırçağ'da çok inkişaf edecek olan bu sanata motif ve mevzu değil, sadece şekil vermiştir[47].

Mimari

Anadolu'nun Kalkolitik kültüründe mabed ve saray gibi cemiyet hayatının müşterek hizmetleri için müşterek emekle yapılan resmî mimari henüz yoktur. Bu tarz umumî menfaatler için yapılmış mimarî eser olarak yalnız Truva'daki şehir surları gösterilebilir. Kalkolitik çağda Alişar gibi Orta Anadolu şehirlerinin tahkim edilip edilmediği meçhuldür. Zira bu devre ait tabakalar çok küçük bir saha içinde tetkik edilmiştir, fakat Mersin XVI ile Hacılar ve I. Truva şehrinin etrafında sur vardır. Hacılar ve Beycesultan'da bu devre ait Megaron planlı evler bulunmuştur.

Dinî hayat

Anadoluda bu hususta elimizdeki bütün vesika, idoller ile gömmelere ait malzemeden ibarettir. Bu devrin idolleri Orta Anadolu'da çok dafa kilden, Batı Anadolu'da ise kil ve taştan yapılmış insan şeklinde küçük heykelciklerdir. İlk zamanlarda daire veya kare vücutlu olan bu heykelcikler gittikçe insan şeklini almışlardır. Anadolu Kalkolitik çağı idolleri nadir olarak erkek, çok dafa elleri göğüsleri üzerinde çıplak bir kadını tasvir ederler. Mamafi Truva'da olduğu gibi, cinsiyeti belirtilmemiş olanlar da vardır. Giyimsiz devirlerin hatırasını taşıyan bu idoller mahallî farklar göstermekle beraber, mahiyetlerinin aynı olduğuna, yani dinî bir maksatla yapılmış olduklarına şüphe yoktur. Mamafi idollerin herhangi bir musibet veya hastalıktan kurtulmak için kurban, adak veya büyü maksadıyle kullanıldıkları fikri de ileri sürülmüştür[48]. Böylece daha Üst Paleolitik (Aurignacien) de başlıyan ve Neolitikte de devam eden dinî inançların Kalkolitikte yekdiğu tabii düşünülemez. Bu suretle bu devir insanlarının da yine doğuruculuk vasfından dolayı bereketli sayılan bir "Büyük Ana"ya taptıkları anlaşılmaktadır. Bu ana tanrıça figürinlerinin en güzel örneklerini Hacılar kazıları vermiştir.

Bu devrin dinî inançları hakkında ölü gömme âdetleri de bizi aydınlatır. Bu konu üzerinde bugüne kadar yapılan çalış-

[47] Nimet Dinçer (Özgüç), DTCFD II (1945) s. 74.

[48] T. Özgüç, Dil ve tarih Coğrafya Fakültesi Yıllığı (İst. 1941) den ayrı basım s. 854.

malarla[49] görülmüştür ki, Batı Anadoluda bu devirde yaşayan halkın bir kısmı ölülerini şehir dışına (extra muros), orta ve doğu Anadolu halkı ise şehir içine (inter muros) gömüyorlardı. Buna göre bu devirde Anadoluda ayrı kültür menşeli en az iki kavim yaşamakta idi. Fakat toprak mezar, küp mezar veya sandık mezar gibi muhtelif mezar şekilleri her iki halk tarafından da kullanılıyordu. Ölülerin başlarının muayyen bir istikamette konulmasına önem veriliyor, yanlarına öteki dünyadaki hayatta gerekli olan kap kacak içinde yiyecek içecek hediyelerle ölünün zâti eşyası, silahları veya ziynet eşyaları konuluyordu. Bazan da ölüler eski devirlerdeki geleneklere uyularak, Tilkitepe mezarlarında olduğu gibi, kırmızı aşı boyası ile yüzleri boyanarak, kanı çekilmiş yüzlere canlı bir ifade verilmek isteniyordu.

Bütün bu âdet ve ananeler Anadolunun kalkolitik çağ sâkinlerinin muayyen formülleri tecessüs etmiş bir dinî inanca sahip olduklarını isbat etmektedir. Mezarlarda bulunan hediyeler, bu kavimlerin ölümden sonraki hayata inandıklarına işaret etmektedir.

c) Anadolu'nun en eski halkı :

Anadolu'da takriben V. Binyıldan III. Binyıl sonuna kadar geçen zaman içinde mağara hayatından köy kültürüne kadar tedricen yükselen prehistorik medeniyetleri yaratanlar kimlerdi?

Avrupa'nın prehistorik sâkinlerini tesbit maksadiyle yapılan antropolojik tetkikler beyaz ırkı, Şimal adamı (Homo Nordicus), Alp adamı (Homo Alpinus) ve Akdeniz adamı (Homo Meridionalis), olarak üç tâli gruba ayırmaktadır[50]. Anadolunun prehistorik sâkinlerinin bu büyük beşer tiplerinden hangisine ait olduğunu tesbit etmek için antropolojik ve arkeolojik metodlardan faydalanılmaktadır. Bunlardan anthropolojik metod, prehistorik devir tabakalarında bulunan iskelet bakiyelerinin antropometrik ölçülerini almaktan ibarettir.

Türk Tarih Kurumu ve Türk Antropoloji Enstitüsü çalışmaları başlamadan evvel, batı Anadoludaki sadece beş buluntu

[49] K. Bittel, II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul 1943) s. 170-177 ve AfO XII (1943) s. 22, Tahsin Özgüç, Öntarihte ölü gömme âdetleri (Ankara 1948).

[50] Şevket Aziz Kansu, İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler (Ankara 1946) s. 186.

yerine dayanılarak Anadolunun prehistorik sekenesinin orta boylu ve uzun burunlu Akdeniz tipi oldukları ve umumiyetle batı Anadolu halkının Avrupalı ve bilhassa Egeli kavimler oldukları neticesine varılmıştı[51]. Fakat bugün Orta ve Doğu Anadoluda yapılan araştırmalarla antropolojik malzeme çoğalmış ve Fakültemizin Antropoloji Enstitüsünün verdiği grafiklere göre kâhil kafataslarından % 20 si "hyperdolichocéphalie", % 20 "dolichocéphalie", % 20 sous "brachycéphalie", % 40 ise "brachycéphalie" olduğu anlaşılmıştır. Çocuk kafa taslarından ise % 40 dolicoscéphalie", % 20 "sous-brachycéphalie", % 20 "brachycéphalie", % 20 "hyperbrachycéphalic" olarak tesbit edilmiştir.[52]

Böylece Anadolunun kalkolitik ve Bakır çağlarında iki nevi dolikosefal kafa vardır. Bunlardan biri ekseriyeti teşkil eden Akdeniz tipi, diğeri daha iptidai bir tipi temsil eden Babaköy ve Tilkitepe kafataslarının mensup olduğu "Euroafricaine" denilen tiptir. Bu devirlerde Anadoluda "arménoïde" tip yoktur[53]. Bir de azınlığı teşkil eden brakisefal kafatasları vardır ki, bunların M. ö. II. Binyıl başlarında Anadoluyu istilâ edecek olan kavimlere ait olduğu tahmin edilmektedir[54]. Zira Alacahöyük ve Alişar kazılarında Hitit tabakalarından çıkarılan kafaların ekseriyeti brakisefaldirler.

Arkeolojik metod

Prehistorik devirlerin sekenesini tayinde arkeolojinin de yardımı büyüktür. Filvaki bu devirlere ait kültür katlarında bulunan çanak çömleklerin şekli, rengi, tekniği ile taş, kemik veya madenî aletlerin formu, mühürlerin şekil ve üslup farkı, ve ölü gömme âdetleri kavimlere ve onların kültür çevrelerine göre değiştiğinden, bu mahallî farkların tesbiti sayesinde isimlerini bilmediğimiz kavim gruplarını ayırmak kabil olmaktadır. Meselâ seramik tetkiklerine göre, IV. ve III. Binyıllarda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu, Orta Anadolu ve Batı Anadolu olmak üzere üç kültür çevresi tesbit edilmektedir.[55] Diğer taraftan seramiğin gösterdiği bu farkı ölü gömme âdetleri de desteklemektedir. Gerçek-

[51] A. Götze, Kleinasien (München 1933) s. 15.
[52] M. Ş. Şenyürek, Belleten V, 19 (1941) s. 219-233.
[53] M. Ş. Şenyürek, L. c. s. 222 ve Götze, Kleinasien s. 17.
[54] M. ş. Şenyürek, L. c. s. 222.
[55] Kurt Bittel, Prähistorische Forschungen (İstanbul 1934).

ten de bu sahadaki tetkikler de göstermiştir ki, prehistorik devirlerde Anadoluda biri ölülerini şehir içine (inter muros), diğeri şehir dışına (extra muros) gömen iki kavim grubu yaşamakta idi[56] Fakat bu meyanda Alacahöyükte gördüğümüz gibi, ölülerini zengin mezar hediyeleri ile birlikte büyük mezar odalarına gömen üçüncü bir kavimin varlığı ile karşılaşılmaktadır. Mamafi mezarlıklarda görülen bu farklar mezar şekillerinde aynı hususiyeti muhafaza etmemektedir. Yani ölülerini şehir içine gömen kavimlerde toprak mezar, küp mezar ve sandık mezarlara raslandığı gibi, aynı mezar şekillerine ölülerini şehir dışına gömen kavimlerde de tesadüf edilmektedir[57]. Meselâ Alişar, Alacahöyük ve Ahlatlıbel'deki şehir içi gömmelerinde her üç mezar şekli yan yana bulunmuştur. Batı Anadoluda ise şehir içi ve şehir dışı gömmeler birlikte görülmüştür. Bu durum orta Anadolu'dan batıya gelen göçlerle izah edilmektedir.

Neticede antropolojik ve arkeolojik metodların verdiği sonuçlar da prehistorik devirlerde Anadoluda tek bir ırktan müteşekkil kavim gurublarının yaşamadığını göstermiştir.

[56] Tahsin Özgüç, Öntarihte Anadolu'da ölü gömme âdetleri, s. 117.
[57] Tahsin Özgüç, aynı eser, s. 127.

III. ANADOLU'DA ESKİ TUNÇ DEVRİ

a) Eski Tunç devrinin evsaf ve taksimatı:

Anadoluda kalkolitik devir kültürünü eski Tunç (Bronz) devri takibeder. Bu kültür değişmesinin M. ö. III. Binyılın ortalarında vukubulduğu umumiyetle kabul edilir. Bu kültür bir çok memleketlerde olduğu gibi, Anadoluda da üç safhada gelişmiştir :

I- Yeni Bronz çağı (M. ö. ca. 1200-1500)

II- Orta Bronz çağı (M. ö. ca. 1550-2000)

III- Eski Bronz çağı (M. ö. ca. 2000-2500)

Bu devirlere verilen takribi tarihlerden de görüleceği üzere, Yeni Bronz çağı Büyük Hitit imparatorluğu zamanına raslar. Orta Bronz çağı ise Asur ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devirlerini içine alır. Bu iki devir ayrı ayrı bölümlerde mutalea edileceğinden, burada bizi yalnız Eski Bronz çağı ilgilendirecektir.

Anadoluda Eski Bronz çağı Er, Orta ve Geç olmak üzere tekrardan üç tâli safhaya ayrılır. Bunlardan en alt tabakalardaki Er Bronz çağına, yalnız orta Anadolu arkeolojisine mahsus olmak üzre "Bakırçağ" denilir. Zira bu devirde Anadoluda Bakır madeni çok bol olarak kullanılmıştır. Fakat bu terim ayrılığı, bu devrin komşu ülkelerle mukayesesinde bazı güçlükler meydana getirdiğinden, burada Eski Bronz çağının ilk safhasına "Bakırçağ" yerine "Er Bronz çağı" denilecektir.

Anadoluda Eski Bronz çağ kültürünün başlıca vasıfları şunlardır :

a) Bakır, bronz, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi muhtelif madenlerin bol miktarda kullanılması.

b) Etrafları kale duvarlarıyle tahkim edilmiş küçük şehir devletlerinin kurulması.

Anadolu Eski Bronz çağ kültürü üzerindeki çalışmalar, yarımadanın muhtelif bölgelerine göre mahallî farklar bulunduğunu göstermiştir. Meselâ, K. Bittel, bu devre ait tabakalarda bulunan

kapları form ve dekorasyon farklarına göre altı bölgeye ayırmakta[1], İngiliz arkeologu J. Mellaart ise bunlara iki grup daha ilâve etmektedir[2]. Bu itibarla biz de Anadolu'nun Eski Bronz çağı kültürünü kalkolitik devirler için ayırdığımız bölgeler içinde mutalea edeceğiz.

b) Eski Bronz Çağında Başlıca İskân Bölgeleri ve Şehirler

1. Güney Anadolu bölgesi:

Bu bölgenin Neolitik devirden beri meskûn olduğunu ve bu iskânın Kalkolitik çağda da devam ettiğini Mersin (Yümektepe) ve Tarsus (Gözlükule) yerleşmelerinde görmüştük. Bu yerleşmeler müteakip Eski Bronz çağında da gelişmelerine devam etmiştir.

Mersin hâfiri J. Garstang, bu devrin mimarisinde ve seramik endüstrisinde müşahede ettiği değişikliklere dayanarak, Bakırçağ dediği bu devri Er ve Geç olarak iki safhaya ayırmaktadır[3]. Bunlardan eski safhayı XII A tabakası temsil etmektedir. Hâfire göre bu tabakada ilk dafa olarak kullanılan kerpiç duvarlar Mezopotamya ile münasebete işaret etmektedir. Diğer bir yenilik de seramik imalinde müşahede edilmektedir. XII A seramikleri elle yapılmış, koyu gri veya siyah astar üzerine beyaz boya ile paralel çizgi gruplarıyle nakışlanmıştır. Bu tarza benzer seramiği biz Mersin Kalkolitiğinden de tanımaktayız, fakat ozamanki nakışlama tamamen başka bir teknik olan "incrustation" usulü ile yapılmakta idi.

XII A tabakası seramiklerinin şekilleri de başka idi: Bunlar ağız kenarları dışarı doğru taşkın, yüksek ayaklı ve çan biçimli kaplardır. Fincanlarda da aynı taşkın ağız kenarları görülür. Garstang, bu yeni seramiğin orta ve batı Anadoludaki benzerlerini de göstermekte ve böylece bu siyah astar üzerine beyaz boyalı poteri modasının Karadenizden Akdenize kadar yayıldığına işaret etmektedir. Gerçekten de Samsun civarında Kaledoruğunda ve Kayseri civarındaki Fraktinde aynı tarzla nakışlanmış kaplar T. Özgüç tarafından bulunduğu gibi, Ahlatlıbel'de, Büyük Göllücek'te ve Ankara civarındaki Karaoğlan'da, Af-

[1] K. Bittel, Grundzüge, s. 21-35.

[2] J. Mellaart, AS IV (1954) s. 189.

[3] Garstang, Prehistoric Mersin (Oxford 1953) s. 181-197.

yon yakınlarındaki Kusura'da bu tip siyah astar üzerine beyaz boya ile nakışlı kaplar bulunmuştur. Ancak bazılarında kapların içleri nakışlıdır (Ahlatlıbel ve Göllücek'te olduğu gibi)..

Mersin hâfirine göre, bu yeni siyah astar üzerine beyaz boyalı nakışlama modası doğudan gelmiş ve batıya doğru yayılmış olmalıdır. Fakat bu Mezopotamya tesiri, Anadolu ile temastan sonra değişmekte, zira yerli sanatkârlar bu yeni modayı kendi yerli ananeleriyle birleştirmekte idiler. Garstang bütün bu yenilikleri bir göçle ilgili görmekte ve bu göçlerin Mezopotamyada Cemdet-Nasr devri sona erdikten ve I. Ur sülalesi kurulduğu zamanlarda olabileceğini düşünerek, bu yeni seramiği veren XII A tabakasını M. ö. 2800-2500 arasına koymaktadır.

Böylece Er Bronz çağının ilk safhasını temsil eden XII A katı tam manasıyle bir intikal çağıdır. Bu devrin ikinci safhası ise 2600-1900 arasına konulmakta ve X. tranşeden çıkan bu safhanın seramiklerini Truva II-V tipleriyle mukayese edilmektedir. Ancak şayanı dikkattir ki, Mersin'in yanı başında bulunan Tarsusta bu devirde siyah üzerine beyaz boya ile nakışlı seramik yoktur. Tarsus'un bu devre ait kapları Truva IIc-V tipleri ile mukayese edilmektedir. Garstang bu müşahedeye dayanarak, siyah astar üzerine beyaz boyalı nakışlama modasının Truva cereyanından evvel, yani M. ö. 2700 lerde ortaya çıktığını kabul etmektedir.

Tarsusta III. medeniyet katı Eski Bronz çağına aittir. Bu kültür burada üç safhada gelişmiştir. En alttaki Kalkolitikten Er Bronz çağına geçiş safhasında elle yapılmış, kırmızı veya kahve renkli bir seramik kullanılıyordu. Hâfirler bu medeniyeti Truva I ile mukayese etmekte ve her üç safhayı birden 3000-2100 yılları arasına koymaktadırlar[4] İkinci safha ise, Truva II c-V ile mukayese edilmektedir.

Tarsus III teki Eski Bronz çağının madenî eşyaları arasında bulunan bir hançer, Alacahöyük hançerleri tipindedir. Bu suretle Tarsus III seramiklerinin verdiği kronoloji, bronz buluntuları ile de tasdik edilmiştir.

[4] Hetty Goldman, Excavation at Tarsus. Princeton 1956.

2. Batı Anadolu bölgesi:

II. Dünya Harbinden sonra bu bölgede yeni ve mühim kazılar yapılmıştır. İzmirdeki Bayraklı[5] ve aşağı Menderes vadisindeki Beycesultan kazıları ile Bursa civarındaki Dorak köyü tesadüfi buluntuları[6] bu meyanda sayılabilir. Buna rağmen Batı Anadoluda Eski Bronz devrinin temsilciliğini II. Truva şehri halâ muhafaza etmektedir. Zira Truva kazıları diğer bölgelerle tipik mukayese materyeli vermiştir. Meselâ Eski Bronz devrine ait Truva II-IV üncü tabakalar için karakteristik olan meşhur iki kulplu vazolar, bir taraftan Orta ve Güney Anadoluya, hatta Suriyeye, diğer taraftan Trakya ve kıta Yunanistana ve Adalara yayılmış bulunmaktadır. Bilhassa Truva V te çok görülen içi kızıl haçlı kaplar Kusura B de, Beycesultan'da, Mersin ve Tarsusta ve yeni tetkiklere göre Konya ovasında da yayılmıştır.

Eski Bronz çağında II. Truva şehri gayet sağlam bir surla kuşatılmıştı. Bu şehrin suru eski devirdeki şehirden daha geniş bir yer kaplamıştı. Bu surun kapıları da daha büyüktü. Kapının iki yanında birbirine eşit olmayan kuleler vardı. Bu şehir yedi iskân safhası gözstermekte idi. II. Truva şehrinin biri batıda, diğeri güneyde olmak üzere iki kapısı vardı. Batı kapısı güneydekinden daha küçüktü. Şehrin içindeki özel evlerden çoğunun planı Megaron şeklinde idi.

II. Truva şehri zamanında seramik imali tekniği de değişmişti: I. Truva halkı elde yapılmış çanak çömlek kullandıkları halde, II. Truva son safha sakinleri kaplarını çarkta imal etmesini öğrenmişlerdi. I. Truva seramiği koyu gri üzerine inkrüstasyon'lu olduğu halde, II. Truva seramikleri kahve rengi veya kırmızı idiler. II. Truva kapları bilhassa form bakımından kuvvetli bir şahsiyet göstermekte idiler. Meselâ maskeli kaplar denilen, yuvarlak matra biçimli kapların üzerine kabartma olarak insan yüzü tasvir edilmiş testiler, Schliemann'ın, Homeros'un bahsettiği "Depas amphikypellon"lar olarak kabul ettiği, kulpları kaidesinden çıkan, zarif iki kulplu vazolar Truva II deki eski Bronz çağının en karakteristik şekilleridir.

[5] E. Akurgal, DTCFD VIII s. 151.

[6] Anadolu Prehistoryası için son derece enteresan olan bu buluntu için Bak. Orientalia 29-3 (1960) s. 317.

Fakat II. Truva'nın en önemli buluntusu, Homeros'un bahsettiği Truva kıralı Priamus'un hazinesi zannedilen ziynet eşyalarından ibaret bir definedir. Fakat son Amerikan kazıları ile Homeros'un yaşadığı devrin VII B şehri olduğu anlaşılmıştır. Bugün bu definenin eski bronz çağının maden işleme tekniğini göstermesi bakımından değeri büyük olmakla beraber, Truva tabakalarının stratigrafik kronolojisini tayin bakımından büyük bir önemi vardır. Çünki define III. tabakada bulunan bir evin duvarlarının altındaki bir duvarın üzerinde bulunmuştur.[7] Schliemann, bunun ilkin III Truvaya ait olduğunu ifade ettiği halde, sonradan Dörpfeld'in tesiriyle II. şehre aidiyetini bildirmişti. II. Dünya Savaşına kadar Berlin Völkerkunde Müzesinde korunmakta olan definenin II. Truvanın son safhasına ait olduğu Amerikan kazıları ile de isbat edilmiştir. II. Truva şehri 2360 larda büyük bir yangınla sona ermiştir.

Beycesultan

Batı Anadoludaki eski bronz çağı kültürü hakkında Truva kazılarının verdiği neticeyi, aşağı Menderes vadisindeki Beycesultan'da İngiliz Arkeoloji cemiyeti tarafından yapılan yeni kazılarla kontrol etmek faydalı olacaktır. Bronz çağı kültürü burada da üç merhalede tekâmül etmiştir[8]:

I-	Yeni Bronz devri I-IIIa	(M. ö. ca. 1000-1450)
II-	Orta Bronz devri IVa-VIa ..	(M. ö. ca. 1450-1900)
III-	Eski Bronz devri (3) VIa-XIIc	(M. ö. ca. 1900-2200)
	Fasıla	(" " 2300)
	Eski Bronz (2) XIIIa-XVIc	(M. ö. ca. 2300-2600)
	Eski Bronz (1) XVI-XX	(" " 2600-2800)

Görülüyor ki, Eski Bronz çağının en üstteki 3. safhası, Kültepe tabletlerinin bulunduğu II. Binyıl başlarında sona ermektedir. Buna göre burada bizi yalnız Eski Bronz devrinin 1. ve 2. safhaları yani Er Bronz (Bakır) çağı meşgul edecektir.

Beycesultan'da kalkolitik tabakaların üzerinde bulunan Er Bronz (Bakır) çağı seramiğinin özelliği, ince ve kaba yapılmış kapların bir arada bulunuşudur. Bunlardan kum ve saman karışık kaba bir hamurdan perdahsız bir şekilde yapılmış olan kaplar günlük ihtiyaçlarda kullanılıyordu. Meselâ mutfak eşyaları veya

[7] Claude Schaeffer, Stratigraphie comparée, s. 223.

[8] Seton Lloyd, AS VIII (1958) s. 93-105. 8a

çocuk tabutu olarak kullanılan küpler (Pithois) gibi... İnce, küçük ve daha itinalı mamuller ise, kült eşyası idiler. Bunların satıhları perdahlanıyor veya oluklu oluklu yapılıyordu. Çift kulp ve inkrüstasyon'lu nakışlama usulü bu devirde burada henüz bilinmiyordu.

Eski Bronz çağının ikinci safhasındaki kültür, kendinden evvelkinin devamıdır. Bu devirde kapların iki yanında, daha sonra iki kulp haline gelecek olan kulakçıklar vardır. Bu devir kaplarını I. Truva'nın eski safhalarında, meselâ Kumtepe'de bulmak kabildir. Fakat Beycesultan kazılarının en büyük önemi, şimdiye kadar meçhul olan Er Bronz çağının mabedini bize göstermiş olmasıdır; gerçekten burada Eski Bronz III safhasında XVIII inci yapı katında tek bir odadan ibaret bir mukaddes mahal meydana çıkarılmıştır. Müteakip katlarda bu mukaddes mahallerin sağlı sollu olmak üzere daima iki oda halinde yapılması ve bu şekilde üç çift mabed bulunması şayanı dikkattir. Bu binalar hakkında henüz bir tefsir yapılmamıştır, fakat hâfirler "odaların orta yerinde kerpiçten küçük iki sütuncuk ve bu sütunların önünde daire şeklinde yuvarlak bir mahallin bulunması ancak bir kült ile ilgili olabilir veya hiç olmazsa mabede doğru atılmış bir adım olarak kabul edilebilir" demekte iseler de, bu bize şüpheli görünmektedir.

3. Orta Anadolu bölgesi:

Eski Bronz devrinde en kesif iskân Kızılırmak mecrasında görülür. Ayrıca Ahlatlıbel, Karaoğlan, Bitik, Polatlı, Pazarlı, Hashöyük, Alacahöyük, Alişar, Kültepe, Fıraktin ve Maltepe (Sivas) kazıları bu devre ait çeşitli malzeme vermiştir. Bu yerleşmelerden Ahlatlıbel ve Etiyokuşu Eski Bronz çağının son safhasında terkedildikten sonra bir daha iskân edilmedikleri halde, Alacahöyük, Alişar gibi büyük şehir devletleri daha binlerce yıl varlıklarını korumuşlardır.

Kızılırmak çevresinde kümeleşen bu şehirlerden her biri, Orta Anadoludaki Eski Bronz çağı kültürünün bir yönünü aydınlatmıştır. Meselâ, Alacahöyük'te keşfedilen kıral mezarları buluntuları, bu devrin bilhassa sosyal ve dinî tarafını aydınlattığı gibi, Etiyokuşunda meydana çıkarılan yuvarlak temelli silolar

(Tholois), Fıraktin civarındaki bir höyükten çıkarılan siyah astar üzerine beyaz boyalı kaplar, orta Anadolu'nun bu devirde güney Anadolu ile olan kültür münasebetlerini izlemektedir.[8a] Fakat Orta Anadoludaki Eski Bronz çağı şehirleri arasında temsilcilik payesini Alişar kazıları almaktadır. Çünki, burada kalkolitik kültürden başlayarak İslamî devirlere kadar Anadolu'nun geçirdiği muhtelif devir kültürleri tabakalanmıştır. Bu itibarla Alişar kazılarını gayet iyi tanımak lazımdır.

Alişar

Alişar'ın kalkolitik devre ait olduğunu gördüğümüz I-Ia tabakalarındaki gri veya kırmızı monokrom kapların yerini Ib de Truva II nin iki kulplu vazoları, yassı idolleri alır. Böylece Alişar Ib tabakasındaki bu kültür değişmesiyle Eski bronz çağı başlar.

Alişar Ib tabakasının seramiği, batı Anadolunun ve Tarsus III'ün iki kulplu vazolarına münasebeti olduğu ve bu suretle Ib devrinin sonunda orta Anadolu ile Kilikya arasında temasların başladığı kabul edilmektedir [9].

Alişar Ib den sonra gelen Alişar III tabakasında ise, "Kappadokia seramiği" denilen, yani kırmızı, kahve rengi astar üzerine beyaz veya kahve rengi boya ile çizilmiş geometrik desenli kaplar bulunmuştur. Bu seramiğe müteakip II. tabakada, yani bütün Hitit devri boyunca M. ö. XII inci asra kadar raslanır. Bunlar kırmızı renkli, ince Hitit kaplarına tekaddüm ederler ve kısa bir müddet onlarla beraber kullanılmakta devam ederler. Kappadokia boyalı seramiği Eski Bronz çağının son safhasında ortaya çıkar ve Kaniş Karumu IV te, Boğazköy IVc-IV te de görünür.

Alişar Höyük orta Anadolunun tarihöncesi devirleri için sabit bir stratigrafi vermekle beraber, bu devrin manevi kültürünü Alacahöyük kazılarının aydınlattığına şüphe yoktur.

Alacahöyük

Ankaranın 160 Km. doğusunda, Çorum ilinde bulunan Alacahöyük'te Türk Tarih Kurumu adına 1935-46 senelerı arasında neticeleri pek parlak hafriyat yapılmış ve burada 15 yapı katını ihtiva eden 4 kültür devri tesbit edilmiştir.:

[8a] T. Özgüç, Belleten 45 (1948) s. 262.

[9] AS VII (1957) s. 65.

Kalkolitik — IV (15-9)
Bakırçağı — III (8-5)
Hitit çağı — II (4-3a-b-2)
Post-Hitit — I.

Alacahöyük hâfirleri III. tabakada görülen Eski Bronz kültürüne "Bakırçağı" demektedirler. Bu tabakada 13 kıral mezarı bulunmuştur. Bunlardan bilhassa M. B. mezarında bulunan eserler, Ur kıral mezarları ile kıyaslanabilecek değerdedir. Altından taçlar, kemer tokaları, gerdanlık ve bilezikler yanında yine altından taslar ve vazolar gerçekten kırallara lâyık eserlerdir. Bugün Ankara Arkeoloji Müzesinde korunmakta olan bu göz kamaştıran eserler arasında demirden bir hançer kültür tarihi bakımından hususi bir değer taşımaktadır. Hâfirlere göre bu mezarların sahipleri IV. tabakayı tahrip eden bir yangından sonra buraya yerleşmiş olmalıdırlar. Alacahöyük buluntuları arasında yazılı vesikaya raslanmamıştır; bundan dolayı da mezarlar M. ö. 2300 lerde tarihlenmektedir.[10]

Horoztepe

Orta Anadolu bölgesindeki yeni ve mühim kazılardan biri de Tokat ilindeki Horoztepe'de yapılmıştır. Eski Bronz devrinin son safhasına (2100 lere) ait olduğu anlaşılan[11] Horoztepe kazıları, biri tepede, diğeri tepenin güneyindeki mezarlıkta olmak üzre, iki yerde yapılmıştır. Tepede kalkolitik ve Eski Bronz devirlerine ait çanak çömlekler bulunmuştur. Mezarlığın ise, Eski Bronz devrine ait düz bir iskân yeri olduğu ve halen köylüler tarafından mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. En mühim parçalar bu mezarlık yanındaki bir mezardan çıkarılmıştır. Horoztepe mezar buluntularının özelliği, Eski Bronz devrinde kullanılan bir çok eşyayı bize tanıtmasıdır. Madenî eserler arasında insan ayağı biçiminde 4 ayaklı, yuvarlak veya mustatil tablalı masalar, 50 sm. yükseklikte meyvelikler, gaga ağızlı madenî testiler, sepet kulplu çaydanlık, tek ve çift kulplu çanaklar, döğme aynalar, Alacahöyük güneş kurslarına paralel kurslar, sistrum ve çalpara

[10] Alacahöyüğün, Hitit metinlerinde adı geçen Kuşşara şehri olduğu hususunda teklifler yapılmıştır. Fakat kati bir delil yoktur, zira Kuşşara kıralları zamanında yazı vardı, halbuki Alacahöyükte yazılı vesika ele geçmemiştir. Mamafi Alişar'ın da Kuşşara olabileceği ileri sürülmüştür. (s. 66 n. 19 bak.)

[11] T. Özgüç - M. Akok, Horoztepe. Ankara 1958.

gibi müzik aletleri vardır. Bütün bu eşyalar dökmedir, dökümcülüğün bu derece ileri gittiği bir kazı yeri daha yoktur.

Diğer taraftan bu yüksek dökümcülük sanatına uygun olarak, çocuğunu emziren ana, boğa ve kuş heykelcikleri de bulunmuştur ki, bu eserlerle de Eski Bronz çağın dinî inanışlarına ışık serpilmektedir.

Boğazköy

Anadolu'nun eski tarihinde, Yozgat ile Sungurlu arasındaki Boğazköy'ün özel bir yeri vardır. Zira burası, bilindiği üzere, Büyük Hitit devletlerinin merkezi Hattusas idi. Bu sebeple burada yapılan arkeolojik araştırmalara daha geniş ölçüde yer vermek zaruridir.

Boğazköy kazıları başlamadan evvel, burayı ilk dafa Fransız seyyahı Charles Texier ziyaret ederek, bu harabe şehrin Herodot'un bahsettiği (I,76) Pterium şehri olabileceğine işaret etmişti. Daha sonra bir çok seyyahlar Boğazköyü görmüşler ve ilim âleminin dikkatini buraya çekmişlerdi. Fakat Boğazköyde kazılara ancak XX. asır başlarında başlanabildi. Boğazköy kazıları üç safha gösterir:

I- 1906-1912 seneleri arasında Hugo Winckler başkanlığında Türk müzelerini Th. Macridi Bey temsil ederek yapılan ilk kazılarda daha ziyade yazılı vesika bulmak gayesiyle çalışılmış ve hakikaten de bir çok tablet toplanmıştır, fakat bunların arkeolojik tabakardaki durumu ve diğer eserler tamamen ihmal edilmiştir.

II- 1931-39 seneleri arasında Alman Şark Cemiyeti tarafından Kurt Bittel idaresinde yeniden başlayan kazılarda, şehrin surları, kapıları, mabedler ve saray meydana çıkarıldığı gibi, Büyük Hitit devletinin çivi yazılı tabletlerden müteşekkil arşivi de bulunmuştur. Bu arşivde zamanımıza kadar muhafaza olunan devlet muahedeleri, mektuplar, annaller ve dinî vesikalarla Hitit devletinin siyasî ve kültür tarihi aydınlandığı gibi, meydana çıkarılan bina planları, seramik ve muhtelif küçük eserlerin Hitit sanatının tetkikine büyük yardımı dokunmuştur[12]. Fakat 1939

[12] Boğazköy kazılarının önraporları MDOG dergisininde yayınlanmıştır. Ayrıca da K. Bittel ve muhtelif arkadaşları tarafından "Boğazköy" I, II, III ve "Yazılıkaya" V. s. isimleri altında muhtelif monografiler neşredilmiştir.

senesinde patlayan ikinci Cihan Harbi yüzünden kazılara yine ara vermek zorunda kalınmıştır.

III - Ancak 13 sene sonra, 1952 de yeniden kazılara başlanabildi. Halen her sene kazı mevsiminde tetkikler devam etmektedir. Kazı heyeti bu defa şehrin Büyük Hitit devletinden evvelki tarihini aydınlatmayı gaye edinmişti. Bu sebeple şehrin daha eski eserler vermiş olan bölgelerinde kazılar yapıldı, Bu cümleden olarak, 1952 de Büyükkale'de, 1955 te I. Mabedde, 1956 da ise "Aşağı Şehir" denilen teraslar üzerinde kazılar yapıldı. Bu muhtelif yerlerden elde edilen sonuçlar, Boğazköy'de şimdiye kadar tesbit edilen şu beş tabakanın mevcudiyetini doğrulamıştır :

I - Klasik Devirler	(M. ö. 500- 700)	
II - Fryg çağı	(M. ö. 700-1200)	
IIIa- IIIb-Büyük Hitit Devleti	(M. ö. 1200-1400-Yeni Bronz çağı)	
IV	Eski Hitit Devleti... (M. ö. 1400-1700)	(Orta " ")
	c) Kuşşara Kırallığı.. (M. ö. 1700-1800)	
	d) Kültepe Çağı ..... (M. ö. 1800-2000)	
V - Eski Bronz 3	(M. ö. 2000-2200)	

Görülüyor ki, I. ve II. tabakalar Von der Osten'in "Post-Hitit" dediği geç Hititlerden sonraki devre aittir. Büyük Hitit devleti zamanına ait olan ve gerek mimarî, gerek seramik bakımından IV. tabaka kadar esaslı farklar göstermeyen III. tabaka, eski ve yeni olarak iki safhaya ayrılır. Alttaki (a) safhasına ait binalar yakılmış, fakat aynı temeller üzerine yeniden kurulmuştur. Üstteki (b) safhası da aynı suretle bir yangınla sona ermektedir ki, bu yangının Hitit devletine son veren Ege göçlerinin izleri olduğu sanılmaktadır. Arşiv binası, mühür deposu hep bu III b katında bulunmuştur. Bu vesikalarla III. tabaka (M. ö. 1200-1400) yılları arasında tarihlenmektedir.

IV. tabakanın mahiyetini daha ziyade Büyükkale kazıları meydana çıkarmıştır. Burada IV. tabaka 4 safha göstermekte idi. Bunlardan IV c'de Mari çağına (M. ö. 1700) ait bir tablet parçası bulunduğundan, bu tabakayı da tarihlemek mümkün olmuştur. IVd nin ise Kaniş Karumu'nun II. ve III. tabakaları ile Alişar III'e tekabül ettiği anlaşılmıştır. Zira bu tabakada

Kültepe tabletleri bulunduğu gibi, Kaniş Karumunun III. ve IV. tabakalarında bulunan Alişar III (Kappadokia) seramiği de ele geçmiştir.

Bu durum IVd den sonra gelen V. tabakanın Kültepe çağından önceye ait olduğunu göstermiştir ki, burada bizi münhasıran bu tabaka ilgilendirmektedir.

Fakat Eski Bronz çağının son safhasını gösteren bu tabaka, çok küçük bir saha içinde tetkik edilebilmiştir. Bu itibarla Boğazköydeki Eski Bronz buluntuları fakirdir. Bu tabakada açık kırmızı renkte, perdahlı, elle yapılmış Alişar I kaplarının benzerlerinden bulunmuştur. Böylece bu tabaka III. Binyılın ilk yarısına kadar çıkmaktadır[13]. Bu tabakada bir kaç tane de çarkta imal edilmiş seramik parçası bulunmuştur.

Bu neticeyi Aşağı şehirde yapılan kazılar da doğrulamıştır. Yalnız buraki IV. tabaka üç iskân katı vermiştir. Bunlardan IVa'da Kültepe tabletleri bulunduğundan, IVa katının Kaniş Karumu'nun Ib katı ile çağdaş olduğu anlaşılmıştır.

Polatlı

Orta Anadolu'da II. Dünya Savaşından sonra yapılan mühim kazılardan biri de Polatlı kazılarıdır. Polatlı'nın ilk dafa Bakırçağında iskân edildiği anlaşılmıştır.[14] Polatlıda Eski Bronz devrine ait 13 yapı katı iki safhaya ayrılmıştır. Alttaki, bir yangınla harab olan eski safha, Alacahöyük kıral mezarları ile çağdaştır. Zira bu tabakalarda bulunan bakırdan küçük bir hançer, ve oluklu bir balta tam paralellerini Alacahöyük'te bulmaktadır.

Polatlı seramiğine gelince, eski safhanın son katlarında kırmızı boya astarlı ve perdahlı kadehler ve küpler, Ahlatlıbel kaplarına çok benzemektedirler, yalnız bu sonuncular siyah renktedirler. Seramiğin hepsi elle yapılmıştır. Bu arada II. Truva şehrinin iki kulplu vazolarından da bulunmuştur. Polatlıda Eski Bronz devrinin ilk safhasındaki bu monokrom seramiğin üzerine bazan beyaz bir boya ile geometrik desenler çizilmiştir. Bu bakımdan Mersin Eski Bronz kaplarını andırırlar; aradaki fark, beyaz boya ile yapılan nakışların eski Bronz devrine mahsus olan kap şekilleri ile kırmızı boya astarı üzerinde bulunmasıdır.

[13] K. Bittel, Historia I s. 276.

[14] Seton Lloyd, Early Anatolia (1956) s. 92-96.

Bunların benzerlerine Karaoğlan'da da raslanmıştır. Bu tarz nakışlama tekniği Ege tesirine atfedilmektedir.[15]

Polatlı'daki Eski Bronz kültürünün ikinci safhasında bulunan kaplar ise çarkta imal edilmiştiler. Bunlar arasında kızıl haç motifli nakışlı parçalara ve Kappadokia seramiğine de raslanmıştır.

Orta Anadolu'da Eski Bronz devrindeki bu mühim şehirlerden başka Pazarlı (Alacahöyük cıvarında) Etiyokuşu ve Ahlatlı bel gibi daha bir çok yerleşmeler bulunduğunu söylemiştik. Pazarlı seramiği umumiyetle Alacahöyükte bulunan Bakırçağ kaplarına benzer. Etiyokuşunda ise Bakırçağa ait üç yapı katı bulunmuştur. Bu şehirlerden hiç birinde sur yoktur. Etiyokuşunda kutru 3,40 sm. olan yuvarlak temelli silolardan bulunmuştur.

Ahlatlıbel

Ankaranın 14 Km. güney-batısında bulunan Ahlatlıbel, yalnız Bakırçağ süresince iskân edilmiş bir yerleşmedir[16]. Etrafı bir surla çevrili olan bu şehirdeki seramiklerin özelliği siyah boya astarı üzerine beyaz boya ile paralel çizgilerle nakışlanmasıdır. Bunlardan bazılarının içi kırmızı, dışı siyah veya içi siyah, dışı kırmızıdır. Elle yapılmış ve üzerlerine paralel çizgi grupları ile geometrik şekiller çizilerek nakışlanmıştır. Başlıca kap şekilleri tek kulplu, emziği karnından çıkan çaydanlıklar, dört kulplu küpler ve gaga ağızlı testiler ile bol miktarda bulunan küçük, kulplu veya kulpsuz fincanlardır. Bu meyanda kurs vücutlu veya keman biçimli idoller, hayvan figürinleri, kilden veya taştan damga mühürleri, ağırşaklar, cilâlı el baltaları ile az miktarda madenî eserler bulunmuştur. Madenî eserler arasında hançer, kılıç, balta ve halhal gibi Eski Bronz çağının tipik eşyaları da vardır.

Ahlatlıbel buluntuları Mersin XII A ve Alişar'ın Ib tabakasının son safhasının verdiği eşyalara sıkı bir yakınlık gösterirler. Bundan dolayı Ahlatlıbel buluntularının Eski Bronz çağının son safhasına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Dündartepe

Samsun cıvarındaki Dündartepe kazılarının önemi, kuzey Anadolu sahillerinin Bakırçağında orta Anadolu ile bir kültür

[15] J. Mellaart, AS IV (1954) s, 207.

[16] H. Z. Koşay, T. TA ve Etnografya Dergisi II (1934) s. 3-100.

beraberliği içinde bulunduğunu göstermiş olmasıdır. Dündartepede de Kalkolitik çağı (I. tabaka) Bakırçağı (II. tabaka) takibeder. Bu tabakanın seramiği elle yapılmış ve perdahlanmıştır. İçi kırmızı, dışı koyu gri, yani monokromdurlar. Formları umumiyetle orta Anadolu kap şekillerine benzer, hemen hepsinde kulp vardır. Küçük buluntular arasında hâfirlerin Cemdet-Nasr kamasıyle mukayese ettikleri bir kama bilhassa zikre değer. Dündartepe kazıları Bakırçağı mimarisinde çatının da mevcut olduğunu göstermiştir.

Yine bu bölgede, Samsun kazalarından Kavak'ta Kaledoruğunda yapılan kazılarda Bakırçağına ait bir yerleşme (IV. Yapı katı) tesbit edilmiştir. Bu devre ait bir sur bakiyesi, taş temelli bir ev ile taş merdivenler bulunmuştur. Bilhassa Kaledoruğu mezar buluntuları bu devrin ölü gömme âdetlerini aydınlatma bakımından faydalı olmuştur.

4. Doğu Anadolu bölgesi:

Bu bölgede Tilkitepe (Van) ve Karaz (Erzurum) sondajlarından başka araştırma yapılmadığından, Eski Bronz devrine ait mukayese malzemesi gayet mahduttur. Van bölgesinin Kalkolitik çağda kuzey Mezopotamya kültürünün tesiri altında kaldığını görmüştük. Bu tesir Bronz çağında devam etmemiştir. Zira Karaz'da siyah, perdahlı ve üzerinde kabartma olarak spiral motifler yapılmış bir seramik nevi bulunmuştur ki, bunlar Filistin'in III. Binyıla (M. ö. 24-23 asırlara) konulan Er Bronz çağının Kirbet Kerak seramiğine çok benzemektedirler. Bundan dolayıdır ki müteveffa İngiliz arkeologu Sir Leonard Woolley, Amik ovasında bulduğu Kirbet Kerak seramiğine Karaz kaplarının menşe olabileceğini ileri sürmüş ve buna dayanarak Hititlerin Kafkaslar üzerinden Anadoluya gelmiş olabileceği tezini ortaya atmıştır.[18]

Diğer taraftan Tilkitepe kazılarında Eski Bronz'un ikinci safhasına ait boyalı kaplar bulunmuştur[19]. Bunlar Alişar III teki Kappadokia kaplarına çok benzemektedirler. Malatya-

[17] K. Kökten - ve N. Özgüç, Belleten 35 (1945) s. 361-373.

[18] L. Woolley, A Forgotten Kingdom (1953) s. 32-35.

[19] Lamb, AS IV (1954) s. 31 ve AS VIII s. 173-175.

Elazığ bölgesi boyalı kapları Alalakh XII de görülen ve "Çam ağacı" motifi ile nakışlı kaplara paraleldirler. Aynı motifle süslü kaplara Tarsusta Orta Bronz devrinde raslandığına göre, boyalı kapların menşei doğuda aranmalıdır.

Anadoluda Bakırçağ denilen Eski Bronz devrinin ilk safhasında Doğu, Batı, Güney ve Orta Anadolu bölgelerinde yapılan araştırma ve kazılar şu şehirlerin varlığını ortaya koymaktadır:

Batı Anadolu	*Orta Anadolu*	*Güney Anadolu*	*Doğu Anadolu*
Truva II	Alişar Ib	Mersin XIV-XII	Tilkitepe II
Demirci I-III	Alaca III	Tarsus III	Karaz II
Kusura B	Ahlatlıbel		
Beycesultan XX-XIII	Dündartepe II		
Bozüyük	Polatlı		
Yortan	Etiyokuşu		
Hanaytepe	Karaoğlan		
Beşiktepe	Boğazköy V		
	Horoztepe		

c) Eski Bronz (Bakırçağ) kültürü :

Arkeolojik tetkik ve kazıların verdiği sonuçlara göre, Bakırçağ Anadolusundaki hayat tarzı ve seviyesi hakkında şöyle bir fikir edinmek kabildir:

M. ö. XXV-XX inci yüzyıllar arasında Anadolu'da etrafı surlarla kuşatılmış bir çok şehir devletleri vardır. Bu devletlerin krallıkla idare edildiklerine Alacahöyük ve Truva defineleri şüphe bırakmamaktadır. Hernekadar bu kıralların icraatları hakkında bir fikrimiz yoksa da, komşu ülkelerin bu devirdeki yaşayışlarına ve Anadolunun müteakip devirlerindeki krallık müesseselerine kıyasla, bu devirde de kıralların aynı zamanda ruhanî reis olduklarını tasavvur edebiliriz [19a].

Diğer taraftan, bu devirde Anadoluda, mahallî farklara rağmen, Eski Bronz çağı kültürü doğuda Vandan, batıda Ege denizine, kuzeyde Karadenizden güneyde Akdenize kadar yayılmıştı ve bu çevre dahilinde hayat seviyesi aynı idi: Taş temeller üzerine kurulmuş kerpiçten evlerde yaşanıyordu. Her evde iki veya üç

[19a] K. Bittel, Grundzüge, s. 32

oda vardı. Odaların birinde fırın ve ocak, ocağın önünde de küllükler bulunması, her ailenin ekmeğini kendi pişirdiğine işaret ediyordu. Şehirlerde çömlekçiler, maden işleyenler, çiftçi ve çobanlar yaşamakta idi ve iş bölümü çoktan teşekkül etmişti.

Fakat, bu şehir kültürünün varlığına rağmen, Anadolu Bakırçağ medeniyeti henüz yazıyı tanımıyordu. Halbuki Mezopotamya ve Mısır memleketleri daha M. ö. IV. Binyıl sonlarında (3200 lerde) her biri kendine mahsus bir yazı icadına muvaffak olmuştu. Arkeolojik vesikalar Anadolunun bu devirde bilhassa Mezopotamya ile ticarî ve kültürel münasebetlerde bulunduğunu göstermiştir. Şuhalde Mezopotamya'nın bu devre ait yazılı vesikalarında Anadolu hakkında bilgiler olmalıdır. Hususiyle Alacahöyük kıral mezarlarının Akkad sülâlesi ile çağdaş oldukları anlaşıldığına göre [20], Akkad kırallarının yazılarında Anadolu hakkında kayıtlar bulunmalıdır.

Gerçekten Akkadlı Sargon'un kahramanlıklarını anlatan ve "şar tamhari" metinleri denilen vesikalarda [21] Sargon'un Sedr ormanlarına (Amanoslara) ve Gümüş dağlarına (Toroslara) yaptığı seferlerden ve Anadoluda bulunduğunu Kültepe vesikalarından bildiğimiz Puruşhanda'lı tüccarların şikâyetleri üzerine, bu şehre karşı sefer açtığından ve şehri zaptettiğinden bahsedilmektedir.

Daha sonra Sargon'un torunu Naram-Sin'in de Puruşhanda şehrine karşı yeniden savaştığı ve Anadollu 17 kıraldan müteşekkil bir birleşik kuvvetle karışlaştığı anlatılır [22]. Aralarında Kaniş (Kültepe) ve Kursuara (Aksaray?) şehirlerinin de bulunduğu bu 17 kıraldan müteşekkil kuvvete Hatti kıralı Pampa'nın başkanlık etmesi ise çok ilgi çekicidir. Eski Bronz çağında varlığı kazılarla meydana çıkarılan Anadolu şehirlerinden acaba

[20] K. Bittel, Zur Chronologie der anatolischen Frühkulturen (Reinecke-Festschrift) s. 20.

[21] Bu metinler Mısır, Asur ve Hitit menşeli olarak üç nüsha halinde ele geçmiştir. Bunlardan ilk bulunan Mısır nüshası MDOG 55s. 41-45 te, çiviyazılı kopyesi VAB XII 190-193 de neşredilmiştir. Asur (KAV 138) ve Hitit (KBO III, 9—2 BoTU 1) nüshaları üzerinde E. Weinder, BoSt VI da çalışmış ve Asur nüshasının Babillilerin meşhur dünya haritası metnini tamamladığını ileri sürmüştür.

[22] H. G. Güterbock, ZA 44 (1938) s. 69.

hangisi bu Hatti kıralının şehri idi? Buna cevap veremiyoruz. Fakat bu kayıtlardan, arkeolojik vesikaların verdiği bilgilerin doğru olduğunu anlayoruz. Ve Akkad kıral larının Anadolu hakkındaki yazılarından şu neticeyi çıkarıyoruz:

1) Eski Bronz çağında Anadolu'da etrafı surlarla çevrili bir çok şehir devletleri kurulmuştu.

2) Bu şehir devletleri arasında siyasî vahdet henüz yoktu, fakat bu şehir devletleri müşterek düşman karşısında birleşiyorlardı.

3) Bu şehir devletlerinin orduları vardı.

Diğer taraftan, Alacahöyük kıral mezarları, bize bu kıralılıkların maddî varlıkları, ekonomik ve malî durumları hakkında da fikir vermektedir: Bu kıral lar altın ve gümüş avani kullanıyorlar, altın işlemeli elbiseler giyiyorlar, altından taç ve kemerler, altın ve gümüş kabzalı hançerler taşıyorlardı [23].

Anadolu'nun Bakırçağ kıralılıklarındaki cemiyetin anaerkli (matriarcal) aile geleneklerine sahip olduklarını da tasavvur edebiliriz [24]. Zira Alacahöyükte bulunan kıraliçe mezarı, zenginlik ve ihtişam bakımından kıral mezarlarından aşağı değildir. Ana tanrıça kültünün varlığı da bu hususta başka bir delil olabilir.

Eski Bronz devrinde din

Bu devrin dinî telekkileri Kalkolitik çağ inanışlarının bir devamı olmakla beraber bir ilerleme, bir değişme de vukubulmuştur. Meselâ Horoztepe'de bulunan çocuğunu emziren ana heykelciği, Kalkolitik çağda idollerle temsil edilen "Büyük Ana" kültünün devamını gösterdiği gibi, Alacahöyük ve Horoztepe boğa ve geyik heykelcikleri de bir totemizmin varlığına işaret etmektedir. Bilhassa Alacahöyük kurslarında tecelli eden bu iki hayvandan boğanın erkek, geyiğin dişi uluhiyeti temsil ettiği zannedilmektedir. Böylece Mısırda ve Mezopotamyada olduğu gibi, Anadoluda da bu hayvanlara tapıldığı anlaşılmaktadır [25]. Bittel bu kursları bir güneş kültü ile izah etmek istemektedir [26].

[23] H. Z. Koşay, Alacahöyük 1948 raporu s. 170-177

[24] F. Schachermeyr, Die aeltesten Kulturen Griechenlands (1955) s. 47.

[25] F. Hančar, Belleten 34 (1945) s. 265.

[26] Kurt Bittel, Grundzüge, s. 28

Bakırçağı bu totem hayvanlarına müteakip tarihî devirlerde de tapıldığını Alacahöyüğün boğa altarlı kabartmasından anlıyoruz. Bu totem hayvanlarına insan şekline girmiş olan tanrıların mukaddes hayvanları olarak da tapılmakta devam olunacaktır.

Bakırçağ insanlarının dinî inanışları hakkında ölü gömme âdetleri de bilgi vermektedir. Bu devrin mezar şekilleri, ölü hediyeleri de genel olarak Kalkolitik çağ âdetlerinin devamıdır. Öyle ki, bu konudaki çalışmalarda bu iki devre ait mezarlar ve âdetler birlikte mutalea edilmektedir. Bununla beraber bu devirde kesif iskân bölgesi olan Orta Anadolu'da toprak mezarlar yanında küp mezarların çoğunluğu teşkil ettiği tesbit edilmiştir [27]. Polatlı'da ise eski tabakalarda toprak mezar olduğu halde, I. safha sonunda küp mezarlar bulunmuştur. Bu devrin toprak mezarları doğu-batı istikametinde ve bir metre derinlikte açılıyordu.

Mezarlarda bulunan sığır, köpek, keçi ve koyun kemikleri mezar başında kesilen ölü kurbanı âdetinin varlığına işaret ettiği gibi, diğer taraftan bu devirde ehlileştirilen hayvan cinslerini de göstermektedir. Mezarlarda bulunan kap kacak gibi eşyalar daima küçük ve itinalı parçalar olduğundan, bunların ölüye öteki dünyada kullanması için sembolik manada konuldukları zannedilmektedir. Mezarlardaki ziynet eşyaları, silah v. s. zâtî eşyalar da bize bu devrin sanatı hakkında fikir vermektedir.

Eski Bronz devri seramiği

Eski Bronz devrinde seramik bir endüstrü haline gelir. Eski Bronz devrinin ilk safhasında (Bakırçağında) seramik halâ elde imal ediliyordu. Bu itibarla bu devir seramiklerini kalkolitik seramiklerinden ayırabilmek için kabın şeklinin ve nakışlarının önemi vardır. Bu devrin form envanteri eskiye nazaran çok zenginleşmiştir. Karnından kısa emzikli çaydanlıklar, gaga ağızlı testiler, iki kulplu vazolar, tek kulplu fincan ve kâseler, yüksek ayaklı meyvelikler başlıca şekiller olarak gösterilebilir. Fakat en mühim alâmeti farika kabın üzerindeki süsleme tekniğidir. Kalkolitik çağda yaş kil üzerine tırnakla yapılan çentikler yahut kırmızı veya siyah boya ile geometrik motiflerle nakışlama görüldüğü halde, Eski Bronz çağı seramiklerinde kırmızı veya siyah astar üzerine beyaz boya ile nakışlama, veya kırmızı boya ile

[27] Kurt Bittel, II. Türk Tarih Kongresi s. 172; T. Özgüç, Ölü gömme, s. 21.

kapların içine bir kızıl haç (red cross) motifi çizmek usulü moda olmuştu. Beyaz boya ile nakışlama âdetinin eski devirlerin "incrustation" 'lu tezyinatının yerine kaim olduğu zannedilmektedir. (Resim. 4).

Eski Bronz çağının ikinci safhasında (Truva II nin son safhasında) çömlekçi çarkı icad edilmişti. Bilhassa kırmızı veya gri renkli bir hamurdan tek renkli testiler, kâse ve vazolar kitle halinde imal ediliyordu. Diğer taraftan, bu tek renkli seramikler ya oluklu şekilde veya boyama suretiyle tezyin ediliyordu. Orta Anadolu höyüklerinde görülen kızıl haçlı dekorasyona Güney ve Batı Anadolu'da da rastlandığı gibi, batının, Truvanın iki kulplu Depas'ları orta Anadolu şehirlerinde de kullanılıyordu. Bu durum, Anadolu'nun muhtelif höyükleri arasında bir kültür mübadelesini sağlayan temas ve münasebetlerin varlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan, bu kültür mübadelesinin bu devirde ülkeler arasında da vukubulduğunu gösteren deliller vardır: Mersinde, Tarsusta Suriye menşeli kaplar ve daha muahhar tabakalarda Habur seramikleri bulunmuştur. Batı Anadolu'da da Trakya ve Yunanistan tesirlerini gösteren izler vardır.

Eski Bronz devrinin son üst safhasında ise, arkeoloji edebiyatında Alişar III veya "Kappadokia seramiği" diye tanılan yeni bir boyalı seramik ortaya çıkmıştır.

Eski Bronz devri sanatı

Bu devrin sanatı, devre adını veren bronz'un imali ile karakterlendirilir ve madeni eritme, bakırla kalayı birleştirme suretiyle maden işleme tekniğinde büyük bir ilerleme olmuştur. Bu devirde hançerler, ok uçları, balta ve topuzlar gibi zamanın başlıca silahları bronzdan imal edildiği gibi, küçük tanrı figürleri veya güneş kursları gibi tanrı sembolleri, muayyen kült eşyaları taştan yapılmış kalıplara erimiş haldeki madeni dökmek suretiyle elde ediliyordu.

Eski Bronz devri maden işleme sanatının en güzel örnekleri, Alacahöyük ve Horoztepe mezarlarında bulunan muhteşem mezar hediyelerinde görülür. Bunlar Truva Kıralı Priamus'un definesi denilen Truva buluntuları ile ve son senelerde muhtelif höyüklerin Eski Bronz çağı tabakalarından çıkan eserlerle mukayese edilirse, bu devir sanatı hakkında tam bir fikir edinilebilir. Meselâ Alacahöyük mezarlarında bulunan gerek altın ve gümüş

kaplar üzerinde, gerekse seramik, mühürler gibi pişmiş topraktan eşyalar üzerinde hemen daima biribirine muvazi, kırık hatlarla yapılmış bir takım tezyinat görülür. Aynı tezyinata Truva[28], Mersin ve Karaoğlan Eski Bronz çağı eserlerinde de raslanır. Buna göre Eski Bronz çağı nakışlama sanatında "abstrait — mücerred" motiflerin hâkim olduğu söylenebilir. Bu geometrik motiflerle nakışlama tarzı, bilhassa Alacahöyük kıral mezarlarında bulunan ve "Güneş kursları" denilen bronzdan kurslarda müşahede edilir. Bu eserlerin ne maksatla yapıldığı hususunda muhtelif tefsirler vardır. Meselâ kursların içini gayrı muayyen parçacıklara bölen kafesli tezyinatın gök kubbesini, kursların muhitindeki çıkıntıların güneş şualarını sembollediği iddia edilmiştir[29]. Bu devirde çok sevilen bir diğer motif de, Alacahöyük ve Alişar eserleri üzerinde görülen spiral çizgiler ve gamalı haçlardır. Kültür tarihi bakımından bu motiflerin Anadolu'da görülmesi çok mühimdir, zira bu motiflerin Ege dünyasında zuhurundan daha evvel Anadolu'da mevcut olduğu böylece tesbit edilmiş olmaktadır. (Resim 5).

Meselâ Alacahöyük'te Eski Bronz (Bakır) çağına ait olan MT mezarında altından çifte spiral süsler[30] ile Truva'nın Bronz iğne başlarındaki spiraller tamamen birbirinin aynıdır[31]. Miken sanatında da aynı motifler görülür[32].

Spiral motifler veya çizgi grupları ile yapılan tezyinata bu devrin mühürleri üzerinde de raslanır. Mamafi Anadolu gliptik (Taş oyma) sanatının özelliği motiflerden ziyade, mühürlerin şekillerinde tezahür eder[33]. Anadolu'da Eski Bronz çağı mühürleri, saplı damga mühürlerdir ve bu şekilleriyle Mezopotamyanın, Cemdet - Nasr devrinden beri ortaya çıkan karakteristik silindir mühürlerinden ayrılır.

Eski Bronz devri sanatı, plastiği de idrak etmiş olarak karşımıza çıkar, fakat bu heykelcikler, komşu bazı ülkelerde olduğu

[28] W, Dörpfeld, Troja und İlion I (Athen 1902) s. 251.

[29] F. Hančar, AfO XIII-6 s. 267.

[30] H. Z. Koşay, Alacahöyük hafriyatı 1948-49 raporu. Levha 138, 186, 187, 206 ve 1936 raporu, Levha. 113.

[31] W. Dörpfeld, L. c. s. 361 Fig. 103d, Beilage 43, II, III, IV.

[32] Maurice Vieyra, Hittite art; s. 18.

[33] Nimet Özgüç, DTCFD II, 1 (1943) s. 74.

gibi stilize edilmeyip, figürin halinde imal ediliyor ve çok defa bir eşyanın kenarına veya bir kulpun veya kapağın üzerine oturtuluyordu. Meselâ Alacahöyükte madenî ve kil kaplar üzerinde bu şekilde hayvan figürinleri vardır. "K" mezarında bulunan ve kulpu ile emziği bakırdan olan gümüş çaydanlığın üzeri yılan kabartmaları ile süslenmiştir. Aynı suretle bir Alacahöyük parçası üzerinde de (Al. 1036) kabartma olarak bir dişi geyik veya ceylan görülmektedir. Bazan da Alacahöyük ve Horoztepe kült standartlarında olduğu gibi, hayvan plastik halde eşyaya takılmıştır [34].

Fakat bu plastik eserlerde tabii henüz anatomik müşahedelerin yeri yoktur. Öyle ki geyik veya boğa figürinleri arasındaki yegâne fark boynuzlarda görülür.

Alacahöyük'te MC ve K mezarlarında bulunan ayakta duran geyik ve boğa figürinleri Truva kamasının kabzasını teşkil eden yatan boğa figürleri ve Horoztepe boğa heykelciği ile mukayese edildiğinde, birincilerde bir arkayizm göze çarpar. Alacahöyüğün geyik figürinleri bir taraftan Kafkasya'nın Maikop mezarlarında bulunan geyik figürinine, diğer taraftan Kiş standartlarındaki geyik kabartmalarına münasebet gösterirler [35].

Aynı suretle Alacahöyüğün teber şeklinde altından kabzalı, demir ağızlı meşhur kaması da bir taraftan Truvaya, diğer taraftan Ur kıral mezarlarında bulunan kamaya, Horoztepe ve Tarsus kamalarına bir paralellik gösterir. Alacahöyük mezarları bu devrin silâhlarını da en güzel örneklerle bize tanıtmaktadır. Bunlar arasında bronzdan topuzlar, baltalar, mızrak uçları vardır. Alacahöyüğün bronz eşyaları arasında zengin kült standartları koleksiyonu bilhassa zikre değer. Hâfirler tarafından "Güneş kursları" denilen bu kült eşyaları bronz kurslardan ibarettir. Bunlardan bir kısmı bir tarafında bir sopaya takılacak şekilde iki ayak bulunan ve ortasında biri birini kateten hatların teşkil ettiği kafes tezyinatı olan kurslardır (Al. 652-653 gibi). Bir diğer kısmı da bir çift boynuza benzeyen bir kaide üzerine oturtulmuş ve kursun kenarlarında bir halka veya çıkıntılı çiçekler veya kuşlardan mürekkep süsler vardır. Ayrıca da kuturları çizilmiş üç halka

[34] H. Z. Koşay, Alacahöyük 1948-49 raporu DI, D2, L20, L 27, Al 656-658 MA 4, A 1 1080.

[35] Maurice Vieyra, L. c. s. 18.

takılmıştır (Al. 654). Bu kurslardan Horoztepe'de de bulunmuştur (Horoztepe VII2). Bazan da bu kurslar kare şeklindedir ve kafes tezyinatı gamalı haçlardan vücuda getirilmiş ve boynuzlu kaide üzerine karenin köşesi gelmek üzere oturtulmuştur. Üç köşesine de, ortasında birer gamalı haç bulunan birer küçük kare halka takılmıştır (Resim 6).

Diğer bir kısım kurslarda ise kafes tezyinatı yerine mücessem tek bir hayvan veya hayvanlar grubunun kursun boynuzlu kaidesi üzerinde durdukları görülür. Bu tek hayvan çok dafa bir geyiktir (L. 20). Kursu teşkil eden daire bazan da burma şeklinde bir kavis durumundadır ve bu kavsin altından yüzleri gümüş safihalarla maskelenmiş bir hayvan grubunun geçtiği görülür. Ortadaki hayvan, boynuzları kursun kavsini aşan bir erkek geyik olup iki tarafında ayakta duran iki dişi geyikle mükemmel bir kompozisyon teşkil etmektedir. Aynı suretle Alacahöyük'te MA mezarında bulunan bakırdan geyik figürini ile BM mezarında bulunan bronzdan gövdesi üzerine gümüşten kakma zikzaklar bulunan, kulakları, boynu ve boynuzları gümüş kaplanmış geyik figürini ve Horoztepe'nin gümüş alınlıklı boğa heykelciği, bu devir plastik sanatının şaheserleridir. Bilhassa Alacahöyük'te bulunan ucu kıvrık kama ile Ur kıral mezarlarında bulunan kamanın birbirine benzemesi, sanatta bir menşe birliğini düşündürmektedir. Alacahöyük hayvan plastikleri de, Ur kıral mezarlarında bulunan Kıraliçe Şubat'ın liri üzerindeki boğa ve keçi başları ile mukayese edilebilecek mükemmeliyettedir.

Fakat bu teknik mükemmeliyet yanında manevi kültür sahasında Anadolu'nun Mısır ve Mezopotamya'dan geri kalmış olması, izahı güç bir hakikattir. Zira Anadolu'nun Eski Bronz devri kültürü henüz yazısız ve mabedsiz bir medeniyettir.

Eski Bronz devri mimarisi

Gerçekten Anadolu höyüklerinden hiç birinde, son senelerde yapılan Beycesultan kazılarına kadar, Eski Bronz devrinde mabed bakıyesine raslanmamıştır. Bu durum, Eski Bronz (Bakır) çağında tanrıların insan şeklinde (anthropomorphe) tasavvuruna henüz erişilmemiş olması ile izah edilmekte idi. Fakat bir taraftan Beycesultan'da Eski Bronz III safhasında tek odadan ibaret bir "Mukaddes mahal" in bulunması, diğer taraftan Horoztepe'de idol olarak izah edilemiyecek kadar büyük (20.4 cm.) bir ana

tanrıça heykelciğinin bulunması bu görüşü değiştirecek midir? Ancak Anadolunun Eski Bronz devri şehirlerinde mabedin yokluğu bir vakıadır, şuhalde bu yeni buluntular ancak bir reformun oluş, başlangıç çağına ait olmalıdır. Zira Beycesultan'daki tek odalı mukaddes mahal, bir cemaatın toplu olarak âyin yapmasını sağlayacak kadar büyük, yani bir mabed anlamının gerektirdiği ölçüde değildir.

Eski Bronz çağında amme hizmeti için yapılmış tek mimari eserler surlardır. Bu devir şehirlerinin hemen hepsinin etrafını çevreleyen surlar, müşterek menfaatlar uğruna müşterek insan emeği ile yapılmıştırlar. Gerçi daha Kalkolitik devirde I. Truva şehrinde sur vardır, fakat I. Truvanın Mersin'den daha muahhar devirlere ait olduğunu görmüştük. Bizim için mühim olan, Kalkolitik devirde lüzum hissedilmediği halde, bu devirde mutlaka bir surun himayesinde yaşamak zorunda olunmasıdır. Bu durum bu devir sâkinlerinin bir tehlike karşısında bulunduklarına alâmettir. Bu tehlike yeni bir kavimler muhacereti olmalıdır. Bu müdafaa tertibatını bu devirde vukuu muhtemel göçlerle izah etmek kabildir. Zira aynı suretle Ahlatlıbel'in etrafı da surla çevrilmişti. Alacahöyükte sur bulunması muhtemel kısımlar tetkik edilmemiştir. Bu derece zengin mezarları ihtiva eden bir şehrin tahkimatsız olmaması gerektir. Yahut da burası tecavüzden masun mukaddes bir nekropol veya dinî bir şehir idi.

Bakırçağı mimarisini daha ziyade hususî evlerle tanıyoruz[36]. Bu evlerin taş temeller üzerine kerpiç duvarla inşa edildiği, odalardan birinin duvarına bir ocak yapıldığı ve binaların içinin ve dışının sıvandığı Bayraklı[37], Ahlatlıbel[38] ve Beycesultan kazıları ile anlaşılmış bulunmaktadır. Binaların planı Batı ve Orta Anadoluya göre değişmektedir. Meselâ Truva ve Beycesultanda Megaron plânlı evler görüldüğü halde[39], Karaoğlan'da birbirine bitişik birkaç küçük odadan ibaret evler ortaya çıkarılmış-

[36] Tahsin Özgüç, Arkeoloji araştırmaları (İst. 1941) s. 854.

[37] Ekrem Akurgal, DTCFD VIII (1950) s. 4.

[38] H. Z. Koşay, T. TA. Etnografya Dergisi II (1934) s. 6.

[39] Kurt Bittel, Praehistorische Forcshungen in Kleinasien (İst. 1934) s. 26.

tır[40]. Etiyokuşu ve Polatlı'da ise Tholos denilen yuvarlak planlı silolar bulunmuştur[41].

Neticede Eski Bronz devrinde Anadolu'da bir "şehir kültürü" vardı. Zira Anadolu halkı etrafı surlarla emniyete alınmış şehirlerde yaşıyordu. Bu halk henüz bir mabedde toplanıp birlikte âyin yapmasını bilmiyordu, fakat boğa ve geyiğe totem olarak tapıyorlardı. Aralarında iş bölümü çoktan teessüs etmişti. Sanatkârlar kilden ve madenden kap kacaklar, silahlar, ok uçları, balta ve topuzlar, damga mühürler imal ediyorlardı. Ziraat ve dokuma sanatı da eskiye nazaran haylı ilerlemişti. Bu cemiyetin fikir hayatı hakkında ilk ışık Kültepe tabletlerinden gelmekte ve Anadolu, yazının başlaması ile tarihî devirlere girmektedir.

[40] Remzi Oğuz Arık, III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1948) s. 58

[41] Şevket Aziz Kansu, Etiyokuşu hafriyatı (Ankara) s. 11

IV. ANADOLU'NUN TARİHÎ DEVİRLERE GİRİŞİ (M. ö. 2000 - 1800)

a) Asur ticaret kolonileri çağı:

Bilindiği üzere, tarihî devirler yazı ile başlar, fakat Mısır, Mezopotamya ve Anadolu gibi üç bölgede gelişen eski Önasya medeniyetlerinden ilk iki ülkede M. ö. IV. Binyıl sonlarında (ca. 3200 lerde) yazı başladığı halde, Anadolu ancak II. Binyıl başlarında yazıya erişir. İlk yazılı vesikalar Kayseri civarındaki Kültepe'de bulunmuştur. Bu vesikalar geçen asrın başlarında Orta Anadoluda gezen Batılı müdekkikler tarafından antikacılardan satın alındığı için, ilim dilinde bunlara ilk zamanlarda "Kappadokya tabletleri" denilmişti. Sonra 1925 senesinde müteveffa Çek bilgini Hrozny, bu tabletlerin Kayserideki Kültepe (Karahöyük) den çıkarıldığını öğrenerek, burada araştırma yapmış ve höyüğün eteğindeki düzlükte bin kadar tablet bulmuştur[1]. Satın alınanlarla birlikte sayıları üç bini bulan bu tabletler tetkik ve tercüme edilmiş ve bu vesikaların M. ö. II. Binyıl başlarında orta Anadoluya kadar yayılan Asurlu tüccarlara ait ticari vesikalar olduğu anlaşılmıştı.

Fakat Hrozny Kültepe'yi yalnız tablet bulmak amacı ile kazmış ve modern arkeolojinin anladığı manada sistemli bir kazı yapmamıştı. Halbuki tabletlerin verdiği bilgileri arkeolojik malzeme ile kontrol etmek gerekti. Bu hususu göz önüne alan Türk Tarih Kurumu, Kültepede yeniden kazı yapılmasını kararlaştırdı ve Tahsin Özgüç'ün idaresinde bir ilim heyeti 1948' de kazılara başladı[2]. Halâ devam eden Kültepe kazıları evvelâ Kültepenin eteğinde, ilk tabletlerin bulunduğu düzlükte yapılmış, sonra bizzat tepe de kazılmıştır[3].

Bu kazılar neticesinde tepenin eteğindeki düzlüğün, tabletlerde "Karum" denilen Asurlu tüccarlara ait pazar mahallesi

[1] B. Hrozny, Syria VIII (1927) s. 1

[2] T. Özgüç, Kültepe Kazı Raporu (KKR) 1948.

[3] T. Özgüç, Belleten 66 s. 251-258.

olduğu, tepenin de ozamanki Kaniş şehri harabesi olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı kazı raporlarında pazar mahallesine daima Kaniş Karumu denilmekte, tepedeki kazılardan da Kültepe kazıları diye bahsedilmektedir.

Kaniş Karumu kazılarında hâfirler dört yapı katı tefrik etmişlerdir. Bunlardan en alttaki IV. ve III. yapı katlarında hiç yazılı vesika bulunmamıştır. Sayıları yedibine varan diğer tabletlerin hepsi II. tabakada bulunmuştur. En üstteki I. tabaka ise "A" ve "B" olmak üzere iki safhaya ayrılmıştır[4]. Bunlardan alttaki I b safhasında ancak 150 kadar tablet ele geçmiş olup, bunlar Kültepe vesikalarının en geç zamanına ait olanlardır. Bundan başka I b katında "Habur kapları" denilen seramik bulunduğundan, bu yapı katının Eski Hitit devri ile veya Babilli Hammurabi'nin zamanı ile çağdaş olduğu anlaşılmıştır.

Kültepe kazılarının verdiği epigrafik ve arkeolojik zengin ve bol malzeme dışında, Anadolu arkeolojisi için yaptığı en büyük hizmet, Alişar, Alacahöyük ve Boğazköy gibi Orta Anadolu'nun en mühim kazı yerlerinin Koloni çağındaki durumlarını kesin olarak aydınlatmış olmasıdır. Fakat bu kazıların Anadolu tarihi için önemi, Anadolu'nun Protohistorik devirleri sonundaki yerli halkı ve kültürünü bize tanıtması olmuştur. Zira Kültepe vesikalarında Asurlu tüccarların münasebette bulundukları yerli halka ait de kayıtlar vardır. Asurlu tüccarların Anadolu şehirlerinde kurdukları ayrı mahallelerde yaşadıkları, fakat kullandıkları eşyaların çoğunun yerli mamulatı olduğu anlaşıldığından, bu devirdeki yerli Anadolu halkı ve kültürü hakkında da bilvasıta bilgi elde edilebilmektedir. Çünki Kaniş Karumu kazılarında pazar mahallesinin sokakları, evleri, dükkânları ve bu binaların içinde günlük hayattaki ihtiyaçlara ait muhtelif ev eşyaları meydana çıkarıldığı gibi, mezarları, mezarlara konulmuş hediyeler bile ele geçtiğinden, Kültepe'de yapılan sistemli kazılar sayesinde M. ö. XIX. asırdaki Anadolu hayatı ve yaşama seviyesini canlandırmak imkânı sağlanmıştır.

Kültepe tabletlerinin mahiyeti :

Kültepe tabletleri denilen vesikalar, çoğu 3-5 sm. eninde 5-10 sm. boyunda küçük, bazıları daha büyük kilden tabletlerdir.

[4] T. Özgüç, Belleten 65 (1953) s. 101.

Kil yaş iken üzerleri madenî bir uçla yazılıyor, bazan da yine kilden zarflara konuluyor, sonra üzerlerine iş sahiplerinin ve şahitlerin mühürleri basılıyordu.

Kültepe tabletleri Asurlu tüccarlara ait vesikalar olduğundan, eski Asur lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmıştırlar. Bu vesikalar Boğazköy'deki Hitit devlet arşivi vesikaları gibi tarihî veya siyasi vesikalar değildir. Bilakis bunlar, Asurlu tüccarların gerek ana şehir Asurdaki (vesikalarda Asur şehrine sadece şehir denilir) gerekse Anadolu'nun diğer şehirlerindeki Asurlu tüccarlarla teati ettikleri iş mektupları, borç senetleridir. Fakat bunlar arasında tüccarların özel hayatlarına ait evlenme, boşanma, evlâdlık alma gibi sosyal münasebetleri ile ilgili mukavelenameler de vardır. Kısacası Kültepe tabletleri umumiyetle ticarî ve hukukî vesikalardır. Buna rağmen bu vesikalarla bu devirdeki Anadolu halkının hayatını sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerden aydınlatmak kabil olmaktadır, çünki vesikalarda bir çok şehirlerin adları, tanrı ve şahıs adları, bazı madenî maddelerin veya toprak ve hayvan ürünlerinin isimleri geçmektedir. İşte bu isimlerin tetkikinden yerli halkın dili, dini ve ekonomik bünyesi hakkında bilgi elde edilmektedir. Yer adları vasıtası ile de Anadolu'nun bu devirdeki coğrafyası, şehirleri ve yolları kısmen tesbit edilebilmektedir.

Fakat bu vesikalar Asurlu tüccarlara ait olduğundan, eski Anadolu tarihi hakkında M. ö. XIX-XVIII. asırlar arasındaki bu zamana "Asur ticaret kolonileri çağı" denilmektedir. Kısaca "Kültepe çağı" da denilen bu devir, Orta Bronz devrinin ilk safhasına raslamaktadır.

Asur ticaret kolonileri :

Orta Anadolu şehirlerinden Kaniş (Kültepe) den başka Hattuş (Boğazköy'ün bu devirdeki adı) ve Alişar'da da Asurlu tüccarların birer pazar yerleri bulunduğu, bu şehirlerde yapılan kazılarla tevsik edilmiştir. Zira Kültepe'de olduğu gibi, diğer iki şehirde de, az miktarda olmakla beraber, Kültepe tabletlerinden bulunmuştur.

Fakat Kültepe tabletlerinde daha yüzlerce şehir adı geçmektedir. Bu şehirlerin yerleri katiyetle tesbit edilemediği için, Asur

kolonilerinin yayılış sahası kesin olarak gösterilememektedir. Fakat en geniş hatlarla Orta Anadoluda Kayserinin batısına varmaktadır, diğer şehirlerin de Malatya-Kayseri-Yozgat üçgeni içinde bulundukları sanılmaktadır.

Kültepe tabletleri tetkik edildiğinde, Kolonilerin gayet esaslı bir teşkilat ile idare edildikleri anlaşılmaktadır. Bu teşkilata göre, Asurluların büyük şehirlerde birer "Karum", küçük şehirlerde de birer "Vabartum" teşkilatı vardı. Karum teşkilatı hakkında en iyi bilgiler, şüphesiz Kaniş Karumunun vesikalarından öğrenilmektedir. Bu vesikalara göre, Kaniş Karumunda "Şehrin Babaları" denilen bir ihtiyarlar meclisi vardı. Kolonilerdeki Asurlular hakkında bütün kararları bu meclis verirdi, fakat eğer üyeler arasında bir anlaşmazlık olursa, ozaman İhtiyarlar Meclisi kâtibi Genel Meclisi toplantıya çağırır, kararı onlar hep beraber, sayı hesabı ile, yani reyle verirlerdi[5]. Vesikalarda bu meclislere Küçük ve Büyük Karum denilmektedir. Kolonistler arasındaki davalara bazan Karum veya Vabartum idare heyetleri, bazan da "Beştebirler" denilen bir idare heyeti bakıyordu. Fakat nihaî hükmün (ki buna bugünkü anlayışımızla temyiz hakkının) Asur şehrinde, anavatanda verildiği anlaşılıyor. Zira bir vesikada (EL 244): "Beştebir bizi Asurda (Şehirde) Asur mabedinin arkasında mahkeme etti. Karar şehirdedir. Gel, Beştebirin tesbit ettiği karara göre hareket edelim" denilmektedir.

Kültepe tabletlerinin ilk tefsirleri yapıldığı sıralarda, vesikalar Asurca yazıldığından, Eski Asur devletinin hakimiyetini Kayseriye kadar yaydığı ve Anadoluyu siyasi manada kolonileştirdiği zannedilmişti[6]. Fakat sonra bu iddianın temelsiz olduğu anlaşıldı ve bu kolonizasyonun tamamen ticarcri mahiyyette olduğu tesbit edildi. Gerçekten de bu devirde Asur şehir devleti, Mezopotamyadaki küçük şehir devletlerinden farklı değildi. III. Ur sülâlesinin çökmesinden sonra Asur şehri de I. Erişum zamanında istiklâlini kazanmıştı. Fakat vesikalarda adı geçen I. Erişum, İkunum, Şarrukenu (Sargon) ve Puzur-Assur zamanlarında hiç bir suretle hâkimiyetini Orta Anadolu'ya yayabilecek kadar

[5] J. Lewy, MAOG IV (1928-29) s. 122-128. Ve Geoffrey Evans, JAOS 78-1 (1958) s, 1-11. JAOS 78-2 s. 114.

[6] J. Lewy, RHA 17 (1934) s. 2 ve JAOS 78 - 2 (1958) s. 89-101. deki en yeni makalesinde de aynı fikirde ısrar etmektedir.

bir kuvvete sahip olamamıştı. Okadar ki, Sargon'un ölümünden sonra Asur şehri evvelâ I. Şamşi-Adad'ın, sonra Eşnunna kıralı Naram-Sin'in ve nihayet Hammurabi'nin hâkimiyeti altına girmişti. Asur devleti Orta Anadoluyu zapt ve istilâ edecek kadar bir kuvvete sahip olsaydı, evvelâ en yakın komşu düşman şehirlerine hâkimiyetini tanıtması ve arkasını emniyete aldıktan sonra bu uzak memleketleri istilâya teşebbüs etmesi gerekirdi. Böylece Anadoludaki bu Asur kolonisinin ancak ve yalnız ticarî mahiyette olduğu ilk dafa Landsberger tarafından büyük bir isabetle teşhis edilmişti[7]. Yeni tetkikler de bu görüşün doğruluğunu ortaya koymuştur[8]. Yeni neşredilen bir vesikaya göre Turhumit Karumu elçilerinin Tamnia şehri prensine yemin etmek için hediyelerle geldikleri zaman, Tamnia kıralı "Kaniş Karumunun elçileri nerede? Onlar da buraya gelsin! Onlardan da yemin alacağım" demiştir[9]. Bu vesikada zikredilen yemin merasimi başka bir vesikada da geçmektedir[10]. Buna göre Wahşania kıralı (Rubaum'u) tahta çıktıktan sonra Wahşuşana Karumu elçilerine yemin ettirmektedir. Bu suretle Asurlu kolonistlerin yerli prenslerin hakimiyetini tanıyacaklarına ve sadakattan ayrılmıyacaklarına dair yemin ettikleri ve dolayısıyle Anadollu kıralların siyasî hâkimiyetleri altında yaşadıkları açıkça görülmektedir.

Vesikalarda çok defa zikredilen "Hediye" yi vergi veya gümrük olarak tefsir etmek lâzımdır, zira bir vesikada (KTS 57): "Onlar iki ince kumaşı Prense ve Peruva'ya vergi olarak verdiler" kaydı görüldüğü gibi, başka bir vesikada da (TC 81) "2 Mine Kırala vergi" ve TC 36 numaralı vesikada da "Prense vergi" ibareleri vardır. Böylece Asurlu tüccarların yerli prenslere vergi mukabilinde ve onların müsaadesi ile şehir cıvarında kurdukları pazar mahallelerinde oturduklarına şüphe kalmamaktadır.

Kaniş Krallığı

Bu durum gösteriyor ki, Asur ticaret kolonileri devrinde Orta Anadoludaki müstakil şehir devletlerinden biri de Kaniş

[7] B. Landsberger, AO 24 (1925) s. 8

[8] Kemal Balkan, Mama kıralı Anum - Hirbi'nin Kaniş kıralı Warşama'ya gönderdiği mektup (Mama) (Ankara 1957) s. 30 ve 66.

[9] Kemal Balkan, Kaniş Karumu Kronolojisi (KKK) s. 37.

[10] B. Landsberger, T.T.A. ve Etnografya Dergisi IV, s. 26.

kıralhğı idi. Nitekim 1956 senesinde höyük üzerinde yapılan kazılarda büyük bir binanın içinde bulunan iki tablet[11] Kaniş kıralhğı hakkında ilgi çekici bilgiler vermiştir. Kemal Balkan tarafından neşredilen bu tabletlerden biri, Mama şehri kıralı Anum-Hirbi tarafından Kaniş kıralı Warşama'ya gönderilmiş bir mektuptur. Mektupta Kaniş kıralının babası Inar ile olan dostluktan bahsedilmekte ve Inar'ın Harşamna şehrini muhasara ettiği dokuz yıl esnasında Mama memleketinin Kanişe hücum etmediği hatırlatıldıktan sonra, Kaniş kıralı Warşama'nın Mama kıralına gönderdiği mektupta: "Yolu benim için niye serbest bırakmıyorsun, Yemin edelim" demesine karşılık, Mama kıralı da "Önceki yemin kâfi değil mi?" demektedir.

Bu suretle Kaniş kıral1arından ikisini, İnar ile oğlu Warşama'yı tanıdığımız gibi, onların icraatı hakkında da kısmen aydınlanıyoruz. Demekki bu devirde Anadoludaki küçük şehir devletleri birbirleri ile savaşıyorlar veya ittifaklar aktediyorlardı.

Diğer Kültepe tabletlerinden bazılarında da başka Kaniş kıral1arının adları geçmektedir. Meselâ bir tablette "Labarşa'nın kıral olduğu zaman," diye bir kayıt vardır. Fakat gerek Labarşa'nın, gerekse başka bir vesikadan tanıdığımız Trupani ile babasının icraatları hakkında bilgimiz yoktur. K. Balkan bu kıral1ardan Labarşa'nın Asur kıralı Sargon I. zamanında yaşadığını kabul etmektedir. Warşama'yı ise, Kaniş'in Kuşşara kıralı Anittaş tarafından zaptedilmesinden evvel yaşayan son Kaniş kıralı olarak göstermektedir.

Koloni devrinin sonlarına ait olan Mari arşivi mektuplarından birinde Kaniş şehri zikredildiği için[12], Kaniş şehrinin Hammurabi zamanına kadar önemini muhafaza eden bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Bu müstakil Kaniş kıralhğına, Orta Anadolu'daki şehir devletlerinden biri olan Kuşşara şehri kıralı Anitta'nın son verdiği zannedilmektedir, zira Kültepe kazılarında Karum'un I b tabakasına tekabül eden katta bir saray harabesinde, üzerinde "Kıral Anitta'nın sarayı" ibaresi yazılı bir hançer bulunmuştur[13]. Bu tabaka gerek Karum'da gerekse Kaniş şehrinde bir yangınla

[11] Kemal Balkan, Mama, s. 57

[12] G. Dossin, Syria XIX (1938) s. 117.

[13] Tahsin Özgüç, Belleten 77 (1956) s. 29-32.

tahrip edilmiştir. Bu durum şehrin ve Karum'un bir istilâya uğradığını göstermektedir.

Fakat Kuşşara kıralı Anitta'dan bize kalan tabletinde zaptettiği şehirler arasında Kaniş adı geçmemekte, daha sonraya ait Hitit vesikalarında ise bu şehirden bahsedilmektedir. Kuşşara kıralı Anitta, tabletinde idare merkezini Kuşşara'dan Neşa şehrine naklettiğini bildirdiği için, yukarıdaki hançer deliline de dayanılarak Kaniş'in = Neşa şehri olabileceği Güterbock tarafından ileri sürülmüştür[14].

Hattuş Krallığı

Asurlu tüccarlara ait bu tarz pazar mahallelerinden birinin de Boğazköyde bulunduğuna işaret etmiştik. Boğazköy kazılarında bu pazar mahallesinden Koloni devrinin son zamanlarına ait vesikalar bulunmuştur[15]. Fakat Kültepe tabletlerinde Boğazköy'ün eski adı olan Hattuş ismi yalnız bir defa geçmekte, ve burada da bir Karum bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir de Kültepe tabletlerinde bir Mat Hattum (Hatti ülkesi) dan bahsedilmektedir[16]. Bu suretle Hitit devletinin kurulmasından evvel de Orta Anadoluya Hatti ülkesi denildiği anlaşılmakta ve bu ülkenin merkezinin Hattuş olduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Zira Koloni devrinin sonlarına ait olan Mari arşivi vesikalarında da Hattuş şehri zikredilmektedir[17].

Bütün bu deliller gösteriyor ki, Hattuş şehrinde de Koloni devrinde müstakil bir şehir devleti vardı. Bu kırallığın akibetini, Anadolu şehirlerini kendi idaresi altında toplamak isteyen Kuşşara kıralı Anitta, tabletinde Hattuş kıralı Biuşti'yi mağlup ettikten sonra şehrini yakıp yıktığını ve şehrin harabelerinde özerlik otu bittiğini, anlatmaktadır. Bu vesikaya göre, Hattuş şehri bir gece baskını neticesinde ele geçirilmişti ve her nedense şehir bir daha iskân edilmemek için de lânetlenmişti, fakat buna rağmen Hitit sülalesinin ilk kıralı Labarna tarafından şehir ye-

[14] H. G. Güterbock, Kanes und Nesa (İsrael Exploration Society. Jerusalem 1958'den ayrı basım) s. 46-50.

[15] K. Bittel, MDOG 89 (1957) s. 13.

[16] B. Landsberger, Ar. Or 18-3 s. 326 ve J. Lewy'nin bu makaleye cevabı: Aynı Dergi, s. 424.

[17] G. Dossin, RHA 35 s. 74.

niden tahkim ve imar edilmiş ve daha asırlarca Hitit imparatorluğuna baş şehir olmuştu.

Zalpa krallığı

Bu şehir devletini de hem Kültepe vesikalarından, hem de Anitta tabletinden tanıyoruz. Anitta, Zalpa kıralı Uhnes'in Neşa şehrinden alıp götürdüğü tanrı heykelini geri alıp, Neşa'daki eski yerine koydurduğunu ve Zalpa kıralı Huzzia'nın Neşa'ya hücum etmesi üzerine Puruşhanda kıralı ile ittifak ederek, onu yenilgiye uğrattığını anlatmaktadır. Buna göre bu devirde Zalpa herhalde büyük şehir devletlerinden biri olmalı idi. Nitekim burada hem Karum, hem de Vabartum teşkilâtı olduğu görülüyor[18]. Anitta bu kıralığı yenmekle "Rubaum rabum" (=Kırallar kıralı) olmuş oluyordu. Zalpa şehrinin yeri belli değildir, Kültepe metinlerinde Zalpuvaş olarak geçmektedir.

b) Kuşşara Kıralığı:

Görülüyor ki Koloni devrinin sonunda, Orta Anadoluda bulunan şehir devletleri arasında bir hegemonya mücadelesi vardı. Kültepe tabletlerinde Kuşşara şehrinin adı geçmez, fakat Karum'un Ib tabakasına tekabül eden Alişar tabletlerinde Kuşşara kıralları olan baba oğul Pithana ve Anitta adları zikredilir. Kuşşara'nın da yeri belli değildir, Alişar tabletlerinde adları geçtiği için, Alişar'ın Kuşşara olabileceği ileri sürülmüştür[19].

Bu kıralık hakkındaki bütün bilgimiz, Boğazköy arşivi vesikaları arasında bulunan ve ilim çevrelerinde "Anitta tableti" denilen tek bir vesikaya dayanmaktadır. Tabletin ilk iki paragrafında Anitta, babası Kuşşara kıralı Pithana'nın Neşa şehrini bir gece baskını ile zaptettiğini, fakat şehrin ahalisine kötülük etmediğ'ni, bilâkis onlara ana baba gibi muamele ettiğini anlatır.

Bundan sonra Anitta kendi icraatını anlatmaktadır. Buna göre, babasının ölümünden sonra "Bütün doğu memleketleri" isyan etmişti. Burada bir isyan mevzuu bahis olduğuna göre, demekki Pithana Neşa'dan başka daha bir çok doğu şehirlerini de zaptetmiş olmalı idi. Anitta, bütün bu isyanları bastırdığını, Neşa, Ullama, Harkimaş, Zalpuvaş, Hattuş ve Şalativara şehirlerini zaptettiğini anlatır. Bu meyanda Zalpuva kıralı Huzzia'yı

[18] R. S. Hardy, AJSL 58 (1941) s. 179
[19] I. Gelb, Alishar and Vicinity, s. 9

esir ederek Neşa şehrine getirdiğini, Hattuş kıralı Biuşti'yi de bir gece baskını ile mağlup ettiğini ve şehrin harabesine üzerlik otu diktiğini söylemekte "Bunden sonra kim kıral olursa, Hattuş şehrini takrar iskân ederse, onu Göğün Fırtına Tanrısı kahretsin!" demektedir [20].

Görülüyor ki, Kuşşara kıralları ozamana kadar meçhul olan gece baskını taktiği sayesinde, koloni devrinin sonlarında mühim Anadolu şehirlerinden bir çoğunu kendi idareleri altına almışlardı. Bu şehirler arasında Neşa herhalde Kuşşara'dan daha güzel, daha büyük bir şehir olmalı ki, Anitta'nın idare merkezini buraya naklettiğini öğreniyoruz. Anitta, tabletinde Neşa'da yeni mahalleler kurduğunu ve Göğün Fırtına Tanrısına ve tanrı Şiuşummi'ye, Halmaşuite mabedler yaptırdığını, vaktiyle Zalpuvaş kıralı Uhnaş'ın Neşa şehrinden alıp götürdüğü tanrı heykelini getirttiğini anlatmaktadır. Daha sonra Neşa şehrinde yaptığı imar hareketlerinden bahsetmekte ve Puruşhanda kıralının kendisine demirden bir taht ile bir asâ hediye ettiğini söylemektedir. Burada demirden bahsedilmesi, metnin anakronizmasına delil sayılmış ve yakın zamanlara kadar bu tabletin "authentique" olmasından şüphe edilmişti. Fakat buradaki demirin meteor olabileceği ve eserin geç bir kopyesinin bize kadar geldiği kabul edilmektedir.

Kuşşara kırallarının icraatı ile Anadolu şehirlerinin tek bir idare altına girdikleri, başka bir deyimle, Anadolununu siyasî vahdetinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Anitta artık bir "Büyük Kıral" olmuştu. Nitekim Alişar tabletlerinde ona "Rubaum Rabum — Kırallar kıralı" denilmektedir. Aynı suretle Anitta tabletinde de "Büyük Kıral" denilmektedir.

Kuşşara kırallığının Anitta'dan sonraki durumu meçhuldür. Alişarda bulunan bir Kültepe tabletinde oğlu Peruva'ya "Rabi similtim — Merdiven Büyüğü" yani veliahd denilmekte ise de, bu oğlun kırallık edip etmediği hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Yalnız daha sonraki devirlerde Hitit kıralları kendilerinin "Kuşşaralı adamın" soyundan gelmiş olmalarıyle öğündüklerini görüyoruz [21]. Bu suretle Kuşşara sülâlesinin Hitit kavimlerinden ol-

[20] H. Otten, MDOG 83 (1951) s. 40-42.
[21] Sturtewant, A Hittite Chrestomaty, s. 65.

duğuna şüphe kalmıyor, dolayısıyle de Koloni devrinin sonunda Hititlerin Anadoluya geldikleri anlaşılıyor.

Fakat gerek Pithana, gerekse Anitta isimleri Küçük Asya dillerindendir. Hitit kıralları da çok dafa Hurrice adlar taşımakta idiler. Bu durum karşısında Hititlerin Anadoluya geldikten sonra ilk dafa Neşa ve Kuşşara şehirlerinde yerleştikleri anlaşılıyor. Bu şekilde bir tefsir Pithana'nın Neşa'lılara karşı yaptığı ana baba muamelesinin sebebini de ortaya koymaktadır. Bu hususta başka bir delil de Hititlerin kendi dillerine "naşşili" (naşice) demeleridir[22]. Aynı suretle Anitta tabletinde Neşa şehri tanrısına "şiuşummi — tanrım" demektedir.

Neticede görülüyor ki, Asur ticaret kolonileri devri veya kısaca Kültepe çağı denilen bu devirde bilhassa Orta Anadoluda etrafı surlarla çevrilmiş, kırallıkla idare olunan bir çok şehirler teşekkül etmişti. Bu şehir devletleri ile Mezopotamya ve Kuzey Suriye şehirleri arasında canlı bir dış ticaret faaliyeti vardı. Bu ticareti de Anadoludaki şehir devletleri yanında kendilerine mahsus bir mahallede kendi kanun ve teşkilatları ile yaşayan Asurlu kolonistler ellerinde tutuyorlardı.

Diğer taraftan, muhtemelen II. Binyıl başlarında Anadoluya girmiş bulunan Hititler de bu devrin sonlarına doğru Neşa ve Kuşşara şehirlerinde yerleşmiş idiler. Kaniş Karumunun II. yapı katından sonra görülen yangın tabakası bu istilâ ile ilgili görülmektedir. Bu sırada Kuşşara kıralhığına Pithana ve oğlu Anitta gibi, birbiri arkasına şahsiyeti kuvvetli ve harbci kabiliyetli iki kıral gelince, yeni kullandıkları gece baskınları sayesinde Anadolu şehir devletlerini birer birer zaptetmeğe başlamışlar, bu arada Kaniş ve Hattuş kıralhklarına da son vererek, Anadolu'nun ilk siyasî vahdetini kurmağa muvaffak olmuşlardı.

Asur ticaret kolonileri devri denilen ve Orta Bronz çağının ilk safhasını teşkil eden bu devir, takribi olarak M. ö. II. Binyılın ilk asırlarına raslamaktadır. Fakat acaba Koloni devrinin başlangıç ve sonunu bir dereceye kadar tesbit etmek mümkün mü dür ?

[22] EA 32.

Asur ticaret kolonilerinin zamanı

Eski Anadolu tarihinde "Nisbî Kronoloji" kullanılır. Yani Hitit devletleri ile Mısır veya Mezopotamya memleketleri arasında geçen bazı sinkronik hadiselerden faydalanılır. Bu suretle bu iki memleketin kronolojisinde bu hadiseler için verilen tarihlerle Anadoluda vukubulan hadiseleri de tarihlemek kabil olmaktadır. Ancak bu gibi sinkronik hadiseler şimdiye kadar Eski Hitit devleti kıral larından I. Mursilis'in Babil seferine kadar çıkabilmekte, daha eski devirler meçhul kalmakta idi.

Bu bahsin başında da belirtildiği gibi, yeni Kültepe kazılarının Anadolu tarihine yaptığı büyük hizmetlerden biri de I. Mursilis'ten evvelki devirlerin tarihine ışık tutmasıdır. Gerçi Kültepe tabletlerini yazan Asurlu kâtipler, hemen her vesikaya Asur usulüne göre bir tarih atıyorlardı. Bu usul vesikaya devrin Asur kıralının veya bir sene için seçilen ve "limu" denilen Asur şehri valisinin adını "eponym" olarak yazmaktan ibaretti. Fakat bu tarihleri bugünün takvim sistemine göre tesbit etmek imkânsızdır. Bununla beraber vesikalarda zikredilen Asur kıral adları veya limu'ların sayısı bu hususta şüphesiz faydalı olmaktadır. Meselâ Kaniş Karumu'nun II. yapı katında bulunan vesikalarda 80 muhtelif limu adı tesbit edildiğinden, bu yapı katının en az 80 sene sürdüğü anlaşılmaktadır.

Kültepe tabletlerinde zikredilen kıral adlarına gelince, bunların *başında Aşağı Mezopotamyadaki III. Ur sülalesinin son* kıralı İbi-Sin'in adı gelir[23]. Kaniş Karumu'nun II. katında özel arşivi ele geçen Adad-silulu, tabletlerinden biri üzerinde bu kıralın bir memurunun mühür baskısı bulunmuştur. Bu durum Kaniş Karumu'nun İbi-Sin zamanında mevcudiyetini hatıra getirirse de, ne Kültepe vesikalarında Ur şehrinden, ne de III. Ur sülalesi zamanına ait pek bol olan vesikalarda Kaniş'ten veya herhangi bir Anadolu şehrinden bahsedilmektedir. Böylece Kolonilerin III. Ur sülalesi zamanında varlığına imkân olmadığı gibi, esasen İbi-Sin'in esaretinden sonra, aşağı Mezopotamya'da 130 sene kadar süren Isin-Larsa kırallıkları hakimiyeti, daha doğrusu bu *karışıklık devrinde burada her şehrin başlı başına buyruk olması* da, Anadoluda böyle bir Asur hâkimiyeti kurulmasına manidir. Zira

[23] Kemal Balkan, KKK s. 23.

bu devirde Asur şehri de I. Erişum zamanında istiklâlini elde etmeğe çalışıyordu.

Kaniş Karumu'nun II. yapı katında bulunan vesikalar arasında bu Asur kıralı Erişum'un bir inşaat kitabesi bulunmuştur [24]. Fakat bu vesikanın bir mektep temrini olarak kopye edildiği anlaşıldığından, koloni devrinin kronolojisi için faydalanılamamıştır.

Bundan başka bir de Erişum'un torunu Asurlu I. Sargon'un mühür baskısını havi tabletler vardır [25]. Fakat bu tabletlerde adı geçen Asurlu tüccarların isimleri başka başka olduğundan, Sargon mührünün de muhtelif zamanlarda muhtelif şahıslar tarafından kullanıldığı anlaşılmış ve böylece bu vesikalar da kronoloji için kullanılamamıştır.

Yeni Kültepe kazılarıyle kronoloji bakımından çok mühim olan şu iki nokta tesbit edilmiştir [26]:

1) Kaniş Karumu'nun Ib tabakasında bulunan 150 kadar tabletin Alişar ve Boğazköy tabletleri ile çağdaş oldukları.

2) Alişar'da bulunan Kültepe tabletlerinin Asur kıralı I. Şamşi-Adad zamanına ait oldukları.

Gerçekten de Alişar tabletlerinde zikredilen Adad-bani adlı bir Limu'nun, Asur kıralı I. Şamşi-Adad zamanına ait olan Mari ve Çagarbazar vesikalarında da geçtiği tesbit edilmiştir. Alişar tabletlerinde Kuşşara kıralları da zikredildiğine göre, demek ki bu kırallar da Asur kıralı I. Şamşi-Adad ile veya onun Babilli rakibi meşhur Hammurabi ile çağdaş idiler. I. Babil sülâlesinin dünyaca meşhur kanun vazı olan bu kıralı, yeni Mezopotamya kronolojisinde M. ö. 1750 lere konulmaktadır. Şuhalde Kuşşara kıralları da M. ö. XVIII. asrın ilk yarısında Anadolu'nun siyasi birliğini kurmağa çalışmakta idiler.

Bu suretle Asur ticaret kolonileri devrinin sonu M. ö. 1750 olarak tesbit edildikten sonra, acaba koloni'nin devamını bulmak suretiyle başlangıcını da tesbit etmek kabil midir ?

[24] B. Landsberger, K. Balkan, Belleten XIV 54 (1950) s. 171.

[25] Klima ve Matus, Les tablettes Cappadociennes (Compte—Rendu de la seconde Rencontre assyriologique internationale) s. 51.

[26] K. Balkan, KKK s. 7 v.d.

Hatırlanacağı üzere, Kaniş Karumunda 4 yapı katı tesbit edilmiş, bunlardan en alttaki IV. ve onu takibeden III. katlarda hiç yazılı vesika çıkmamıştır. Tabletlerin hemen hepsi - Ib yapı katında bulunan 150 tablet müstesna II. yapı katında bulunmuştur.

Diğer taraftan, bugüne kadar Kültepe tabletlerinde 80 Limu adı tesbit edilebilmiştir. Tabletlerin ekseriyeti II. yapı katında olduğuna göre, bu kata 80 yıl, sadece 150 tabletin bulunduğu Ib katına ise 20 yıl verilmektedir[27]. Demek ki Kaniş Karumunun II. yapı katındaki mahalle, Kuşşara kıralı Anitta'nın zamanından bir asır evvel, yani 1740 + 100=1850 lerde kurulmuştu. Geriye, tablet bulunmıyan III. ve IV. yapı katları kalıyor ki, bunlar için de hâfirler, seramik v. s. arkeoloji vesikalarına dayanarak 50 sene vermektedirler. Böylece Asurlu tüccarlara mahsus olan pazar mahallesinin, yani Kaniş Karumu'nun M. ö. XIX. asır başlarında kurulduğu neticesine varılmaktadır.

Ancak unutmamak lâzımdır ki, Kültepe kazıları halâ devam etmektedir. Bir buçuk asır kadar bir zaman Anadoluda yaşadığı anlaşılan Asur ticaret kolonileri devrinin başlangıç ve sonunu teşkil eden 1900-1750 rakamları yeni buluntularla değişebilir.

c) Proto Hatti medeniyeti:

Bu devir medeniyetini muayyen bir kavme izafe etmek mümkün müdür? Bu soruya ancak Kültepe tabletlerindeki appellatif'lerin tetkiki ile cevap verilebilir[28] Fakat bu tetkikler bu devirde Anadolu'nun tek bir kavimle *meskûn olmadığını göstermiştir.* Zira tabletlerde Asurlu isimlerden başka Hattice, Hurrice, Luice bir çok tanrı, şahıs ve yer adları geçmektedir. Bu isimler başlıca üç grupta toplanmaktadır:

a) Asya menşeli isimler
b) Hind-Avrupa menşeli isimler
c) Sâmi isimler

Bu üçüncü gruba münhasıran Asurlu tüccarların isimleri girdiğinden, burada bizi ilk iki grup ilgilendirmektedir. Hattice

[27] T. Özgüç, Kültepe - Kaniş, Giriş s. XI.

[28] Emin Bilgiç, Kappadokya tabletlerinde geçen yerli appellatif'ler (Ankara 1953).

ve Hurrice şahıs adları birinci gruba dahil olmakta, Luice ve Hititçe isimler de ikinci gruba girmektedir. Bu kavimlerden Hattilerin Kızılırmak bölgesinde, Hurrilerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve Luilerin de Güney ve Güney-batı Anadolu'da oturdukları kabul edilmektedir[29]. Buna göre Protohistorik devirlerin sonunda ve Asurlu kolonistlerin devrinde Anadolu'da muhtelif kavim grupları yerleşmiş bulunuyordu. Fakat bu etnik konglomerasyona rağmen, bu kavimler mütecanis bir kültür meydana getirmişlerdi. Bu medeniyete ilk zamanlarda Hititlerden evvel aynı topraklar üzerinde yaşamış bir kavmin medeniyeti olarak "Proto Hittit" kültürü denilmişti. Fakat bilahara bir taraftan Akkad kıralı Naram-Sin'in vesikalarında bir Hatti kıralı Pampa'dan bahsedilmesine, diğer taraftan Boğazköy vesikalarında müteaddit defalar bir Hatti kavminin zikredilmesine ve nihayet Hittitlerin bilhassa bu Hatti kavminin iskân sahası olan Kızılırmak bölgesini zapt ve istilâ etmelerine dayanarak, Anadolu'nun bu devir sâkinlerine "Proto Hattiler", medeniyetlerine de "Proto Hatti medeniyeti" adı verilmiştir.

Şu halde Protohistorik devir medeniyetini yaratanlar Proto Hattilerdir. Medeniyetlerine de Proto Hatti ismi altında bir damga vurmak tamamen doğrudur. Zira bu yeni medeniyeti Mezopotamya'nınkinden ayıran ve ona kendi karakterini veren şu hususiyetler tesbit edilebilmektedir :

a) Mezopotamya'nın Cemdet-Nasr kültüründen beri inkişaf eden silindir mühürleri yerine, bu devirde Anadolu'da daha Kalkolitik çağdan beri mevcut olan damga mühür ananesi vardır.

b) Mezopotamya silindir mühürleri üzerinde daha ziyade adorasyon (tapınma) veya mitolojik sahnelerin tasviri tercih edildiği halde, Anadolu'nun Bakırçağ gliptiğinde hemen münhasıran geometrik stil hâkimdir.

c) Mezopotamya'da daha predinastik devirde antropomorf bir karakter almış bulunan Sumer tanrılarına karşılık, Anadolu'da Protohistorik devirde geyik ve boğa gibi mukaddes totem hayvanlarına tapılmaktadır.

Demek oluyor ki M. ö. II. Binyıl başlarındaki Kültepe çağında Anadolu'da Bakırçağ kültürü esasına dayanan müs-

[29] B. Landsberger, Sam'al (Ankara 1948). Almanca nüshası, s. 100

takil bir Proto Hatti medeniyeti vardır. Bu kültür doğuda Erzurum'a, kuzeyde Sivas ve Samsun'a, güneyde Akdenize kadar yayılıyor ve bütün Yarımadayı mahallî farklarla bir kültür vahdetine doğru yöneltiyordu.

Şimdi muhtelif kazı buluntularını gözönünde tutarak bu kültürün sosyal ve ekonomik çevresini çizmeğe çalışalım.

Koloni devrinde sosyal hayat

Kültepe vesikalarından, bu devirde Anadolu şehirlerinde yaşayan halkın, bu zamanlarda bütün Önasyadaki sosyal anlayışa uygun olarak, Hürler, Köleler ve birde "Saharu" denilen ayrı hukuka sahip üç muhtelif sosyal sınıftan ibaret olduğu anlaşılıyor. Bu sınıfların hak ve hukukları hakkında bilgimiz yoktur, zira Kültepe vesikaları arasında bazan tesadüfen bir kanun maddesinden bahsedilir, bunlar da eski Asur şehir devletinin kanunlarıdır.

Bu kanunlardan ziyade mukavelenameler bize bu devirdeki hak ve hukuk hakkında bilgi vermektedir. Mesalâ yerli halkın borç yüzünden köleliğe düştüklerini gösteren vesikalar vardır. Bu suretle borç yüzünden köle olmaya kanunun müsaade ettiğini anlıyoruz. Diğer taraftan, Asurlu tüccarların gayet fahiş faizle ödünç verdiklerini gösteren vesikalar da vardır. Fakat hürlükten köleliğe düşenler şahitlik edebiliyorlar, kendi adlarına mühür kazdırabiliyorlardı, Köle kadınlar süt anne veya odalık olarak efendilerine hizmetle mükellef idiler.

Bundan başka Kültepe vesikaları arasında bulunan birkaç evlenme ve boşanma mukavelenamesi ile bu devirdeki aile hukuku hakkında da bilgi edinilmektedir. Bu vesikaların tetkikinde Koloni devrinde Anadoluda evlenme müessesesinin Monogami esasına dayandığı anlaşılmıştır. Fakat bu öyle bir tek evlilik idi ki, erkeklerin müteaddid odalık almalarına mani değildi, zira birinci zevcenin hakları kanunun garantisi altına alınmıştı. Bu garanti miras hukuku ile temin ediliyordu. Boşanan bir çiftin nikâh dışında tekrardan buluşmasına kanun ölüm cezası vermekte idi[30].

Kültepe vesikalarından bu devirde evlatlık alma (Adoption) müessesinin de varlığı müşahede edilmektedir. Zira bu devirde

[30] E. Bilgiç, DTCF Dergisi IX. 3 (1951) s. 227-238.

Mezopotamya'da olduğu gibi, Anadoluda da evlenme, boşanma, evlatlık alma gibi her türlü sosyal münasebetler, ticarî alış verişler gibi senetle, şahitlerle ve yeminle aktediliyordu.

Ekonomi ve ticaret

Bu devir ekonomisini Kültepe tabletlerinden tesbit etmek mümkündür. Zira bunların muhtevası hemen istisnasız iktisadîdir. Bu vesikalarda Asurlu tüccarların Anadolu'dan altın, gümüş, simli kurşun gibi maden cevherlerinden başka keçi kılı veya yapağı toplayarak Asura sevkettikleri, oradan da kumaş ve kalay getirdikleri görülür. Yerli halk ise ziraatle uğraşmakta ve borçlarını hasat zamanı ödemektedir.

Bu durum bu devirde maden ekonomisinin ne kadar geliştiğini açıkça ortaya koymaktadır[31]. Filvaki bu vesikaların tetkiki göstermiştir ki, Asur'daki büyük şirketlerin emrinde çalışan Anadolu ajanları her çeşit ticarî muameleler yapıyorlardı. Başlıca ticaret şekli ise, Asurdan getirilen kalay ile mamul eşyayı Anadolu'da mebzul olan kıymetli madenle mübadele etmekten ibaretti. Mübadele vasıtası da bakırdı. Yani Asurlu tüccarlar Mezopotamya şehirlerinden getirdikleri emtiayı bilhassa bakırla veya altınla değişiyorlardı. Bakırın gümüşe nazaran kıymeti 46-1 ile 180-1 arasında değişmektedir. Gümüşün altına nazaran değeri ise 8-1 nisbetindedir. Bu meyanda gümüşten 4, altından 5 dafa daha kıymetli olup "amutum" denilen bir madenden daha bahsedilmektedir ki, bazı bilginler bunun demir, bazıları da platin madeni olduğunu ileri sürmektedirler[32].

Münakalât

Bu devirde atın henüz yalnız harb arabalarına koşulduğunu Kültepe mühürleri üzerindeki araba tasvirlerinden anladığımız gibi, Kaniş Karumu kazılarında da üzerinde koşumlu at bulunan bir vazo parçası ele geçmiştir[33]. Fakat başlıca münakalat vasıtası merkeb idi[34]. Nitekim Kültepe metinlerinde bu hayvandan sık sık bahsedilmektedir, fakat deve zikredilmemektedir. Bu devirde Anadolu ile Mezopotamya arasında yapılan bu sıkı ticarî münasebetler için yolların emniyetli olması gerekti. Metinlerde ticaret kervanlarının yağmalandığına veya tüc-

[31] Emin Bilgiç, Sumeroloji araştırmaları, s. 913.
[32] A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, s. 73.
[33] T. Özgüç, KKR (1949) Levha
[34] F. Kınal, Belleten XVII 66(1953) s. 189

carların öldürüldüğüne dair bir kayıt görülmemiştir. Bu zamanlarda şüphesiz yalnız tabii yollardan faydalanılmakta idi.

Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlıyan yollar Kültepe ve Mari vesikalarının verdiği malumat sayesinde kısmen aydınlanabilmektedir. Güney-doğu Anadolu'nun fizikî coğrafyası da göz önüne alınarak yapılan tetkiklere göre, o zamanlar Asurdan Kanişe giden iki yol vardı[35]. Güney ve kuzey yolu denilen her iki yol da Fırat üzerinden geçiyordu. Kuzey yolu Malatya üzerinden dolaşıyor, Darende yolu ile Kayseriye varıyordu. Güney yolundan Asurdan Kanişe gidebilmek için ise ya Halıhum üzerinden veya Urşu (Urfa) üzerinden geçmek lâzımdı. Mamafi bütün bunlar tahminlerden ibarettir, zira metinlerde geçen şehir adlarının büyük bir kısmı tayin edilememektedir.

Ziraat

Bu devirdeki ziraî faaliyet hakkında hem arkeolojik, hem de yazılı vesikalarla malûmat elde edilebilmektedir. Gerçekten de Karum ve Kültepe kazılarında yanmış hububat taneleri ve el değirmenleri, zahirelerin muhafazasına yarayan büyük küpler veya taş anbarlar meydana çıkarılmıştır.

Diğer taraftan, Kültepe tabletlerinde mısır, buğday ve karşılığı henüz tesbit edilemeyen "Uttatum" denilen bir hububat nevi zikredilmektedir. Hatta bir tablette yerli bir kadın borcuna mukabil tarlada çalışacağına dair senet verdiğine göre[36], yerli halkın büyük kısmının ziraatle iştigal ettiğini anlıyoruz. Umumiyetle ziraatin Bakırçağa nazaran inkişaf ettiği kabul olunmakla beraber, ziraat âletinin saban, orak v. s. olduğu tahmin edilebilir.

Koloni devri sanatı

Bu çağ Anadolu'yu eski Şark dünyasına sokmak için bir hazırlık, bir temas devri olduğu için, bu devrin sanat eserlerinde de yerli ve yabancı unsurların birbirleriyle kaynaştığı görülür. Başka bir tabirle bu devrin sanatı bir intikal devrinin vasıflarını taşır. Öyle ki, bu devir eserlerinde bir taraftan Bakırçağ sanatının ananeleri tekâmülüne devam eder, diğer taraftan Mezopotamya sanat motifleri bu yerli anane ile birleşerek yeni ve kendine has bir karakter kazanır.

[35] J. Lewy, Halil Ethem Hatıra kitabı (Ank. 1947) s. 11-18 ve E. Bilgiç, AfO XV (1945-51) s. 20-30.

[36] F. Kınal, Belleten 79 (1956) s. 357.

Bu devir sanatında heykel, kabartma veya kaya âbideleri gibi monumental eserler henüz yoktur. Bu devrin sanatını daha ziyade mühür veya figürin gibi küçük eserlerden istihraç edebilmekteyiz.

Proto Hitit kavmine izafe edilen bu sanatın en güzel örneklerini Kültepe tabletleri üzerindeki mühür baskılarında buluyoruz. (Resim 7). Bu mühür baskıları biri damga, diğeri silindir mühür olarak iki şekildedir. Bunlardan damga mühürleri Bakırçağ'dan beri gelen yerli ananenin devamıdırlar, silindir mühürler ise Asur' lu kolonistler tarafından ithal edilmiştir veya bu ithal malı mühürlerin tesiri altında yerli sanatkârlar tarafından imal edilmiştir[37]. Damga mühürlerin yüzünde, Bakırçağ mühürlerinde olduğu gibi, geometrik şekiller veya hayvan tasvirleri olduğu halde, silindir mühürlerde mitolojik sahneler veya tapınma (Adoration) av ve harb sahneleri vardır. Bu kült sahneleri Büyük Hitit devleti zamanına ait tanrı tasviri metinlerinde anlatılan sahnelere çok benzemektedir (Resim 8).

Koloni çağı sanatında çömlekçilik de çok ileri bir durumda karşımıza çıkar. Hâfirler Kültepe Karumunda bulunan çanak çömleği boyalı ve boyasız olarak iki gruba ayırmaktadırlar. Boyasız ve tek renkli seramikler temiz ve ince bir hamurdan çarkta imal edilmiştir. Kırmızı, kahve rengi, krem veya gri olan tek renkli bu seramiklerden pek çoğu perdahlanmıştır. Kültepe kap şekilleri pek çeşitli olup, bunlar arasında gaga ağızlı veya yonca ağızlı testiler, ibrik ve çaydanlıklar, dört kulplu tabaklar, tütsülükler, ayaklı yüksek meyvelikler, fincan, maşraba ve bardaklar, vazolar, huni ve süzgeçler gibi her çeşit mutfak eşyası vardır.

Boyalı seramikler ise evvela krem rengi ile astarlanmakta, sonra üstüne kırmızı, kahverengi veya bazan her iki renkle nakışlar yapılmakta idi. Bu kaplardan bazıları, meselâ iki kulplu vazoların, Yunan Kantharos'larına veya dört kulplu çanakların VI. Truva'nın Minyas kaplarına benzetilmesi[38] çok mühimdir. Zira eskilik derecesi Anadoluda olduğundan, kulp ananesi gibi, bir çok formların öncülüğü de Kültepededir.

Kaniş şehrindeki seramik endüstrisinin en orijinal formları da "Rython" denilen hayvan biçimli kült kaplarında görülür.

[37] N. Özgüç, KKR 1949 s. 25.
[38] Kurt Bittel, WVDOG 60, s. 48.

Bunlar arasında boğa, at, manda, köpek ve koç biçimli kaplar vardır. Bunlar bir taraftan da bu devirde ehlileştirilmiş olan hayvan cinslerine işaret etmektedirler.

Mimarî

Koloni çağı mimarisini bize en iyi tanıtan yer, Kaniş Karumu olmuştur. Kaniş Karumu kazılarında Asurlu tüccarların evleri, dükkânları içindeki eşyalar, olduğu gibi (in situ) bulunmuştur. İçlerinde fırını, ocağı, tandırı, havanı ve buğday anbarları ile bulunan bu evler iki katlı idiler. Hâfire göre bu evlerin oturma odaları ve kileri aşağı katta, yatak odaları üst katlarda bulunuyordu[39]. Bazı evlerin tabanları taş döşeli idi. Kültepe evleri de, bu devre ait diğer höyüklerdeki evler gibi, taş temeller üzerine kerpiçle inşa edilmişti. Böylece Asurlu tüccarların evlerini yerli mimarî tarzında inşa ettirdikleri anlaşılmaktadır. Temel inşaatı, iki sıra büyük taşlar arasına daha küçük taşlarla örme tekniği gösterdiğinden, Eski Bronz (Bakır) çağ mimarisinin devamı ve Hitit mimarisinin de öncüsü sayılmaktadır[40].

Kaniş Karumunun gösterdiği bu mimari teknik, Alişarda Kültepe tabletlerinin bulunduğu 10 T tabakasının gösterdiği mimariye tamamen uymakta, aynı suretle Boğazköyde Kültepe tabletlerinin bulunduğu K-20 kesimindeki binaların inşaat tekniğine de benzemektedir[41]. Keza bu üç iskân yerinde meydana çıkarılan ocak tipleri de birbirinin aynıdır.

Fakat hayrete değer ki, Alişar ve Boğazköyde olduğu gibi, Kanişte de halâ mabed yoktur[42]. Bu hususta öncülüğün Beycesultan'da olduğunu, fakat bunun da çok şüpheli göründüğünü ve bu yapının daha ziyade bir ocağı andırdığını söylemeliyiz. Yani bütün bir cemaatın toplu olarak ibadetine elverişli, değildir. Büyük, güzel bina olarak yalnız bu devirde saraylar vardır. Bunlardan Kaniş sarayı meydana çıkarıldığı gibi, Kültepe metinlerinde de çok dafa saraylardan bahsedilir. Bu durum sarayların mabed olarak da kullanılması ile belki izah edilebilir. Zira bu devirlerde kıralların aynı zamanda ruhanî reis olmaları kuvvetle muhtemeldir.

[39] KKR 1949 s. 8
[40] KKR 1949 s. 26
[41] Kurt Bittel, APAW 1 (1938) s. 47.
[42] KKR 1949 s. 93

Fakat bir Kültepe tabletinde Urşu mabedinin yağmalanmasından bahsedilmektedir[43]. Kuzey Suriyede olduğu tahmin edilen bu şehrin yeri henüz tayin edilmemiştir. Asur'daki Asur mabedinin Erişum ve İluşuma zamanlarında inşa edildiğine[44], Tepe-Gaura'da ise daha El Ubeyd devrinde mabed bulunduğuna göre, Asurlu tüccarların mabedi tanıdıklarına şüphe yoktur, fakat kolonide belki herkes kendi evinde küçük bir mihrap önünde tapınıyordu.

Din hayatı

Her sahada olduğu gibi, dinde de bu devirde Bakırçağına nazaran büyük hamleler yapılmıştı. Bunların başında tanrıların insan şeklinde tasvirleri gelir. Fakat başlangıçta mükemmellik beklenemez. Nasıl Avrupa Ortaçağında tasvir sanatı minyatürlerle başladı ise, burada da tanrılar evvelâ figürin şeklinde küçük çapta yapılmıştırlar. Karahöyük, Kültepe, Boğazköy'de bulunan insan şeklindeki tanrı kabartma ve figürinleri buna şüphe bırakmamaktadır. Bilhassa Karahöyükteki "Boğa adam" denilen sakallı ve kuyruklu insan tasviri, bu intikal devrinin temsilcisidir[45]. Kültepe'de ve Boğazköy'ün koloni devri tabakalarında biribirinin tam aynı kurşundan dökme, sivri külâhlı ve sakallı tanrı figürinleri bulunmuştur.

Bu iki figürinin giyinişi, yani serpuşları, eteklikleri ve kemerleri birbirinin tam aydınıdır.

Diğer taraftan, Kültepe tabletleri üzerindeki silindir mühür baskılarından yerli üslûpla yapılmış tapma (Adoration) sahnelerinde, daha sonraki Hitit çağı tanrıları için karakteristik bir vasıf olan mukaddes bir hayvan üzerine bindirilmiş tanrı tasvirlerine raslamaktayız. Gerçekten de Hitit çağında her tanrının mukaddes bir hayvanı olduğunu göreceğiz. Böylece Bakırçağında boğa, geyik ve tavşan gibi birer totem olarak tapılan hayvanların protohistorik devirler esnasında Mezopotamya tesirile insan şeklinde tasavvur edilmekle kalmamış, aynı zamanda da Mezopotamyada olduğu gibi totem hayvanı o tanrının koruyucusu olarak yanında veya üzerine binmiş şekilde resmedilmeğe başlanmıştır.

[43] B. Landsberger - AO 24 (1925) s. 8 v. d.

[44] A. Parrot, Archéologie Mésopotamienne (Paris 1946) s. 219.

[45] Nimet Özgüç, Karahöyük hafriyatı raporu (Ankara 1949) s. 39

Proto Hitit tanrıları hakkında arkeolojik malzeme ile varılan bu netice, muahhar Hitit tabletlerinin verdiği malumat ile de teyid edilmektedir. Filvaki bu tabletler üzerindeki son çalışmalarla anlaşılmıştır ki[46], bu devirde tanrılar yalnız insan şeklinde tasvir edilmekle kalmamış, bu tasavvurla müterafik olarak bu insan tanrılara ana, baba ve evlâttan müteşekkil tanrısal aileler düşünülmüş, her tanrıya muayyen bir kudret ve vazife verilmiş, kısacası birtakım teolojik spekülasyonlar meydana getirilmiştir. Bu Proto Hatti teogonyasına göre, Güneş tanriçesi Arinna'nın kocası Taru'dur, ve bu evlenmeden Mezopotamyanın Dumuzi'sine ve Yunanlıların Adonis'ine tekabül eden genç nebatat tanrısı Telepinu ile tanriçe Mezullaş doğmuştur.

Telepinu'nun karısı ise aslen Kiş şehrinin harb tanrısı Zababa (Wurunkatte) nın grubuna dahil olan tanrıça Halipinu'dur. Tanriçe Mezulla'nın da Zintuhi isminde bir kızı vardır. Bunlardan başka Hitit metinlerinde İnar, Kaharwuzzil, Kaştuwarit, Tahattenuit, Waşşizil vs. gibi pek çok Proto Hatti tanrıları sayılmaktadır[47]. Bunların hangi tabiat kuvvetine hükmettikleri henüz malûm olmamakla beraber, her birinin muayyen bir şehirde kutlandığı ve tabiat kuvvetlerinden birine hükmettiği anlaşılabilmektedir. Meselâ: Kıraliçe = Katahha denilen tanriçenin Ankuva, Şallapa ve Tavinia şehirlerinde kutlandığını bir Hitit vesikası ile bilmekteyiz. Şulinkatte denilen Proto Hatti tanrısının da harb ve veba tanrısı olduğu bir Hitit tanrı tasviri metni sayesinde tesbit edilmiştir. Bu metinde şöyle denilmektedir :

"Tamarmara şehrinin tanrısı olan Şulinkatte'nin heykeli gümüştendir ve bir erkek şeklinde yapılmıştır. Ve tahtadan bir aslan üzerinde durmakta ve sağ elinde bir insan kafası tutmaktadır". Bu metin sayesinde Yazılıkayadaki 30 numaralı kabartmanın tanrı Şulinkatte'ye ait olduğu tesbit edildiği gibi[48], Kültepe mühür baskıları üzerinde aynı suretle elinde insan kafası tutan tanrı tasvirlerinin bu tanrıyı gösterdiği anlaşılmış bulunuyor[49].

[46] E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites (Paris 1947) s. 21 ve JCS I s. 214

[47] Aynı eser, s. 28.

[48] H. G. Güterbock, Belleten 26 s. 279 n. 14a

[49] Nimet Özgüç, KKR 1949 s.

Diğer taraftan, bu Proto Hitit tanrıları yanında Asurlu tüccarların memleketlerinden kendi tanrılarını da Anadoluya getirdikleri muhakkaktır. Filvaki Kültepe mühür baskıları üzerinde görülen tanrı tasvirleri ve sembolleri, Asurlu tüccarların başta Asur şehrinin baş tanrısı Asur olmak üzere, anavatanlarında kutlanan diğer bütün tanrılara da taptıklarını anlatmaktadır. Bilhassa Sâmi menşeli çöl ananesinin Adad-Sin-Şamaş teslisi anılmağa değer. Aynı suretle Sumerlerin Sular ve Okyanuslar tanrısı Ea ile veziri Usmu'nun da bu devirde Anadoluya geldikleri anlaşılıyor[50]. Bütün bu yerli ve yabancı tanrıların bilahara Hititler zamanında büyük ve kozmopolit Hitit panteonu'nun teşekkülüne yarayacağını göreceğiz.

Fakat unutmamak lâzımdır ki, Asurlu tüccarlar Mezopotamya tanrılarını Anadoluya sokarken, bizzat kendileri de yerlilerden bir çok kültür unsurları iktibas etmekte idiler.

Bu devre ait mezarlarda görülen ölü gömme âdetleri de Proto Hatti'lerin dinî inanışları hakkında bizi aydınlatır. Bu devirde de umumiyetle ölüler evlerin içine ve döşeme tabanının altına gömülmektedir. Bazı kemiklerin kısmen yanmış olarak bulunması, ölü yakma âdetinin varlığını göstermektedir. Bu hususlaki tetkikler kâhillerin bazan sırt üstü (dorsal), bazan da çömelmiş (hocker) vaziyette, çocukların ise münhasıran çömelmiş durumda gömüldüklerini göstermiştir[51]. Kadınların ağızlarını, gözlerini ve göğüslerini altından levhacıklarla kapama âdeti şayanı dikkattir.

Proto Hatti kültüründeki ölü gömme âdetleri hakkında Kültepe kazıları çok kıymetli malzeme vermiştir, fakat Asurlu tüccarlara ait bir mahalle olan Kaniş Karumunda meydana çıkarılan bu mezarların tamamen yerli âdetleri göstermesi izahı güç bir keyfiyettir[52].

Mezar şekillerinin toprak mezar, küp mezar ve sandık mezar olmak üzere muhtelif olduğu görülüyor[53]. Cesedlerin yatış

[50] F. Kmal, DTCFD X 1-2 (1952) s. 106.

[51] T. Özgüç, Ontarihte Anadoluda ölü gömme âdetleri (Ank. 1948) s. 21

[52] KKR 1948 s. 58

[53] KKR 1949 s. 28 ve 32.

şekli ile mezar formu muayyen bir tasnif göstermemektedir. Yani küp mezarlarda sırt üstü gömülme mevcut olduğu gibi, toprak mezarlarda da çömelmiş gömmeler veya aksi durumlara rastlanmaktadır. Bu iki muhtelif gömme tarzından, bu devirde Anadoluda ayrı menşeli iki kavmin mevcudiyetini istidlâl etmek kabildir.

Mezarlarda silah ve ziynet eşyası gibi, zâti eşyalardan gayrı, küçük fincan ve kapların bulunması, bir "Öteki dünya" inanışının varlığına ve, Mezopotamya'nın aksine olarak, öldükten sonra dirilmeye inanıldığına delâlet etmektedir. Filvaki bu devirde bir tanrı kurbanı ve adak kurbanı mefhumlarının da teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz. Kültepe, Alişar ve Boğazköyde, Alacahöyükte bulunan hayvan biçimli kapların (Rython) tanrıya sunulan içki kurbanı ve muayyen ritlerle ilgili olduklarına şüphe yoktur.

V. HİTİT DEVLETLERİ SİYASİ TARİHİ

(M. ö. 1800 - 1200)

1) HİTİTLERİN MENŞEİ MESELESİ:

Kültepe çağını mutalea ederken, bu devrin vesikaları arasında Hititçe isimlerin de bulunduğuna işaretle, bu devrin sonlarına doğru Hititlerin Anadolu'ya gelmiş oldukları neticesine varılmıştı. Anadolu'nun ilk büyük devletini kuran, bin seneye yakın bir zaman - bazı yükselip alçalmalara rağmen - siyasî varlığını koruyan bu kavimler kimlerdi, buraya nereden gelmişlerdi ?

Bu soru şimdiye kadar bir çok defa tekrar edilmiş ve bu hususta muhtelif *faraziyeler ileri sürülmüştür. Hititolojinin* başlangıç safhalarında bütün Hind-Avrupalı kavimler gibi, Hititlerin de Batıdan, *Boğazlar üzerinden Anadolu'ya gelmiş* oldukları kabul ediliyordu[1]. Müdekkiklerin bu hususdaki delilleri Hitit *göçlerini, daha yakın çağlarda malûm* olan Akalar, Fryg'ler ve Galat'ların göçleri ile mukayese etmekten ibaretti. Daha sonra yalnız filolojik tetkikata dayanarak Hititlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmiş oldukları ve bir müddet Yeşilırmak havzasında oturduktan sonra daha Batıya, Kızılırmak kavsi içine geldikleri şeklinde yeni bir nazariye ortaya atıldı[2]. Fakat bu fikri destekleyen arkeolojik deliller henüz yoktur, zira bilhassa Yeşilırmak bölgesinde - Erzurum civarındaki küçük Karaz höyük sondajından başka - kazı yapılmamıştır.

Son zamanlarda ise Kuzey Suriye'deki yeni kazı neticelerine dayanarak Hititlerin Orta Anadolu'ya yerleşmeden evvel Münbit Hilâl bölgesinde oturdukları ve Kirbet Kerak denilen kapların bu kavimlere ait olabileceği faraziyesi ortaya konduı[3]. Bu faraziyelerden hangisinin daha doğru olduğu söylenemez, çünki delil yoktur. Fakat Hititlerin, Asurlu kolonistlerin kullandıkları eski

[1] A. Götze. Kulturgeschichte des Alten Orients, s. 10

[2] F. Sommer. Hethiter und Hethitisch (Stuttgart 1947) s. 3-8.

[3] Leonard Woolley. A Forgotten Kingdom (London 1953) s. 34.

Asur çivi yazısını değil de, III. Ur sülâlesi zamanındaki çivi yazısını kullanmaları bu maksat için şayanı dikkattir. Buna göre ya Hititler hakikaten III. Ur sülâlesi zamanında daha güneyde, yani Kuzey Mezopotamya'da bulunuyorlardı, veyahut III. Ur sülâlesi Anadolu'da yazısını yayacak kadar uzun bir zaman hâkim olmuştu.

Kültepe kazılarında bu ikinci noktayi nazarı destekleyecek mahiyette arkeolojik bir obje olarak III. Ur sülâlesinin son kıralı İbi-Sin'in mührü ile mühürlenmiş birkaç tabletten başka delil yoktur. Fakat bunlar Kaniş Karumu'nun resmî mührü olduğu şeklinde tefsir edilmiştir[4]. Diğer taraftan, bu mühür baskılarının bulunduğu tabakada, (yani Adad-sululi katının sonunda) Hitit istilâsı ile ilgili görülmek istenen bir yangın izi tesbit edilmiştir.

Görülüyor ki Hititlerin Sumer yazısını nerede ve ne zaman öğrendikleri ve dolayısıyle Hititlerin *menşeini* tayin etmek meselesi şimdilik açık kalmaktadır. Bununla beraber menşe meselesi mevzu bahis oldukta, III. Ur sülâlesinin bilhassa kıral Şulgi zamanında Asur da dahil olmak üzere çok geniş bir sahaya yayılmış olduğu göz önünde tutulmalıdır[5].

Neticede Hititlerin nereden geldikleri meselesi henüz halledilmiş değildir. Fakat onların bize kadar kalmış olan yazılı vesikalarının filolojik tetkiki, bu kavmin en eski Hind-Avrupa kavimlerinden olduğunu ortaya koymuştur. Bundan dolayı da Hititlerin menşeinin tayini Âri kavimlerin menşei meselesinin halline bağlıdır ve daha yeni araştırmaları beklemek lâzımdır.

2) HİTİT TARİHİNİN BÖLÜMLERİ :

Daha II. Binyıl başlarında, Asur ticaret kolonileri zamanında Orta Anadolu'da yerleştiklerini gördüğümüz Hititler, bu topraklar üzerinde M. ö. VII. asra kadar siyasî varlıklarını koruyabilmişler ve ozamanki Önasya dünyasının siyasî kudretlerinden birini teşkil etmişlerdir. Hitit kavminin vücuda getirdiği medeniyetin,

[4] A. Falkenstein, Die Welt des Orient, I (1949) s. 343, n. 5

[5] A. Moortgat, Aegypten und Vorderasien im Altertum (München 1950) s. 273.

kendilerinden sonra aynı topraklar üzerinde yaşayan kavimlerin kültürü üzerinde ne gibi tesirler bıraktığını anlayabilmek için, Hitit tarihinin geçirdiği safhaları bilmek lâzımdır.

Tarih ilmi, sırf tetkiki kolaylaştırmak maksadıyle takriben on bir asırlık bu uzun tarihi sistemleştirerek mutalea etmektedir. Buna göre Hitit tarihi üç kısma ayrılmaktadır :

a) Eski Devlet (M. ö. ca. 1800 - 1400).
b) Yeni Devlet (M. ö. ca. 1400 - 1200).
c) Geç Hitit şehir devletleri (M. ö. ca. 1200 - 700).

Hitit devletleri tarihi bir taraftan Boğazköy'de bulunan Hitit devlet arşivi vesikalarıyle ve kazıların verdiği arkeolojik malzeme ile, diğer taraftan Hititlerin siyasal ve kültürel münasebetlerde bulundukları komşu memleketlerin yazılı vesikalarında Hititler hakkında verilen malûmat ile "reconstruire" edilebilmektedir. Eski Devlet zamanından kalan vesikalar çok mahdut sayıdadır. En bol vesika Yeni Devlet zamanından çıkar[7]. Geç Hitit şehir devletleri vesikalarına gelince: Bunlar münhasıran *Hitit hieroglif* yazılı büyük âbidelerdir. Bu yazı henüz tamamiyle okunamadığından, çağdaş Asur imparatorlarının bu beylikler hakkında verdikleri malumat ile bu şehirlerden çıkan arkeolojik malzemenin yardımından faydalanmak zarureti vardır.

a. Eski Hitit Devleti :

Eski Hitit devletinin yaşamış olduğu dört asır zarfında 19 kıral hüküm sürmüştür. Fakat bu kırallardan ancak bazılarının icraatı hakkında malûmatımız vardır. Ekseriyeti hakkındaki bilgimiz isimlerinden ibaret kalmaktadır. Gerçekten de vasıyetnamesi ele geçen I. Hattuşil'in büyük babası ve dedesi hakkında hiç bir malûmat yoktur. Dedesi olan I. Tuthalya, şimdilik Eski Devletin kurucusu mevkiindedir. Onun oğlu Puşarumma ise sadece ismiyle tanınmaktadır. Hitit kıral sülâlesinin bu ilk iki kıralı hakkında yabancı kaynaklarda da bir kayda bugüne kadar raslanmamıştır.

[7] Boğazköy'de keşfedilen Hitit devleti arşivi vesikaları Berlin Müzesi tarafından "Keilschrift-Urkunden aus Boğazköy = KUB" ve Wissenchaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient - Gesellschaft tarafından "Keilschrifttexte aus Boğazköy = KBo" ismi altında iki büyük seri içinde neşredilmiş olup, bunlardan KUB nin 37. KBo'nun VII. Heft'leri yayımlanmış bulunmaktadır.

Labarna

Fakat Puşarumma'nın oğlu olan I. Labarna'nın şahsında Eski Hitit Devletinin en büyük simalarından birini görüyoruz. Labarna, babasının ölümünden sonra tahtın hakiki varisi ve belki de veliahd olan kardeşi Papadilmah ile yaptığı bir mücadele sonunda, krallığı elde etmeğe muvaffak olmuştu. Hitit devletinin hudutları onun zamanında sağlam bir teşkilâta dayanarak genişlemişti. Yalnız Eski Devlet kıralları değil, Yeni Hitit devleti kıralları da onun adını bir unvan olarak taşımakla iftihar ediyorlardı.

Labarna'nın icraatı hakkında doğrudan doğruya kendi zamanından kalma vesikalar mevcut olmamakla beraber, Hitit arşivinin diğer tabletleri arasında bu devri anlatan bazı kayıtlar vardır. Bunlardan biri Labarna'nın tahta çıkması münasebetiyle okunan bir kasidedir. Burada kıral a "Kalemiz olursa, ozaman bütün memleketler Hattuşaş'a boyun eğerler" denilmekte ve kıralın sarayının bir kaya üzerine, düşmanınkinin ise kum üzerine inşa edildiği bildirilmektedir[8]. Bu suretle Labarna'nın idare merkezinin Hattuşaş olduğu anlaşılmaktadır, zira bilindiği gibi, Boğazköy *tabiaten müstahkem bir kaya üzerine kurulmuştur*[9]. Demek ki Anitta'nın bu şehri lânetlemesinden sonra, belki de ilk dafa Labarna tarafından yeniden iskân edilmiştir. Nitekim başka bir metinde de kıral Labarna Hattuşaşa çağırılmaktadır[10]. Labarna'nın icraatı hakkında bize en iyi malumatı Telipinuş fermanı vermektedir: "Vaktiyle Labarna Büyük Kıraldı, oğulları, biraderleri, akrabaları ve ailesi efradı ve askerleri arasında birlik vardı. Memleket küçüktü, fakat o hangi memlekete giderse, o düşman memleketini tâbiiyeti altına alırdı. O, memleketleri mağlup etti, denizi hudut yaptı. Oğullarından her birini, mağlup ettiği memleketlere yolladı" denilmektedir. Bu mağlup memleketler arasında yerleri tayin edilebilenler şunlardır: Hupişna (Ereğli), Tuvanuva (Tyana — Kilisehisar), Nenaşşa (Nenassos = Aksaray), Landa (Larenda — Karaman). Bunlardan başka Kültepe çağında meşhur bir Karum olan Puruşhatim, Luşna ve Zallara gibi yerleri henüz belli olmayan şehirler de Labarna'nın zapttettiği memleketler arasında sayılmaktadır.

[8] E. Forrer, MAOG IV, 30.

[9] K. Bittel, Die Ruinen von Boğazköy (Berlin u. Leipzig 1937) s. 13

[10] 2 BoTU, 8 III, 19.

Diğer taraftan, Yeni Hitit Devleti zamanına ait bir muahedenin tarihî mukaddimesinde[11] Labarna'nın Arzava memleketlerinden Viluşa'yı zaptı ve oğlunu da Tuvanuva (Tyana — Kilisehisar)[12] ya vali tayin ettiği anlatılmaktadır. Bu suretle onun zamanında devletin siyasi hudutlarının hiç olmazsa bugünkü Bor'dan Batı Anadolu'da aranması gereken[13] Viluşa'ya kadar uzandığı tesbit edilebilmektedir. Böylece Labarna Orta Anadolu'nun siyasî vahdetini yeniden kurmuş ve Hitit devletini mütearrız bir kuvvet haline getirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

I. Hattusilis

Labarna'ya oğlu I. Hattusilis halef olmuştur. Bu kıralın Akkadca ve Hititçe olmak üzre iki dilde yazılmış vasiyetnamesi Hattuşaş arşivinde bulunmuştur.[14] Eski Devletin en mühim vesikalarından birini teşkil eden bu vasiyetname ile bir taraftan Hitit devletinin ilk kıralları hakkında, diğer taraftan bizzat bu kıralın icraatı hakkında bilgi edinilebilmektedir. Bu vesika Kuşşara şehrinde yazılmıştı. Hattusilis sülâlesinin Kuşşara hanedanı ile akrabalık münasebetleri olup olmadığı henüz meçhuldür. Bu vesikaya göre Kuşşara'da hastalanan I. Hattusilis, açıklanmayan bir sebeple oğlu Huzziya'yı veliahdlığından azlederek, yerine küçük oğlu I. Mursilis'i tayin etmektedir.[15] Bu hadise kıraliçe Haştayar'ın itirazına ve bazı saray ileri gelenleri ile iş birliği yaparak isyanına yol açmış ise de, neticede Hattusilis vaziyete yine hâkim olmuştu. Dahilde böylece âsayiş ve birliği yeniden temin ettikten sonra, Halpa (Halep) krallığına karşı bir sefer açtığı Halep muahedesinden öğrenilmektedir.[16] Bu sırada Halep tahtında III. Yarim-lim, sonraları da oğlu II. Hammurabi hüküm sürmekte idi.[17] Bu taarruz politikası bize Hitit devleti içinde âsayişin

[11] J. Friedrich, Verträge II, 5 §§ 2-3.

[12] Tuvanuva = Tyana (= Kilisehisar) için Bak: Götze, Kizzuwatna, s. 53, n. 200.

[13] F. Kınal, Arzawa memleketlerinin mevkii ve tarihi (Ankara 1953) 22

[14] F. Sommer - A. Falkenstein, Hethitisch - akkadische Billingue = HAB

[15] I. Mursilis'in Hattusilis'in oğlu olduğu Halep muahedesinin Hititçe nüshasından anlaşılmaktadır. Bak. Götze, MAOG IV, 63.

[16] Bu muahede Hattuşaş arşivinde Akkadca ve Hititçe olmak üzere iki nüsha halinde ele geçmiştir. Akkadca nüsha E. Weidner, BoSt 8-9 Nr. 6 da KBO I ve XXXI, 82, hititcesi XXXI, 81 de — Forrer, 2 BoTU 20 ve Götze MAOG IV, 63.

[17] B. Landsberger, JCS 8 s. 52.

yerinde olduğunu ve artık Önasya devletleri camiasına katılacak kudreti kendinde bulduğunu gösterir. Gerçekten de ilkin Aruvar, Kargamış (Cerablus) ve Urşu (Urfa ?) gibi Güney-doğu Anadoludaki şehirlerin zaptedildiği ve böylece bir taraftan Hurrilerle meskûn sahadan gelebilecek tehlikelerin önlendiği, diğer taraftan da Kuzey Suriye yolunun emniyet altına alındığı görülüyor. Bu savaşlardan bilhassa "Urşu'nun muhasarası" esnasında çok mühim muharebeler cereyan etmiş olmalı ki, bu hadise bir menkibe halinde ahfada intikal ettirilmiştir.[18] Bu suretle I. Hattusilis'in babası Labarna'dan tevarüs ettiği geniş toprakları küçültmediği, bilâkis devletin dış siyasetine yeni bir cephe vererek geliştirdiği anlaşılmaktadır. Filhakika şimdiye kadar Mezopotamyalılar tarafından maruz kaldığı istilâlara Anadolu ilk defa bir reaksiyon gösteriyor ve istilânın geleceği geçitlere hâkim olmak suretiyle o zamanların bir Avrupasını teşkil eden Önasya dünyasına katılıyordu.

I. Hattusilis'in, giriştiği bu Halep seferi esnasında mı, yoksa ele geçen vasiyetnamesinin yazılmasına âmil olan bir hastalıktan mı öldüğü meçhuldür. Birinci ihtimal akla daha yakın gelmektedir. Zira Halep muahedesinin Hititce nüshasında "Mursilis Halep şehrine giderek babasının intikamını aldı" şeklinde bir kayıt olduğu gibi, Akkadca nüshasında da "Büyük Kıral Mursilis Halep memleketi krallığını mahvetti" denilmektedir. Bu ibareler eski bir mağlubiyetin intikamının alınması şeklinde tefsir edilebilir. Mamafi Boğazköy'de yeni bulunan bir metin parçasında[19], Hattusilis'in Halep şehri ile yaptığı muharebede Hitit zaferi tasvir edilmektedir.

I. Hattusilis Halep seferinde muvaffak olsun olmasın, mühim olan şudur ki, o devletin dış menfaatlerinin güney cephesinde olduğunu derin bir uzak görüşle tayin etmiştir, aynı basiretli görüş halefini seçmekteki isabette de görülür.

I. Mursilis ve Babil seferi

Gerçekten de oğlu ve halefi I. Mursilis zamanındaki hadiseler Hattusilis'in veliahdini değiştirmekte haklı olduğunu ortaya koymuştur. Zira Mursilis ilk iş olarak babasının Halep seferinin fena

[18] H. G. Güterbock, ZA 44, s. 134.

[19] H. Otten, MDOG 86, s. 60 v. d.

hatırasını zihinlerden silmek istemiş ve tekrar Halep krallığına karşı bir sefer açmıştı. Bu sırada Halep krallığında II. Hammurabi, Halebe tâbi olan Alalah (Açana) şehrinde isc İr-kabtum ismindeki kırallar bulunuyordu.

I. Mursilis devri hadiseleri yalnız Hitit tarihini değil, Mezopotamya ve Kuzey Suriyeyi de ilgilendirdiğinden, bu devirde Önasya'nın siyasî durumuna bir göz atmak faydalı olacaktır.

Bu devirde Mezopotamya'da Sâmi menşeli Amurru sülâlesi hâkimdi. Fakat Hammurabi'nin halefleri birzamanki meşhur Babilin kudret ve nüfuzunu muhafaza edememiştiler. Güney Mezopotamya'da İsin sülâlesine mensup olduğunu söyleyen İlumailum bir "Deniz eli krallığı"nı (II. Babil) kurmuş, çok geçmeden kuzeyde Asur şehri de istiklâlini ilân etmişti. Böylece batıda Fırat nehri kenarında Mari (Tel Hariri) ye kadar hâkim olan *Hammurabi zamanının prestiji sönmüştü.* Hammurabi'nin hakimiyeti zamanında büyük bir krallık olan Yamhad (Halep) krallığının başında Sâmi asıllı bir sülâle bulunuyordu ve bugün kazılarla meydana çıkarılan Alalah (Açana) şehri de Halebe tâbi idi[20]. Mezopotamya ile Anadolu arasında en mühim sevkulceyş merkezlerinden biri olan Kargamış'ta ve Halebin güneybatısındaki Katna (El Mişrife) şehirlerinde de Mari'ye tâbi kırallıklar vardı[21].

Görülüyor ki, Kuzey Suriye'de aralarında siyasî birlik bulunmayan bir çok müstakil küçük şehir krallıkları mevcuttu ve bunlar I. Mursilis'in Babilli çağdaşı Şamşu-ditana'nın son zamanlarına kadar, sureta Babile tâbi idiler[22]. Bu küçük krallıkları ortadan kaldırmak Hitit devleti için büyük bir iş sayılmazdı. Zira böyle bir teşebbüse karşı koyacak büyük bir devlet ne Mezopotamya'da ne de Mısır'da mevcuttu, zira bu devirde Mısır Hiksos hâkimiyeti altında idi. Şuhalde I. Mursilis için babasının planlarını tahakkuk ettirmenin tam zamanı idi. Nitekim I. Mursilis evvelâ Halep, sonra Mari krallıklarını ortadan kaldır-

[20] Alalakh vesikaları sayesinde Yamhad krallığı hakkında bilgi edinilmektedir. D. J. Wiseman, the Alalakh Tablets. 1953.

[21] *Zira bir Mari vesikasında* Mari kralının Kargamış'ta elçi bulundurduğu öğrenilmektedir. Dossin, *RHA* V (1938) s. 73 ve E. Weidner, *Jahrb. f. Kleinas. Forsch.* II 2 (1952) s 127

[22] A. Götze, JCS VII, 71.

mıştı [22a]. Bu suretle kendisine Babil yolu da açılmış oluyordu. Hitit tarihi bakımından çok önemli olan Babil seferi hakkında yerli ve yabancı kaynaklarda [23] kısaca malumat verilmektedir. Bu itibarla Babil kıralı Şamşu-ditana ile vukubulan muharebe ve Hitit zaferinin neticeleri hakkında fikrimiz yoktur. Mursilis, Hitit kırallarının âdeti üzere, zaptettiği bu güzel beldede uzun müddet kalamamış, aldığı ganaimle derhal Hattuşaşa dönmüştü. Babil'den ayrılırken Hana kıralı Kassit asıllı Gandaş'ı buraya vali olarak bıraktığı tahmin edilmektedir [24].

I. Mursilis'in Babil seferi Hitit tarihi bakımından çok önemlidir, çünki bu sefer sayesinde Hitit kültürü eski Mezopotamya medeniyeti ile doğrudan doğruya temasa gelmiş oluyordu. Hitit dininde, sanatında ve edebiyatında görülen büyük çapta Babil tesirinin bu seferden menşe aldığına şüphe yoktur.

I. Mursilis, belki de Hattuşaş'ta vukubulan dahilî karışıklıklar üzerine sür'atle idare merkezine dönmüştü. Nitekim bu enerjik kıralın bir saray entrikasına kurban gittiğini Telipinus fermanından öğreniyoruz. Böylece Labarna'dan Mursilis'e kadar geçen zaman içinde Hitit Devleti büyük bir inkişaf göstermiş ve Kuzey Suriyeyi hakimiyeti altına almıştı.

I. Mursilis'in halefleri

Fakat Mursilis'in katlinin meseleyi halletmediği anlaşılıyor. Zira Telipinus fermanında bildirildiğine göre, bu cinayeti daha birçok saray kıtalleri takip etmiş, Mursilis'in katili Hantili tanrı olunca, suç ortağı Zidanta tahtı ele geçirmişti. Onun hayatına da öz oğlu Ammunas nihayet vermiştir. Tanrılar bu baba katilini cezalandırmak için memlekete büyük bir kıtlık vermişlerdi. Bundan başka Ammunas zamanında birçok şehirler de Hitit kıralına karşı isyan etmişlerdi. Telipinus fermanında acıklı bir dille anlatılan bu hadiselerin doğruluğundan şüphe edilemez. Hattuşaş sarayında cereyan eden bu iç huzursuzluklardan komşu düşman memleketlerin faydalanacağı tabiî idi. Telipinus fermanında âsi memleketler arasında Arzava, Adaniya ve Şallapa gibi büyük ve mühim şehirler sayılmaktadır. Nitekim

[22a] Jean , RA 46 (1952) s. 55 - 57.

[23] Sturtewand - Bechtel, A Hittite Chrestomaty, s. 185 te ve Babil vesikalarından K. kroniğinde — ATAT s. 337.

[24] B. Landsberger, JCS 8 (1954) s. 65.

Kizzuwatna denilen Kilikya'da müstakil bir krallığın teşekkül ettiği anlaşılıyor, zira kıral Zidanta'nın Kizzuwatna kralı Pallia ile, sonra da oğlu Ammunas'ın Kizzuwatna kralı I. Sunassura ile birer muahede aktettikleri görülmektedir.[25] Bu muahedelerde taraflar arasında tam bir eşitlik (Paritaet) mevcut olduğundan, Kizzuwatna krallığının da bu müstevliler tarafından kurulduğu ve Hitit Devletinin bu sırada nekadar zaaf içinde bulunduğu ve *buna göre de Kuzey Suriye* üzerindeki hâkimiyetini kaybettiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan, adı geçen Kizzuwatna kralı Pallia'nın Alalah kralı İdri-mi ile de muahede aktettiği ve İdri-mi'nin Mitanni kralı Barratarna'nın vasali olduğu Alalah vesikaları sayesinde meydana çıkmıştır[26]. Buna göre Hitit Devletinin Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyeti Mitanni devletine geçmişti ve Kizzuwatna krallığı bu iki devlet arasında bir nevi tampon devlet olarak kalıyordu.

Telipinus ve fermanı

Görülüyor ki, bir taraftan Hitit kıral sülâlesi arasında meydana gelen taht kavgaları, diğer taraftan Hind asıllı Mitanni leri Önasyaya getiren muhaceret dalgasının sebep olduğu karışıklıklar yüzünden *Hitit Devleti bu devirde tam bir buhran içinde* bulunuyordu. Nitekim Ammunas'tan sonra Hitit tahtına geçen Huzziya da meşru varis olan agabeği Testisi öldürdüğü gibi, kız kardeşi Istaparya'nın kocası olan Telipinus'u da öldürmek istemiş, fakat suikast meydana çıkmıştı. Bir kıral kız kardeşi kocasını öldürmeğe *ne* maksatla *teşebbüs* eder? Hatıra ilk gelen sebep Telipinus'un tahtın hakiki varisi olması ihtimalidir. Nitekim Telipinus: "Babamın tahtına çıktım" demekte ise de bu baba şimdilik meçhul kalmaktadır[27].

Bu suretle M. ö. XV. asır başlarında Hitit tahtına geçen Telipinus, fermanının mukaddeme kısmında bu taht kavgalarını anlattıktan sonra kendi icraatından bahsetmektedir.

Onun bize malûm icraatı arasında en mühimi kıral ailesi için bir veraset kanunu tedvin etmesidir. İleride göreceğimiz üzre,

[25] G. R. Meyer, L. MİO I. (1953) Zwei neue Kizzuwatna-Verträge s. 113

[26] J. Wiseman, the Alalakh Tablets. (London 1953) s. 5

[27] Fermanda Telipinu hayatta iken idea oğlunun adı Ammunas olarak bildirilir. Hittitlerde dedenin ismini oğula vermek âdeti (Papponymie) mevcut olduğuna göre, Telipinu belki de Ammunas'ın oğlu idi.

müteakip devirlerde bu veraset kaidelerine - bazı istisnalarla- umumiyetle riayet edilmiştir. Bu suretle ilkin dahilde âsayiş ve birliği temin eden Telipinus, daha sonra memleketi dış düşmanlara karşı korumağa çalışmıştır. Isyan eden Haşşuvaş, Zizzilippaş, Lavazantiya ve Lahhas şehirlerini tekrardan itaat altına almıştı. Nitekim onun Kizzuwatna kıralı Işput-ahşu[28] ile aktettiği muahedenin küçük bir parçası ele geçmiştir[29].

Görülüyor ki eski Hitit Devleti gerek dahilî, gerek haricî siyasetinde henüz bir istikrar göstermekten uzaktır. Daha I. Hattusilis zamanında eksik olmayan saray entrikaları ve taht kavgaları Mursilis'ten sonra had bir devre girmiş ve bu durum Telipinus'un idaresine kadar devam etmiştir. Bu dahili karışıklıkların devletin dış siyasetteki itibarına tesir etmemesine imkân yoktu. Bundan dolayıdır ki I. Mursilis zamanında Babile kadar yayılmış olan Hitit süpremasisi zayıflamış ve hudutlar Telipinus devrinde tekrardan devletin nüve sahasını teşkil eden Kızılırmak mecrasına çekilmek zorunda kalmıştı.

Fakat bütün bu med ve cezirli hudut hareketlerine rağmen, Eski Devlet dış siyasetinin muayyen bir prensibe ve gayeye matuf olduğu görülmektedir. Bu gaye Kuzey Suriye'nin elde tutulması keyfiyeti idi. Ozamanlar için Anadolu ancak bu yoldan medenî âlemin içine girebilecek ve bir taraftan Mezopotamya diğer taraftan Mısır medeniyet unsurlarının birbirleri ile kaynaştığı bu bölgeden kendi kültürü için gereken hızı alacaktı. Nitekim sonraları Yeni Devletin de bu yolu takip edeceğini göreceğiz.

Telipinus'tan sonra Suppiluliuma zamanına kadar Anadoluda geçen zamanın hadiselerini bilmiyoruz. Zira Telipinus'tan sonra bütün Eski Şarkta olduğu gibi, Anadolu da "Karanlık çağa" girmektedir.

b. Eski Şarkın karanlık çağı (M. ö. 1550-1450):

Hattuşaş'ta saray entrikalarının cereyan ettiği sıralarda Önasya memleketleri de yeni bir istilâ hareketi ile sarsılıyordu.

[28] Bu Kizzuwatna kıralı İşput-ahşu'nun, etrafı çivi yazılı, ortası hiyeroglifli mührü Tarsus kazılarında bulunmuştur AJA 39, s. 525 ve 40, s. 210.

[29] KUB XXX, 42, XXXI, 81, 82 - Güterbock, MDOG 73, s. 32, Ehelolf, MDOG 75, s. 62.

Asyadan gelen bu yeni kavimlerin Hind-âri kabilelerden müteşekkil olduğunu filolojik tetkikler göstermiştir [30]. Gerçekten bütün Önasya memleketlerinde Hind-âri isimler ilk dafa bu zamanda ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan, Kuzey Mezopotamya ve Suriyedeki höyüklerin XVI. ile XV. asırlar arasına raslayan tabakalarında (Nuzi'de V-VI. Alalah'ta VI.) "Nuzi kapları" denilen ve Hurrilere atfedilen yeni bir seramik nevinin türemesiyle arkeolojik malzeme de bu neticeyi doğrulamıştır [31].

Hind-âri kavimlerin İran platosu üzerinden Önasya memleketlerine doğru yapmış oldukları büyük göçün sebep olduğu bu karışıklık devri XVI. asır ortalarından XV. asrın yarısına kadar devam etmiştir. Bu istilânın sebep olduğu buhran Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'daki medeniyet merkezlerinde bütün kültür hareketlerini felce uğratmıştı. Bu yüzden vesikasız, kaynaksız olan bu asra, gerek objektif manada kültürün gerilemesi, gerekse subjektif anlamda bilgimizin azlığı sebebiyle "Karanlık çağ" denilmektedir. Bu devrin süresi muhtelif memleketlere göre değişir. Bu devre Avrupa tarihinin Ortaçağına kıyasen "Eski Şarkın Ortaçağı" da denilir. Zira tıpkı orada olduğu gibi, burada da ilk defa bu zamanda bir feodalizm sistemi ortaya çıkar. Ortaçağın şövalyelerine tekabül eden ve "Marianni" denilen Hindli harb arabaları cenkçileri vardır. Bunların at koşulu harb arabalarının savaş usullerinde yarattığı sür'at ve korku taktiği sayesinde Hindliler Önasya memleketlerine sür'atle yayılarak bilhassa "Münbit Hilâl" bölgesinde kuvvetli bir Mitanni devletini kurmağa muvaffak olmuşlardı.

Karanlık çağda Mısır

M. ö. XIV. asır başlarında yazılı kaynaklar yeniden sızmağa başladığı zaman, Önasya'nın etnik bünyesinde mühim değişikliklerle karşılaşılmaktadır. Gerçekten de Mısırda 1680 - 1580 seneleri arasında yabancı menşeli bir kavim olan ve rahip Manetho tarafından yazılan Mısır tarihinde "çoban kıralları" anlamına "Hiksoslar" denilen bir kavmin hâkim olduğu görülmektedir. Hiksosların kimler oldukları ve nereden geldikleri henüz kati olarak halledilmiş değildir. Zira bu kavimlere ait her şey Mısırlılar tarafından tahrip edilmiştir. Hiksos kıralları hakkında birkaç

[30] B. Landsberger, JCS 8 s. 47 v. d.

[31] Leonard Woolley, A Forgotten Kingdom, s. 87.

skarabe üzerindeki isimlerden başka malûmat yoktur. Bu adların içinde Sâmî ve Hurri olanlar da vardır. Girit adasında ve Babilde Hiksos kıral adlarını taşıyan eserler bulunduğundan, bir Hiksos imparatorluğu bile düşünülmüş ise de[32], bu teklif kabul edilmemiştir. Yalnız muhakkak olan bir nokta varsa, o da Mısıra atı ve atlı harb arabasını Hiksosların getirmiş olmasıdır[33]. Zira ozamana kadar Mısır metinlerinde veya âbidelerinde attan hiç bahsedilmediği halde, Hiksosları Mısırdan çıkaran XVIII. sülâlenin kurucusu Ahmose (M. ö. 1580 - 1581)'den itibaren atlı harb arabalarının kullanıldığı görülmektedir. Bu suretle Mısırın istiklâlini kazanan Ahmose ve halefleri Asyadan gelecek tehlikenin yolunu kapamak için, Filistin ve Suriye'nin Mısır hâkimiyeti altında bulunması lüzumunu anlamışlar ve devletin dış siyasasında bilhassa Asya cephesine önem ve kuvvet vermişlerdi. Meselâ bu sülâleden III. Tutmosis (M. ö. 1493 - 1440) Mısırlıların Naharina dedikleri iki nehir arası memleketlere karşı 16 sefer yapmış ve burada Eski Hitit kırallarının başta Halep olmak üzere zaptetmiş oldukları Kuzey Suriye şehirlerini Mısır hâkimiyeti altına almıştı.

Fakat III. Tutmosis'in ölümünden sonra Kuzey Suriyedeki siyasî vaziyet Mısır aleyhine değişmişti. Bilhassa Mitanni devletinin parlak çağında bütün Kuzey Suriye'nin Mitanni devletinin hâkimiyeti altına geçtiğini Alalah vesikaları göstermektedir.

Mitanni Devleti

Filvaki Hind-âri kavimlerin sıklet merkezini teşkil eden Habur nehri mecrasında M. ö. III. Binyıldan beri Subarru veya Hurri kabileleri yaşamakta idi. Hurrilerin Filistine kadar yayılmış oldukları, Taannak mektuplarıyle anlaşılmaktadır. II. Amenofis (M. ö. 1440-1415) zamanına ait olan bu mektuplardaki şahıs adları hep Hurricedir.[34] Hurrilerin Kuzey Suriye'de oturanları Mitanni kırallarına, Sihem, Taannak gibi güneyde, Filistinde oturanları ise Mısır firavunlarına tâbi idiler. Hurrileri, müstevli Hindliler hâkimiyetleri altına alarak burada büyük bir devlet kurmuşlardı. Bu devletin hudutları doğuda Kerkük'ten, batıda Akdenize kadar uzanıyordu. İdare merkezleri Resülayn civarında olduğu zannedilen Vaşşugani şehri idi.

[32] Eduard Meyer, GdA I, 2 s. 651.
[33] F. Kınal, Belleten 66 (1953) s. 181.
[34] W. F. Albright, BASOR 94, s. 16-25.

Kendilerinin Maiteni, Asur vesikalarının ise Hanigalbat ve Hititlerin Mitanni veya Hurri dedikleri bu devlet hakkında, bir taraftan Kerkük civarında Yorgantepe (Nuzi) de keşfedilen bir Hurri ailesinin özel arşivi sayesinde, diğer taraftan Hatay'daki Alalah (Açana) da bulunan çivi yazılı Akkadca vesikalarla bilgi elde edilebilmektedir. İşte Şarkın Karanlık çağına ışık serpen yegâne kaynak bu vesikalardır. Bu vesikalarla Mitanni devletinin siyasî durumu kısmen aydınlanmaktadır.

Buna göre *Mitanni sülâlesinin bizce malûm en eski kıralı* Barratarna'dır.[35] Alalah kazılarında bulunan kıral İdri-mi'nin heykeli üzerindeki kitabeye göre, bu Mitanni kıralı Halep ve Ni şehirlerini zaptetmişti. Bu hadise herhalde III. Tutmosis'in Kuzey Suriye'deki büyük fütuhatından sonra vukubulmuş olmalıdır.[36] Bu kırala ait vesikaların Açana'dan Kerküke kadar yayılmış olması, bu kıral zamanın < Mitanni devletinin en parlak çağı olduğunu göstermektedir. Nitekim Suppiluliuma zamanına ait bir Mitanni muahedesinin tarihî mukaddemesinden Saussatar'ın Asuru da zaptettiği anlaşılmaktadır. Filvaki bu metinde onun Asurdan iğtinam ettiği altın bir kapıdan bahsedilmektedir[37].

Saussatar'ın Hititli çağdaşının hangi kıral olduğunu kati olarak bilmiyoruz. Fakat XV. asırda yaşayan Hitit kıral larından Ammunas ile Huzziyas'tan biri olmalıdır. Çünkü bu iki kıraldan biri ile Kizzuwatna kıralı I. Sunassura arasında aktedilen bir muahedede, her iki taraf da kuvvetli bir Hurri kıralı ile herhangi bir anlaşmazlık çıkmasından içtinap ettikleri görülmektedir[38].

Saussatar'ın tarihini bilmediğimiz ölümünden sonra, Mitanni tahtına I. Artatama geçmişti. Bu kıraldan sonraki hadiseler hakkında kısmen Hattuşaş, kısmen de Amarna arşivleri sayesinde bilgi edinilmektedir.

Artatama zamanının en mühim hadisesi, bu Mitanni kıralı ile Mısır firavunu IV. Tutmosis arasında bir dostluk ve barış muahedesi imzalanmasıdır. Bir Amarna mektubuna (EA 29) göre,

[35] Sidney Smith bu ismi ilk defa Sattarna olarak okumuştu, fakat HSS 13. 165 de bu kıralın mevcudiyeti sabit olmuştur.

[36] B. Landsberger, JCS 8, 54.

[37] E. Weidner, PD Nr. 1 s. 39.

[38] G. R. Meyer, L. c. s. 123.

bu barış, Artatama'nın kızını firavuna zevce olarak vermek suretiyle bir akrabalık bağı ile de sağlamlaştırılmıştı. Orta Şarkın bu iki büyük devleti arasındaki bu yakınlaşma temayülüne sebep olarak kuzeyde Hitit devletinin yeniden kuvvetlenmesi ve Suriye işlerine müdahalesi sebep olarak gösterilmektedir[39]. Gerçekten de Halep muahedesinde Hurri kıralı tarafına geçmiş olan Halep'in II. Tuthalya tarafından yeniden zaptı bildirilmektedir.

I. Artatama'ya oğlu II. Suttarna halef olmuştur.[40] Bu kıralın ölümünden sonra ise Mitanni tahtının varisleri arasında mücadele başlamıştı. Bir Amarna mektubunda (EA 17) Mitanni kıralı Tuşratta bu felâketli günleri Firavuna anlatmaktadır. Bu mücadele Mitanni devletine ait toprakların varisler arasında paylaşılması ile neticelenmiş, Artatama II. memleketin kuzey-batı kısmını alarak burada müstakil bir "Hurri krallığı" kurmuştu. Kendisine güney-doğu kısmı düşen Artasumara'yı ise Uthi isminde bir usurpator öldürmüş ve Mitanni tahtına henüz bir çocuk olan Tusratta'yı geçirerek memleketin idaresini kendi eline almıştı.

Ancak Tusratta büyüdükten sonra bu gâsıbı bertaraf etmeğe ve babasının tahtı üzerinde müstakilen hüküm sürmeğe muvaffak olmuştu. Tusratta'nın zamanı Yeni Hitit Devleti olayları ile birlikte mutalea edilecektir.

Karanlık çağda Anadolu

Hind-âri kabilelerin Önasya memleketlerini istilâsı ve Habur bölgesinde büyük bir kıralık kurması bu bölgede Hitit hâkimiyetinin sarsılmasını intaç ettiğini, hatta Kilikya'da kurulan Kizzuwatna krallığının da bu kavimlere mensup olduğunu gördük. (s. 90) Bütün bu olayların Hitit idare merkezinde de karışıklıklara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Zira Telipinus fermanından sonra Eski Hitit kıraliarına ait vesikalar sona ermekte ve bu sükût Suppiluliuma zamanına kadar devam etmektedir. Binaenaleyh Anadolu'nun Karanlık çağı bu iki kıral arasındaki zamana düşmektedir. Bu müddet içinde büküm süren Hitit kıraliarından bazıları hakkında, kurban listelerindeki isimlerinden başka bil-

[39] G. Contenau, La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni (Paris 1948) s. 68.

[40] Sidney Smith, The Statue of İdri-mi (London 1949) s. 60.

gimiz olmadığı halde[41], bazıları hakkında Yeni Hitit Devleti zamanına ait vesikalar sayesinde kısmen bilgi edinilmektedir.

Kurban listelerinde Telipinus'un halefi olarak gösterilen Alluvamna'nın Boğazköy kazılarında mühürü bulunduğundan[42], bu kıralın mevcudiyeti sabit olmuş ise de, icraatı hakkında hiç bir bilgi yoktur. Fakat Suppiluliuma'nın üçüncü selefine kadar olan kıralları Boğazköy'de bir kaya üzerinde Hitit hieroglifleriyle yazılı "Nişantaş şeceresi" ile tanıyoruz[43]. Bu yazıtta Suppiluliuma'nın selefleri Tuthalya - Hattusilis - Tuthalya olarak gösterilmektedir. Diğer taraftan bu sıranın doğruluğu Halep muahedesinin mukaddemesinde anlatılan hadiselere de uymakta ve dolayısiyle bu kıralların icraatı hakkında da bilgi edinilmektedir.

Filvaki Halep muahedesinde ikinci Tuthalya zamanında Halep şehrinin Hanigalbad memleketi ile ittifak yaptığı ve bu yüzden bir harb vukua geldiği anlatılmaktadır. Bu muharebe herhalde Hitit devleti lehine neticelenmiş olmalıdır. Zira Tuthalya'nın halefi II. Hattusilis zamanında isyan tekrarlanmıştır. Esasen Tuthalya'nın Halep şehri ile müttefiki olan Aştata şehri (Halep ile Fırat nehri arasındaki bölge) ve Nuhaşşe (Halep ile Oront nehri arasındaki saha) memleketlerine karşı galip gelmesi işten bile değildi, çünki bunlar Kuzey Suriye'de mevcut olan küçük şehir krallıklarından idiler. Fakat bu şehir krallıkları aslında büyük Mitanni devletinin kuvvetine dayanarak isyan ediyorlardı. Daha doğrusu Mitanni kıralları bu şehirleri zaptederek kendilerine bağlıyorlardı.

II. Tuthalya'nın savaştığı Mitanni kıralının ismi maalesef Halep muahedesinde zikredilmiyor. Fakat bir Amarna mektubundan (EA 29) öğrenildiğine göre, bu sırada Mitanni kıralı I. *Artatama ile Firavun IV. Tutmosis* arasında, yukarıda gördüğümüz üzere, bir dostluk muahedesi aktedilmişti. Bu suretle indirekt olarak II. Tuthalya'nın Mitannili ve Mısırlı çağdaşları da tesbit edilebilmektedir.

Diğer taraftan, kendisine "Halep Kıralı" diyen Ilim-ilimma'nın Hurri kıralının vasali olduğu bir Alalah vesikası ile malûm-

[41] Kurban listeleri için, Otten, MDOG 83, s. 47 v. d.

[42] MDOG 74 s, 71.

[43] K. Bittel und H. G. Güterbock, Boğazköy, s. 63

dur[44]. Bundan başka Boğazköy arşivinde bulunan ve meali tabletin bozukluğu yüzünden iyice anlaşılamayan bir metin parçası (KUB III, 16) Alalah kıralı İlim-ilimma ile aktedilmiş bir muahedeyi göstermektedir. Bu suretle Tuthalya'ya karşı savaşan Halep kıralının Alalah'ta sarayı bulunan İlim-ilimma olduğu anlaşılmıştır.

II. Tuthalya'nın halefi II. Hattusilis zamanında da Kuzey Suriye işleri düzelememiş ve Tunip, Halep, Nuhaşşe gibi Kuzey Suriye'deki şehir devletleri bu defa da Hattusilis'e karşı "günah işlemişler", yani Hitit devletiyle yaptıkları muahedenin yeminini bozmuşlardı. Halep muahedesinde Hattusilis'in bu şehirleri yeniden Hitit hâkimiyeti altına alıp almadığı anlaşılamamaktadır. Ancak yeni bulunan ve II. Hattusilis zamanına konulan[45] bir Kizzuwatna muahedesinde de Hitit ve Kizzuwatna tarafları arasında tam bir eşitlik görüldüğünden ve muhtemel bir Mitanni tecavüzüne karşı karşılıklı yardım şartları ileri sürülmesinden, II. Hattusilis zamanında Kuzey Suriye'nin elden çıkmış olduğu tahmin edilebilir.

II. Hattusilis'ten sonra Hitit tahtına Suppiluliuma'nın babası III. Tuthalya geçmişti. Fakat devletin bünyesindeki zaafı onun da iyi edecek kabiliyet ve kudrette bir şahıs olmadığı anlaşılıyor. Öyle ki komşu düşman memleketler de bunu anlıyarak dört bir yandan Hitit hudutlarına hücuma ve hudut şehirlerini işgale başladılar.

Doğrudan doğruya bu buhranlı devirden kalma vesikalar yoktur, esasen böyle bir zamanda vesika beklenemez. Fakat Yeni Devlet zamanına ait bazı vesikalarda bu devrin anarşik durumu tasvir edilmiştir. Meselâ bir metne göre (KBo VI, 28): "Gaşkalı düşmanlar Hatti ülkesine hücum ederek Nenassa' şehrini, Arzavalı düşman ise Aşağı memlekete taarruz ederek Tuvanuva ve Uda şehirlerini, Azzi'li düşman da Yukarı memleketi istilâ ederek Şamuha şehrini hudut yapmışlardı, Işuva'lı düşman ise Tegarama (Gürün)ya, Armatana'lılar da Kizzuwatna (Çukurova) ya kadar ilerlemişlerdi. Bu hudutlamaya göre Hitit Devleti tekrar nüve sahası içine çekilmiş oluyordu. Bu vesikada

[44] L. Woolley, A Forgotten Kingdom, s. 127.
[45] G. R. Meyer, L. c. s. 113

anlatılan hâdiseler Suppiluliuma - Mattiwaza muahedesinde de tekrarlanır ve Büyük Hatti kıralının babası, yani III. Tuthalya zamanında Fırat'ın ötesindeki bütün İşuva memleketlerinin ayaklandıkları ve Mitanni kıralı Tusratta ile ittifak ettikleri bildirilir. Aynı suretle bir başka vesikada (Bo 280-4) "Büyük Kıral Tuthalya'nın Kižzuwatna mabedinden ecdat naaşlarını Şamuha'ya getirttiği ve hususi bir merasimle mabede konulduğu" nakledilmektedir, şuhalde bu üç vesika da III. Tuthalya zamanında dış siyasetin bozuk olduğunu ve devletin muhtelif bölgelerdeki isyanları tenkil etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Böylece Eski Hitit Devleti dört asırdan beri yaptığı mütemadi harblere ve hatta Kuzey Suriyeyi iki dafa hakimiyeti altına almış olmasına rağmen, bu başarılar süreksiz kalmış idi. Bunda hiç şüphesiz I. Mursilis'ten sonra vukubulan iç harblerin ve bunu takiben Hind-âri göçlerinin sebep olduğu karışıklıkların rolü vardı.

Hitit devletinin dış siyasetinde görülen bu sarsıntıların dahilde de aksülamelleri olması tabiî idi. İşte tam bu buhranlı devirde Suppiluliuma gibi enerjik, kudretli bir kıralın tahta geçmesi Hitit devletinin mukadderatını değiştirmiştir.

Suppiluliuma ile Hitit devleti tekrar Önasya'da mütearrız bir kuvvet haline geldiği için, bu kıraldan itibaren Hitit tarihinin yeni bir safhaya girdiği kabul edilmektedir. Gerçekten Eski Hitit Devleti sadece "Hititlik" varlığını korumak için savaştığı halde, bu yeni merhalede restore edilen devlet istilâ ve fütuhat için çarpışacaktı. Bundan dolayıdır ki bu devir, "Büyük Hitit imparatorluğu" ismi altında ayrı bir bölümde mutalea edilecektir.

c. Hitit İmparatorluğu

Amarna çağı

Suppiluliuma'nın hükumeti zamanı, eski Şarkın "Amarna çağı" denilen M. ö. XIV. asrın ilk yarısına raslar. Bu devri aydınlatan vesikalar Mısırda Beni Hasan cıvarındaki Tel el Amarna köyünde bulunduğu için, elli senelik bu zamana "Amarna çağı" ismi verilmiştir. Bu vesikalar sayıları dört yüze yaklaşan Akkadca yazılmış mektuplardan ibarettir. Bu mektupların bir kısmı Önasya'nın Büyük kıralları ile XVIII. sülâle firavunlarından III. ve IV. Amenofis'ler arasında, diğer büyük bir kısmı da Suriye

Filistin'deki küçük şehir beyleri ile bu firavunlar arasında teati edilmiştir.

Bir taraftan Amarna muhaberatı, diğer taraftan Boğazköy vesikaları ile bu devrin tarihi aydınlanmaktadır. Bu bol malzemenin verdiği ışık sayesinde, yarım asırlık bu zamana böyle hususî bir yer vermenin doğru olduğu görülür. Gerçekten de tarihte ilk defa olarak "Beynelmilellik" mefhumu bu devirde ortaya çıkmaktadır. Milletlerarası münasebetlerde müşterek dil olarak Akkadca kullanılıyordu. Hatta anancelerine sadık ve hususî bir yazısı olan Mısır devleti bile Önasya devletleriyle anlaşabilmek için, bu yazıyı bilen kâtipler kullanıyordu. Yine ilk defa olarak bu devirde "Büyük Devlet", "Küçük Devlet" mefhumları ortaya çıkmıştı. Büyük devletler küçükleri himayeleri altına alarak nüfuz sahası teminine çalışıyorlar, aralarındaki anlaşma şartlarını muahedenamelerle tevsik ediyorlardı. Büyük Devlet kıralları arasında tahta çıkma münasebetiyle tebrik veya selefinin ölümü sebebiyle taziye mektupları, mesajlar teati ediliyordu.

Bu devirde başlıca Büyük devletler, başta Mısır olmak üzere, Babil, Mitanni ve Hitit devletleriydi. Devrin sonlarına doğru Asur devleti de kendini bunlara katmak istiyordu. Fakat bunlardan Babil ve Mitanni devletleri bu sırada iktisadî bir buhran içinde bulunmakta idiler. Gerçekten de Amarna arşivinde mektupları bulunan Babil kıralları, Firavunlara Babilli prensesler takdim ederek karşılığında Mısırdan altın istemektedirler. Bu mektuplarda siyasî hiç bir hadise mevzu bahs olmaz. Mitanni kıralı Tusratta'nın mektupları da altın talebiyle dolu olmakla beraber, bu meyanda kıralın Hititlere karşı yaptığı savaştan ve Mitanni devleti içindeki saray entrikalarından bahsedilmek suretiyle ve hele askerî yardım talebi ile daha ziyade siyasî bir vesika karakteri arzederler.

Bu devirde Babil ve Mitanni devletlerinde müşahede edilen bu malî ve askerî zaafa mukabil, Hitit ve Asur devletleri bir kalkınma hamlesi içinde bulunuyorlardı. Bütün bu devletlerin ekonomik menfaatleri, bu devrin doğu ve batı dünyalarının telâki noktası olan Akdenizin doğu kıyılarında birleşiyordu. Çünki Mezopotamya'dan Mısıra ve Anadoluya ve bu memleketlerden Mezopotamyaya gidip gelen ticaret kervanlarının takip ettikleri yollar burada, Kuzey Suriyede düğümleniyordu.

Suppiluliuma Hitit tahtına çıktığı zaman, içinde bulunduğu Önasya dünyası işte bu durumu azrediyordu. Görülüyor ki bu devirde dünya nizamının ipleri Mısır kıralı III. Amenofis'in elinde bulunuyordu. Fakat bu liderlik onun ölümü ile sona ermiştir, çünki oğlu ve halefi IV. Amenofis, çocukluğunu geçirdiği Heliopolis şehri rahiplerinin tesirinde kalmış , Mısır dininde bir reform yapmak istemişti. "Atonisme" denilen bu yeni din, bütün eski Mısır tanrılarının reddi ve Mısırın güneş tanrıları olan Ra ile Aton'u birleştirerek tek bir tanrı halinde tebcili esasına dayanıyordu. Hatta bu yüzden IV. Amenofis eski idare merkezi Teb'i de terketmek zorunda kalmış ve bugün Amarna mektuplarının bulunduğu köyün yerinde Akhetathon (— Aton'un ufku) ismiyle yeni bir şehir kurmuştu. Fakat halkın ruhuna asırların işlediği inançları bir hamlede koparıp atmak imkânsız olduğundan, maneviyata hitap eden her yenilik gibi, IV. Amenofis'in reformu da muvaffak olamamıştı. Firavunun ölümünden sonra yeni kurulan şehir tahrip edilmiş ve tekrar eski çok tanrılı dine dönülmüştü. Bütün bu büyük meşgale arasında IV. Amenofis'in siyasete verecek pek az zamanı olduğu kolayca tahmin edilebilir. Bu durumdan da en çok istifade eden Suppiluliuma olmuştur.

Babası III. Tuthalya'nın karışıklıklarla dolu idaresi, ölümü ile sona erdiği zaman[46], Hitit devletinin de bir buhran içinde kaldığını görmüştük. III. Tuthalya'nın iki oğlu vardı: Arnuvanda, ve Suppiluliuma. Babalarının ölümünden sonra tahta evvela Arnuvanda'nın geçtiği zannedilmektedir[47]. Çünki bu kıral ile karısı Aşmunikal'in ve veliahd prens "tuhkanti" Tuthalya'nın müştereken yaptıkları bir arazi bağışına ait vesika ele geçtiği gibi, bu isimler kurban listelerinde de birlikte zikredilmektedir; ayrıca bu kıral ailesinin mühürleri de bulunmuştur[48]. Fakat

[46] E. Cavaignac'ın RHA 24, s. 273 de ileri sürdüğü Tuthalya - Suppiluliuma müşterek krallığı (corégent) tezini kabul etmiyoruz.

[47] Bu Arnuvanda, Güterbock'a göre birinci, Forrer'e göre ikincidir. Götze'nin yeni makalesine (JCS XI. 2. 1957) göre ise II. Tuthalya'dan sonra Hitit tahtına I. Arnuvanda geçmiştir ve böylece II. Arnuvanda elimine edilmiştir.

[48] Bu mühürde Arnuvanda ile Aşmunikal, III. Tuthalya ile karısı Nikalmati'nin çocukları olarak gösterildiğinden, Güterbock, MDOG 74, s. 69 da kıral ailesi arasında Hititlerde kardeş izdivacının varlığını kabul etmekte ise de, bu hususdaki itirazlarımız için hukuk bahsine bakınız.

bu kıralın icraatı hakkında başka bir bilgi olmadığından, belki çok kısa bir zaman idare ettikten sonra ölmüş idi.

Hitit devletinin bu zamanlara ait dahilî hadiseleri hakkında bilhassa "Veba duaları" denilen metinler bilgi vermektedir. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Arnavanda'nın ölümünden sonra, veliahd "tuhkanti" Tuthalya'yı Suppiluliuma ve taraftarları öldürerek yerine Suppiluliuma'nın tahta geçmesini temin etmişlerdi. Veba duaları metinlerinde ana hatları ile anlatılan bu kanlı hadiseler, bu devirde devletin dahilî bünyesinin nekadar bozuk olduğunu bir kere daha ortaya koymaktadır. Belki de bu sebeple devletin ileri gelenleri Suppiluliuma'nın şahsında, devleti içinde bulunduğu müşkül durumdan kurtaracak kabiliyet ve azmi görerek ona bu işte yardım etmişlerdi.

Hakikaten müteakip hadiseler göstermiştir ki, Suppiluliuma'nın tahta geçmesi ile yeni bir devlet, hatta bir imparatorluk kurulmuştur.

Suppiluliuma'nın fütuhatı

Bu suretle gayrı meşru bir tarzda tahtı ele geçiren Suppiluliuma'nın siyasî icraatını aksettiren bir çok vesika vardır[49]. Bu icraatın başında askerî seferler gelir. Bunları Anadolu'nun muhtelif istikametlerinde yaptığı Anadolu seferleri ve Suriye seferleri diye iki kısımda mutalâa etmek kabildir. Fakat bu seferlerin kronolojik sırasını tesbit etmek çok zordur. Ancak Suriye'ye taarruz edebilmek için, anavatan toprakları üzerinde asayiş ve birliğin mevcut olması lüzumu düşünülürse, kıralın evvelâ Anadolu seferleri ile uğraşmış olduğu kabul edilebilir[50].

Suppiluliuma'nın Anadolu'da en çok savaştığı kavimler Gaşka'lılardır. Hatti memleketinin nüve sahasının kuzey-batısında, takriben bugünkü Kastamoni havalisinde (Paflagonya) oturdukları zannedilen bu kavimler, yalnız Suppiluliuma zamanında değil, he-

[49] Suppiluliuma devrinin olayları, oğlu II. Mursilis tarafından yazdırılan "Suppiluliuma'nın kahramanlıkları" adlı tabletlerde anlatılmaktadır. Fakat bundardan başka bu devre ait daha pek çok vesika vardır. Bunlar arasında Nuhaşşe, Hayaşa ve Amurru kıralları ile yaptığı muahedeler (E. Weidner, BoSt 8-9) ve bilhassa Mitanni kıralı Mattivaza ile aktettiği muahede zikre değer kıymetli siyasî vesikalardır. Bunlardan başka mektuplar ve Nişantaş kitabesi de gösterilebilir.

[50] KUB XIX, 9 da kıralın Hurri seferinden evvel X memleketlerinde 20 sene uğraştığı yazılıdır. Adı kırık olan bu memleketler Hatti memleketleri olabilir.

men bütün Yeni Devlet idaresi boyunca Hititleri daima izaç etmişlerdi. Öyle ki Suppiluliuma Suriye seferleri esnasında ve bu seferlerden sonra da Gaşka'larla uğraşmak mecburiyetinde kalmıştı.

Suppiluliuma annallerinde kıralın Batı Anadolu memleketleri ile yaptığı savaşlardan bahsedilmez ise de, oğlu II. Mursilis'in annallerinde Arzava memleketlerine karşı yaptığı seferler açıkça görülmektedir[51]. Diğer taraftan onun Kizzuwatna (Çukurova) ile Azzi ve Hayaşa (takriben Yeşilırmak havzası) kıralları ile aktettiği muahedeler ele geçmiştir. Bu iki muahede mukayese edildiğinde, Kizzuwatna kıralı II. Sunassura ile yapılan muahedede taraflar arasında tam bir eşitlik görüldüğü halde, berikinde Hayaşa beyliğinin muayyen şartlarla Hitit devletine tâbi kılındığı müşahede edilir. Bu meyanda Hayaşa prensi Hukkanas'a Suppiluliuma'nın kız kardeşi verilerek barış muahedesi akrabalık bağları ile sağlamlaştırılmış idi.

Bu suretle Suppiluliuma Anadoluda bulunan muhtelif kavimleri tekrar Hitit hakimiyeti altında toplamıştı. Bu fütuhat içinde Kizzuwatna ile yeniden anlaşmaya varılması bilhassa mühimdi. Zira Hitit kıralı bu suretle "Kilikya kapıları"nı elinde tutan bu devleti dost ve müttefik olarak kazanıyordu. Nitekim Suppiluliuma'dan sonra Kizzuwatna'nın bir daha isyan ettiği görülmiyor. Bu suretle Suppiluliuma artık Kuzey Suriye üzerindeki ananevi Hitit haklarını talep etmeğe teşebbüs edebilirdi. Bu haklar, yukarıda gördüğümüz üzere, pek tabiî olarak Kuzey Suriye'nin yeni hâkimi Mitanni krallığından geri alınacaktı.

Bu sırada Mitanni kıral sülâlesinin ferdleri arasında zuhur eden ayrılıklar da Suppiluliuma'nın teşebbüsünü kolaylaştırmıştı. Filvaki Mitanni kıralı Suttarna'nın büyük oğlu II. Artatama, devletin kuzey cihetindeki araziyi alarak, buralarda oturan Hurri kavimlerine izafeten bir "Hurri krallığı" kurmuştu. Suppiluliuma'nın kıral Artatama ile elimize geçmeyen bir muahede aktettiği bilinmektedir.[52] Hitit kıralı bu muahedeyi aktetmekle Hurri

[51] F. Kınal, Arzava memleketlerinin mevkii ve tarihi, Ankara 1953, s. 27 ve 35.

[52] Kizzuvatna muahedesi: Weidner, BoSt 8, s. 89 ve A. Götze, Kizzuvatna, s. 44 v. d. Hayaşa muahedesi: J. Friedrich, MVAG 34, s.

devletini resmen tanıdığını beyan etmiş oluyordu. Dolayısıyle de Hitit ve Mitanni devletleri arasında bir "*casus belli*" tahaddüs etmiş ve Suriye seferleri için gerekli şartlar ve hazırlıklar tamamlanmış oluyordu.

Suriye seferleri

Vesikalardaki Suriye seferlerini gerçek sırası ile mutalea etmek güçtür [53]. Fakat Mattivaza muahedesinde Suriye hadiseleri sırayla ve kısaca anlatılmış gibi görünmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, I. Suriye seferi Büyük Kıralın İşuva memleketine [54] karşı yaptığı bir seferle başlamıştır. Mattivaza muahedesine göre, İşuva memleketleri Mitanni Devleti tarafına geçmişti. İlkin karşılıklı hudut çarpışmaları şeklinde başlayan mücadele, nihayet bir savaş halini almıştı. Bu savaşlarda Mitanni kıralı Tusratta galip gelmiş olmalıdır, zira onun Mısır Firavunu III. Amenofis'e gönderdiği bir mektupta (EA 17), Tusratta Hititlere karşı kazandığı bir zaferden bahsetmekte ve bu zaferin delili olarak da Mısıra iki Hitit esiri gönderdiğini bildirmektedir. Nitekim Mattivaza muahedesinde "İşuva memleketleri babamın zamanında isyan etmişlerdi" denilmektedir. Bunun üzerine Suppiluliuma İşuva'ya sefer etmiş ve kendi ifadesine göre İşuvalıları ikinci dafa teb'ası yapmıştı. Daha sonra İşuva'dan Alşe ve Şuta memleketlerine geçerek bunları da itaat altına almış ve bütün bu memleketlerden topladığı ganaimi Hattuşaş'a göndermişti. Bu suretle arkasını emniyete aldıktan sonra, doğrudan doğruya düşmanın kalbine, Mitanni devletinin idare merkezi Vaşşugani'ye taarruz ettiği görülüyor. Bu hareket Suppiluliuma'nın askerî harekât için en lüzumlu olan çabuk karar verme vasfını göstermektedir. Bu sırada Mitanni kıralı Tusratta, IV. Amenofis'e yolladığı mektuplarda mütemadiyen yardım rica etmekte idi. Fakat Mısır kıralı yeni kurduğu dinin vecdi içinde bulunduğundan, dünya işleri, politika onu artık ilgilendirmiyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, Mitanni kıralı, Suppiluliuma'nın Vaşşugani'ye taarruzunu hiç beklemiyordu. Herhalde hazırlıksız olduğu için firar etmek zorunda kalmış ve kaçtığı yerde oğullarından biri

[53] Bu hususta fazla malûmat için bak. A. Götze, Klio 19 (1925) s. 346 e F. Kınal, Belleten 41 (1947) s. 1-13.

[54] Malatya'nın doğusunda Fıratın dirseği içindeki arazi, Bossert, Asia s. 16.

tarafından öldürülmüştü. Vaşşugani'nin sukutu ile Mitanni devleti ortadan kalkmış ve Hitit devleti de "İmparatorluk" ismine liyakat kazanmıştı.

Bundan sonra Büyük Hitit kıralı, harekâtına devamla, Fırat'ı geçmiş, Halpa (Halep), Mukiş (Merkezi Alalakh) ve Ugarit[55] şehirlerini zaptetmişti. Daha sonra Nuhasse (Fırat ile Halep arasındaki saha) memleketlerine girmiş ve Kuzey Suriyedeki Hurri beyliklerinden olan Kinza (Kadeş) ve Katna (Tel el Mişrife) şehirlerini de zaptederek bir sene içinde Hitit devleti hudutlarını Lübnan dağlarına ve Şam civarındaki Abina[56] ya kadar uzatmıştı.

Suppiluliuma'nın, Mitanni devletinin çökmesi ile nihayete eren bu seferi ile Hitit krallığının şan ve şöhreti arttığı gibi, Önasya devletleri muvazenesini de değiştirmiş oluyordu. Filvaki artık bir Mitanni büyük devleti yoktu, fakat Tusratta zamanına kadar Mitanni devletine tâbi vasal bir krallık olan Asur, şimdi daha çok kuvvetlenmiş olacaktı. Nitekim Amarna arşivinde mektubu bulunan Asur kıralı II. Assur-uballit artık kendisini bir Büyük Kıral gibi görerek o devrin protokolu gereğince, Firavuna "Kardeşim" diye hitap ediyordu. Suppiluliuma da bu tehlikeyi görmekte geçikmemiş olmalı ki, Vaşşugani'nin düşmesinden sonra Babile kaçmış olan Tusratta'nın oğlu Mattivaza kendisine iltica ettiği zaman, onu affetmiş ve kızını da ona vererek Mitanni krallığını kendisine tâbi bir tampon devlet halinde yeniden ihdas etmişti.

Amarna arşivinde gerek Suppiluliuma tarafından zaptedilen şehirlerden, gerekse Kuzey Suriyedeki diğer şehir beyliklerinden Amarna çağı firavunlarına gönderilen mektuplarda, mütemadiyen Hitit ordularından, Hitit kıralından ve onun şehirleri yakıp yıkmasından bahsedilerek, Mısırdan yardımcı kuvvet rica edilmektedir. Fakat IV. Amenofis bu yalvarmalara cevap bile vermiyordu. Zira Hitit kıralı Mısıra karşı değil, Mitanni devletine karşı harb açtığını ilân etmişti ve o devletin idaresi altındaki şehirleri zaptedi-

[55] Hitit vesikasında Ugarit'in zaptından bahsedilmiyorsa da, Ras-Şamra kazılarında muhtelif Hitit kırallarından muhtelif Ugarit kırallarına gönderilmiş bir çok mektup ele geçmiştir. Bak. Ugaritica III. (Paris 1956) s. 11-19.

[56] Mattiwaza muahedesi, BoSt 8 s. 15.

yordu. Hakikaten Hitit devleti Mısırla dost idi, hatta Suppiluliuma, IV. Amenofis'in tahta çıkması münasebetiyle gönderdiği mektupta, babası ile olduğu gibi kendisi ile de mektuplaşmalarını temenni ediyordu (EA 41). Esasen III. Amenofis ile Suppiluliuma arasında aktedilen bir Kuruştama muahedesinin mevcut olduğu Veba duaları ile malûm ise de [57], bu muahedename Hattuşaş arşivi vesikaları arasında ele geçmemiştir.

Hitit devletinin Mısırla olan dostluk münasebetleri IV. Amenofis'in ölümüne kadar devam etmiştir. Bu dostluğun bozulmasına bir izdivaç teklifi mektubu sebep olmuştu. Gerçekten de Suppiluliuma Mitanni devletinin çökmesi ile neticelenen II. Suriye seferinden epi bir müddet sonra (belki 20 yıl) isyan eden Kuzey Suriye beyliklerini tedip için yaptığı başka bir seferde, Kargamiş şehrinin muhasarasında iken, Dahamunniş isimli bir Mısır kıraliçesinden bir mektup almıştı [58]. Kıraliçe mektubunda "Kocası Piphururiaş'ın öldüğünü, kendisinin de oğlu olmadığını, kölelerinden biri ile tabiî evlenemiyeceğini, halbuki Hitit kralının bir çok oğulları olduğunu [59] işittiğini, bu oğullardan birini ona koca olarak göndermesini" yazıyordu. Suppiluliuma evvelâ bu habere inanamamıştı, fakat yaptırdığı tahkikat sırasında kıraliçeden ikinci bir mektup daha gelerek "Niçin onlar beni aldatıyorlar mı? diyorsun. Eğer benim bir oğlum olsaydı, matemimi ve memleketimi bir yabancıya ifşa edebilir miydim? Bu teb'amdan birini mi kendime koca yapayım? Herkes senin bir çok oğlun olduğunu söylüyor, onlardan birini bana ver, o benim kocam olacak" demekte idi [60].

Fakat bu mektupların teatisi için geçen zaman zarfında, kıraliçenin düşmanları da boş durmamışlardı. Gönderilen Hitit prensi Mısıra varmadan öldürülmüş ve böylece tarihin seyrini değiştirecek kadar mühim olan bu hadise, Hitit kralının ihtiyatkâr-

[57] A. Götze, KlF I, s. Bundan başka III. Hattusilis ile II. Ramses arasında aktedilen Mısır muahedesinde de bu eski andlaşma zikredilir.

[58] KBo V, 6 Son olarak, H. G. Güterbok, JCS X (1956) s. 98.

[59] Vesikalara göre Suppiluliuma'nın beş oğlu vardı: 1. Arnuvanda II. Mursilis II, Kargamiş kralı Biyaşşili (Şarri Kuşuh). Halep Kralı Telipinu, Mısıra gönderilen oğul.

[60] O. R. Gurney, The Hittites, s. 31.

lığı yüzünden akim kalmıştı. Oğlunun öldürülmesi üzerine Suppiluliuma haklı olarak Mısıra karşı bir intikam seferi açmıştı.

Hitit vesikalarında doğrudan doğruya bir Mısır seferinden bahsedilmemekte, sadece Veba duaları metinlerinde, Hatti ülkesini 20 sene kıran veba salgını tanrıların bir gazabı addedildiğinden, Suppiluliuma'nın Mısırla olan Kuruştama muahedesini bozmuş olmasının mı bu cezaya sebep olduğu sorulmaktadır. Bundan başka, Amarna arşivinde bulunan ve Amurru Beyi Aziru'ya gönderilen bir mektupta (EA 170) "Lupakku idaresindeki Hitit ordularının Amqa (Amik ovası) şehirlerini ve Adduni'nin şehirlerini geri aldıkları" bildirilmektedir. Burada adı geçen Hitit genaralinin Kargamiş muhasarasını anlatan bir Hitit metninde (KBo V, 6) de Amqa memleketlerinin yağmalanması için Hitit kıralı tarafından vazifelendirildiği görülmektedir. Şuhalde ayrı menşeli bu iki vesika aynı hadiseden bahsetmektedir.

Diğer taraftan, Suppiluliuma'nın elimizde bulunan Amurru Beyi Aziru ile yaptığı muahede, Hitit kıralının bu seferde Amurru devletine de hâkimiyetini tanıttığını göstermektedir. Bu suretle babası III. Tuthalya zamanında tekrardan nüve sahasına çekilmek mecburiyetinde kalan Hitit devletinin şimdi güney hududu Şam civarındaki Abina şehrine kadar ulaşıyordu.

Suppiluliuma'nın, bu harbci kabiliyet ve mahareti yanında mükemmel bir diplomat olduğu da görülmektedir. Gerçekten de mağlup ettiği şehir Beylerine Hititli prensesler vermek suretiyle politik izdivaçlara dayanan bir barış politikası da takip etmekteydi. Bu cümleden olarak Hayasa prensi Hukkanas'a kız kardeşini zevce olarak verdiği gibi, bir kızını Tusratta'nın oğlu Mattivaza'ya, bir diğer kızını da Mira Beyi Mashuiluvas'a vermişti. Bu devletlerle yapılan muahedelerde Hititli prenseslerin o memleketin tahtı üzerindeki hakları dikkatle tebarüz ettirilmekte idi.

Diğer taraftan Suppiluliuma'nın eski Hitit ananelerine sadık kalarak zaptettiği şehirlere oğullarını veya yakın akrabalarını birer "Küçük kıral" olarak tayin ettiği görülmektedir. Meselâ Halep şehrine Telipinus, Kargamişe ise Bijassilis isimli oğullarını kıral yaptığı mevsuktur. Bu faal kıralın hayatı, bir Büyük Kırala yakışır şekilde sona ermiş ve kıral bir Gaşka seferinde ölmüştür [61].

[61] KUB XIX 9

Suppiluliuma öldüğü zaman, oğullarının belki en büyüğü olan II. Arnuvanda tahta geçmişti. Fakat bu kıralın ancak bir sene hükümet sürdükten sonra, vebadan öldüğünü Mursilis annalleri ile biliyoruz. Arnuvanda'nın yerine Kargamiş ve Halep kıralları bulunan oğullarının değil de, henüz bir çocuk yaşındaki Mursilis'in tahta geçirilmiş olmasının izahı güçtür. II. Mursilis

Mursilis devri hadiseleri kendisinin bıraktığı muhtasar ve mufassal annaller vasıtasıyle bilinmektedir. Bu vesikalara göre Mursilis çocuk yaşına rağmen babasına lâyik bir evlat olduğunu isbat etmiştir. Zira tahta bir çocuk kıralın çıktığını duyan tâbi şehirlerin hemen hepsi ayaklanmışlardı. Mursilis Hitit ordularının başına geçerek bir huduttan öbürüne koşmuş ve girişti̇ği her seferden galip çıkmıştı.

On yıllık muhtasar annallere göre Mursilis evvelâ Gaşka'larla uğraşmak zorunda kalmış, daha sonra, idaresinin 3. senesinde batıya Arzava memleketlerine yönelmişti. Arzava memleketleri ile daha Eski Devlet zamanından beri başlamış olan siyasî münasebetler, II. Mursilis zamanında en hareketli bir safhaya girmişti. Filvaki Hitit tahtına bir çocuk kıralın geçmesi, bütün düşman memleketlerinde olduğu gibi, Arzava memleketlerinde de istiklâl için müsait zemin ve zamanın gelmiş olduğu zehabını uyandırmıştı. Mursilis, annallerinde harb sebebi olarak Arzava kıralı Uhhazitis'in Milavanda şehrini Ahhiyava kıralına vermesini ileri sürmektedir. Hitit metinlerinde Milavanda şeklinde geçen bu şehir gerçekten klasik Milethos şehri ise[62], stratejik bakımdan önemi büyüktü, zira Persler çağında daha işlek bir hale gelen, fakat Hititler zamanında mevcut olduğu Hitit âbideleri ile anlaşılan ve Anadolu'nunu amudu fıkarisini teşkil eden "Kıral yolu", nun Ege denizindeki mahrecini teşkil ediyordu. Henüz daha nerede olduğunu kati olarak bilmediğimiz Ahhiyava krallığı[63], Milavanda şehrine karşılık Arzava kıralına taviz olarak askerî yardımda bulunmuş olmalıdır, çünki Mursilis kendi kuvvetlerinden gayrı, bir taraftan kardeşi Kargamiş kıralı Bijaşşili'den, diğer taraftan enistesi Mira Beyi Maşhuiluva'dan yardım istemişti.

[62] B. Hrozny, ArOr I, s. 329 da bu ayniyetin tayinini istikbale bırakır.

[63] Ahhiyava memleketinin mevkii hakkındaki faraziyeler için bak: F. Kınal, Arzava memleketlerinin mevkii ve tarihi, s. 6.

Bundan başka yine Batı Anadolu'da bulunması gereken Attarimma, Şuruda ve Huvarşanaşşa şehirleri de Arzava kıralı ile işbirliği yapmışlardı. Şeha (Büyük Menderes) nehri memleketi prensi Manapa-Dattaş da bu koalisyana dahildi.

Bunun üzerine Mursilis, Şallapa şehrinde[64] Kargamiş'ten gelen kuvvetleri aldıktan sonra batıya doğru yürümeğe başladı. Aura şehrinde de orduya Mira Beyinin kuvvetleri iltihak etti.[65]

İlk muharebe Valma (Elmalı) civarındaki Astarpa nehri (Aksu) yanında verilmişti. Bu savaşta Arzavalılar yenilmişlerse de, herhalde nihai netice alınamamıştı. Fakat düşman kuvvetlerini üçe bölmeğe muvaffak olunmuştu. Gerçekten de Arzava kıralı Uhhazitiş'in, idare merkezi Apaşa'dan deniz yolu ile kaçması üzerine, Arzavalıların bir kısmı Arinnanda dağına, diğer bir kısmı da Puranda şehrine sığınmıştılar. Fakat bu sırada mevsim kışladığından, Mursilis Valma'ya dönmeğe mecbur olmuştu. Gelecek İlkbaharda savaşa tekrardan başlanmış ve bu dafa bütün Arzava ordusu ağır bir mağlubuyiete uğratılmıştı, öyle ki, esirler arasında Arzava kıralının oğlu da vardı.

Bu kati zaferden sonra genç kıral, Arzava koalisyonuna giren bütün müttefikleri cezalandırmağa karar vermişti. Fakat Şeha nehri memleketi kıralı Manapa - Dattaş, kırala annesini ve ihtiyarları göndererek af dilemiş ve ricası yerine getirilmişti. Böylece Batı Anadoluda asayiş yeniden temin edildikten sonra, Arzava memleketlerinin her biri ile ayrı birer muahede akdedilmişti. Bu muahedelerdeki hudud taksimatına göre, Şeha nehri memleketi yine Manapa-Dattaş'a, Hapalla Targaşnalliş'e, Mira ve Kuvalya memleketleri Maşhuiluvaş'a, küçük Arzava kırallığı da esir düşen prens SUM-ma- İnaraş'a verilmişti.[66]

Bu suretle Mursilis'in Batı Anadolu seferleri başarı ile neticelendikten sonra, genç kıral tekrar kuzeye ve şarka, yani Gaşka'lara ve Hayaşa'lılara karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Daha sonra IX. senesinde Mursilis'i Kuzey Suriyede görmekteyiz. Amurru, (Suriye) Qinza (Kadeş) ve Nuhasse memleketlerinde çıkan

[64] Not 63 deki eserin s. 12 bak.

[65] Garstang, AJA 47 s. 44 de bu şehri Afyonkarahisara koymak ister.

[66] J. Friedrich, MVAG 31 — Verträge II. s.

isyanları bastırmış, Halep şehri ile de yeni bir muahede yapmıştı. Bu sırada kardeşi olan Kargamiş kıralı Şarrikuşuh (—Biyassilis)in, Hepat yortusunu kutlamak için geldiği Kizzuwatna'da ölmesi üzerine, Mursilis hakikaten müşkül durumda kalmıştı, çünki bu hadiseden istifade eden Asur kıralı Kargamışı zaptetmişti. Tam bu sırada Hayaşa memleketi de yine ayaklanmıştı. Mursilis hangi tarafa gideceğine karar veremiyerek nihayet bir orakel yaptırmış ve Hayaşa'ya kumandanlarından Nuvanzaş'ı göndererek, kendisi bizzat Kargamişe gitmişti. Az sonra XII. senesinde de eniştesi Mira beyi Maşhuiluvaş'ın isyanı ile karşılaşmış, fakat neticede onu mağlup ve firara mecbur etmişti. Yerine Mira beyinin evladlığı Kupanta - İnaraş'ı tayin etmiş ve kendisile bugün elimizde bulunan muahedeyi aktetmişti. Daha sonra Mursilis Tibiyalı Pihhuniyas ve Azzili Anniya'nın isyanları ile karşılaşmış ise de, kendilerini kıral ilân eden bu âsilere de cezalarını vermişti.

Mursilis annallerinde bir Mısır seferine ait bazı iymalar vardır[67]. Gerçekten de Mursilis'in çağdaşı olması gereken Mısır kıralı I. Sethos'a ait Kadeş civarında bir stel bulunmuştur[68]. Firavunun zafer âbidesi olarak dikilmiş olan bu taşın ait olduğu savaş hakkında ne Mısır, ne de Hitit vesikalarında başka bir kayıt vardır. Mursilis annalleri ile beraber, bu faal ve hakikaten babasına lâyık bir evlad olan Mursilis hakkındaki malûmatımız da sona ermektedir. Kendisinin ölüm tarihi ve idare müddeti meçhuldür

Mursilis öldüğü zaman arkasında üç oğul bırakmıştı. Bun- Muvatalli
lardan en büyüğü olan Muvatalli babasının yerine Hitit tahtına geçti. Bu kıral zamanında Yakın Şarkın iki büyük devleti, Hitit ve Mısır devletleri tarihin kaydettiği ilk büyük meydan muharebesini yaptıkları halde, bu savaşa ait hitit kaynakları çok azdır[69]. Bu devir vesikalarının verdiği malumata göre, Muvatalli zamanının siyasî olayları yine çok cepheli olmakla beraber, birinci derecede Kuzey Suriye'ye ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır. Mamafi Arzava Beylikleri de yine karışmakta devam ediyorlardı.

[67] A. Götze, OLZ (1929) 834.

[68] Syrie III s. 108 Pl. XXII.

[69] Bunlar III. Hattusilis'in otobiografisi olan KUB XXI, 17 deki küçük bir kayıt ile IV. Tuthalya - İştarmuva muahedesindeki tek bir satırdan ibarettir.

Milavanda'lı Piamaradu'nun isyanı da bu devre konulmaktadır. Viluşa kıralı Alakşanduş ile de bir muahede yapılmak mecburiyeti hasıl olmuştu.

Diğer taraftan, Asur devleti de doğuda gittikçe baskısını artırmakta idi. Gerçekten de I. Adad-Nirari (M. ö. 1310 - 1281) Hanigalbat (Mitanni) kıralı Sattuvara II ile oğlu Vasasatta'yı mağlup ettiğini Asur vesikalarından öğreniyoruz [70]. Bundan başka III. Hattusilis'in apologyasına göre, Gaşka'lar da bu devirde baskılarını son derece artırmışlardı. Ancak Yukarı Memleket komutanlığına Armadatta'nın yerine III. Hattuşil'in tayin edilmesinden sonra bu bölgede Hitit "suprématie"si yeniden kurtarılabilmişti. Bu suretle Muvatalli Hatti ülkesinde otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra büyük Mısır seferine teşebbüs etmiş olmalıdır.

Gerçekten de Kadeş muharebesine tekaddüm eden senelerde Hitit kıralının uzun bir hazırlıkla meşgul olduğu görülmektedir. Meselâ Viluşa andlaşmasında (§ 14): "Haşmetmeabımla aynı seviyede olan Mısır memleketi kıralı, Sanhara (Sinear — Babil) memleketi kıralı, Hanigalbat memleketi veya Asur memleketi kıralları veya herhangi biri bana karşı harbederse, bu seferlere sen de katılacaksın!" denilmektedir. Bu kayıttan Muvatalli'nin Mısır seferine niyeti açıkca anlaşılmaktadır. Aynı suretle Amurru kıralı Pentişina'nın azledilerek yerine Hitit kıralına sadık yeni bir kıralın getirtilmesi de [71] Muvatalli'nin Mısır seferi için aldığı tertiplerden biri olduğuna şüphe yoktur. Bundan başka Hattusilis apologyasından Muvatalli'nin idare merkezini de muvakkat bir zaman için güneydeki Dattaşa şehrine naklettiğini öğreniyoruz. Gerçi III. Hattusilis bununla Yukarı Memlekete yapılan Gaşka hücumlarının şiddetini ve dolayısıyle kendisinin Yukarı Memleket valisi sıfatı ile onlara karşı kazandığı zaferi daha parlak göstermek istemiş ise de, hakikatte bu idare merkezinin nakli keyfiyeti de Mısır seferi hazırlıklarından biri olmalıdır. Zira eğer Anadoluda siyasi durum, III. Hattusilis'in anlattığı gibi olsaydı, böyle bir vaziyette yapılan sefer mağlubiyetle neticelenir ve belki de devlet daha ozaman çökerdi.

[70] E. Weidner, AfO V, 89.
[71] A. Götze, OLZ 1929 Spt. 834.

Böylece Muvatalli zamanının en mühim hadisesini teşkil eden Kadeş savaşına tekaddüm eden günlerde Hitit devletinin durumunu ve hazırlıklarını gördükten sonra, bu savaşta coğrafi mevkii dolayısıyle çok mühim rol oynayan Amurru devletine bir göz atalım:

Amurru krallığı

Amarna çağında Suriye ve Filistinde bir çok şehir krallıklarının mevcut olduğunu görmüştük. Bunlar Mitanni feodal beylerinin bakiyeleri idiler[72]. Kuzey Suriye sahilindeki Arvad ile Lübnanlar arasında kalan bölgede Amurru devleti hâkimdi. Bütün Kuzey Suriye şehir devletleri gibi, Amurru krallığı da bu bölgede zamanla değişen bir Büyük Devletin hâkimiyeti altına giriyor, senelik muayyen bir vergi mukabilinde dahilî işlerinde muhtar, fakat dış işlerde metbuunu takibe mecbur tutuluyordu. Buna uygun olarak Amurru devleti de ilkin Mısır kralı III. Tutmosis'in, sonra Mitanni kırallarının ve nihayet, gördüğümüz üzere, Suppiluliuma zamanında Hitit devletinin hâkimiyeti altına girmişti. Amurru devletinin Amarna çağı kıralları olan Abdi-aşirta ile oğlu Aziru'nun Amarna arşivinde bulunan mektupları[73], Amurru krallığının yaşayabilmek için nasıl iki yüzlü bir siyaset takibine mecbur kaldığını açıkça göstermektedir.

Suppiluliuma Amurru'yu zaptettiği zaman, kıralı Aziru ile bugün elimizde bulunan muahedeyi aktetmişti.[74] Aynı suretle II. Mursilis ile Aziru'nun oğlu Duppi-Teşup arasında aktedilmiş yeni bir muahede vardır ki, bu bize Amurru devletinin isyan etmiş olduğunu ifade etmektedir.[75] Hatta bu muahedeye göre Mursilis zamanında da Amurru krallığı Kinza (Kadeş) ve Nuhasse memleketleri ile birlikte iki defa isyan etmiş ise de, Mursilis bunları yeniden Hattuşaşa tâbi kılmağa muvaffak olmuştu. Muvatalli zamanında Amurru devletinin tekrardan entrikalar çevirmeğe başladığı anlaşılıyor, zira IV. Tuthalya'nın Amurru kıralı İştarmuva ile aktettiği muahedede "babası Pentişina'nın Mısır

[72] Alt, AO 34 - 4 (1936) s. 1-38.

[73] Amarna arşivinde Amurru kıralı Abdi-Aşirta'nın 4 (EA 60-64), oğlu Aziru'nun ise 12 mektubu (EA 156-168) ele geçmiştir.

[74] Suppiluliuma - Aziru andlaşması için: Weidner, BoSt 8, s. 71.

[75] Mursilis II. - Duppi-Teşup muahedesi: J. Friedrich, Verträge I (MVAeG 1924-25) s. 1 - 47.

tarafına geçmesi üzerine Mısır ve Hitit devletlerinin harbettikleri" bildirilmektedir.

Kadeş muharebesi

Fakat bunlar harbin zâhirî sebepleriydi. Fikrimizce Kadeş harbinin hakiki sebebi, Mısır ve Hitit devletlerinin biribirine muvazi birer kuvvet haline gelmesi ve bu iki büyük devletin iktisadî menfaatlerinin Kuzey Suriye toprakları üzerinde birleşmesi idi. Gerçekten de Mısırda IV. Amenofis'in ölümünden sonra yapılan restorasyon hareketi, Mısırlılara Suriye toprakları üzerindeki ananevi haklarını korumak fikrini vermiş ve bu yeni hamle ile I. Sethos Suriye seferlerine başlamıştı. Diğer taraftan, Hitit devletinin de daha I. Mursilis zamanından beri Kuzey Suriye üzerinde tarihî hakları olduğu malûmdur. Ohalde her iki taraf için de gaye aynı idi ve bu iki muvazi kuvvetin çarpışması zaruri görünüyordu [76].

Kadeş harbinin teferruatı bilhassa Mısır vesikalarından takip edilebilmektedir. Bu hususlaki Mısır kaynakları iki metin ile bir grup relief tasvirlerinden ibarettir. Gerek metinler, gerek kabartmalar Abu Simbel, Luksor ve Karnak mabedleri duvarlarında müteaddid nüshalar halindedir. Mısır hieroglif yazısı ve Mısır dili ile yazılı olan bu metinlerden uzun olanı şiir tarzında yazılmıştır. Kısa olan diğer metin ise hadise hakkında küçük haberlerden ibarettir. Uzun metinde bütün muharebe, Mısır ve Hitit kuvvetleri tasvir edildiği halde, kısa metinde yalnız muharebe günü firavunun kumanda ettiği ordunun kahramanlıkları anlatılmaktadır. Kabartmalarda yine aynı mevzu işlenir. Bunlar kıralın kumandanları ile müşaveresini gösteren bir sahne ile düşmanın taarruzuna uğrayan Mısır karargâhını ve nehrin öte tarafında ordusu ile birlikte duran Hitit kıralını, bu tarafta ise harb arabası üzerinde bulunan firavunu gösteren diğer bir sahne ve yürüyen Ptah ordusunu, elleri kesilmiş Hitit esirlerinin sayılmasını gösteren tasvirler vardır. Bu tasvirlerde hadisenin vukuu bir silsile takip etmemektedir, fakat kenarlarında bulunan yazılar tamamlayıcı izahatı vermektedir. Ancak bütün bu kaynakların fira-

[76] Eduard Meyer, GdA II, 1 s. 452 de Sethos I.'in Kadeşe taarruzunu harb sebebi olarak kabul ederse de, Sturm, Der Hethiterkrieg, Ramses II (Wien 1939) da bu taarruza karşı Muvatalli'nin bu zamana kadar sakin kalamıyacağını ileri sürer.

vunun emri ile, tek taraflı bir görüşle yazıldığını unutmamak lâzımdır.

Hitit kaynaklarına gelince, Kadeş muharebesi hakkında Muvatalli zamanından kalma vesika bugüne kadar bulunamamıştır. Yalnız III. Hattusilis'in bu muharebeye iştirak ettiğini bildiren apologyasındaki kısa bir kayıt ile İştarmuva muahedesindeki tek bir satırdan ibarettir. Vasal beylerle yaptıkları muharebeleri bile teferruatı ile anlatan Hitit kaynaklarının bu hususlaki sükûtu, neticenin Hititler aleyhine olduğu zehabını uyandırmıştır. Burada iki imkân düşünülebilir: ya vesikalar yazıldığı halde bize kadar gelememiştir, veyahut da Muvatalli'nin ölümünden sonraki karışıklıklar sebebi ile, onun icraatı yazdırılmamıştır. Herhalde Hititlerin mağlubiyeti sebebiyle sükût edilmiş olması ihtimali redddilmelidir, zira Mısır kaynaklarının bütün tevil gayretlerine rağmen, netice Hititlerin zaferini göstermektedir. Filvaki mütearrız taraf Mısır olduğu halde, harbin neticesi Mısır kuvvetinin böyle bir muharebe için kifayetsiz olduğunu ortaya koymuştur. Zira harbin zâhirî sebebi olan Amurru devletinin ilhakı keyfiyetini Hititler başarmış ve harbden evvel olduğu gibi, harbden sonra da Amurru şehir devleti Hitit tabiiyetinde kalmıştır.

Her iki tarafın müsellah kuvvetlerine gelince, Abu Simbel mabedindeki tasvirlerde Hitit kıralının 8000 öncü, 9000 dümdar olmak üzere 17.000 piyade ve 4500 de harb arabası kuvvetine malik olduğu yazılıdır[77]. Gariptir ki Mısır kaynakları kendi kuvvetlerinin miktarını bildirmezler, yalnız her biri bir ilâhın adını taşıyan dört kolordu vardı. Bunlardan baş tanrının adını taşıyan Amon kolordusuna bizzat Ramses kumanda etmekteydi.

Hitit kuvvetleri Kadeş (Tell Nebimend) civarında mevzi almıştılar. Ramses de idaresinin beşinci senesinde Nisan sonlarına doğru Mısırdan hareket ederek Şabtuna'ya vasıl olmuştu. Bu sırada Hitit ordusundan kaçmış olduklarını söyliyen iki asker yakalanmıştı (Resim 8). Hakikatte bunlar Hitit kıralının fedaileriydi. Bunlar firavunun tebası olmak isteyen Hitit kıralının

[77] J. Sturm, L. c. s. 41. bu rakamları mübalâgalı kabul etmektedir, fakat biz bu fikre iştirak etmiyoruz, zira EA 170 de general Lupakku kuvvetleri 90.000 kişiliktir.

müttefikleri tarafından gönderildiklerini söylediler ve bu arada Hitit ordusunun Halep şehrinde bulunduğunu, Muvatalli'nin daha aşağıya inmeğe korktuğunu da ilâve ettiler. Bu sözler Mısır haber alma servisinin elde ettiği haberlere de uygundu. Bunun üzerine Ramses karargâhını bozarak Amon fırkası ile nehri geçti, yani Kadeşe doğru yürüdü. Ra, Ptah ve Sutekh kolorduları da firavunun ordusunu uzaktan takip ediyorlardı. Bu sırada Muvatalli de ordusunu hemen nehrin doğusuna geçirmişti. Öyle bir vaziyet hasıl olmuştu ki, Ramses Kadeşin batısında kuzey istikametinde yürürken, Hitit orduları şehrin doğusundan güneye doğru ilerliyorlardı. Böylece Amon ordusu ile arkadan gelmekte olan üç kolordu arasına Hitit harb arabaları girmiş, Mısır kuvvetleri birbirinden ayrılmıştı. Bunun farkında olmıyan Ramses, karargâhını şehrin kuzeyinde kurarak askerleri istirahata bırakmıştı. Fakat bu sırada alınan yeni bir haberle Hitit kıralının şehrin arkasında saklı olduğu öğrenilmişti. Derhal harb divanı toplanarak alınacak vaziyet kararlaştırıldı. Hitit kuvvetlerinin nehir tarafında zayıf olduğu öğrenilmişti. Bu noktadan yapılan bir çıkış hareketi üzerine Hititler şaşırmışlar ve paniğe uğramıştılar. Yine Mısır vesikalarına göre, tam bu esnada arkadaki ordular da yetişerek Hititleri tek bir insan kalmayıncaya kadar öldürmüşlerdi. Mamafi Mısırlıların kaybı da büyüktü ve Ramses kitabesinde ordusunun bakiyesini Mısıra götürebildiği için memnun görünmektedir. Teb'de büyük bir zafer alayı hazırlanmıştı.

Halbuki Kadeşin zaptedilemediği haberi Filistindeki şehir devletleri arasında çoktan yayılmış, nitekim hemen ayaklanmalar başlamıştı. Bunun üzerine Ramses, babası Sethos'un zamanındaki yerleri tekrardan kazanabilmek için sekizinci senesinde kendisini üç sene uğraştıran büyük bir Filistin seferi daha yapmak mecburiyetinde kalmıştı. Daha sonra Naharina memleketlerine karşı yaptığı başka bir seferde ise Tunip şehrine kadar zaptettiği kaydedilir.

Ancak, Mısır kaynaklarının Kadeş muharebesi hakkında verdiği bu malumat hakikate uymadığı için, diğer haberleri de ihtiyatla karşılamalıdır. Gerçekten de yukarıda gördük ki, Kadeş harbinin zâhirî sebebi, Amurru kıralığının ilhakı meselesi idi. Mısır vesikalarının mübalâgalı zafer teranelerine rağmen, neticede Amurru kıralığı yine Hititlerde kalmıştı. Esasen Muvatalli'nin

halefleri olan III. Hattusilis ve IV. Tuthalya'nın Amurru kıralları ile yaptıkları muahedeler Hitit zaferinin en kuvvetli delilidir.[78] Bundan başka Ramses'in Suriye seferlerine devam etmesi keyfiyeti de, karşısındaki mukavemeti hâlâ yenemediğini gösterir.

Bu muharebelerin kaç sene veya kaç sefer halinde devam ettiğini bilmiyoruz. Fakat Kadeş harbi Ramses'in 5. senesinde (M. ö. 1296) vukubulduğu halde, iki devlet arasındaki büyük barışın ancak Ramses'in 21. senesinde (M. ö. 1280 de) yapıldığı düşünülürse, bu arada zaman zaman çarpışmaların vukubulduğu kabul edilebilir. Barış aktedildiği zaman Hitit devletinin başında III. Hattusilis bulunuyordu. Muvatalli'nin âkibeti hakkında malûmatımız yoktur, kendisi belki de bu seferde ölmüştü.

Kadeş muharebesi ile barış arasında Hitit devletinin iç bünyesinde bazı hadiseler cereyan ettiğini III. Hattusilis'in müdafaanamesinden öğrenilmektedir. Bu vesikaya göre, Muvatalli'nin ölümünden sonra yerine oğlu Urhi-Teşup tahta geçmişti.

Urhi-Teşup (III. Mursili)

Bu kıral hakkındaki tek kaynak, kendisini tahttan atan amucası III. Hattusilis'in bıraktığı müdafaanamedir. Bu vesikaya göre Urhi-Teşup, Muvatalli'nin ikinci derecede hukuku olan bir zevcesinden doğmuştu. Belki de bundan dolayı taht ismi olarak dedesinin adını almıştı, zira mühürlerinde Mursilis'in hieroğliflerini kullanıyordu[79]. Hattusilis müdafaanamesinde, Urhi-Teşup'un taht üzerinde meşru hakkı olmadığı halde, ilk zamanlarda kendisini hakiki bir Büyük Kıral olarak tanıdığını, fakat onun, kendisine Muvatalli tarafından bahşedilen Hakpişşa ve sair şehirleri elinden almak istediğini, üstelik kendisinin düşmanı olan Arma-Dattaş ile işbirliği yaptığını anlatmaktadır. Bunun üzerine amca ile yiğenin araları açılmış ve nihayet iki taraf arasında vukubulan çarpışmalarda Hattusilis galip gelmişti. Hattusilis Urhi-Teşubu evvelâ Nuhaşşe memleketlerine sürmüş, fakat burada Babil ile temas ederek firar teşebbüsünde bulunduğundan, bu defa Alaşya (Kıbrıs) adasına göndermişti.

Hattusilis metnine göre, Urhi-Teşup ancak yedi sene kıralhk etmişti. Bütün bu malûmat bu hadisenin bizzat faili tarafından

[78] III. Hattusilis - Amurru kıralı Pentişina muahedesi — Weidner, BoSt 9, s. 124. Iv. Tuthalya - İştarmuva muahedesi — Götze, OLZ (1929) 834

[79] Syria XXIX (1952) s. 172.

yazdırılmıştır. Bu tek taraflı ifadenin bir de arka cephesi olduğu muhakkaktır. Zira III. Hattusilis'in daha Muvatalli'nin hayatında bile devlet işlerine müdahele ettiğini gösteren emareler vardır. Herhalde Hattusilis ne bahasına olursa olsun, tahtı ele geçirmek istiyordu. Zira Urhi-Teşup'un doğum durumu Telipinus fermanında bildirilen kıral ailesinin veraset hukukuna uygundur. Bu geleneğin değiştiğini gösteren bir kanun da mevcut değildir. Urhi-Teşup'un hakiki varis olmadığı meselesi sadece bir bahaneden ibarettir. Bundan başka Urhi-Teşup'un, yedi yıllık saltanatından kalma mühürlerinden başka, hiç bir yazılı vesikanın bulunmaması da gariptir. Onun zamanına ait vesikalar Hattusilis tarafından imha ettirilmiş olabileceği gibi, bir yandan devam etmekte olan Mısır harbleri, diğer taraftan amcası ile vukua gelen mücadele yüzünden kültür işleri ile uğraşmağa vakit bulamamış da olabilir.

III. Hattusilis

Hattusilis devrindeki dahilî hadiseler, onun yeğeni Urhî-Teşub'u tahttan uzaklaştırma sebeplerini mufassalan anlatan kendi apologyasından öğrenilmektedir. Bu vesikaya göre, kardeşlerinin en küçüğü olan Hattusilis hastalıklı bir çocuk olduğundan, rahipliğe verilmesi kararlaştırılmış ve Şamuha şehri tanrıçesi İştar'ın rahibi olmuştu. Bundan dolayıdır ki Hattusilis hayatındaki bütün başarılarını İştar'ın himaye ve lûtfuna borçlu olduğunu mütemadiyen tekrarlar. Babası Mursilis ölüp de yerine ağabeği Muvatalli geçince, yeni kıral onu "Büyük Meşedi" yapmış ve Yukarı Memleketlerin idaresini ona vermişti. Kendi ifadesine göre Mursilis zamanında Yukarı Memleketin Büyük Meşedi'si olan Zidas oğlu Arma-Dattaş, Hattusilis'in mevkiini kıskandığından ona düşman olmuştu. Fakat Muvatalli kardeşinin vazifelerini lâyıkı ile yaptığını görerek ona bir de "Harb arabaları kumandanlığı"nı bahşetmişti. Muvatalli idare merkezini Aşağı Memleketteki Dattaşa'ya nakletmesi üzerine isyan eden Pishurus, Işhupitta, Mariştaş gibi Gaşka şehirlerini Hattusilis tenkile muvaffak olduktan başka, kendi orduları ile bizzat Kadeş savaşına da iştirak etmişti[80]. Mısır seferinden dönüşte Kizzuvatna'da çok mühim bir kült şehri olan Lavazantiya[81] şehri baş rahibi

[80] KUB XXI, 17 — Götze, MVAeG 29,3 (1925) s. 15.

[81] Bu şehir hakkında bak. Bossert, Belleten XV, 59 (1951) s. 329 ve B. Landsberger, JCS VIII (1954) s. 48 n. 70.

Pentipşarri'nin kızı Puda-Hepa ile evlenmesi ise, III. Hattusilis'in nufuzunu artırmıştı.

Muvatalli'nin ölümünden sonra, yerine geçen yeğeni Urhi-Teşup amcasının bu başarılarını kıskanmakta idi. Bu itibarla amcasına karşı serkeş davranmış, babasının ona verdiği bütün şehirleri geri alarak ona yalnız Neriq ve Hakpişşa şehirlerini bırakmıştı. Nihayet Hattusilis'in düşmanı olan Arma-Dattaş'ın oğlu Sipazitti ile anlaşarak bu iki şehri de elinden almak isteyince, Hattusilis Urhi-Teşuba bir mektup yazarak: "Sen Büyük Kıralsın, ben ise küçük bir kıralım. Fakat haksızlık ettiğin için, bu şehirlerin kime ait olduğunu tanrılar tayin edecek" demek suretiyle Kıralı savaşa davet etmişti. Amca ile yeğen arasındaki bu anlaşmazlıkta memleketin ileri gelenleri de herhalde Hattusilis tarafını tutmuş olmalılar ki, vukubulan çarpışmada Hattusilis galip gelmişti.

Bu suretle iktidare geçen Hattusilis, iç ve dış siyasette parlak başarılar kazanmış büyük bir devlet adamıdır. Denilebilir ki, Suppiluliuma zamanından beri devam eden fütuhat siyasetinin meyveleri bu devirde toplanmış, ve bundan dolayı III. Hattusilis devrine Hitit tarihinin altın çağı denilmiştir. Filvaki bu devre ait olan Fıraktin, Taşçı, Hanyeri ve Karadağ âbideleri Hattusilis zamanındaki imar faaliyetini ve refahı ebedileştiren eserlerdir. Diğer taraftan Hattusilis'in, siyasî faaliyet yanında, kültür işlerini de ihmal etmediğini Hattuşaş arşivinde ele geçen Kıralın Babil ve Mısır kıralları ile vaki muhaberatı, muahedeler ve mahkeme zabıtları v. s. evrak ortaya koymaktadır.

Bu muhtelif vesikalarla Hattusilis zamanındaki dış siyaset de gayet iyi bir şekilde takip edilebilmektedir. Hem de bu, kelimenin tam mânası ile çok cepheli bir dış siyaset olmasına rağmen. Bu cephelerden bu devirde en mühimmini teşkil eden güney tarafında iki Büyük Devlete, Babil ve Mısır devletlerine karşı Hattusilis'in güttüğü siyaset, onun aynı zamanda mahir bir diplomat olduğunu göstermektedir. Gerçekten de onun Babil kıralı Kadaşman-Enlil'e yazdığı mektuptan, Mısırla harb hali devam ettiği müddetçe, Babil dostluğuna ön planda yer verdiği anlaşılmaktadır.

Hitit - Asur münasebetlerine gelince, bu devirde Asur'da I. Salmanassar kıraldı. Boğazköy arşivinde bulunan, fakat gön-

dereni ve gönderileni kırık olan Akkadca bir mektupta[82], bir Hitit kıralı cülus tebrik mektubu yazmadığı için, muhatabına sitem etmektedir. Diğer taraftan Hattusilis, Kadaşman - Enlil'e gönderdiği mektupta "genç Babil Kıralının reşit olduğunu duymakla çok sevindiğini, artık kılıcını kuşanarak düşmana karşı çıkmasını, kendisinin düşmandan üç dört dafa daha kuvvetli olduğunu, korkmaması lâzımgeldiğini, düşmanı vurmasını..." tavsiye etmektedir. Adı zikredilmeyen bu düşmanın Asur devleti olduğu tahmin edildiğine[83] ve birinci mektubun da Hattusilis'ten Salmanassar'a gönderildiği kabul edildiğine göre, Hattusilis'in ne kadar kuvvetli bir politikacı olduğu görülür.

Fakat III. Hattusilis'nin siyasî hayattaki en büyük başarısı, 17 seneden beri devam eden Mısır harblerine son verilerek bir barış muahedenamesi imzalamasıdır. Malûm olduğu üzere, firavun II. Ramses'in 21. yılında (M.ö. 1280 de) aktedilen bu muahedenin Mısır ve Hitit nüshalarının ele geçmesi, Eskiçağ tarihinin en güzel keşiflerinden biridir. Mısırda Karnak mabedi ve Ramseseum'deki kayıtlara göre, Hattusilis muahedeyi, devrin refahına uygun olarak, gümüş bir tablet üzerine Akkadca yazdırarak Mısıra göndermişti. Bilahara bu tablet Mısır diline tercüme edilerek hiroglif yazısı ile mabedlerin duvarlarına hakkedilmişti.

Diğer taraftan, Boğazköy kazılarında da Mısırdan gelen tablet (KBo I, 7) ele geçmiştir. Bu suretle muhahedeyi tam olarak elde etmek ve karşılaştırmak mümkün olmuştur. Bu muahede devletler hukuku bakımından tedafüî ve tecavüzî bir karakter taşıyan dünyanın en eski muahedesidir. Şartlar tamamen müsavidir. Müşterek bir düşmana karşı birlikte hareket edilecek, birinin dostu, ötekinin de dostu sayılacaktı. Bu şartlara her iki tarafça da riayet edildiğini, başka bir tâbirle, barışın tatbikatının müsbet bir netice verdiğini gösteren vesikalar da vardır. Meselâ Ramses'in Mira kıralına yazdığı bir mektupta "Biz biraderimle yemin ettik, ben ona karşı sana yardım edemem" denilmektedir. III. Hattus ilisde Kadaşman-Enlil'e "Mısır kıralı ve ben kardeş olduk ve şu kararı verdik: Biz kardeşiz ve bunun için bir düşmana

[82] KBo I, 14 — A. Götze, Kizzuwatna s. 27 v. d.
[83] H. Winckler, MDOG 35 , s. 22-27.

karşı müştereken savaşacağız ve bir dosta karşı müştercken dost olacağız" demektedir. Barıştan sonra iki devletin kıraliyet ailesi arasında bir çok tebrik mesajları teati edilmiş, daha sonra Ramses'in 34. yılında III. Hattusilis kızlarından birini firavuna vermek suretiyle iki memleket arasındaki dostluk takviye edilmişti. Bu mesut hadise Abu Simbel mabedi duvarları üzerinde tasvir edildiği gibi, (Resim 9) Boğazköyde bulunan bir tablette de bu izdivaca dair bir iyma vardır[84].

Fakat Hitit - Mısır siyasi münasebetlerinin düzelmesi, güney cephesinde asayişin nihai olarak temini demek değildi. Herhalde Hitit ordularının Kuzey Suriyeden çekilmesi üzerine Asur kralı I. Salmanassar bir Hitit vassal devleti olan Hanigalbat (Mitanni) memleketine taarruz etmiş ve kralı Sattuara'yı mağlup ve esir etmişti[85]. Bu suretle III. Hattusilis'in idaresinin sonlarına doğru Hitit - Asur münasebetleri gergin bir safhaya girmiş bulunuyordu. (Resim 10).

Görülüyor ki III. Hattusilis yeğenine karşı haksızlık ederek tahtı gasbetmiş olmasına rağmen, icraatıyle bu suçunu affettirmektedir. Onun idareyi tecrübeli ellerine alması, devletin istikbali için isabetli olmuştur. Urhi-Teşup hadisesi istisna edilirse, kırallığı zamanında dahilde asayişi sıkı bir baskı altında tuttuğu gibi, Hitit devletinin ananevi düşmanlarını bile dost yapmağa muvaffak olmuştu. Kendisinin ne zaman ve ne suretle öldüğü meçhuldür. Oğlu ve halefi IV. Tuthalya herhalde henüz bir devleti idare edecek yaşta değildi ki, kıral bir çok vesikalarda annesi kıraliçe Puda-Hepa ile birlikte zikredilmektedir.

Kıraliçe Puda-Hepa Hitit tarihinin en mümtaz kadın şahsiyetidir. Mısır ile aktedilen muahedede, berat vesikalarında, âbideler ve mühürler üzerinde onun ismi daima kıralla beraber yazılmakta idi. Hattuşaş arşivinde ona ait birçok mektup ve vesika vardır[86]. Kıraliçe Puda - Hepa bu istisnai mevkiini biraz da babasının meşhur bir baş rahip olmasından almış olmalıdır. Fakat kuvvetli şahsiyeti sayesinde bu nüfuzunu "Tavananna" olarak oğlu zamanında da muhafaza edebilmişti.

[84] KBo I, 22 — A. Götze, Kizzuwatna, s. 33 v. d.
[85] E. Weidner, AfO VI, 21.
[86] F. Kınal, Belleten 79 s. 364. Otten MDOG 88 (1955) s. 34

VI. Tuthaiya

Hattuşaş arşivinde bu kırala ait de epi malzeme ele geçmiştir [87]. Bu muhtelif vesikaların tetkiki bu devirde Hitit devletinin doğuda Asur, batıda Ahhiyava devletlerile ve bilhassa Ahhiyava kıralından yardım gören Batı Anadolu küçük krallıkları ile uğraşmak mecburiyetinde kaldığını göstermektedir.

Gerçekten IV. Tuthalya'nın, idaresinin başlarında Asur kıralı I. Salmannassar'ın oğlu ve halefi I. Tukulti-Ninurta (1255-1218)'ya yazılmış gösteren mektupları bulunmuştur [88]. Bunlardan Salmanassara gönderilen mektuba ait küçük bir parçadan, Hitit kıralının Asur kıralını Büyük Kıral olarak tanıdığı anlaşılmaktadır. III. Hattusilis'in Asur kıralına "Biz bir anadan mı doğduk ki bana kardeşim diyorsun" şeklindeki itabı düşünülürse, bu aradaki zaman içinde Asurun sür'atle genişlediği ve bir Büyük Krallık olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Tukulti-Ninurta'ya gönderilen mektup ise Salmanassar'ın ölümü münasebetiyle yazılmış bir taziye mektubudur. Burada Tuthalya IV. Hitit âdetlerinden bahsederek, bir kıral öldüğü zaman, bu haberi oğlunun komşu dost kıraflara yazması lâzımgeldiğini, ölen kıralın tebaa yaptığı küçük kıralların isyan edeceklerini söylemekte ve "Eğer herhangi biri isyan ederse, bana yaz, sana yardım edeyim" demektedir. Bu ifadeye göre iki memleket arasında dostane münasebetlerin varlığından şüphe edilemez. Halbuki I. Tukulti-Ninurta prizmasında aynı kıralın Alzi (Hititçe Alşe) memleketini zaptından bahsedilmektedir [89] Tukulti -Ninurta bu savaşta "Fıratın öteki sahilinden 28.000 Hititliyi esir almakla öğünmektedir. Bu askerleri herhalde Tuthalya Kuzey Suriye beyliklerine yardımcı olarak göndermişti. Şuhalde mevzu bahsolan tâziye mektubu Asur kıralının ilk idare senelerinde, yani Alşe'nin zaptından evvel yazılmıştı. Nitekim IV. Tuthalya'nın Amurru kıralı İşatarmuva ile aktettiği muahedede "Asurlu bir tüccar senin memleketinden geçmiyecek ve Sen herhangi bir

[87] IV. Tuthalya'nın fermanı, S. Alp., Belleten 43 (1947) 383; Hulaya nehri memleketi kıralı Ulmi-Teşup ile muahede — Laroche, RHA 48, s. 41 IV. Tuthalya annallerinin Ronoszek tarafından Polonya dilinde tercüme ve tarnskripsiyonu yapılmıştır.

[88] Tuthalya'dan I. Salmanassar'a KUB XXIII 99 - 103; Tukulti-Ninurta'ya — KUB III, 74 ve XXIII, 102.

[89] Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I, s. 50.

tüccarını Asura göndermiyeceksin! "demektedir [90]. Buna göre bu muahede Alşe'nin Tukulti-Ninurta tarafından işgalinden sonra, iki devlet arasındaki siyasî münasebetlerin bozulduğu zamanda yazılmıştı. Bir müddet sonra Babili de zapteden Asur kıralı Tukulti-Ninurta, Mitanni devletine de nihayet vererek, Asur devletine imparatorluk yolunu açmıştı. Bu suretle Hitit devletinin güney hudutlarını ciddi bir Sâmi tehlikesi tehdid etmekteydi. Bunun tesirleri ancak Geç Hitit şehir devletleri zamanında kendini hissettirecekti.

Diğer taraftan, IV. Tuthalya zamanında devletin batı hudutları da emniyet içinde değildi. Gerçekten de IV. Tuthalya annallerinde Kuzey-batı Anadolu sahillerinde kâin olduğu tahmin edilen Assuva memleketi [91] kıralının teşkil ettiği koalisyona karşı büyük bir zafer kazandığı anlatılmaktadır. IV. Tuthalya, 22 şehirin iştirak ettiği birleşik kuvvetleri mağlup ve perişan etmiş, birliğin başkanı Assuva kıralı DSUM-DLAMA'yı ve oğlu Kukkulis'i, damadı Malazitis'i çocukları ile beraber esir alarak Hattuşaş'a götürmüştü. Fakat sonradan Kukkulis affedilerek memleketine vassal kıral olarak tayin edilmişti. Lâkin Kukkulis tekrar isyan etmiş, bunun üzerine vukubulan ikinci bir muharebede Assuva tahrip edilerek Kukkuliş de öldürülmüştü. Annallerde birinci seferden 10.000 asker, 600 harb arabası, ikinci seferden ise aynı miktar ganaim aldığı bildirilir.

Tuthalyanın batıda Assuva'lılarla mücadele etmesinden faydalanan Gaşka'lılar da yine Hatti ülkelerine akınlar yapmağa başlamışlardı. Bunun üzerine dönmeğe mecbur olan Büyük Kıral, Gaşka memleketlerine yaptığı seferi de zaferle sona erdirmişti. İdaresinin sonlarına doğru Hariyati (Karia) ve Zippaşla memleketleri kıralı Madduvattas'la uğraşmıştı. Madduvattas muahedesinden öğrenildiğine göre, Ahhiyava kıral Madduvattas'ı memleketinden sürüp çıkarmış, fakat Madduvattas iltica ettiği Hattuşaşta iyi bir kabul görmüştü. Hitit kıralı kendisine ordu ve malzeme vermiş ve bu sayede Maduvattas kırallığını yeniden elde etmeğe muvaffak olmuştu. Fakat Ahhiyava kıralı ikinci bir defa daha gelerek Zippaşla'yı zaptetmişti. Bunun üzerine

[90] İştarmuva muahedesi, E. Weidner, BoSt 9, s. 146.

[91] H. Th. Bossert, Asia (İstanbul 1946) s. 23.

Hitit kıralı işe bizzat müdahale etmek luzumunu duymuş ve Şeha nehri (Büyük Menderes) memleketinde vukubulan muharebede Ahhiyava kıralı Attarisiyas büyük bir hezimete uğramıştı. Ancak şayanı dikkattir ki bu savaşta Madduvattas düşman ile işbirliği yapmıştı. Buna rağmen Hitit kıralı kendisini affederek bugün elimizde bulunan muahedeyi aktetmişti [92].

Diğer taraftan, bu muahedede Madduvattas'ın Arzava kıralı II. Kupanta -Kal ile akrabalık tesis etmesi, yani ona kızını vermesi bir suç olarak gösterilmektedir. Bu kayıt bize, IV. Tuthalya'nın Arzava kırallığı ile de aralarının açık olduğunu ifade eder. Muahededen Madduvattas'ın Hatti kıralı adına Arzava kırallığını da zaptederek, hakikatte ise kendi hâkimiyet sahasını genişlettiğini ve Alaşya (Kıbrıs) dan gelen vergileri de müsadere ettiğini öğreniyoruz.

Görülüyor ki, IV. Tuthalya annallerindeki zafer teranelerine rağmen, Batı Anadolu'daki Hitit hakimiyeti ancak kağıt üzerinde kalmıştı. Hakikatte ise burada artık Ahhiyava kıralı ile Assuva (Asia) ve Hariyati (Karia) gibi ancak ona tâbi küçük şehir devletleri hâkimdiler. Doğuda ise Mitanni devleti Asur kıralı tarafından ortadan kaldırılmış, Kıbrıs da elden çıkmıştı. Şuhalde Amarna çağının Büyük Devletleri yerlerini yenilere bırakmak zorunda kalmıştılar. Bu durumu bize bizzat IV. Tuthalya'nın Amurru kıralı İştarmuva ile aktettiği muahededeki şu cümle anlatmaktadır: "Eğer ben haşmetmeabım Asur, Karduniaş (Babil), Mısır ve Ahhiyava büyük kıralları ile savaşırsam, sen de onlara karşı düşman olacaksın!" denilmektedir [93].

Ahhiyava Kırallığı

Bu devirde ortaya çıkan devletlerden biri de Ahhiyava kırallığıdır. Hitit metinlerinde adı geçen bu devletin nerede bulunduğu ve Ahhiyava'lıların hangi kavimleri gösterdiği meselesi, ilkçağ tarihinin üzerinde en çok münakaşa edilen konularından biridir. Zira ilk defa Emil Forrer, Ahhiyava'lıların eski Yunan tarihindeki Aka'lar (Achaois) olduğunu ileri sürdüğünden beri bir taraftan tarihçiler bu müsavatın her iki memleketteki tarihî olayların akışına uyduğunu söyledikleri halde, diğer taraftan

[92] A. Götze, Madduvattaş (AVAeG 32) s. 1 — 178,

[93] E. Laroche, RHA 48, s. 41; Forrer, Forsch. I, 32.

dilciler filoloji bakımından böyle bir müsavatın imkânsız olduğunu iddia etmektedirler.

Gerçekten Peleponesos'taki Miken ve Tiryns şatoları hafriyatı, M. ö. XV. yüzyıldan itibaren Akaların feodal mahiyette bir çok şehir devletleri kurduklarını ve ancak harb hali gibi büyük tehlike zamanlarında birleştiklerini, bir asır sonra (M. ö. 1400) ise Girid adasını zaptettiklerini gösteren bir çok deliller vermiştir.

Diğer taraftan Homeros'a atfedilen ölümsüz Ilias destanı vasıtasıyle Akaların Truva (Ilion) şehrini de zaptettiklerini bilmekteyiz. Bu destanda Truva harblerinin sebebi olarak, Isparta kıralı Menelaos'un zevcesi güzel Helana'nın, Truva kıralı Priamus'un oğlu Paris tarafından kaçırılması söylenir ise de, harbin gerçek sebebinin, Karadenize açılan deniz ticaret yollarına hâkim bir mevkide bulunan Truva (Çanakkale yanındaki Hisarlık) şehrinin ele geçirilmesi olduğuna şüphe yoktur.

Homeros destanının bu rivayetini Truva kazıları da doğrulamıştır. Bilhassa son Amerikan kazıları ile Truva'nın VI. şehir zamanında Akaların istilâsına uğradığı anlaşılmıştır, zira M. ö. XV.-XIII asırlar arasına konulan VI. Truva şehrinde en eski Aka seramiği olan Minyas seramiklerinden Miken seramiklerine kadar her çeşit Yunan kapları bulunmuştur. Truva harblerinin VI. şehrin son safhasında vukubulduğu, burada görülen kalın kül tabakasından anlaşılmıştır.

Bütün bu bilgiler Hitit tarihine ne dereceye kadar uymaktadır?

M. ö. XV. asra raslayan karanlık çağı takibeden zamanda, yani XIV. yüzyılda Suppiluliuma'nın Büyük Hitit devletini yeniden kurmak için bir huduttan ötekine koştuğunu görmüştük. Onun kırk yıl süren uzun saltanatı sonunda Hitit devleti merkezi büyük bir devlet haline gelmiş, devletin doğu ve batısındaki bir çok küçük şehir devletleri muahedelerle tâbi kılınmıştı. Oğlu ve halefi II. Mursilis de (M. ö. 1350-1320), Güney-batı Anadolu'da bulunduğu tahmin edilen Arzava memleketindeki feodal şehir devletleri ile savaşmış, zamanında memleketinin birliğini korumaya muvaffak olmuştu. Bu durum karşısında Akaların bu kahraman Hitit kıralları zamanında Batı Anadolu sahillerine çıkmaları düşünülemez.

Fakat Hitit tahtına Muvatalli (M. ö. 1324 - 1294) geçtiği zaman, Hitit devletine tâbi olan ve senede 300 Şekel altın vergi ödeyen Amurru (Suriye) krallığı Mısır devleti tarafına geçmeğe mecbur kalmıştı. Bu yüzden Hitit ve Mısır devletlerinin arası açılmış ve durum harb haline kadar varmıştı. Hitit kıralı Muvatalli bu harbe son derecede önem veriyordu. Gerçekten bu harb Hitit devletinin ozamanki Önasya dünyasındaki prestijini tayin edecekti. Bu itibarla iki taraf da uzun zaman harb hazırlıkları ile meşgul olmuşlardı. İşte bu sırada Hitit kıralı Ahhiyava kıralına "Kardeşim" diye hitabeden bir mektup yazarak yardımını rica etmişti. Hitit kıralları ancak kendi seviyelerindeki kırallara bu tarzda hitap ederlerdi. Demek ki Muvatalli zamanında Ahhiyava devleti büyük devlet haline gelmişti. Nitekim IV. Tuthalya'nın Amurru kıralı Iştarmuva ile aktettiği muahedede devrin büyük devletleri arasında Ahhiyava devleti de yazılmış, fakat sonradan Hititli kâtip tarafından karalanmıştır. Bu durum da bu devirde iki devlet arasındaki münasebetlerin pek de dostane olmadığını gösterir.

Fakat II. Mursilis'in halefleri olan Muvatalli ve III. Hattusilis (M. ö. 1287 - 1244) zamanları, Hitit devletinin en parlak çağı olmakla beraber, umumiyetle bu devirde de devletin ananevi güney cephesi siyasetine önem verilmesine devam edilmiş ve Batı Anadolu ihmal edilmişti. Zira bu devirde deniz ticareti henüz inkişaf etmemişti ve Önasya memleketleri arasındaki kervan yollarının düğüm noktası olan Kuzey Suriyeye hâkim olmak her devlet için bir gaye idi. Hitit kırallarının Batı Anadoluyu ikinci planda göz önünde tuttuklarını arkeolojik âbidelerin azlığı da doğrular. Gerçekten Batı Anadolu'da İzmir civarındaki Karabel ve Sipylos âbidelerinden başka Hitit eseri, olmadığı gibi, Hitit seramikleri de Afyonkarahisar'ın batısında yoktur.

Bu durum, Akaların evvelâ Ege adalarını ve bu meyanda bilhassa Midilli (Lesbos — Hititçe Laspas) adasını ele geçirdikten sonra, Truva gibi stratejik ehemmiyeti büyük olan bir şehri de zaptetmeleri akla yakın gelmektedir. Böylece Hitit metinlerinde geçen Ahhiyava devletinin Peleponesos'taki feodal şehir devletleri konfederasyonu olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan başka IV. Tuthalya'nın (M. ö. 1244 - 1200) Kuzey-batı Anadolu'da bulunduğu sanılan Assuva (Asya) memleketine karşı savaştığını

da kendi annalleriyle bilmekteyiz. Truva şehri belki de bu devletin merkezi idi. Yahut da Truva şehri de bu devirde mevcut bir çok küçük şehir devletlerinden biri idi. Bu hususdaki bütün bilgilerimiz tahminden ibarettir. Fakat bütün bu ihtimallerin yakın bir gelecekte halledilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Arnuvanda

IV. Tuthalya öldüğü zaman, Madduvattas meselesi henüz bir neticeye bağlanmamış olmalıdır. Zira muahedenin sonunda baba - oğul birlikte zikredilmektedirler. Buna göre ya IV. Tuthalya hayatının sonlarına doğru oğlunu kıralhğına iştirak ettirmişti, ve yahut Madduvattas muahedesi IV. Tuthalya'nın ölümünden sonra oğlu Arnuvandaş tarafından yazdırılmıştı.

Bu kırala ait vesikalar pek azdır[94]. Bunlar arasında Ahhiyava kıralı olduğu zannedilen[95] Antarauva'ya gönderilen bir mektup, Anadolunun Ege göçlerinin arifesindeki durumunu gösterme bakımından mühimdir. Arnuvanda bu mektubunda Antarauva'ya "Biraderim" diye hitap etmektedir. Demek ki Ahhiyava devleti artık bir büyük devlet olmuştu, şimdi de Anadoluyu istilâya çalışıyor, bunun için de Hitit kıralına tâbi küçük beylikleri isyana teşvik ediyor ve kendilerine askerî yardımlarda bulunuyordu.

Arnuvanda'nın diğer icraatından ve kendisinin âkibetinden haberimiz yoktur. Yakın zamanlara kadar Hitit imparatorluğunun onun zamanında Ege göçleri ile çöktüğü zannedilmekte idi. Fakat yeni vesikaların tetkiki ile Arnuvanda'dan sonra yerine IV. Tuthalya'nın diğer bir oğlunun, yani II. Suppiluliuma'nın kıral olduğu anlaşılmıştır[96]. Fakat bu kıralın icraatı hakkında hemen hiç bir şey bilmiyoruz.

Bu suretle Büyük Hitit İmparatorluğunun, son kıral II. Suppiluliuma zamanında (ca. 1200 lerde) anî ve muazzam bir akın halinde vukubulan Ege göçleri ile yıkıldığı anlaşılmaktadır. Çünki

[94] Hitit kıral sülâlesindeki Arnuvanda'ların yerleri çok münakaşalıdır. İlk defa Emil Forrer II. Tuthalya'nın oğlu Arnuvanda'ya birinci, Şuppiluliuma'nın oğlu Arnuvanda'ya ikinci, IV. Tuthalya'nın oğlu Arnuvanda'ya da üçüncü Arnuvanda demişti. Onun bu tanzimine A. Götze ile H. G. Güterbock itiraz ettiler.

Son zamanlarda Götze evvelâ JAOS 72 (1952) de, sonra JCS XI 2(1957) de zevcesinin adı Asmunikal olan Arnuvanda'nın II. Tuthalya'nın oğlu olduğunu kabul ederek III. Tuthalya'nın oğlu sayılan II. Arnuvanda'yı elimine etmiştir.

[95] H. Th. Bossert, Asia, s. 24.

[96] Kemal Balkan, ABoT 56, Laroche, RHA 59 (1956) s. 79.

bu kıraldan itibaren bütün yazılı vesikalar sona ermektedir. Diğer taraftan, Anadolunun muhtelif harabe şehirlerinde, meselâ Truva, Alişar, Alacahöyük ve Boğazköy gibi büyük şehirlerinde yapılan kazılarda M. ö. XII. asra ait kültür tabakaları üzerinde kalın bir kül tabakası görülmektedir. Bu suretle Ege göçleri ile gelen kavimlerin eski Anadolunun mamur ve medeni şehirlerini yakmış, yıkmış, bir harabeye çevirdikten sonra Suriye istikametinde yollarına devam etmişlerdir.

Bu göçler hakkında bazı Mısır vesikaları da bilgi vermektedir. II. Ramses'in sayısız oğullarından biri olan Merneptah'ın (1229 - 1220) ilk yıllarına ait bir vesikada dış memleketlerle olan münasebetler kısaca anlatılırken "Hitit memleketi barış içindedir" deniliyor. Demek ki Hitit devleti bu devirde henüz ayakta idi. Fakat XX. sülâleden III. Ramses'e (1205 - 1174) ait bir kitabede Deniz kavimleri dedikleri Ege kavimlerinden bahsederken "Hatti memleketlerinden hiç biri bunların hücumuna karşı duramadı. Kode (Kadeş), Kargamiş, Arzava ve Alaşya tahrip edildiler. Bunlar Amurru memleketi civarında karargâh kurdular ve buranın halkını tamamen mahvettiler" denilmektedir[97].

Böylece Anadolu'da M. ö. XVIII. asırda kurulan Hitit devleti altı asır yaşadıktan sonra tarihe karışmış bulunuyordu. Bu çöküş ani bir istilâ ile vukubulduğu için, zamanla bozulan bir idare sistemi veya dejenere olmuş bir kıral soyu gibi sebepler düşünülemez. Ancak muhakkak olan bir şey varsa, o da bu çökmede Anadoluda yerleşmiş olan kavimlerin dil ve ırk bakımından mütecanis olmaması ve bu yüzden hâkim sülâleye karşı mütemadî ayaklanmaların devleti yıpratmış olmasının da payı vardı. Yukarıdan beri gördük ki, tahtta vukubulan her değişikliği müteakip hemen bütün şehirler isyan ediyorlar ve Hitit kıralları hayatları boyunca hemen her sene sefere çıkıyorlardı. Öyle ki bu seferlerin getirdiği ganaim devletin başlıca gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu.

Bununla beraber ileride göreceğiz ki, bu müthiş göçlere rağmen, Hitit devleti tamamen ortadan kalkmış değildi. Hâkim sülâleye mensup olan küçük şehir beylikleri halinde daha asırlarca varlığını koruyarak, bilhassa Hitit kültürü "Geç Hitit" ismi altında yaşamakta devam edecekti.

[97] Arif Müfid Mansel, Tarih Semineri Dergisi I. s. 90.

VI. HİTİT TARİHİ KRONOLOJİSİ

Tetkik edilen her hangi bir tarihî hadisenin zamanı iyi bilinmezse, o hadisenin sebebi ile olan ilgisi hakkında doğru hüküm verilemez. Bundan dolayıdır ki, "Zamanı hesaplama bilgisi" demek olan kronolojiye haklı olarak "tarihin gözü" denilmiştir[1].

İlkçağ tarihinde biri mutlak (absolut), diğeri nisbî (relatif) olmak üzere iki çeşit kronoloji kullanılmaktadır. Herhangi bir hadisenin müdekkikin bulunduğu zaman noktasına olan mesafesini bulmağa "mutlak kronoloji" denilir. Fakat çok uzak ve geri devirlerde hadiseleri tarihlemek bilinmediği veya yalnız kendilerince malûm bir hadiseye göre tarihlendiği için, İlkçağ tarihi hadiselerini mutlak olarak tarihlemek imkânı pek mahduttur. Bu itibarla ilkçağ tarihinde umumiyetle nisbî kronoloji kullanılır. Nisbî kronoloji, herhangi bir hadisenin zamanı malûm diğer bir hadiseye olan münasebetini tesbit etmekten ibarettir. İlkçağ tarihinin hükümleri arkeolojik kazıların verimleri ile değişmek mecburiyetinde olduğundan, vesikaların emniyeti ve mazinin uzaklık derecesi de gözönüne alındığında, İlkçağ tarihi için relatif kronolojinin daha elverişli olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Bir tarihçi herhangi tarihî bir hadisenin zamanını tesbit etmek için şüphesiz kendi zamanında kullanılan takvim sisteminden istifade etmek zorundadır. Halbuki eski çağlarda tabiî bugünkü takvim sistemi kullanılmıyordu. Bugün kullanılmakta olan Gregorien takvimi, Miladî 1582 senesinde Papa XIII. Gregoire tarafından ortaya konulmuş ve hemen bütün medenî memleketlerde revaç bulmuştur. Gregorien takvimi esasını C. Julius Caesar'a göre isimlendirilen Julien takviminden alır. Bu iki takvim sistemi de normal bir seneyi 365 gün olarak hesaplar ve her dört senede bir Şubat ayına bir "Kebise gün" ilâve eder. İkisi arasındaki fark, Gregorien takviminin 400 yıllık bir zaman devresi içinde kebise günlerden üçünü hazfetmek suretiyle, Ju-

[1] Hermann Bengston, Einführung in die Alte Geschichte, München 1949, s. 21.

lien sisteminin daha mükemmel hale gelmesinden ibarettir. Zira ancak bu suretle astronomik yılın gerçek uzunluğuna (365 gün 24 dakika, 20 saniye) tamamen mutabık kalınmaktadır.

Bununla beraber Julien takvimi vaktiyle Roma imparatorluk devrinde bir çok milletler tarafından kabul edilmişti ve XVI ıncı asra kadar da kullanılmıştı. Fakat Roma çağından evvelki devirlerde her kavim kendine mahsus bir usulle hadiseleri tarihlemeğe çalışmıştır. Bunun için de tarih başlangıcı sayılan muayyen bir hadiseden itibaren seneleri sayma suretiyle tarihliyorlardı. Meselâ Babilliler vesikaları "Falan mabedin inşasının falancı yılında" şeklinde tarihliyorlardı. Buna mukabil eski Asurlular, bir yıl için tayin edilen ve Asurca Limu denilen memurun ismini vesikaya yazmak suretiyle tarih atıyorlardı. Tarih ilminde öncülük payesini alan Hitit kıralları ise, vesikaları kendi tahta çıkışlarını başlangıç sayarak tarihliyorlardı. Yunanlılara gelince, bunlar da Olimpiad oyunlarına dayanan bir takvim sistemi kullanıyorlardı.

İlkçağda yaşayan Önasya milletleri arasında en sağlam takvim sistemini Mısırlılar keşfetmişlerdir. Gerçekten Mısırlılar ufukta Sothis (— Sirius) yıldızının görünmesiyle Nilin taşmağa başladığına dikkat etmişlerdi. Gerçi bu iki hadise herzaman karşılaşmıyordu. Zira Nilin taşmasına dayanan 365 günlük Nil senesi veya halk yılı ile Sothis yıldızının 365 1/4 günlük devri arasında tabii fark yapıyordu. İşte bu altı saatlik fark yüzünden Sothis'in doğuşu dört senede bir gün halk yılından geri kalıyordu. Böylece Sothis senesine göre 1460 senede, halk yılına göre de 1461 senede bir, bu iki hadise aynı zamana raslayordu. Yani Sothis yıldızının Nil ufkunda göründüğü sabah taşmağa başlaması ancak 1460 (1461) senede bir daha vaki oluyordu.

Mısırlılar bu hadisenin birleşmesine büyük önem verdiklerinden, bu bayram gününü metinlere de geçirmişlerdir. Böyle bir mesut hadisenin Miladî 140 yılında vukubulduğu bir Mısır vesikasında bildirildiğinden, bundan evvelki Sothis devrelerini hesaplamak kolay olmuştur: M. s. 140-143, M. ö. 1318-21; M. ö. 2778-81; M. ö. 4238-41.. Bu suretle Mısır takvimi astronomik hesaplara dayandığı için, sağlam ve mutlak bir kronoloji vermektedir. Bundan dolayı eski Önasya memleketlerinin kronolojileri Mısırla sinkronizm yapmak suretiyle nisbî bir kronoloji teminine çalışılır.

Eski Anadolu tarihî hadiseleri bir taraftan Babil, diğer taraftan Mısır ile sinkronizmalar gösterdiğinden, eski Anadolu tarihi için de nisbî bir kronoloji tesbiti mümkün olmaktadır. Burada tarihî malumatımızı hatırlarsak, Eski Devlette I. Mursilis'in Babili zaptı hadisesinin Mezopotamya ile, Yeni Devlette ise Suppiluliuma'nın IV. Amenofis'e cülus tebrik mektubu yazması da Mısırla bir sinkronizma yapmaktadır. İşte Hitit tarihi kronolojisi için bu iki hadise hareket noktalarını teşkil etmektedir.

IV. Amenofis, Mısır kronolojisine göre 1370 - 1363 senleri arasında hüküm sürmüştür. Şuhalde Suppiluliuma'nın zamanı M. ö. XIV. asrın ilk yarısına (1390-1350) raslamaktadır. Zira Suppiluliuma, III. Amenofis'le de mektuplaşmıştır.

İkinci hareket noktası olan Mursilis'in Babili zaptı tarihine gelince, burada evvelâ Mezopotamya kronolojisine bir göz atmak icabetmektedir. Bu hadise muhtelif kitaplarda değişik tarihlerde gösterilir[2]. Bunun sebebi Mezopotamya tarihi için uzun, orta ve kısa olmak üzere üç muhtelif kronoloji kullanılmasıdır. Mezopotamya kronolojisini kısaltmak fikrini ilk defa İngiliz Sindey Smith ileri sürmüş[3], sonra kendisine Alman bilgini A. Ungnad ile Amerikalı F. A. Albright de iltihak etmişlerdir. Bu âlimler Babil kronolojisini kısaltmak için şu sebepleri ileri sürüyorlardı:

a) Babilde hâkim olan I., II. ve III. Babil sülâlelerinin birbirlerini müteakip yaşamış oldukları zannedilmekte idi. Halbuki yeni vesikalarda bu üç sülâleye mensup bazı kıralların çağdaş olduklarını gösteren kayıtlar görüldü. Bu suretle, tabiî zaman kısalmış oluyordu.

b) Arkeolojik vesikalar da, bilhassa yeni seramik buluntuları da, bu kısaltmayı destekleyen deliller vermiştir. Meselâ Çagarpazar ve Tel Bırak'ta I. Babil sülâlesi kıralларından olan meşhur Hammurabi'nin çağdaşı I. Şamşi-Adad zamanına ait vesikaların bulunduğu tabakanın hemen üzerindeki tabakada Hurri seramiği meydana çıkmıştır. Bu seramiğin M. ö. XV. asırdan daha eski olamıyacağı malûmdur. Binaenaleyh eski kronolojiye göre Hammurabi M. ö. 1900 lerde yaşamış idi ise, bu devrin

[2] Eduard Meyer, G. d. A II, 1 s. 26 da Babilin Mursilis tarafından zaptı M.ö. 1750 dir. Buna karşı Gurney, The Hittites, p. 24 ve 216 da M. ö. 1620 dir. Albright - Cornelius, BASOR 88, s. 28 de 1531 dir.

[3] Sidney Smith, Alalakh and Chronology. London 194

hemen üzerindeki tabaka seramiği nasıl 1500 lere konulabilirdi? Zira bir kültür tabakasının dört asırlık bir zamanı ihtiva etmesi imkânsızdır. Buna göre Hurri seramiğinin göründüğü bu tabaka, hemen altındaki tabakadan en fazla 100 - 150 sene daha eski olmalıdır. Böylece de Hammurabi herhalde 1900 lerde değil, daha geç devirde yaşamış olmalı idi.

c) Mari Arşivi vesikaları da Hammurabi devrinde Halep ve Byblos'un müstakil kırallıklar olduğunu göstermiştir. Halbuki 2000 - 1900 yılları arasında yaşayan Mısırın 12. sülâlesinin Kuzey Suriyeye hâkim olduğu kati olarak bilinmektedir. Demek ki Hammurabi yaşadığı devirde Mısırın 12. sülalesi çoktan sona ermiş bulunuyordu.

Diğer taraftan, I. Babil sülâlesine Hammurabi'den 100 sene sonra yaşayan Hitit kıralı I. Mursilis tarafından son verildiği malûmdur. Bütün bu delillere göre, şimdiye kadar 19. asırda yaşamış olduğu zannedilen Hammurabi 1750 lerde hâkim olmuş, sülâlesi ise 1650 lerde sona ermiş olmalıdır.

İşte bu 1650 tarihi bize Hitit kronolojisinin istinat noktası olan I. Mursilis'in Babil seferinin tarihini vermektedir. Fakat Eski Hitit devleti tarihi kronolojisinin dayandığı bu 1650 rakamını yeni Alalakh kazılarının verdiği neticelerle kontrol etmek mümkündür. Gerçekten bir Alalakh tabletinde (AT 6) adı geçen Zukraşi'nin, I. Hattusilis'in Halep seferinde (KBo VII). 14) zikredilen kumandan Zukraşi ile aynı şahıs olduğu Landsberger tarafından tesbit edilmiştir[4]. Aynı hadiseye ait başka bir Hitit vesikasında (KUB XXXI 5) ise Halep kıralı Yarim-lim ile oğlu Hammurabi'den bahsedilmektedir. Yeni bulunan Alalakh vesikaları ile Alalakh'ın Halep kırallığına tâbi küçük bir kırallık olduğu ve Halep kıralı Hammurabi ile I. Babil sülâlesi kıralı meşhur Hammurabi'nin çağdaş olduğu anlaşılmıştır.

Diğer taraftan, I. Babil sülâlesine Hammurabi'nin 5. halefi Şamşu - ditana zamanında son verildiğini Babil ve Hitit vesikaları ile tevsik ettiğimizi görmüştük. Hammurabi'nin Asur kıralı I.

[4] Bunun üzerine Landsberger yeni bir kronoloji teklif etmiştir (JCS 8.1954 s. 51), sonra ilkin Albright, BASOR 144 (1956) s. 26-30 da ve daha sonra da A. Götze, BASOR 146 (1957) s. 20-26 da bu yeni teklife, bazı noktalar hariç olmak üzere, iltihak etmişlerdir.

Şamsi - Adad ile muasır olduğunu Mari vesikaları ile bildiğimiz gibi, yeni bulunan Kültepe vesikaları ile de I Şamsi-Adad'ın Kuşşara kıralı Anitta ile muasır olduğu anlaşılmıştır.

Hammurabi ile Şamşu-ditana arasında 150 senelik bir zaman vardır. Hammurabi'nin 1800 lerde yaşadığı kabul edilirse, Şamşu-ditana ile onun çağdaşı I. Mursilis 1800—150=1650 de yaşamış olurlar. Şuhalde Kuşşara kıralı Anitta ile I. Mursilis arasında 150 sene geçmiştir. Bu müddet içinde Anitta'nın oğlu Peruva ile Eski Hitit sülâlesinden (Mursilis dahil) 5 nesil yaşamış olmalıdır. Şöyle ki:

	Eski Hitit	*I. Babil sülalesi*	
1800	Anitta	Hammurabi	1800-1770
1775	Peruva	Şamşu-iluna	1770-1733
1750	Tuthalya I	Abi-eşuh	1733-1706
1725	Pu-sarruma	Ammi-ditana	1706-1670
1700	Labarna I.....	Ammi-zadugga	1670-1650
1675	Hattusilis I		
1650	Mursilis I.....	Şamsu-ditana	1650-1620

Albright'in Cornelius ile birlikte yazdığı en son makalesinde[5] bu 1650 rakamını daha da indirmek icabettiğini söyleyerek Mursilis'in Babil seferini 1531 tarihine koymaktadır. Hitit tarihi kronolojisi Babile dayanmak mecburiyetinde olduğundan, bu yeni tekliflerin Hitit tarihine ne derece uyduğunu araştırmak lâzımdır. A. Götze bu maksatla yaptığı tetkiklerinde 1650 rakkamını kabul etmekle beraber, 1531 tarihinin hitit kıral şerceresine uymadığını gösterdiği halde[6], H. Otten 1531 rakamının uygun düştüğünü ileri sürmüştür[7].

Şimdi biz burada bu muhtelif görüşlerin leh ve aleyhindeki delilleri nazarı itibare alarak Hitit vesikalarının bu hususdaki durumunu gözden geçirelim :

I. Mursilis'in ölümünden Anadolu'da karanlık çağın başlamasına, yani Telipinus'un idaresinin sonuna kadar geçen bir asır içinde dört neslin yaşadığı kabul edilmektedir. Zira hatırlarda olduğu üzere, Hantili kıral I. Mursilis'i katlederek, Huzziyas'ı da

[5] BASOR 88, s. 28.

[6] A. Götze, BASOR 122 (1951); BASOR 146 (1957) s. 20-26.

[7] H. Otten, MDOG 83 (1952) s. 47 - 71.

Telipinus tahtan iskat ederek kıral olmuştular. Nisbî kronoloji sisteminde beher nesil için ortalama 25 senelik bir idare müddeti kabul edildiğine göre, I. Mursilis'in Babil seferi 1750 tarihine konulduğunda, Telipinus 1650 lerde yaşamış olmalıdır. Fakat bu takdirde Suppiluliuma'nın ölümü 1350 tarihine konulduğuna göre, Telipinus'tan Suppiluliuma'ya kadar geçen karanlık çağ 300 yıl olacaktır. Halbuki bu kadar uzun zaman içinde kıral listelerine göre ancak on kadar kıral hâkim olmuştur ki, tabii bu imkânsızdır.

Fakat Babil seferi 1650 tarihine konulursa, Telipinus 1550' lerde yaşamış ve onunla Suppiluliuma arasındaki karanlık çağın müddeti 200 seneye inmiş olacaktır. Bu iki asır içinde, Suppiluliuma ile onun Nişantaş şeceresinde bildirilen üç selefi ve bir de Telipinus'un halefi Alluvamna'nın yaşamış oldukları mevsuktur.[8] Bu altı nesil için gereken 150 yıl iki asırdan çıkarıldığında, geriye karanlık çağ için 50 yıl gibi küçük bir zaman kalmaktadır. Bu zaman içine I. Mursilis'i öldüren Hantilis, Zindantas ve Huzziyas idareleri konulmalıdır. Fakat kurban listelelerinin bir kısmında bu kıral isimleri bazan zevcelerinin isimleri ile beraber, bazan ise yalnız başlarına yazılmıştırlar. Bu sebeple bazı müdekkikler bu şahısları Karanlık çağda da yaşamış olarak gösterirler, Bizce böyle fena bir şöhreti olan şahısların adlarının gelecek nesillere konulmaması gerekir. Nitekim muahhar devir kıral adlarında bu isimlere asla raslamayoruz[9] Neticede bu 50 senelik zaman Hitit tarihi için gerçekten bir Karanlık çağdır.

Anadolu'daki bu Karanlık çağ için elde kurban listelerindeki isimlerden başka hiç bir vesika yoktur. Bugüne kadar bu listelerden 6 muhtelif nüsha bulunmuştur. A B C D E F listeleri denilen bu listelerden her biri başka bir sıra takibi göstermektedirler. Bundan başka listelerde münhasıran kıral adları değil, zevcelerinin, oğullarının veya hanedana mensup kimselerin de isimleri yazılıdır. Bu isimleri diğer Hitit vesikalarının verdiği malûmatla karşılaştırarak Eski ve Yeni Devlet kırallarının bir şeceresi tarihçiler tarafından suni olarak düzenlenmiştir.

[8] II. Arnuvanda elimine edilmiştir. Bak. A. Götze, JCS XI2 (1957) s. 59.

[9] Bundan dolayıdır ki Otten bu kıralların Güney-doğu Anadoluda ayrı bir sülâle kurdukları faraziyesini ileri sürmüştür. Bu faraziyeye göre II. Tuthalya ile II. Hattusilis, Hantili, Zidanta ve Huzzias ile çağdaş olmalıdırlar. Bak. MDOG 83 (1952) s. 60.

(A)
C listesi ile
M. ö. 1750

1) Tuthalia I

(B)
I. Hattusilis vasiyetnamesi ile
M. ö. 1650

2) Pušarumma
3) Labarna I Pavatelmaḫ
4) Hattušiliš (Huzziaš)
5) Muršiliš I) (Pimpira) (1650)

(C)
Telipinus fermanı ile
M. ö. 1550

6) Hantiliš } 1
7) Zidantaš 2
8) Ammunaš 3 (Hantili ve Titti)
9) Huzziaš } 4 (1550)
10) Telepinuš }

(D)
Kurban listeleri ile
M. ö. 1450

11) Alluvamnaš 5
12) Hantiliš II
13) Zidantaš II
14) Huzziaš II
15) Tuthalia II (ca. 1465) Suppiluliuma II
16) Arnuvanda I

(E)
Nişantaş ile
M. ö. 1350

17) Hattušiliš II
18) Tuthalia III ∼ Nikalmati
19) Arnuvanda II ∼ Ašmunikal
20) Suppiluliuma (ca. 1390-(1364+14))

(F)
Muhtelif vesikalarla
M. ö. 1250

21) Muršiliš II
22) Muvatalli II
23) Urḫi-Tešup
24) Hattušiliš III
25) Tuthalia IV
26) Arnuvanda III

Bu listenin (A) kısmı (C) kurban listesi ile, (B) kısmı I. Hattusilis'in vasıyetnamesi ile, (C) kısmı Telipinus fermanı ile, (D) bölümü de muhtelif kurban listeleriyle, (E) kısmı Nişantaş şeceresi vasıtasiyle (F) bölümü ise muhtelif arşiv vesikaları ile tanzim edilmiştir. Bugünkü bilgilerimize göre, bu listenin (D) kısmı müstesna, doğru ve emniyetli olduğu söylenebilir.

Bu suretle Hitit tarihindeki Karanlık çağı yarım asra indirdikten sonra, bir taraftan I Mursilis'ten geriye doğru, diğer taraftan Suppiluliuma'dan son Hitit kırallarına doğru giderek Hitit kıral sülâleleri için nisbî bir kronoloji tesbit edilebilmektedir.

Eski Anadolu tarihinin Kültepe devri olarak kabul ettiğimiz Asur ticaret kolonilerinin M. ö. 1900 - 1800 yılları arasına konulabileceğini yukarıda (S. 71) görmüştük. Bu devrin sonlarına doğru kurulan Kuşşara sülâlesi kıralları 1800 - 1750 arasındaki yarım asra konulmaktadır, çünki Hitit kıral sülâlesinin kurucusu sayılan I Tuthalya'dan I Mursilis'e kadar ancak dört nesil yaşamıştır. Buna göre I. Tuthalya 1650 + 100 = 1750 lerde yaşamış olmalıdır.

I. Mursilis'den (1650) I. Tuthalya'ya (1750) kadar geçen bu bir asır içinde hükûm süren eski devlet kırallarından her birinin kaçar yıl idare ettiklerini bilmediğimiz gibi, I. Mursilis'ten Telipinu zamanına (1550) kadar geçen bir asır içindeki gâsıp kıralların saltanat müddetleri hakkında da bir bilgimiz yoktur. Telipinu'dan Suppiluliuma'ya kadar yaşamış olan kıralları yukarıda mutalea ettiğimizden, şimdi Suppiluliuma'nın ölümünden (1350) imparatorluğun yıkılışına kadar geçen hareketli devri tarihlemeğe çalışalım :

Bu devre esnasında gerek Mısırla, gerek Babil ve Asurla bazı sinkronizmalar görülür. Gerçekten de Mısır firavunu II. Ramses'in beşinci senesinde vukubulan Kadeş harbi zamanında Hitit tahtında Muvatalli'nin oturduğunu hem Mısır[10] hem de Hitit vesikaları ile biliyoruz[11]. Gerçi Muvatalli'nin idare müddeti meçhuldür. Fakat Suppiluliuma'nın ölümü tarihi (1350) ile Kadeş harbine (1294) kadar geçen 56 sene içine II. Mursilis'in ve Muvatalli'nin idarelerini koymak zorundayız. II. Mursilis'in analleri 26. senesine kadar mevcuttur. Şuhalde bu kıralın sonu için 1350 + — 26 = 1324 senesini bulduktan sonra, bu tarihten Kadeş harbine

[10] W. Max Müller, MVAG (1902) s. 202.
[11] A. Götze, Hattusilis. MVAeG 29, s. 23.

(1294) kadar geçen 30 sene içinde de Muvatalli'nin hükûm sürmüş olduğu anlaşılmaktadır,.

Muvatalli'ye halef olan oğlu Urhi-Teşup (veya III. Mursilis)' in ancak 7 yıl tahtta oturabildiğini III. Hattusilis vesikalarından öğreniyoruz. Buna göre Urhi-Teşup 1294-1287 yılları arasında kırallık etmiştir. Onun halefi ve amcası III. Hattusilis ise, 1287 senesinde Hitit tahtını ele geçirdiği zaman, herhalde oldukça ileri bir yaşta idi. Zira II Mursilis'in bu en küçük oğluna ağabeyi Büyük Kıral Muvatalli, Nerik ve Zippalanda şehirlerinin müdafaası vazifesini vermiş ve onu Büyük Meşedi tayin etmişti. III. Hattusilis, II. Ramses'in 21. yılında (1278) Mısırla muahede yaptıktan sonra da epi bir müddet yaşamış olmalıdır. Çünki barıştan sonra iki memleket arasında birçok mektuplar teati edilmiş, hatta Hitit kıralı kızını bizzat Mısıra gelin götürmüştü. Barıştan sonraki bu müddeti bilmemekle beraber, III. Hattusilis'in saltanat müddeti 1287 — (1278 + x) olmalıdır. Diğer taraftan III. Hattusilis Babil kıralı Kadaşman-Enlil'e bir mektup göndermiş olduğuna göre, bu x = 28 sene olarak kabul edilebilir. Şuhalde III. Hattusilis 1287 - 1250 yılları arasında yaşamıştır.

Müteakip Hitit kıralı IV. Tuthalya ise, bir taraftan Asur kıralı I. Salmanassar'la (1273 - 1244) mektuplaştığı gibi, son Ugarit buluntularıyle Kargamiş kıralı Talmi-Teşup ve Ugarit kıralı Ammiştamru ile de çağdaş olduğu anlaşılmıştır[12]. Bundan başka onun Amurru kıralı Sauşkamuva (İştarmuva) ile aktettiği bir muahede de ele geçmiştir. Diğer taraftan, Asur kıralı I. Salmanassar'ın ilk yıllarında Hanigalbat kıralı II. Şuttarna'yı Hitit ve Âramî ordularıyle beraber mağlup ettiğini Asur vesikalarıyle biliyoruz.[13] Buna rağmen IV. Tuthalya'nın Yeni Asur kıralı I. Tukulti Ninurta'ya bir cülus tebriknamesi yazması gariptir. Asur kıralı ancak Alzi (Alşe) yi zaptettikten sonra, IV. Tuthalya Amurru muahedesinde Asur'lu tüccarların Amurru'ya gelip gitmelerini menetmektedir. Fakat bütün bu sinkronizmalar bize IV. Tuthalya'nın idare zamanını tayin için bir ipucu vermemektedir. Yalnız Tukulti Ninurta'ya mektup yazdığından dolayı, Asur kıralının cülus tarihi 1244 ile Ege göçleri arasındaki zamana, IV. Tuthalya ile onun iki halefi III Arnuvanda ve II. Suppiluliuma'nın idarelerini sıkıştırmaktan başka çare yoktur.

[12] Ugaritica III, p. 63

[13] Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia I, s. 116.

VII — HİTİT KÜLTÜR TARİHİ

A) HİTİT DEVLET TEŞKİLATI :

Hitit devletleri teşkilatı Eski ve Yeni devlet zamanlarında fark gösterir. Daha Kuşşara kıralhığı zamanında, Mezopotamya'da olduğu gibi, bir çok küçük şehir devletleri bulunduğunu ve ilk defa olarak Kuşşara kırallarının bu küçük kıralhıkları kendi otoriteleri altına almağa ve böylece Anadolu'nun ilk siyasî birliğini kurmağa çalıştıklarını görmüştük. Bu devirlerdeki devlet idaresi hakkında bir bilgimiz olmamakla beraber, devlet teşkilâtının kıralın şahsî idaresinden ibaret olduğuna şüphe yoktur, zira bu zamanlarda devlet ve kıral mefhumları henüz ayrılmış değildi.

Halbuki Eski Hitit Devleti kurulduktan sonra devletin teşriî kuvvetinde kıralın yanında bir de asiller meclisinin bulunduğu görülmektedir. "Pankuş" denilen bu meclisin mevcudiyeti ile kıralhk müessesesinin mutlak ve ilâhi nüfuzu sarsılmış oluyordu. Eski Hitit devleti hakkında bize en iyi malûmatı veren iki mühim vesikada bu asiller meclisinden önemle bahsedildiği halde, o kadar mebzul olan Yeni Devlet vesikalarında adı hiç geçmemektedir. Bundan dolayı bu meclisin teşkilatı hakkında bilgimiz yoktur. Bu meclisin âzâ sayısı mahdut mu idi? Kaç yaşından sonra asil bir Hititli bu meclise girebiliyordu? Üyelikler seçilerek mi, yoksa Büyük Kıralın tayini ile mi veriliyordu? Eski yerli şehir beyleri de bu meclise girebiliyorlar mıydı? Bu soruların hiç birine bugün cevap vermek mümkün değildir. Yalnız bazı kayıtlardan Pankuş'un vazife ve selahiyetleri hakkında fikir edinilebilmektedir. Meselâ kıral soyundan birine verilen ölüm cezasının bu meclisin tasdikinden geçmesi lâzımdı.[1] Kıralın gösterdiği veliahdin bu meclis tarafından da kabul edilmesi gerekiyordu.

Fakat zamanla bu Asiller Meclisinin kudretini kaybettiği ve Yeni Hitit Devleti zamanında bütün kudret ve selâhiyetin Büyük Kıralın elinde toplanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Kıral

Yeni Hitit Devleti idaresinin başında Büyük Kıral denilen Hitit kıralları vardı. Hitit kırallarını Mısır ve Mezopotamya

[1] A. Götze, Kleinasien, s. 81

kıraliarından ayıran bazı özellikler görmekteyiz. Meselâ Hitit kıralları hiç bir zaman tanrı olmak (Incarnation) temayülü göstermemişlerdir. Onların ancak öldükten sonra tanrı olduklarına inanılıyordu. Bu inanışta belki de eski bir atalar kültünün izleri görülebilir. Bir diğer hususiyet de Hitit kıraliarının Mısır ve Mezopotamya kıralları gibi sürek avı yapmamalarıdır.[2] Anitta metninde bahsedilen av ve hayvanat parkı bir istisna teşkil etmektedir. Bir de Hitit Büyük Kıralları hiç bir zaman inşaat kitabesi bırakmamışlardır.

Hitit Büyük Kıraliarının vazife ve mesuliyetlerini talimat (introduction) metinlerinden öğreniyoruz. Bu metinlerde kıral ve kıraliçelerin bütün işleri anlatılmaktadır.

Hitit kıraliarının başlıca vazifeleri baş rahiplik, baş kumandanlık ve baş yargıçlık idi. Baş rahiplik vazifelerinin icabı olarak muayyen bayram ve dua günlerinde tanrılara yapılan âyinlere riyaset etmek, onlara içki ve hayvan kurbanlarını bizzat takdim etmekti. Kıralların tanrılara olan bu yakınlıkları dolayısiyle *dinî* mânada son derece temiz olmaları gerekiyordu. Bundan dolayı kıralların hususî hayatlarında bazı kayıtlar vardı. Yedikleri ve içtikleri şeylerin temiz olması şarttı. Bu temizliği temin etmekle mükellef birçok saray memurları vardır. Zira tanrıların Hatti ülkesine karşı lûtufkâr davranmaları için, onlara yapılan arz ve takdimelerin kusursuz olması lâzımdı. Kıralın şahsî hareketinin tanrıların lûtuf veya garezini çekmelerinde âmil olduğuna inanılıyordu. Meselâ Suppiluliuma Mısır devleti ile aktettiği Kuruştama muahedesini bozduğu için, tanrıların Hatti ülkesine veba salgını verdiklerine inanılıyordu (Bak. s. 106).

Diğer taraftan, Hitit kıralları baş kumandan sıfatı ile Hitit ordusunun başında her sene sefere çıkmak zorunda idiler. Bunda devletin siyasî emniyetinin tesiri olduğu gibi, bu seferlerin memlekete sağladığı iktisadî menfaatlerin de rolü vardı. Zira bu harb seferleri ile devlet hazinesine muazzam ganaim girmiş oluyordu.

Hitit kıralları aynı zamanda baş yargıç olduklarından, hâkimlerin halledemedikleri mühim veya halli zor davaları bizzat rüiyet ederlerdi. Kıralın riyaset ettiği bu yüksek mahkeme,

[2] A. Moortgat, ZA XIV s. 158.

yeminlerini bozan vasallerin durumu, asiller arasındaki davalar, vasal beylikler arasındaki anlaşmazlıklar ve ölüm cezaları hakkında hüküm verirdi.

Görülüyor ki, Hitit kıralları Mezopotamya ve Mısır kırallarından farklı bir durumda idiler. Fakat Hitit kıralları da onlar gibi tantanalı bir çok unvanlar taşıyorlardı. Bir dafa bütün kıral-lar Eski Hitit devletinin kurucusu Labarna'nın adını, Roma kıral-larının Sezar unvanı gibi, bir meşruiyet unvanı olarak alıyorlardı. Bundan başka "Büyük Kıral, Hatti ülkesinin kıralı, falan tanrının gözdesi, kahraman" gibi uzun unvanlar taşıyorlardı. Annallerinde kendilerinden "Güneşim" diye bahsediyorlardı[3].

Kıraliçeler

Sarayda Büyük Kıral'dan sonra en nüfuzlu şahsiyet kıralın annesi idi. Metinlerde ana kıraliçelere "Tavannana„ denilmektedir. Bu ismin de ilk kıral Labarna'nın zevcesinin adı olduğu zannedilmektedir. Tavannana'lar unvan ve mevkilerini oğulları zamanında da muhafaza ediyorlardı. Yaşayan kıralın zevcesine ise "Şakuvaşşar" deniliyor ve bu kıraliçeler ancak "Tavannana" öldükten sonra bu unvanı alabiliyorlardı[4].

Hitit kıraliçeleri eski Şark devletlerindeki durumun aksine olarak, protokolda mühim bir mevki işgal etmekte idiler. Gerçekten daha Eski Devlet zamanında, I. Hattusilis'in zevcesi kıraliçe Haştayar'ın saray entrikalarına karıştığını ve veliahtlıktan azledilen oğlu Huzziya'nın haklarını korumak için çalıştığını görüyoruz. Kadına sosyal hayatta verilen bu önem Yeni Devlet zammanında gittikçe artarak kıraliçelerin saraydaki resmi kabullerde, mabedlerdeki âyinlerde kıralla beraber yer aldıkları görülmektedir. Hatta devletin resmî evrakı, muahedeleri üzerine kıralla beraber kıraliçe de mührünü basmakta idi. Hitit kırallarından bir çoğunun bu tarzda kıraliçeleriyle beraber aynı mühür üzerine isimlerini yazdırdıkları mühürleri bulunmuştur[5]. Bilhassa III. Hattusilis'in kıraliçesi Puda-Hepa'nın komşu Büyük Kırallarla müstakilen muhaberesini gösteren mektuplar bulunmuştur. Hatta Mısırla aktedilen meşhur 1278 muahedesinin üzerine bu kıraliçenin de mührü basılmıştır.

[3] Evvelce bu tabirin Mısırdan iktibas edildiği zannedilmekte idi, fakat yeni bulunan metinler bu unvanın Eski Devlet zamanında da kullanıldığını göstermiştir, Bak. H. Otten, JCS V, 4 (1951) s. 129.

[4] A. Götze, Kleinasien, s. 87.

[5] F. Kınal, Belleten XX, 79 (1956) s. 364.

Hitit kıral ailesinin veraset kanunlarına göre, ilk meşru kıraliçenin en büyük oğlu veliahd seçilmek hakkına sahipti. Hitit prensleri de annelerinin mevkiine göre sosyal hayatta bir vazife alıyorlardı. Prensler hususî bir eğitim ile yetiştirilmeğe çalışılırdı. Vücutça sağlam olmayan prensler rahipliğe verilirdi. Yeni zaptedilen vilayetlerin idaresi prenslere verilir, bu suretle hem prensler idare merkezinden uzaklaştırılmış, hem de vilayetlerin idaresi emin ellere terkedilmiş olurdu. Meselâ Suppiluliuma oğullarından Telipinu'yu Halebe, Biyassili'yi Kargamişe kıral tayin ettiği gibi, III. Hattusilis oğlu Inara'yı Dattaşa şehrine kıral tayin etmişti. Bizzat III. Hattusilis de biraderi Muvatalli tarafından Nerik şehrine gönderilmişti.

Saray teşkilatı

Hitit devletinde geniş bir saray teşkilatı vardı. Zira devletin reisi Büyük Kıral olduğu için, onun ikamet ettiği saray da bir nevi hükümet dairesi vaziyetinde idi. Daha Kültepe çağı vesikalarında saraylardan ve prenslerden bahsedildiğini görmüştük. Binaenaheyh eski Anadolu'da daha Hititler gelmeden evvel bir saray hayatı malûmdu. Daha sonra Kuşşara kıral larının da bu ananeye uyduklarını görüyoruz, zira Kültepe kazılarında üzerinde "Anitta'nın sarayı" yazılı bir kamanın bulunduğu saray meydana çıkarılmıştır.

Eski Hitit devleti zamanına ait olan I. Hattusilis vasiyetnamesinde de bu tarz bir saray hayatına ve hatta entrikalarına işaret edilmektedir. Yine Eski Devlet kıral larından Telipinu'nun büyük saray memurlarından bahsetmesi, bu devirde de geniş bir saray memurları teşkilatının mevcudiyetini gösterir. Tamamen sarayın emrinde bulunan bu saray memurları (LU_2 E. GAL) içinde kâtipler (LU_2 DUB SAR), elçiler (LU_2 TEMU), Meşedi'ler, aşcılar, sofracılar, şaraptarlar ve münadiler vardı[6].

Bunlardan devletin en mühim mevkilerinden biri olan baş kâtip ile onun maiyyetinde çalışan bir çok kâtip devletin bütün resmî evrakını tedvirle mükelleftiler. Hitit sarayında o devrin konuşulan muhtelif dillerine âşina kâtipler vardı. Kıralın fermanlarını, devlet muahedelerini ve kanunları bunlar kaleme alıyor-

[6] Sedat Alp, Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell (Leipzig 1940).

lardı. Devlet arşivini bunlar tanzim ederler, kırılan veya bozulan tabletleri yeniden kopye ederlerdi. Kâtiplik çok dafa babadan oğula intikal ediyordu[7].

Elçiler gittikleri memleketlerde daimi olarak oturmazlar, bilâkis kırala ait mesajları, hediyeleri götürüp getirirlerdi. Meşedi denilen saray memurlarının kıral ve kıraliçeye sarayda ve mabedlerde refakat ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan başka metinlerde (LÚ². MEŠ ABU. BI. TUM—) saray ağası gibi vazifeleri pek anlaşılmıyan daha bir çok memurlar vardı.

İdari teşkilât

Hitit devletinin bünyesi feodal bir sisteme dayanıyordu, başka bir tabirle, Hitit devleti bir takım küçük feodal krallıklar konfedarasyonundan teşekkül ediyordu. Bu derebeyliklerden başlıcaları Doğu Anadoluda bugünkü Erzurum ve Erzincan arasında bulunan Hayaşa krallığı ile, daima onunla birlikte zikredilen Azzi ve Fırat nehrinin Malatya civarında yaptığı dirseğin içinde bulunduğu tahmin edilen Alşe krallığı ve Güney-batı Anadoluda tahminen bugünkü Antalya ve civarına tekabül eden Arzava memleketleri, Çukurova'da kâin olan Kizzuvatna krallığı, bir de Kastamoni havalisindeki Pala memleketi idi. Bunlardan Arzava memleketleri ile bir dar mânada Arzava krallığı, bir de geniş mânadaki Arzava memleketleri içinde Hapalla, Şeha nehri memleketi, Mira-Kuvalya, Zippaşla ve Hariyati ve Viluşa krallıkları bulunuyordu[8]. Daha I. Labarna zamanında zaptedilen Viluşa beyliği ise, herzaman Hitit devletine sadık kalmıştır. Kuzey Suriyedeki başlıca şehir krallıkları ise Halep, Kargamış, Katna, Ugarit şehirleri ile Nuhasse memleketleri ve Amurru, Mitanni krallıkları idi. Hitit Büyük Kırallarının vasalleri olan bu derebeyliklerin gerek hukukî durumlarında, gerekse hudut taksimatında zaman zaman değişiklikler oluyordu. Meselâ bunlardan Kizzuvatna krallığı Suppiluliuma zamanından itibaren bu yarı muhtariyetini de kaybetmiş ve tamamen Hitit krallığının hâkimiyet sahasına dahil edilmişti[9]. Zippaşla ve Hariyati beyliği ise, IV. Tuthalya zamanında hudutlarını Hitit devleti aleyhine genişletmişti.

[7] E. Laroche, ArOr XVII (1949) s. 10.

[8] F. Kınal, Arzava memleketlerinin mevkii ve tarihi (Ankara 1953) s. 10

[9] Rudof Meyer, MİO I, 1 (1953) s. 108.

Bu feodal kıralhklar veya derebeyler Hitit Büyük Kıralı tarafından mağlup edildikten sonra Hitit devletine karşı mükellefiyetlerini bildiren bir muahede aktediliyor ve bu muahedenin şartları her iki taraf tanrılarının şehadeti altında garanti ediliyordu. Yeminini bozan bir derebeyi üzerine bütün tanrıların lâneti ve gazabı çekiliyordu. Bu tarz muahedelerden bilhassa II. Mursilis'in Arzava beyliklerinden her biri ile ayrı ayrı aktettiği muahedeler ele geçmiştir. Bunlar karşılaştırılınca, esas gaye müşterek olmakla beraber, hususî şartların biribirine uymadığı görülür. Gerçekten bunlardan bazısına senede bir dafa Hattuşaş'ı ziyaret şart koşulduğu halde, bir diğerine muahede tabletini senede üç dafa okuması tavsiye ediliyordu. Aynı suretle her memleketin vereceği asker, at ve harb arabası miktarı o memleketin zenginliğine göre değişiyordu.

Vilâyetler

Hitit devlet teşkilâtında görülen bu feodal sistem, memleketin dahilî idaresinde de kendini gösterir. Gerçekten de Hitit devletinin doğrudan doğruya kendisine ait toprakları da bir takım idarî bölgelere ayırmış olduğunu görüyoruz. Bilhassa Yeni Devlet zamanında Anadolu topraklarının, tıpkı Mısırda olduğu gibi, Yukarı Memleket ve Aşağı Memleket diye iki büyük kısma ayrılmıştı. Bunlardan Yukarı Memleket (KUR. URU. UGU. Tİ) ile Kızılırmak nehrinin kaynak bölgesi, yani bugünkü Sivas ve çevresi, Aşağı Memleket (KUR. URU. SAP. Lİ. Tİ) ile de Kızılırmak kavsinin güneyinde kalan bölgedeki memleketler kastediliyordu. Bunlardan Yukarı Memleketin idaresi Kıral Muvatalli zamanında prens olan III. Hattusilis'e verilmişti. Hakpiş, Nerik ve Zippalanda şehirleri bu ayalete dahildiler. Böylece birkaç şehrin bir ayalet teşkil ederek bir prensin idaresine verildiği anlaşılmaktadır.

Kendisine bir ayaletin idaresi verilen prens, burada hem hudut muhafızlığı (BEL madgalti) olarak askerlik hizmetini ifa ediyordu, hem de vilayeti dahilindeki vergi işlerini tedvir ediyordu. Ayrıca da ihtiyarlar heyeti ve şehir komiseri ile birlikte vatandaşlar arasında husule gelen davalara bakıyordu. Şuhalde nasıl Hitit Büyük Kıralı aynı zamanda baş komutan, baş yargıç ve baş rahiplik vazifelerini ifa ediyorsa, Hitit valileri de devletin o bölgedeki askerî ve mülki mümessili sıfatıyle hem askerî, hem de mülki işlere bakıyor ve resmî âyinlere başkanlık

ediyordu. Abarakku denilen bu valiler "Mühür evleri" denilen resmî binalarda ikamet ediyorlardı. Daha Eski Devlet zamanından beri memleketin bir çok yerlerinde bu tarz mühür evleri vardı. Mahiyetleri pek iyi anlaşılamıyan bu resmî binaların bir nevi depo olduğu zannedilmektedir, çünki kıral III. Hattusilis tarafından komşu bir Büyük Kırala gönderilen bir mektupta (KBo I, 14), Kizzuvatna'daki mühür evinde demir silâhların henüz hazır olmadığı, şimdilik ancak demirden birkaç kama gönderildiği bildirilmektedir [10]. Bir de Holaya nehri memleketinde böyle bir mühür evi vardı.

Hitit idare sistemi vatandaşa üç çeşit mükellefiyet yükliyordu. Bunlardan birincisi askerlik hizmeti idi. Eli silah tutan her erkek bu görevini her sene icra etmeğe mecburdu. Diğer iki mükellefiyet de timar (Šahhan) ve angarya (Luzzi) hizmetleri idi. Bunlardan timar, bilindiği gibi, muayyen bir arazinin bir şahsa bağışlanması karşılığında devlete, yani kırala asker temini demekti. Hitit devletinde Büyük ve Küçük olmak üzere iki çeşit timar arazisi vardı. Doğrudan doğruya Hitit kıralının mülkiyetinde bulunan topraklar bir takım büyük çiftliklere bölünmüştü [11]. Kıral bu araziyi prenslere, beylere veya yüksek saray memurlarına işletilmek üzere bağışlardı ki, bunlar büyük timar sahipleri idiler. Bir de çiftçi (LU_2. ^{GIŠ}KU) lere veya muhacirlere (NAM. RA) verilen küçük timar arazisi vardı. Her iki timar sahipleri de kıralın bu lûtfuna karşı bir timar mükellefiyeti (Šahhan) ile mukabele ediyorlardı. Bu mükellefiyet kıralın ordusuna asker ve harb arabası temininden ibaretti. Ancak her mükellef emrindeki bütün askerlerin yiyecek ve içeceğini ve her türlü levazımını temine mecburdu. Bu arazi bağışlarının bazan kadınlara da yapılması şayanı dikkattir. [12] Bu çeşit arazi bağış vesikalarında, verilen malikâne dahilinde kaç ev, kaç aile bulunduğu, her bir ailenin kaçar nüfuslu oldukları, bahçeler, bağlar ve tarlalar ölçüleriyle ayrı ayrı sayılmaktadır. Bu çiftlik veya malikâne sahipleri öldükleri zaman, arazi veresesine kalmaz, tekrar devletin malı olur-

[10] A. Götze, Kizzuwatna (New Haven 1940) s. 27. Holaya nehri memleketindeki mühür evi için bak. A. Götze, MVAeG 34, s. 56.

[11] Sedat Alp, IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1953) s. 38 - 45.

[12] KBo V, 7.

du, tâbiri diğerle, Şahhan denilen timar mülkü "intifa hakkı" ile veriliyordu. O zaman Büyük Kıral, ölen timar sahibinin meşru ve evvelce tayin edilmiş varisini garanti hakkına uygun olarak, onun yerine tayin ederdi.

Büyük timar arazisinin çok defa mabedlere veya baş rahiplere de verildiğini görüyoruz. Bu suretle klasik çağlarda Heliopolis, Commagene v. s. gibi mukaddes şehirlerin Hititler zamanından kalma bir geleneğin devamı oldukları anlaşılmaktadır. Bu mukaddes şehirler devlet içinde devlet gibi idiler. Bu mukaddes şehirlerin baş rahipleri, şehrin baş tanrısı adına geniş malikânelere sahiptiler.

Üçüncü mükellefiyeti teşkil eden Luzzi = angarya hizmetine gelince bu, şehir surlarının inşası, mabedlerin inşa ve tamiri, yol ve köprülerin onarımı gibi umumî menfaate tealluk eden hizmetlerdi ki, umumiyetle angarya olarak tercümesi yanlış olmaz. Her Hitit vatandaşı Luzzi yapmağa mecburdu, yalnız Arinnanda, Nerik ve Zippalanda gibi mukaddes şehirler halkı kanunun 50. maddesi ile bu hizmetten muaf tutulmuşlardı. Asillerin de Luzzi ile mükellef olup olmadıklarına dair bir kayda raslanmamıştır, fakat kanun kitabının 52. maddesinde "prenslerin esirleri silâh hizmeti karşılığında tarla sahibi olanlar angarya ile mükellef-tirler" denilmektedir. Luzzi muafiyetini gösteren ve berat diyebileceğimiz vesikaları Kassit'lerin Kudurru'ları ile mukayese etmek istiyenler vardır. Bazı cenkçilerin de Luzzi'den muaf olduklarını görüyoruz. Meselâ, Şala ve Manda çenkçileri ile Zalpa, Tamalkiya ve Hatra şehri cenkçileri, okçular, araba sürücüleri ve istihkâmcılar bu mükellefiyetten muaf tutuluyorlardı (§ 54).

Askeri teşkilât

Eski yakın şark memleketlerinde olduğu gibi, Hititlerde de daimî bir ordu yoktu, çünki zaten eli silah tutan her erkek her sene baharda sefere çıkmak zorunda idi. Başta Büyük Kıral olmak üzere, vilayetlerdeki Hitit prenslerinin ve vasal kıralların da katıldığı bu seferlere çıkılırdı. Ordu muayyen yerlerde mola verir ve bu konak yerlerinde diğer vilayetlerden gelen takviye kıtaları ile birleşilirdi. Meselâ II. Mursilis Arzava seferine giderken Kargamis kıralı olan kardeşi Şarri-Kusuh'un gönderdiği kuvvetlerle Aşağı Memlekette bulunan ve yeri henüz tesbit edilemiyen Sallapa şehrinde birleşmişti. Yine aynı seferde Mira kıralı Mashuiluva'nın ordularıyle de Aura şehrinde birleşmişti.

Hitit ordularının levazım ve malzemesi uzun araba denilen dört tekerlekli ve öküz koşulu arabalarla nakledilmekte idi.

Hitit orduları, harb arabaları ve piyade kolları olmak üzere başlıca iki sınıf askerden mürekkepti. Süvari sınıfı henüz teşekkül etmemişti. Süvariliğin orduda tatbiki için daha Asur imparatorluk devrine kadar beklemek gerekecekti. Bununla beraber Büyük Hitit devleti kırallarının bazı ahvalde ata bindiklerini gösteren bazı kayıtlar vardır[13]. Hititler askerlikte attan yalnız harb arabalarını çekmek için faydalanıyorlardı. Gerçi daha Kültepe devrinde ve onu takibeden Eski Hitit devleti zamanında Anadolu'da at koşulu harb arabaları kullanılıyordu, nitekim Kuşşara kralı Anitta, kendisinin mağlup ettiği Puruşhanda kralının 40 harb arabasından bahsetmektedir. Aynı suretle Babil fatihi I. Mursilis de Urşu şehrinin muhasarasını anlatan vesikalarda harb arabalarından bahsetmektedir. Esasen vesikaların verdiği bu bilgileri destekleyen arkeolojik vesikalar da Kültepe kazılarında bulunmuştur. Fakat bu devirlerdeki arabalar, Sumer harb arabaları gibi, dört tekerlekli ağır arabalardı, zira tekerlekleri kağnı tekerleği tarzında yekpare olarak inşa ediliyordu.

Yeni Devlet zamanında kullanılan harb arabaları ise, Önasya'da M. ö. XV. asırda vukubulan büyük âri kavimler göçünden sonra ortaya çıkan çift at koşulu hafif harb arabalarıdır. Gerçekten de Anadolu'da at bu devirden evvel mevcut olmakla beraber, at koşulu harb arabasının Önasya memleketlerinde yayılışı âri kavimler göçünden sonradır. Bu kavimlerden biri olan Mitanni'ler bu yeni harb silâhı sayesinde Münbit Hilâl bölgesinde XV. asırda büyük bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Bu harb arabaları en hafif ağaçtan imal edildiği ve çift at da koşulduğu için çok sür'atli ve kolay sevkedilebiliyordu.

Büyük Devlet zamanında kullanılan harb arabalarını yalnız Mısırın Kadeş muharebesini tasvir eden kabartmalarla tanıyoruz. Kargamış kabartmaları üzerindeki harb arabaları Geç Hitit devrine ait olduklarından, daha ziyade Asur sanat tesiri altında kalmıştır. Bununla beraber bu iki devre ait tasvirler mukayese edildiğinde her iki devirde de Hitit harb arabalarının iki tekerlekli ve her tekerleğin altı ispitli olduğu görülür. Yalnız Kadeş

[13] F. Kınal, Belleten 66 (1953) s. 179-192.

savaşlarındaki arabalarda biri sürücü, ikisi cenkçi olarak üç asker görüldüğü halde (Resim 11), Kargamış tasvirlerindeki harb arabalarına iki asker binmektedir. Harb arabaları cenkçilerinin münhasıran asillerden olması muhtemeldir. Bu askerlerin silâhları ok ve yaydan ibaretti.

Büyük Devlet zamanında at koşulu harb arabası yeni bir silâh olduğundan, Hititler ata ve dolayısıyle at yetiştirmeğe büyük bir ehemmiyet veriyorlardı. Bu maksat için Mitanni memleketinden at mutahassısları getirttiklerini ve onların tavsiyelerini tabletlere yazdırarak ahfada intikalini sağladıklarını görüyoruz. Gerçekten de Boğazköy devlet arşivi arasında Kikkuli isminde Mitanni'li bir at mutahassısı tarafından yazılmış bir eser ele geçmiştir.[14] Hippoloji tarihinin bu en eski eserinde Sanskrit dilinde bazı teknik terimler vardır. Bu eserde verilen bilgiler modern İngiliz at terbiyesi metodlarına da uygun düşmektedir.

Hitit ordusunun piyade sınıfına gelince, bunlar Sumerlerde olduğu gibi falanks'lar halinde olmayıp, dağınık nizamda veya uzun kol halinde mızrak ve kalkanlarla savaşıyorlardı. Hitit piyadesinin muayyen bir üniforması olup olmadığı meselesi açık kalmaktadır. Gerçi Kargamış kabartmaları üzerindeki piyade askerlerin hepsi aynı şekilde giyinmiştir. Bu kıyafet kısa bir eteklik ile kısa kollu bir mintandan ibarettir, başlarında da Fryg askerleri gibi tüylü miğferler vardır, fakat Kadeş savaşını tasvir eden Mısır kabartmalarında Hitit askerleri uzun birer entari giymiş olarak gösterilmektedir.

Hitit ordusunun başlıca silâhları mızrak ve kalkan ile ok ve yay, (^{GIS}BAN), iki ağızlı balta, topuz (^{GIS}hattala), bir de bellerinde taşıdıkları kısa bir kamadan ibaretti. Bu Hitit silâhlarını, kabartmalar üzerindeki tasvirlerden tanıdığımız gibi, kazılarda da Hitit silâhları bulunmuştur. Bu silahlar umumiyetle bronzdan imal ediliyordu. Bununla beraber, Anadolu'da M. ö. XIII. asırda demir istihsaline erişilmiş olduğunu görüyoruz. III. Hattusilis, Asur kıralı Salmanassr'a, Kizzuvatma'daki mühür evinde imal edilen bir demir kama hediye gönderdiğini, istihsal mevsimi başladıktan sonra da istediği demir silâhlardan göndereceğini yazmaktadır.[14a]

[14] Potratz, Das Pferd in der Frühzeit (Rostock 1938).

[14a] A. Götze, Kizzuvatna, s. 29.

Yeni Hitit devleti zamanındaki asker ve silâhlar hakkında bize en iyi örneği Hattuşaş şehrinin "Kıral kapısı"ndaki kabartma gösterir. Bu figürün başında kulakları örten, tepesi sivri bir miğfer vardır, elinde bir balta, belinde de kısa bir kama taşımaktadır. Bu miğfer ve silâhlar Kargamış reliefleri üzerindeki askerlerinkinden çok farklıdır.

Hitit ordularının mevcuduna gelince, bir Amarna mektubunda (EA 170) Hitit kumandanı Lupakku idaresinde 96.000 kişilik bir kuvvetin güneye doğru ilerlediği haber verilmektedir. Halbuki çok daha mühim bir meydan muharebesi olan Kadeş savaşlarındaki Hitit kuvvetleri Mısır kaynaklarında 30.000 piyade ve 3.500 harb arabası olarak gösterilmektedir. Büyük Kıral Muvatalli Kadeş muharebesi için Anadoludaki vasal krallıklardan kuvvetler getirtiği göz önüne alınırsa, Amarna mektubundaki rakamın hatalı olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Hitit ordusunda deniz kuvvetlerinin mevcudiyetine dair bir kayıt yoktur. Halbuki Alaşya (Kıbrıs) adasının Hitit kıral-larına ait olduğunu gösteren kati deliller vardır. Mesalâ III. Hattusilis yeğenini Alaşya'ya sürmüştü. Alaşya kıralı Mısır firavununa Hititçe yazdığı mektubun cevabının da Nassili (Hititçe) dili ile yazılmasını istiyordu. Bundan başka IV. Tuthalya zamanında Zippaşla ve Hariyati kıralı Madduvattas Kıbrıs'tan gelen vergileri müsadere etmeğe kalkmıştı.

Hitit askerî rütbeleri hakkında maalesef tam bir tetkik henüz yapılmamıştır. Fakat "Bel madgaltu" denilen kale muhafızlarının kendi mıntakaları dahilindeki her türlü askerî işleri kontrolları altında bulunduran askerî valiler oldukları anlaşılmaktadır. Bundan başka, vesikalarda UGULA LİM (Binbaşı), LU DUGUD (Yüzbaşı), LU PA 10 (Onbaşı), LU SİG (Subay) gibi askerî rütbeleri gösteren terimler görülmektedir. Bütün bu subaylar memleketin bir çok yerlerinde mevcut olan kalelerde oturan kale muhafızlarının emri altında idiler. Büyük Kırallar bu kale muhafızlarına fermanlarla emirlerini bildirirlerdi[15].

Yeni Hitit devleti kırallarının bu askerî seferler yanında bazan yalnız diplomasi yolu ile de siyasî meseleleri halletmeğe

[15] Sedat Alp, Belleten XI, 43 (1947) s. 383-402.

çalıştıkları görülür. Bu usulün başında Hititli prenseslerin komşu büyük kırallarla veya vasal beylerle evlendirilmek suretiyle barışın devamı garanti edilmesi geliyordu. Ancak Suppiluliuma'dan itibaren tatbik edilen bu diplomatik izdivaçlardan birçok misal verilebilir. Meselâ Suppiluliuma'nın kız kardeşi Hayaşa prensi Hukkana ile, kızı prenses Muvattis'in Mira beyi Maşhuiluva ile, bir diğer kızının da Mitanni kıralı Mattivaza ile evlendirildiklerini bildiğimiz gibi, bizzat kendisinin de Babilli bir prensesi zevce olarak aldığı mevsuktur. Bu hususta daha bir çok misal gösterilebilir.

Hititler, şehirleri uzun muhasaralardan sonra zaptetmek usulünü de biliyorlardı. Daha Eski Devlet zamanında Urşu şehrinin muhasarası bir menkibe halinde anlatılmakta idi. Suppiluliuma da Kargamiş şehrini 8 günlük bir muhasaradan sonra ele geçirmişti. Muhasarada surları yıkmak için kuleler ve Hurri tarzında bir nevi koçlar kullanıldığını görüyoruz.[16]

Hitit kıralları, "kuirvanaş" memleketler dedikleri vasal beyliklerden lüzum gördüklerine askerî garnizonlar koymak suretiyle onları daimî göz altında bulunduruyorlardı. Bazan da vasal bir kırala Hitit ordusundan müteşekkil bir muhafız kıtası veriyordu. Bu muhafız kıtası kumandanın vazifesi, burada olup biten her şeyi Büyük Kırala haber vermekti.

b) HİTİT HUKUKU

Tarihte hak ve hukuk fikri medenî camiaların kurulmasıyle başlar. Gerçekten de daha Kalkolitik devirlerde mülkiyetin ifadesi demek olan mühürlerin bulunması, ilk beşerî toplum hayatı ile birlikte mülkiyet hakkının da ortaya çıktığını gösterir, zira hak mefhumunu doğuran mülkiyettir. Bir cemiyeti muayyen umdelere bağlamak demek, kuvvetlilerin âcizleri istismar etmesine mâni olmak demektir. İşte bunun için haklar kanunlaştırılmış ve hukuk meydana gelmiştir. Hukuk muayyen bir beşerî camianın muayyen bir devirde içtimaî hayatını tanzim eden kanunların heyeti mecmuasıdır.

Hitit cemiyeti gibi, bünyesinde sınıf farkı bulunan bir cemiyette hak ve adalet mefhumlarının çok sağlam kanunî esaslara

[16] H. G. Güterbock, ZA 44 s. 117-119.

bağlanmış olması zaruri idi.. Hititler çok erkenden bu düsturu anlamış bir kavimdiler.

Eski devirlerde yaşayan kavimlerin hukuk anlayışı din mefhumunun içindedir. Gerçekten en ağır siyasî suçlardan en ufak kabahata kadar hepsi tanrı yeminine bağlıdır. Hitit hukuku da bu zaviyeden mutalâa edilmelidir. Eski Mezopotamya ve Mısır kavimleri gibi Hititler de adalet mefhumunu güneşle sembolleştirmişlerdir. Sumer'lerde Babbar, Akkad'larda Şamaş, Mısır'lılarda Aton-Re nasıl hem güneş tanrısı, hem de adaletin koruyucu tanrısı ise, Hititlerde de güneş tanriçesi Arinna aynı zamanda hak ve adaletin koruyucusu idi.[17]

Hattuşaş devlet arşivi vesikaları arasında Hitit hukukunu tesbite yarayan muhtelif vesikalar bulunmuştur. Bunların başında kanunların geldiğine şüphe yoktur. Fakat kanunların dışında arazi bağış vesikaları, mahkeme zabıtları ve alış veriş senedleri gibi vesikaların da zikredilmesi lâzımdır. Bunlardan sonuncu vesikalar ele geçmemiş olmakla beraber, bu gibi senedlerin tahta tabletler üzerine yazıldığını gösteren kayıtlar vardır. Böylece tahta tablet halindeki senedlerin zamanımıza kadar korunamadığı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Mahkeme zabıtları ise, daha ziyade mahkemelerin usulü hakkında bize bilgi vermektedir.

Hitit kanunlarına gelince, bu kanunlar hür veya köle her ferde mülkiyet hakkı tanımakta ve bu hakkı devletin garantisi altında bulundurmaktadır. Hitit cemiyeti gibi, muhtelif halk tabakaları mevcut bir cemiyette sınıflar arasında hayat seviyesinin de farklar göstereceği aşikârdı. Bundan dolayıdır ki, Hitit kanunları geniş halk tabakalarının geçimini sağlayan hayvancılık ve ziraati koruyan maddeleri de ihtiva etmektedir. Öyle ki bir elma ağacına zarar vermenin cezası 1 şekel gümüş olduğu halde (§ 101), bir kimsenin kafasını yarmak veya burnunu kırmanın nakdi cezası sadece 3 şekel gümüş idi (§ 9). Yine aynı sebeplerle hayvan fiyatlarına ve icarına narh konmuştu.

Hitit edebî âbidelerinden biri olan kanunların Sumer, Babil, eski Asur ve Tevrat kanunlarıyle paralel olan maddeleri vardır,[18] bundan dolayı Hitit kanun kitabının daha Eski Devlet zamanında

[17] A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, s. 128.

[18] Walter Otto, Kulturgeschichte des Altertums (München 1925) s. 38.

tetvin edildiği zannedilmektedir, çünki bazı maddelerde "Eskiden ceza şu kadar mine idi, şimdi bukadar" (§ 7) şeklinde kayıtlar vardır. Fakat Hitit cemiyetinde câri olan örf ve âdet hukukunun ilk dafa hangi kıral zamanında yazılmış olduğu hususunda fikirler muhteliftir. Eski Devlet kıral larından Telipinu, fermanında kıral ailesinin veraset hukukunu tesbit ettiği için, diğer kanunların da ilk dafa bu kıral zamanında yazılmış olduğu zannedilmişti, fakat "Eğer bir adam" kanunlarının Kolophon'unda "Haşmetmaab'ın babası" denildiği gibi, § 55 de "Kıralın babası" şeklinde bir kayıt vardır [19]. Telipinu'nun babası kıral olmadığı için, bu tekliften vaz geçilmiştir. Daha sonra Telipinu'nun karanlık çağ'da hüküm süren halefi Alluvamna'nın bu tarzda "Haşmetmeab'ın babası" diyebileceği düşünülerek Hitit kanunlarını yazdıran kıralın Alluvamna olacağı ileri sürüldü [20]. Aynı suretle kanunların Yeni Devlet zamanında Suppiluliuma veya oğlu II. Mursilis tarafından yeni bir redaksiyonu yapıldığı da tahmin edilmektedir [21]. Son olarak da kâtip adlarına dayanarak kanunların IV. Tuthalya veya oğlu III. Arnuvanda zamanında yazılmış olması teklif edildi [22]. Görülüyor ki, kanunların ilk defa hangi kıral tarafından yazdırıldığı ve bilahara hangi kıral lar zamanında yeniden ilâvelerle istinsah edildiği meçhul kalmaktadır. Muhakkak olan şudur ki, Hitit kıralları ihtiyaç hasıl oldukça bazı ilâveler yaparak Eski Devlet zamanından beri mevcut olan kanunları bir kaç defa yeniden yazdırmışlardır. Çünki ele geçen tabletler üç muhtelif nüshaya aittir. [23]

Hitit kanunları başlıca iki büyük seri teşkil etmekte idi. Bu kanunlara ilk maddelerinin ilk kelimesine izafeten "Eğer bir adam" ve "Eğer bağlar" isimleri verilmiştir. Her iki seri de yüzer maddeyi ihtiva etmekte ve biribirini tamamlamaktadır. Fakat ele geçen bu iki büyük tablet, Hitit kanunlarının tamamı

[19] A. Götze, Kulturgeschichte s. 103 te Eski Devlet kıral larının Güneş haşmetmeab sanını taşımadıkları zannına dayanarak bu faraziyeyi ileri sürmüştü. Fakat Boğazköy'de yeni bulunan tabletlerle Eski Devlet kıral larının da bu sanı taşıdıkları anlaşılmıştır. Bak. H. Otten, JCS V4 (1951) s. 129.

[20] Sedat Alp, DTCFD V, 5 (1947) S. 469.

[21] B. Hrozny, Code hittite, Avant-propos.

[22] E. Laroche, ArOr 17-2 (1950) P. 11.

[23] A. Götze, Kulturgeschichte, s. 103.

değildir. Hitit kanunlarının, Hammurabi kanunu gibi bir kitabe üzerine değil, tabletler üzerine yazılmış olması, bu kanunlara bir "Kanun kitabı" mahiyeti vermekte ise de, yine de bilginler tarafından bir mecelle olarak kabul edilmektedir.

Hitit kanunları da bütün eski Şark çivi yazılı hukukunda olduğu gibi, muayyen farazi vakalar nazarı itibare alınarak cezalar tayin edilmiştir, yani kalıp halindedir, fakat üzerlerinde zamanla işlenerek tekâmülüne gayret edilmiştir.

Hitit kanunları modern hukuk ilminde olduğu gibi, veraset, ticaret hukuku, medenî hukuk, ceza hukuku gibi bölümlere ayrılmış değildir. Ele geçen tabletlerde veraset, adoption (evlatlık alma) ve borç hukuku mevcut değildir. Bunlar daha ziyade modern tetkiklerle "rekonstrüir" edilmektedir.[24] Buna karşı mülkiyet hukukunu ve bilhassa aile hukukunu ihtiva eden maddelerin bir çoğu ele geçmiştir.

Aile Hukuku

Hitit kanunlarının matriarkal aile geleneklerini aksettirdiği ileri sürülmüştü[25]. Gerçekten 171. madde, anneye oğlunu aileden tardetme veya yeniden kabul etme hakkını tanıyordu. Aynı suretle Yakın Şarkın bütün çivi yazılı hukukunda kız evladın aileden tardı mevzu bahis olmadığı halde, Hitit kanunu bu hususta bir istisna teşkil etmektedir. Bundan başka 192. madde dul bir kadına kocasından sonra veraset hakkı vermektedir.

Fakat bütün bunlara rağmen, Hitit ailesinin matriarkal olduğu reddedilmiş[26] ve Hitit kanunlarında görülen bu matriarkal temayüllerin III. Binyıl Anadolusundaki yerli matriarkal ailelerden kalma geleneklerin izleri olduğu anlaşılmıştır[27]. Gerçekten Hitit cemiyetinin nüvesini teşkil eden aile, bütün Hind-Avrupalı kavimlerde olduğu gibi, pederşahi idi. Zira Hititlerde evlenme müessesesi bütün patriarkal cemiyetlerde görüldüğü üzere, kadının satın alınması esasına dayanıyordu. Filvaki Roma hukuku da dahil olmak üzere, eski aile hukukunda iki çeşit evlenme görülür.[28] Bunlardan birine göre evlenecek erkek ağırlık

[24] O. R. Gurney, The Hittites (London 1952) s. 89. Rosenkranz, FF s. 311 de Hitit kanunlarının sınıflarını tanzim ederler.

[25] Hrozny, Code hittite, s. 132; Korosec, RLA II, 193.

[26] E. Neufeld, The Hittite Laws (London 1951) S. 121.

[27] F. Kınal, Belleten 79 (1956) s. 366.

[28] Paul Koschaker, ArOr 18-3 (1950) S. 210.

parası olarak hiç bir şey ödemez. Bu tarz evlenmelerde erkeğin kadın üzerinde hiç bir nüfuz ve hâkimiyeti yoktur. Bu evlenmeden doğan çocuklar anneye ve onun ailesine aittirler. Bu tarz evlenmeler daha ziyade matriarkal cemiyetlerde görülür. İkinci bir şekil evlilikte ise erkek kadın için muayyen bir miktar para vererek kadının üzerindeki babasının hakimiyet hakkını satın alır. Bu şekil evlenme müesseseleri bilhassa pederşahî ailelerde âdettir.

Bütün eski Yakın Şark aile hukukunda olduğu gibi, Hititlerde de evlilik müessesesi kadının satın alınması esasına dayanmaktadır[29]. Zira damat kıza "Kuşata" denilen bir ağırlık parası veriyordu. Kıza, baba evinden çıkarken, baba mirasına mukabil kendisine "İvaru" denilen bir çehiz parası veriliyordu (§ 29). Ancak şu noktanın tebarüz ettirilmesi lâzımdır ki, Hititlerde erkeğin kadın üzerindeki mülkiyet hakkı, Romalılarda olduğu gibi hudutsuz, kayıtsız şartsız değildi.

Hitit aile hukukunda ailenin kuruluşundan dağılışına kadar geçirilmesi muhtemel olan bütün safhaların gösterilmesine çalışılmıştır. Buna göre kız ve oğlan tarafları arasında söz kesildikten sonra Kuşata kızın babasına teslim ediliyordu. Fakat eğer talip erkek bu evlenmeden vaz geçerse, verdiği kuşata da yanıyordu (§ 30). Aksi halde, yani kız tarafı sözünden dönerse, kız tarafı Kuşata'yı tazmine mecburdu. Eğer nişanlı bir kız üçüncü bir şahıs tarafından kaçırılırsa, ilk erkeğin vermiş olduğu Kuşata'yı kızı kaçıran ödemeğe mecburdu (§ 28 A). Böylece kanunun kız kaçırmayı suç saymadığı anlaşılmaktadır.

Bu suretle evlenen kız ya babasının evinde oturur veya koca evine giderdi. Yani Hititlerde içgüveylik usulü de câri idi[30] (§ 36). Kocasına ihanet eden kadının cezası ölüm olduğu halde (§ 197), kocanın başka hür kadınlarla veya cariyelerle evlilik dışı münasebetlerine cevaz vardı (§ 194).

Hitit kanunları evlilik müessesinin boşanma ile bozulmasına dair sarih bir madde göstermez, yalnız "Eğer bir adam" kanunlarının 31. maddesinde hür bir adamın bir cariyeden ayrılması

[29] A. Götze, Kulturgeschichte, S. 104. Fakat S. Alp, L. c. S. 473 de bunu reddetmektedir.

[30] Kemal Balkan, DTCFD VI, 3 (1952) S. 147 - 152.

halinde, anneye yalnız bir çocuk verildiği, diğer çocukların ise babaya kaldığı belirtilmektedir. Hür bir kadınla evlenmiş olan bir köle için de durum aynıdır (§ 32). Bir de 29. maddede, evlenmiş, fakat evliliğin fiilî hale gelmediği durumda olan bir kızı, kızın ebeveyni nikâhlısından zorla ayırırlarsa, bu takdirde erkeğin verdiği Kuşata'nın iki mislini ödemeğe mecbur oldukları bildirilmektedir.

Hititlerde izdivaç müessesesinin monogam olduğu hususunda kanunlarda bir serahat yoktur, fakat erkeğin resmî bir mukavele ile evlendiği ilk karısının meşru zevce sayıldığı, bu meyanda erkeğin daha bir çok kadınlar da alabildiği başka vesikalardan anlaşılmaktadır. Meselâ Suppiluliuma'nın üç zevcesi olduğu bulunan mühürlerden anlaşıldığı gibi[31]. Muvatalli'nin de meşru zevcesi yanında bir "esirtu" kadın aldığını biliyoruz. Esasen Hitit aile hukukunda "Levirat" ın kabul edilmesiyle monogami kendiliğinden ortadan kalkmaktadır (§ 193). Levirat, kocası ölen çocuksuz bir kadını kain biraderlerinden birinin veya kain pederinin *nikâhlaması âdetidir. Daha ziyade aile servetinin yabancıya* gitmemesi gibi ekonomik sebeplere dayanan bu gelenek, Babil ve Asur hukukunda olduğu gibi, Tevratta da vardır[32].

Veraset Hukuku

Yukarıda da işaret edildiği üzere, ele geçen Hitit kanunlarında verasetten bahsedilmemektedir. Fakat patriarkal aileye dayanan cemiyetlerde aile reisi olan babanın bütün üstünlük hakları en büyük oğula geçer. Buna dayanarak Hititlerde de aynı geleneğin câri olduğuna hükmetmek yanlış olmaz, nitekim Telipinus fermanında tahtın meşru varisi olarak kıralın en büyük erkek evlâdı gösterilmiştir. Eğer kıralın oğlu yoksa, kızının kocasının kıral olması açıkça tasrih edilmiştir[33]. Bundan başka Hitit kanunlarının ele geçen maddeleri arasında baba mallarının çocuklarına geçmesi hususunda bazı iymalar da vardır. Meselâ,

§ 192 de ölen bir kocanın malları karısı ve çocukları arasında paylaşılmasından bahsedilmektedir. Kocasının evinde ölen bir kadının, baba evinden getirdiği çehizi kocası ve çocukları ara-

[31] H. G. Güterbock, SBo I, S. 5.

[32] E. Cavaignac, Les Hittites (Paris 1950) S. 59 da Hitit kanunları ile Tevrat kanunlarını mukayese eder.

[33] Telipinus fermanı § 28.

sında paylaşılır, fakat eğer kadın baba evinde oturuyorsa, bu takdirde kadının mirası kendi ebeveyni ve çocukları arasında paylaşılırdı (§ 27). Ancak bu payların varisler beynindeki nisbeti hakkında kanunda bir serahat yoktur.

Ceza Hukuku

Ceza hukukunun asıl gayesi, bir cemiyetin ferdleri arasında asayişi temin etmek, yani zorbalığa mani olmaktır. İkinci derecede de işlenen suçların tekrarlanmasını önlemektir.

Hitit ceza kanunu suçları daha ziyade bedeli ile ödeme şeklinde para cezası kesmektedir. Meselâ 57. maddeye göre bir boğa çalan, muhtelif yaşlarda olmak üzere 15 boğa ödemeğe mecburdur. Cezaların evvelce daha ağır olduğu ve sonradan hafifletildiği maddelerde kaydedilmektedir. Nitekim 57. maddeye göre, evvelce bir boğaya bedel, muhtelif yaşlarda 30 boğa verilirken, şimdi 15 boğaya indirilmiştir.

Görülüyor ki, Hitit kanunları umumiyetle daha insanî hükümleri ihtiva etmekle eski Şark hukukundan bir adım daha ileri gitmektedir. Filvaki Hitit kanunlarında eski kavimlerin kanunlarında görülen Talion (Kısasa kısas) prensibi yoktur. Bu itibarla Hitit kanunlarının Hammurabi kanunlarından değil, daha ziyade Sumer kanunlarından mülhem olduğu zannedilmektedir. Bununla beraber Hitit kanunlarında bugünkü cemiyetin anlayışına çok aykırı ceza hükümleri vardır: Baş kesmek (§ 173), tekerleğe bağlamak veya boyunduruğa koşmak (§ 166), kazığa çakmak (§ 121) gibi işkenceli ölüm cezalarına raslanmaktadır[34]. Hitit kanunlarında ölüm cezası ender hallerde verilir. Bunların başında Büyük Kıralın emirlerine karşı koymak gelmektedir. Hayvanlarla seksüel suçlar (§§ 187, 200) ile büyü yapmanın cezası da ölümdür (§ 170). Bununla beraber ölüme mahkûm birini Büyük Kıral daima affedebilirdi.

Hitit ceza kanunun en geri tarafı, bilhassa siyasî suçlulara kollektif ceza sisteminin tatbik edilmiş olmasıdır. Bu husus § 173 te "Kıralın mahkemesiyle alay eden birinin evi harabeye çevrilir" denilmek suretiyle açıklandığı gibi, Eski Devlet kıral-larından Telipinus'un da bu çirkin âdeti kaldırmağa çalıştığını fermanından öğreniyoruz: "Şimdi eğer bir prens suç işlerse, kendi

[34] Sedat Alp, JCS VI, 2 (1952) S. 93 - 98.

başı ile ödesin, fakat evine ve oğluna kötülük yapmayın; Prenslerin adamlarını ve mallarını müsadere etmek doğru değildir!" demekte ve böyle hareket edecekler için ceza tayin etmektedir. Aynı suretle IV. Tuthalia da bir fermanında kollektif cezayı menetmektedir[35]. Siyasî suçlar için sürgün cezası da vardı. Meselâ Urhi-Teşup, amcası tarafından ilkin Nuhaşşe memleketine, sonra Alaşya (Kıbrıs) ya sürgün edilmişti.

Hitit ceza kanunlarının bir diğer geri noktası da kan gütme âdetine cevaz vermesidir. Telipinus fermanında: "Kan meselesi böyledir: Kan sahibi ne söylerse. Eğer o, öldürülsün derse, ölsün. Eğer o, tazmin etsin derse, tazmin etsin. Bundan Kıral sorumlu değildir" denilmektedir. Bunların dışında Hitit ceza kanununları bugün bizim için de aynı derecede ahlâkî kıymet ifade eden âdet ve ananeleri aksettirirler. Bu cümleden olarak hırsızlık etmek (§ 93-97), sokakta bulunan bir eşyayı veya bir hayvanı "ihtiyarlar heyetine" haber vermemek (§ 71), yakın akrabalar arasında evlilik (İnzest) (§ 195) bu kanunlarda suç olarak gösterilmektedir. Fakat üvey ana ile cinsî münasebete yalnız müsaade edilmez, hatta babanın ölümünden sonra bu bir hak olurdu (§ 189). Halbuki üvey baba ile kızı arasındaki münasebet günah sayılmaktadır (195 B). Keza kainvalde ile damad arasındaki münasebet günah olduğu halde, oğlunun ölümünden sonra kayın babanın gelinini alması bir haktır (§ 193). Çünki burada kayın pederin hakkı müdahale etmektedir. Hitit ceza kanunu kardeşler arasında evliliği şiddetle menetmektedir (§ 195 C). Esasen kardeşler arasında izdivacın Hititlerde ölümle cezalandırıldığı Hukkanaş muahedesinde de açıkca bildirilmektedir[36].

Hitit ceza kanunları, modern hukuk ilmine temel olan Roma hukuku ile mukayese edildiğinde, Hitit kanunlarında olduğu gibi, 12 levha kanunlarında da kölelere verilen cezanın hürlere verilenin yarısı kadar olduğu görülür. Bundan başka her iki kanun da kan gütme şeklinde tezahür eden şahsî intikam almağa cevaz vermektedir. Gerçi bu gibi şahsî suçlara (delictum privatum) Hitit ceza kanunları para cezası (diyet) usulünü tatbik ettiği halde, Roma hukukunda kısasa kısas (talio esto) vardı[37] fakat 12 levha

[35] Sedat Alp, Belleten XI, 43 (1947) S. 395.
[36] J. Friedrich, Verträge II, . 29.
[37] A. Schwarz, Roma hukuku dersleri (İstanbul 1945) s. 96.

kanunları da, taraflar aralarında anlaşırlarsa, sakatlanan uzuv yerine kanunla tesbit edilen bir diyet ödemeğe cevaz veriyordu. Gerek Hitit, gerek 12 levha kanunları büyücülüğü ölümle cezalandırmaktadır (CH § 170, Tab. VIII, 1). Anak Hitit ceza kanunları her eşya veya hayvan hırsızlığı hakkında ayrı ayrı maddelerle ceza tayin ettiği halde, 12 levaha kanununları hırsızlığı meşhut ve gayri meşhut olması haline göre, "Çalınan malın 2 veya 4 mislini öder" şeklinde sistemleştirmeğe muvaffak olmuş ve böylece yeni bir tekâmül safhasına erişmiştir.

Amme Hukuku

Yukarıda Hitit medeniyet tarihinin önemini tebarüz ettirmeğe çalışırken, Hititlerin bilhassa manevî kültür sahasında çok tesirinde kaldıkları Mezopotamya medeniyetinden bir çok kültür unsurları iktibas ettiklerini, fakat bu muktebes kültür unsurlarına kendi Hititlilik ruhlarından ve düşüncelerinden ilâveler de yaparak yeni ve kendilerine mahsus bir medeniyet yaratmağa muvaffak olduklarını söylemiştik. İşte bu kültür hareketlerinden biri de amme hukuku sahasında kendini gösterir: Mezopotamya medeniyetlerinde Sumer, Akkad, Babil ve Asur devletleri hukuklarında yalnız hususî hukuku ilgilendiren maddeler vardır. Fakat Hititler bu kanunlara amme hukukunu da ilâve etmesini bilmişlerdir. Meselâ "Eğer bir adam" kanunlarında § 25 de umuma, cemaate ait olduğu anlaşılan bir "Kabı" (belki umumi bulgur havanı) veya tekneyi (belki yalak) pisleten kimseye 3 şekel gümüş nakdi ceza tayin edilmektedir.

Devletler Hukuku

Fakat Hitit amme hukukunun en parlak örneği, amme hukukunun en mühim kolu olan devletler hukukunda tecelli eder. Gerçi Hitit devletler hukuku ele geçen kanun kitabında mevcut değildir, biz bunu ancak muahedelerin tetkik ve tahlilinden istihraç edebiliyoruz. Şu noktayı unutmamak lâzımdır ki, bütün Mezopotamya medeniyetlerindeki devlet muahedeleri ile M. ö. II. Binyıl Hitit muahedeleri mahiyet itibarı ile birbirine hiç benzemez. Bu suretle şimdiye kadar Romalılara atfedilen hukukî dehanın köklerini burada, Anadolu'da aramak lâzımdır. Hitit ve Roma devletler hukuku arasında gaye farkı vardır: Hitit devletler hukukunun siyasî gayesi, Hitit devleti ile Hitit Büyük Kıralının müttefiki olan büyük devletler veya Hitit Büyük Kıralına tâbi vasal devletler arasındaki münasebetleri tan-

zim etmek olduğu halde, Roma'nın 12 levha kanunlarının siyasî gayesi, Patriçi'lerle Pleb'ler arasındaki hukukî eşitliği sağlamaktır.

Gerçekten Hitit devleti, gerek diğer devletlere de siyasî haklar tanıması bakımından, gerekse Hitit Büyük Kıralının icraatının bir meclis tarafından denetlenmesi bakımından tarihin en eski hukuk devletidir. Hitit devletinin diğer Büyük Kıralhklarla veya kendisine tâbi küçük kıralhklarla olan hukukî durumunu Hattuşaş'ta bulunan devlet muahedeleri bize açıklamaktadır. Bu muahedelerin devletler hukuku bakımından tetkiki, Hitit devletinin komşularına karşı üç çeşit hak tanıdığını göstermektedir[38].

a— Hitit konfedarasyonunun müttefiki olan büyük devletler.

b— Hitit konfedarasyonuna tâbi olan küçük kıralhklar.

c— Düşman memleketler.

a) Müttefik devletler Hitit Büyük Kıralı ile müsavi haklara sahip olan Mısır, Babil ve daha sonraları Asur devletleri gibi devletlerdi. Böyle devletlerle paritetik muahedeler yapılırdı, yani karşılıklı şartlar ve tekâlif müsavi durumda olurdu. III. Hattusilis'in Mısır firavunu II. Ramses ile aktettiği muahede (M. ö. 1278) böyle bir muahede idi. Bu tarz müttefik devletler arasındaki protokolu Amarna çağında görmüştük. Bu devletler Hitit kıralı gibi "Büyük Kıral" sanını taşımak, birbirlerine mesaj ve hediye gönderebilmek, birbirlerinin dostları ile dost, düşmanları ile düşman olmak haklarına sahiptiler. Ancak müttefik kırallar birbirlerine "Biraderim" diyebiliyorlardı. Öyle ki, Asur devleti Büyük Kıralhk olmağa başladığı sıralarda III. Hattusilis'e gönderdiği bir mektupta "Biraderim" hitabını kullandığı için, Hitit kıralı cevabında "Biz bir anadan mı doğduk ki bana biraderim diyorsun?" diye Asur kıralına itap etmektedir[39].

b) Hitit Büyük Kıralına tâbi olan devletlere karşı ise, Hitit devletinin daha başka hak ve vazifeleri vardı. Hitit devletler hukukuna göre, bu devletler dahilî işlerinde kısmen muhtar olmakla beraber, dış işlerinde mutlak olarak Hitit Büyük Kıralının emrinde idiler. Kendilerine gelen yabancı devlet elçilerini veya

[38] A. Götze, Kulturgeschichte, S. 90; Korosec, Hethitische Staatsverträge (Leipzig 1931).

[39] E. Forrer, Forschungen 1, 246, KUB XXIII 102

mesajları, hatta Hitit Büyük Kıralı hakkında duydukları herhangi bir sözü bile Hattuşaşa bildirmek zorunda idiler. Hitit kıralı sefere çıktığı zaman, vasal kırallar da mevcut orduları ile iltihak etmeğe mecburdular. Buna karşı Hitit Büyük Kıralı da o vasal kırallık herhangi bir tecavüze uğrarsa, düşmana karşı onu koruyacaktı. Keza ölen veya isyan eden bir vasal kıralın yerine halef tayin etmek de Hitit Büyük Kıralının vazifelerindendi.

Hitit konfedarsyonuna tâbi olan vasallere Hitit metinlerinde "LU kuirvanaş" denilmektedir. Muhtemelen tâbi veya mahmi mânasına gelen bu kelime, Mitanni, Kizzuwatna ve Arzawa memleketleri kıralları için Suppiluliuma zamanında kullanılmaktadır. Halbuki Suppiluliuma'nın Kizzuwatna Kıralı II. Şunaşşura ile aktettiği muahede ile Mitanni ve bilhassa Arzawa memleketleri ile aktedilen muahedelerin şartları arasında çok fark vardır. Meselâ: Kizzuwatna kıralı vergiden muaf tutulmuştur ve Hattuşaşa geldiği zaman, Hitit devlet ricali onu ayağa kalkarak selâmlayacaklardır. Halbuki Mitanni kıralı Mattiwaza damad yapılmış ve Büyük Kıralın oğlu olan Kargamiş kıralı Biyaşşili'nin himaye ve nezareti altında babasının tahtına oturtulmuştur. Şuhalde Kuirvanaş (mahmi) devletler arasındaki hukukî durumlarda da fark vardır. Bu sistemin ilk defa Suppiluliuma zamanında ortaya çıkmış olduğu fikri yanlıştır. Çünki Telipinus'un Kizzuwatna kıralı ile aktettiği muahedenin bir parçası bulunmuştur[40].

Hitit konfedarasyonuna tâbi olan bu vasal devletler biri Anadolu bloku, diğeri Kuzey Suriye bloku olmak üzere iki grup teşkil ediyorlardı. Bunlardan Anadolu bloku, Arzava memleketleri (Arzawa, Hapalla, Viluşa, Şeha nehri memleketi, Mira-Kuvalya), Kizzuwatna, Hayaşa, Azzi kırallıklarından, Kuzey Suriye bloku ise Amurru, Mitanni-Hurri kıralhıkları ile Halpa (Halep?), Kargamiş (Cerablus) ve Katna, Kadeş şehir devletlerinden teşekkül ediyordu. Bu iki bloktan Anadolu bloku coğrafî yakınlık sebebi ile Hitit devletine karşı daha sadık kalmıştır. Hatta Kizzuwatna kırallığı Suppiluliuma'dan sonra tamamen Büyük Kıralın siyasî hudutlarına dahil edilmiştir[41]. Halbuki güneyden Mısır, kuzeyden Hitit devletleri ile hudud komşusu olan Amurru kırallığı,

[40] H. G. Güterbock, MDOG 73, S. 32.
[41] A. Götze, Kizzuwatna, S. 80.

himayesine gireceği bu iki büyük devletten hangisinin daha kuvvetli olduğunu seçmek ve dış politikasını ona göre yürütmek mecburiyetinde idi. Bundan dolayı Amurru kırallığının çok defa iki yüzlü bir siyaset takibine mecbur kaldığını görüyoruz[42].

Vasal kırallar siyasî suçluları hiç bir itiraz talep etmeksizin teslime mecburdular. Bundan başka Büyük Kıralın huzurunda her sene arzı ubudiyet etmeleri ve gelirken de senelik vergilerini getirmeleri lâzımdı. Büyük Kırala karşı vecibelerini ifa edemiyen vasallar timarlarını kaybederlerdi. Muahedenin bozulması ile Büyük Kıralın garanti vazifesi de ortadan kalkar, Büyük Kıral onların timarını başkasına verebilirdi. Sadakat göstermiyen vasalların derhal öldürülmemesi, bilâkis çok defa affedilmesi şayanı dikkattir. Bu kabil suçlu vasallara ekseriya sürgün cezası verilirdi. Burada misal olarak III. Hattusilis'in Dattaşa şehri kıralı Ulmi-Teşup ile akttettiği muahededen bir parça okuyalım: "Ve sen (Dattaşa kıralı) memleketinden tanrı için "şahhan" getirmeyeceksin! Kıral ile Kıraliçe sana şu mukataayı vermektedirler: Holaya nehri memleketinin mühür evinin Hatti memleketine verdiği piyadeler ve harb arabaları, ki bunları Haşmetmeab ona katetmişti, bundan böyle bir Hatti seferine 200 kişi ile iştirak edecektir. Artık ondan mühür evinin orduları talep edilmiyecektir. Fakat bu orduları o (Holaya nehri memleketi) tanrının Şahhan-luzzi'si için verecektir. Bunları angaryada, sabanda ve ..... de kullanacaksın![43]...."

Görülüyor ki, Hitit Büyük Kıralı ile bir vasal kıral arasında bir tâbiiyet ve bir metbuiyyet durumu muhafaza edilmekle beraber, düşmana karşı birlikte hareket etmek ideali de bu muahedede açıkça belirtilmiştir.

c) DÜŞMAN MEMLEKETLER

Hitit Büyük kıralı ile ittifak muahedesi imzalamamış veya Büyük Kıralın vasali olmamış her memleket düşman memleketi idi. Düşman memleketler, tabii, zaman zaman değişmekte idi. Hitit kıralı ile harb halinde bulunan bir Büyük Kırallık, meselâ Turşratta zamanında Mitanni devleti, bir düşman memleketti.

[42] Weidner, PD, S. 124.
[43] A. Götze, MVAeG 34, S. 56.

Aynı suretle Muvattalli zamanında da Mısır devleti, IV. Tuthalya devrinde ise Asur ve Ahhiyava devletleri düşman memleketler olmuştu.

Diğer taraftan, bir muahede ile vasallığı kabul etmemiş olan Gaşka memleketleri de her zaman için bir düşman memleketi olarak kalmışlardı. Zira bilindiği üzere, hemen bütün Hitit kıralları Kuzey-doğu Anadolu bölgesinde yaşayan bu barbar kabilelerle uğraşmışlardı. Bu kavimlerden Eski Hitit devleti metinlerinde bahsedilmediğine göre, Gaşkaların III. Tuthalya zamanında vukubulan kargaşalıkların âmili olan bir kavimler göçü ile Anadoluya gelmiş olmaları muhtemeldir.

Mahkemeler

Hitit kanun maddelerinde münasebet düştükçe mahkemelerden de bahsedilmiştir. Bu kayıtlara göre, bu devirlerde üç çeşit mahkeme olduğu anlaşılıyor:

1) Saray kapısı (KA E. GAL LİM) denilen ve ihtiyarlar heyetinin baktığı davaların görüldüğü mahkemeler. Bu mahkemenin kapısında bronzdan bir mızrak ile tahtadan bir Zahrai (belki adaletin sembolü olan terazi) asılı idi.

2) Yüksek mahkeme (DİN LU DUGUD). Burada asillerin ve yüksek memurların davalarına bakılırdı.

3) Kıralın mahkemesi (DİN LUGAL). Bu mahkeme bir nevi temyiz mahkemesi şeklinde çalışıyordu. Yani hüküm verilemiyen davalar burada rüviyet edilir, ölüm mahkûmları affedilir veya ölüm cezaları verilirdi.

Bu mahkemelerde sanıkların ifadelerinin alındığı, lüzumu halinde yemin ettirildiği (§ 75) mahkeme zabıtları metinlerinden anlaşılmaktadır. Mahkeme işleri için devletin aldığı bir harcın bilahara kanunları yeniden yazdıran meçhul kıral tarafından kaldırıldığını kanun maddelerinden öğreniyoruz (§§ 9 ve 25). Bir de § 173 te "Kıralın mahkemesiyle alay eden kimsenin evi harabeye çevrilir, yüksek mahkeme ile alay edenin kafası kesilir" denilmektedir ki, bu madde ile Hititlerde amme hukuku adına devlet otoritesi kanunun himayesi altına alınmış oluyordu. Esasen Hitit kıralların hak ve adalete ne derece ehemmiyet verdiklerini IV. Tuthalya'nın askerî valilerine hitaben yazdırdığı bir fermanda : "haklı bir davayı kaybettirmeyin ve haksız bir davayı kazandır-

mayın! Muktedir olamadığınız davaları kıralın huzuruna getirin, onu bizzat kıral rüviyet eder"[44] demesinden de anlaşılıyor.

d) HİTİT CEMİYETİ

M. ö. XIX. asırda Orta Anadolu'daki şehir kıralhklarında Asurlu tüccarların mahallî prenslerin müsaadesi ile ticaret kolonileri kurduklarını, bu tarz kolonilerden biri olan Kayseri civarındaki Kültepe'de bulunan çivi yazılı Asurca vesikalarla bu devrin sosyal hayatına nufuz etmenin kabil olduğunu görmüştük. Çünki Asurlu tüccarlar kendi memleketlerinde olduğu gibi bu yabancı memlekette de kendi aralarında veya yerlilerle yaptıkları her çeşit alış verişleri, hatta evlenme gibi sosyal hayatlarına ait hadiseleri bile daima bir senetle kanunun garantisi altına alıyorlardı.

Bu devri takibeden Kuşşara kıralhğı ve Eski Hitit devleti zamanlarına ait yazılı vesikalar gayet mahdut olduğundan, bu devirde şehirlerdeki cemiyet hayatı hakkında tam bir fikir edinemiyoruz. Fakat Kültepe çağında mevcut olan âdet ve ananelerin bu zamanlarda da yaşadığını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir.

Gerçi ekseriyeti Yeni Devlet zamanına ait olan Boğazköy vesikaları da umumiyetle saray hayatını aksettirirler, bundan dolayı bu vesikalardan Hitit cemiyetinin bir tablosunu çizmek zordur. Fakat arazi bağış vesikalarından ve bilhassa kanunlardan bir dereceye kadar Hitit şehirlerindeki halkın hayatı hakkında fikir edinmek kabil olmaktadır.

Sosyal sınıflar

Hitit cemiyeti bir takım sosyal sınıflardan teşekkül ediyordu. En yüksek tabakayı kıral ailesine mensup olan asiller sınıfının teşkil ettiğine şüphe yoktur. Bu sınıf mensuplarına büyük çiftlikler veya malikâneler timar olarak verildiği için, bunların zengin ve müreffeh bir hayat içinde yaşadıkları tahmin edilebilir. Asiller halkın yargılandığı mahkemelerde değil, Büyük Kıralın riyaset ettiği yüksek mahkemelerde davalarını yürütürlerdi. Devletin en mühim mansaplarından biri olan Baş kâtipliğe de

[44] Sedat Alp, Belleten 43 (1947) S. 395.

münhasıran bu sınıftan tayin yapıldığı anlaşılıyor, çünki III. Hattusilis zamanında baş kâtip olan UR. MAH. LU-is aynı zamanda bir prens idi.

Köleler :

Diğer taraftan Hitit kanunlarında ceza hükümleri hürlere ve esirlere göre değişmektedir. Bundan dolayı bu devirlerde bütün eski Şark memleketlerinde olduğu gibi, Anadolu'da da kölelik müessesesinin mevcut olduğu ve şehirlerdeki halkın hürler ve köleler diye iki sınıfa ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hitit kanunlarında esirlere verilen cezalar, hürlere verilen cezaların yarısı kadardır. Böylece esir insanlara yarım insan nazarı ile bakıldığı ortaya çıkmakta ise de, bu cezalar Babil ve Asur ceza kanunları ile mukayese edildiğinde, Hitit ceza kanunlarının köleler için çok insanî ve yumuşak olduğu görülür. Hititlerde köleler de mal mülk sahibi olabiliyorlar, zenginleşen köleler bedelini ödeyerek "hür" ler sınıfına geçebiliyorlardı. Hatta "Kusata" vermek şartı ile bir köle hür bir kadınla evlenebiliyordu. (§§ 34, 175) Ancak bu takdirde hür kadın da üç sene sonra köle durumuna düşüyordu[45]. Bu tarza bir köle ile hür bir kadının evliliklerinden doğan çocukların sosyal durumlarını, § 175 deki bir kayıttan öğreniyoruz. Buna göre köle ile evlenen bir kadının çocukları esirlik alâmeti olarak bir kemer takmağa mecburdular. Gerek bu tarzda bir damgalanıştan, gerekse §§ 22-24 te mevzu bahsedilen kölelerin başka memleketlere firar etmelerinden, kölelerin pek de rahat bir durumda olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim § 173 te "Kendisini efendisi ile bir tutan kazana gider" denilmektedir. §§ 95-99'a göre hırsızlık eden bir köleye 6 şekel gümüş nakdi cezadan başka burnunun ve kulağının kesilmesi cezası da verilmektedir. Halbuki aynı suçları işleyen hür bir adama sadece para cezası tatbik edilmektedir. Mamafi Hatti'li bir köle Luiya (Arzava) lı bir köleden daha itibarlı idi (§ 21).

Büyük Hitit devleti zamanında şehirlerde yaşayan halk tabakaları içinde bir de rahipler sınıfının mevcut olduğunu görüyoruz. Hitit kanunlarında rahiplere mahsus maddeler mevcut olmadığına göre, bunların da hürlerin haklarına sahip bulunmaları muhtemel- **Rahipler**

[45] Friedrich, Symbolae Koschaker s. 1-10.

dir, çünki yalnız bir maddede (§ 50) Nerik, Arinnanda ve Zippalanda mukaddes şehirleri halkının ve rahiplerin angarya (Luzzi)' dan muaf oldukları tasrih edilmektedir. Demek ki diğer şehirlerdeki rahipler angaryada çalışıyorlardı. LU SANGA denilen Hitit rahipleri mabedlerde ikamet etmezler, onlar da diğer insanlar gibi, evlenip barklanabilirlerdi. Müteaddit rahip sınıf veya mezhepleri olduğu gibi, rahibeliğin de "Tanrı anaları", tanrı hemşireleri veya mukaddes fahişeler (Hierodul) diye birçok grupları vardı. Rahiplerin başlıca vazifeleri mabedleri açmak, duaları okumak gibi tanrı hizmeti idi. Bu devirlerde rahipliğin en şerefli mevkilerden sayıldığını, sihhati bozuk olan prenslerin rahipliğe verilmesinden anlaşılmaktadır.

Hürlerle esirler arasında Babillilerin muşkenu'suna veya Romalıların klient'lerine tekabül eden bir sınıf halk daha vardı ki, bunları Büyük Kıral tarafından kendilerine işletmek üzere arazi verilen askerlerle, timar sahipleri teşkil ediyordu.

NAM. RA'lar

Hitit metinlerinde bir de NAM. RA denilen muayyen bir sınıf halktan daha bahsedilmektedir. Bunların zaptedilen düşman şehirlerindeki ganaim arasında sayılan insanlar oldukları ve bunların Hatti memleketine getirilerek muayyen bir yerde ikamete mecbur tutuldukları kabul edilmektedir[46]. Metinlerde NAM. RA'lar arasında kadınlar da vardır. Hitit kanunlarında bu sınıf halk için hususî hükümler yoktur. Bilâkis onlara da hürler gibi muamele edildiğini iyma eden kayıtlar vardır., Meselâ NAM. RA'lara da küçük timar arazi verilebiliyordu, bu takdirde onlar üç yıl müddetle "şahhan" mükellefiyetinden muaf tutuluyorlardı. Eğer Büyük Kıral arzu ederse, ordusuna NAM. RA'lardan piyade veya harb arabası cenkçisi alabiliyordu. Bunlardan başka devlet bunlara tohumluk veya gıda maddeleri veriyordu. Bir prense veya prensese büyük bir timar arazisi bağışlanırken, o malikâne içinde yerleştirilmiş olan NAM. RA'lar da birlikte veriliyordu. Meselâ Kıraliçe Puda-Hepa'nın kızına verdiği çeyiz arasında NAM. RA'lar da vardı. Hitit Büyük Kıralına tâbi vasallerle yapılan muahedelerde NAM. RA'ların iadesi meselesi bilhassa şart koşuluyordu. Memleketine kaçan bir NAM. RA'nın iade edilmemesi bir harb sebebi (casus belli) olabiliyordu. NAM.

[6] Sedat Alp, Belleten XIII 50 (1949) s. 246.

RA'ların da hürlerle köleler arasındaki orta sınıfa mensup oldukları tahmin edilmektedir.

Hitit cemiyetinde bir de LU. GIS. KU denilen bir sınıf halk görülmektedir. Bu kelime "Silah adamları" anlamına gelmekte ise de, metinlerdeki insicamlardan askerlerin kastedildmediği, bilâkis bir tahta âletle iş gören kimselerin oldukları anlaşılmaktadır. Son tetkiklerde bunlar çiftçiler olarak gösterilmektedirler. Zira bir muahedede Hattili LU. GİS. KU 'lar Kaskalı hürlere tekabül etmektedir. Bundan başka NAM. RA'lardan da LU. GİS. KU olabiliyordu. Ancak bu NAM.RA'ya tahsis edilen arazide başka bir LU. GİS. KU'nun bulunmaması şarttı.

Görülüyor ki, Yeni Hitit Devleti zamanında şehirlerdeki halk bir takım sosyal sınıflar içinde yaşayordu.

d) EKONOMİ VE TİCARET

Hitit devletinin ekonomisi, Anadolu'nun coğrafî şartları icabı, birinci derecede ziraate dayanmış olmalıydı. Zira Hitit kanunlarında bir taraftan toprakların birtakım büyük timar arazisine ayrıldığı, diğer taraftan meyve ağaçlarına ve üzüm bağlarına ait maddelerin çokluğu bu intibağı vermektedir. Böylece halkın büyük bir kısmının ziraatle meşgul köylülerden ibaret olduğu tahmin edilmektedir.

Bu köylülerin başlıca toprak mahsullerinden bilhassa arpa ve çavdar, az miktarda da buğday yetiştirdiklerini metinlerde bu cins hububat adlarının zikredilmesinden ve kazılarda da bu cins hububat bakiyelerine raslanmış olmasından anlaşılmaktadır. Bunlardan bilhassa arpa ekimi başta gelmekte idi, çünki Hititler arpayı ekmekten başka bir nevi bira imalinde de kullanıyorlardı.

Bu devirde başlıca ziraat aleti sabandı. Sabana öküz koşulduğu Hitit kanunlarında (§ 155) "saban öküzü" olarak zikredilmesinden anlaşılıyor. Bu maddeye göre bir saban öküzünün aylık kirası 1 yarım şekel gümüş idi. Bir Hititli için tarlası herşeyi, bütün malı mülkü demekti. Öyle ki Hitit kanunlarında nadir raslanan ölüm cezası, ekilmiş bir tarlaya yeniden tohum atan kimseye de veriliyordu: § 166 ya göre, bu işi yapan suçluya boyunduruk takılır ve bu boyunduruğa aksi istikametlerde iki öküz koşularak feci bir şekilde parçalanırdı.

Tarla ziraati yanında Hititlerde bağcılık ve meyvecilik de çok ilerlemiş olmalıdır. Kanunlarından birinin "Eğer bağlar" adını taşıması bunu ifade etmektedir. Üzümden şarap imal ettiklerini metinlerde içki kurbanı olarak tanrılara şarap sunulmasıyle biliyoruz. Meyve ağaçları içinde incir ağacı (GİŠ MA) ve elma ağacı (GİŠ mahlan) zikredilmekte ise de, bugün Anadolu'da yetişen her cins meyvelerin o devirlerde mevcut olmaması için sebep yoktur. Nitekim zeytin ağacı (GİŠ SİR. TUM), ılgın ağacı (GİŠ SİNG), sedr ağacı (GİŠ ERİN) da metinlerde geçmektedir.[47]

Bu suretle birçok geniş çiftliklere (timarlara) ayrılmış olan toprakların bir kısmı tarla, bir kısmı ise bağ ve bahçelere tahsis edilmekteydi. Tarla fiyatları devlet tarafından tesbit edilmişti. Kanunlara göre, 1 İKU (= 3528,5 km²) şişşar (ekilmiş) tarla 3 yarım şekele, ekilmemiş (halani) tarlanın İKU'su ise yarım şekel gümüşe satılıyordu. Bağlar daha pahalı olup İKU'su 1 Mine idi.

Hitit Anadolusunda iktisadî hayatın ziraatten sonra en mühim dayanağı hayvancılık idi. Bugün olduğu gibi o zamanlarda da ehli hayvanlardan, deve müstesna, sığır, domuz, at, katır ve eşek gibi büyük baş hayvanlarla koyun, keçi gibi küçük baş kasaplık hayvanlar da bol miktarda yetiştiriliyordu. 1 koyun yarım şekel gümüşe satılıyordu. Günlük işlerde kullanılan hayvanlar arasında en pahalısı katırdır. Atın nekadar itina ile yetiştirildiğini ve henüz süvarilikte kullanılmadığını, yalnız harb arabalarına koşulduğunu yukarıda (s. 145) görmüştük.

Hitit metinlerinde kümes hayvanlarından bahsedilmemektedir. Buna karşı Hitit kanunlarında arıcılıkla ilgili maddeler vardır (§§ 91-92).

Bu suretle Hititlerin yetiştirdikleri bütün bu hayvanlardan iktisadî hayatta faydalandıkları, onların etinden, sütünden, deri ve postekilerinden istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Bu devrin başlıca gıda maddeleri içinde peynir ve bal da bulunuyordu. Kanunlarda gıda maddelerine konulan narha göre :[47a]

1 parisu (=16 litre)	arpa	= 1/4	yarım şekel
1 "	çavdar	= 1/2	"

[47] J. Friedrich, ZA (NF XV) S. 248.

[47a] A. Götze, Kleinasien (2. Auflage) s. 121

1	zipittani	yağı	= 2	"
1	"	tereyağı	= 1	"
1	"	bal	= 1	yarım şekel
1	"	şarap	= 1/2	"
1	"	yoğurt mayası	= 1/3	"
1		peynir	= 1/2	"

1	katır	= 1	mine (= 500 gram)	
1	yarış atı	= 20	yarım şekel	
1	at	= 14	"	"
1	saban öküzü	= 15	"	"
1	boğa	= 10	"	"
1	inek (2 senelik)	= 7	"	"
1	dana	= 2	"	"
1	koyun	= 1	"	"
1	keçi	= 2/3	"	"
1	oğlak	= 1/4	"	"
1	kuzu	= 1/2	"	"

Hitit ekonomisin diğer mühim bir gelir kaynağı da yeraltı servetleri idi. Anadolu toprakları bilhassa bakır, gümüş ve demir cevheri bakımından zengin olduğu için, Hititler de bu maden filizlerini işletmeğe muvaffak olmuşlardı. Gerçekten de Hitit metinlerinde altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden başka bakır ve demir zikredilmekte ve bu madenlerin, bilhassa bakırın bronz halinde halitasından çok faydalanılmakta idi.

Bu madenlerden gümüş herşeyden evvel bir mübadele vasıtası olduğundan külçe ve çubuklar halinde ticarete sevkediliyordu. *Para vahidi kıyasisi 1/2 şekel gümüştü. Bir şekel 500 grama müsavi* olan 1 mine'nin 1/60 ne müsavi idi. Bundan başka gümüş, levhalar halinde çivi yazısı yazmak için de kullanılıyordu. Meselâ III. Hattusilis ile II. Ramses arasında aktedilen barış muahedesinin Hititce nüshası böyle bir gümüş levha üzerine yazıldığı gibi. Dattasa muahedesi de demir bir tablet üzerine hakkedilmişti. I. Arnuvanda'nın Kinnara askerleri ile yaptığı yemin tableti bronz üzerine kazılmıştı (KUB XXVI_{24} IV_{10}). Sonra küçük heykelcikler veya kıymetli evaniler de gümüşten yapılıyordu. Meselâ bir tablette (Arinna şehrinin Güneş tanrıçasına onlar gümüş, altın, bronz ve bakırdan güneş kursları (şittar) ve ay sembolleri (lunula),

ince kumaşları, "adopli" elbiseleri, tunika'lar ve merasim mantoları, kurban ekmekleri, içki kurbanı kapları getirirler" denilmektedir[48]. Aynı suretle" kraliçenin rüyası" tabletinde: "Ey benim efendim, eğer benim sözümü işitir, bana kulak verirsen, sana bir tane altından, bir tane de gümüşten kulak sunarım" ve "eğer Haşmetmeabıma bir hastalık gelmezse, sana altından ve gümüşten bir kalkan taktim edeceğim" denilmektedir[49]. Nitekim Boğazköy kazılarında da altından ve bronzdan küçük tanrı heykelcikleri bulunmuştur[50]. Bundan başka altın ve gümüşün bilhassa bilezik, küpe, kemer ve taç gibi ziynet eşyalarında kullanıldığına şüphe yoktur.

Fakat Hitit maden ekonomisine en mühim tekâmülü demir istihsali getirmiş olmalıdır. Daha Anitta zamanında demirden bazı krallık alâmetlerinin yapıldığını görmüştük. Yeni Devlet zamanına ait metinler arasında III. Hattusilis'ten Asur kralı I. Salmanassar'a gönderildiği kabul edilen bir mektupta, şimdi iyi demir (çelik mi?) istihsal edilemediği, Kizzuwatna'daki Mühür Evinde demir silahların mevcut olmadığı" bildirilmektedir.[51]

Bununla beraber, bu devirde demir silâhlar henüz çok kıymetli ve enderdi. Silâhlar daha ziyade bronzdan yapılıyordu. Nitekim Boğazköy kazılarında bronz baltalar ve kamalar bulunmuştur[52]. Bronz istihsalinde kullanılan bakır kısmen Malatya (Ergani) civarındaki ocaklardan, kısmen de Alaşya (Kıbrıs) dan getirilmiş olmalıdır. Kalay ise belki Kültepe devrinde olduğu gibi, yine Asur'dan ithal ediliyordu. Demirin Trabzon'un hinterland'ındaki dağlardan çıkarıldığı zannedilmektedir. Bir metinde "(Taurılar) diyorit taşını toprağın altından, göğün siyah demirini Alaşya'dan, bakır ve bronzu Taggata dağından getiriyorlar" denilmektedir[53].

Görülüyor ki Hitit ekonomisinde maden işleme büyük bir yer tutmakta idi, zira bu muhtelif madenler memleket içinde

[48] A. Götze, JCS I, 4 (1947) S. 307.
[49] KUB XV 1 II 26.
[50] K. Bittel, *MDOG* 87 (1955) S. 12 ve Margarete Riemschneider, Tafel 106.
[51] KBo I 14 - A. Götze, Kizzuwatna, S. 29 v. d.
[52] K. Bittel, Kleinfunde von Boğazköy, Tafel
[53] E. Laroche, RHA VI, 45 (1945) S. 8-9.

birçok eşyaların imalinde kullanıldığı gibi, pek mebzul olan bakırın Kültepe devrinde olduğu gibi, dış memleketlere, bilhassa Asura ve Babile ihraç edildiğini gösteren vesikalar da vardır.

Ticaret

Gerçekten de Hititler zengin Anadolu topraklarından elde ettikleri mahsulleri ticarete sevkediyorlardı. Bununla beraber Hitit kanunlarında ticarete ait maddeler az olduğu için, Kültepe devrine nazaran, dış ticaret Hititler zamanında gerilemiş olmalıdır. Bunun başlıca sebebi bu devirde Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya giden yolların emniyetsizliğidir. Esasen Eski ve Yeni Hitit devletleri kıralarının Kuzey Suriyeyi ve bilhassa kervan yolları kavşak noktası üzerinde bulunan Halep (Halpa) ve Kargamiş (Cerablus) şehirlerini zaptetmek için yaptıkları savaşların gayesi, bu yolları ele geçirmek ve emniyeti temin etmektir. Nitekim Hitit kanunlarında § 5 de: "Eğer Hattili bir tüccarı bir kimse öldürürse, 100 mine gümüş verir ve mallarıyle tazmin eder. Eğer bu Luwiya (Arzawa) memleketinde veya Pala memleketinde (vaki) olursa, 100 mine gümüş verir ve mallerını da iade eder, Eğer Hatti memleketinde olursa, o zaman tüccarı bizzat o gömer" denilmektedir. Burada verilen para cezası başka hiçbir suçta görülmemiş derecede yüksektir. Bu bize tüccarlara verilen önemi ve ticaretin himayesini ifade etmektedir.

Bundan başka III. Hattusilis'in Kassit kıralı Kadaşman-Enlil'e gönderdiği bir mektupta "Tüccarlarımı Amurru memleketinde ve Ugarit (Ras-Şamra) memleketinde öldürmek âdet olmuştur"[54] denilmesi de Kuzey Suriye yollarının emniyetsizliğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, ismini bilmediğimiz bir kıraliçe tarafından LU. PA-u isminde bir tüccarın Kardunyaş'a (Babile) gönderildiğini anlatan mahkeme zabıtlarında, yollanan malları mühürlemekle vazifeli olan Ukura'nın bir suiistimal suçu ile mahkemeye verildiği anlatılmaktadır. Bu metinlerde Babile yollanan eşyalar arasında bakır ve bronzdan kılıç, balta, ok, yay, gibi silâhlarla araba tekerleği, kalkan, kemer ve kumaşlar vardır. Burada bir de altın yaylardan bahsediliyor ki, bunlar herhalde kervanı yollayan kıraliçe tarafından Babil tanrısına veya Babil kıralına takdim edilen hediyeler olmalıdır[55].

[54] B. Landsberger, Sam'al, n. 251 ve 269.

[55] KUB XIII, 35 II 28 de kıraliçe altın yayları bizzat sayar.

Bu muhtelif vesikalar gösteriyor ki, Hititler Babil, Amurru Ugarit, Arzawa ve Pala memleketleri arasında ticaret yapıyorlardı. Fakat herhalde ziraat yapan halka nazaran tüccar sınıfı azınlığı teşkil ediyordu.

Böylece muhtelif sahalarda çalışan Hitit vatandaşlarının kazançlarından muayyen bir miktarı devlete verdiklerine dair vesikalarda bazı kayıtlara raslanmaktadır[56]. Gerçi mahkeme masrafı olarak alınan bazı para cezalarının bile sonradan lağvedildiğini görmüştük. Fakat «şaḫḫan» ve luzzi mükellefiyetleri dışında vatandaşlar ayrıca bir aynî vergi ödeyorlardı. Bilhassa devletin varidatının mühim bir kısmını vasal krallıklardan gelen vergiler teşkil ediyordu. Vasal krallıklar muahedelerde tesbit edilen miktarda vergiyi her sene bizzat getirmeğe mecburdular. Bu vergiler o memleketlerin zenginliğine göre değişiyordu, meselâ, Ugarit kralı Nqmd II. Mursilis'e senede 500 şekel altın vergi ödediği halde[57], Amurru kralı III. Hattusilis'e senede ancak 300 şekel altın vergi veriyordu[58].

Münakalât

Hitit devleti, üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu yarımadasında kurulmuş olduğu halde, devrin icabı olarak, Hitit devletinin bünyesi bir kara devleti karakteri göstermekte idi. Zira bu devirlerde insanlar denizlerden tamamen istifade edebilecek teknikten mahrumdular. Bunun neticesi olarak askerî ve ticarî her türlü münakalât kara yollarıyle yapılıyordu. Gerçi Mısır'da daha Eski Devlet zamanında, Mezopotamya'da ise arkayik Sumer devrinde bile deniz yolu ile geri bir münakalât mevcuttu, fakat bu daha ziyade nehir münakalâtına veya denizlerde kıyıdan ayrılmamak şartıyle yapılmakta idi. Buna uygun olarak Hititlerde de deniz münakalâtı ancak kısa mesafelere inhisar etmekteydi. Bundan dolayıdır ki, Hitit devletleri tarihinin en parlak çağı olan Suppiluliuma zamanında bile, ticarete okadar müsait liman ve körfezleri bulunan Batı ve Güney Anadolu sahilleri inkişaf edememiş, buna karşı Mezopotamya, Mısır ve Anadolu memleketleri arasında bulunan yolların kavşak noktası olan Kuzey

[56] Sedat Alp, IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1952, S. 42 de dört çeşit vergi tesbit etmektedir.

[57] Ugaritica III, (Paris 1956) S. 10.

[58] E. Weidner, PD, S. 124.

Suriye, her devlet için elde edilmesi gaye olan bir ticaret sahası olmuştu.

Gerçekten de Anadolu ile Mezopotamya arasında Akkad'lı Sargon zamanından beri işliyen ve Kültepe devrinde son derecede faal bir hale gelen kara yollarının Hititler devrinde de kullanıldığına şüphe yoktur. Bu yolların tesbiti için yapılan tetkiklerle, bu yolun Hattuşaş-Kaneş (Kültepe)-Tegarama (Gürün)-Darende-Melit (Malatya)-Samusat (Samsat) üzerinden Urşu (Urfa) ya vardığı ve buradan ikiye ayrılarak bir kolun batıya Kargamiş (Cerablus) ve Halpa (Haleb) ya, diğerinin Nisibis (Nusaybin) üzerinden doğuya Asur ve Babile gittiği tahmin edilmektedir. Zira bu şehirlerden hepsinde Hitit devrine ait eserler bulunmuştur. Anadoluyu Kuzey Suriyeye bağlıyan bir diğer yol da Kizzuwatna'dan Gülek boğazı vasıtasıyle Haleb, Kinza ve Kadeşe gidiyordu.

Anadoluda Hititler zamanında kullanılan yolları bize gösteren en iyi işaret Hitit kaya âbideleridir. Bu âbideler sayesinde Hitit idare merkezini Batı Anadoluya bağlıyan yollar da tesbit edilebilmektedir. Bunlardan biri Ankara-Haymana yolu üzerinde bugün Gâvurkale denilen, fakat eski ismi malûm olmayan bir Hitit kaya âbidesinin bulunduğu yoldur ki, buradan Sivrihisar üzerinden güneye iniliyordu [59]. Diğer taraftan, İzmir civarındaki Nif kaya âbidesi ile Beyşehir gölü civarında bulunan Fasıllar, Eflâtunpınar, Köylütoğlu âbideleri de İzmiri Konyaya bağlıyan bir yolun mevcut olduğunu göstermektedir. Konya ile Kaneş ve Kaneş ile Bor ve Adana arasında da bir yolun mevcut olduğuna Fıraktin ve Sirkeli kaya âbideleri şahittirler.

Bu kara yolları üzerinde ticaret kervanları muhtelif memleket mahsullerini oradan oraya nakletmekte idiler. Mahkeme zabıtları metinlerinden anlaşıldığına göre, ticaret kervanları muayyen merhalelerde konaklıyor ve kervanın katırlarını değiştiriyorlardı.

c) DİL, YAZI VE EDEBİYAT

1) *Hatti ülkesinde konuşulan diller :*

Hititlerden evvel Anadolu'da yaşayan kavimler hakkında Boğazköy tabletlerinde bazı malûmata raslamak mümkündür.

[59] Garstang AJA 47. s. 35-62.

Bu vesikaların tetkiki ile anlaşılmıştır ki, Hititler gerek kendilerinden evvel burada yaşayan kavimlerin, gerekse hakimiyetleri altına aldıkları kavimlerin tanrılarına da tapıyorlardı! Bu yabancı tanrılara o kavmin kendi dili ile dualar okuyorlar, yani eski kavimlerin dillerini hâlâ "liturjik" yani dinî edebiyat dili olarak kullanıyorlardı. Hitit metinlerinde "Rahip şimdi Hattili veya luili veya hurlili" dili ile şu duayı okur" dedikten sonra, o dilde yazılmış dualar geçmektedir. Bu metinler sayesinde Hititlerden evvel Orta Anadoluda oturan kavme Hititlerin Hatti, dillerine de Hattili (Protohattice), Güney Anadolu bölgesinde oturanlara Lui ve dillerine Luili (Luice) ve Doğu Anadolu da oturanlara ise Hurri, dillerine Hurlili (Hurrice) dedikleri anlaşılmıştır. Bunlardan başka Paphlagonia (Kastamoni) havalisinde Palalar denilen bir kavmin oturduğu ve Palaca konuştukları anlaşılmış bulunmaktadır.

Hititler kendi dillerine ise bizim gibi Hititce değil, fakat Neşaş şehrine izafeten "naşşili" (Naşice) diyorlardı. Bu muhtelif dillerden Hititçe (naşşili) Luice ve Pala dillerinin Hind-Avrupa dilleri grubuna, Hattili (Protohattice) ile Hurricenin de Küçükasya dillerine mensup oldukları modern filolojik tetkiklerle tesbit edilmiştir.

Proto Hattice

Hititler bu dile "Hatti memleketinin dili" anlamına "Hattili" hattice diyorlardı. Fakat Hititolojinin ortaya yeni çıktığı sıralarda bu gibi teferruat henüz malûm olmadığından, yanlış olarak Hititlerin diline, tevrattaki "Hit oğulları" na izafeten "Hititçe" denilmişti. Sonra bu yanlışı telâfi etmek için Hititlerden evvelki Orta Anadolu sâkinlerine "Proto Hititler" veya Proto Hattiler, dillerine de"Proto - Hattice" denilmiştir.

Bu dil hakkındaki bütün bilgimiz, bu dilde de *tenius e media* yani g-k, t-d ve p-b tebadülleri olduğudur. Bir kelime bazan g ile bazan da k ile yazılabilmektedir. Başlıca özelliklerinden biri de ahşu, ari, aşu ve uva gibi ön-ve sonekler taşımasıdır. Bugünkü Kafkas dillerinde mevcut olan (tl) sadasına bu dilde de rastlandığı için, Kafkas dillerile ve bilhassa Abaza lehçesi ile akraba olduğu ileri sürülmüşse de, bu teklif kabul edilmemiştir [60].

[60] Emil Forrer, ZDMG 76, s. 241.

Hurrice

Asianik dillerden olan Hurlili=Hurrice, adından da anlaşılacağı üzere, Hurri memleketinde konuşuluyordu. Hititler zamanında zaman zaman değişmek kaydiyle, Fırat nehrinden itibaren Hatti ve Hurri memleketleri hudud komşusu oluyorlardı. Hurrilerin II. Binyıl başlarında Fırat ile Van gölü arasındaki bölgede oturdukları kabul edilmektedir[61], zira bir taraftan Nuzi vesikalarında, diğer taraftan Akkad sülâlesi vesikalarında Hurrice adlar geçmektedir. Bundan başka Mitanni kıralı Tuşratta'nın III. ve IV. Amenofis'lere gönderdiği mektuplar da bu dille yazılmıştır. Bu vesika bolluğuna rağmen, bu dil henüz çözülmüş değildir, zira iki dilli bir vesika ele geçmemiştir. Fakat Hitit arşivinde bu dilde yazılmış bazı şiir ve efsaneler bulunmuştur[62].

Lui dili

Boğazköy arşivinde 175 adet Luice metin parçası bulunmuş ve bunlar neşredilmiştir.[63] Bu metinlerden bazılarının karşısında Hititce tercümeleri de vardır. Fakat en çok dikkati çeken nokta, Hititce metinler arasında geçen Luice kelimelerin bir çift mail çividen ibaret olan bir tefsir işareti (Glossar) ile gösterilmesidir. Halbuki Proto Hattice veya Hurrice kelimeler bu tarz bir glossar işareti ile gösterilmemektedir. Forrer Hititli kâtiplerin bu kelimenin Hititçedeki teleffuzunu anlatmak maksadiyle bu işareti koyduklarını ileri sürmekte[64], Rosenkranz ise bunu, Hititli kâtiplerin konuşma dilinin Luice olduğu şeklinde yorumlamaktadır[65]. Son tetkiklerle Hititlerin Luili dedikleri dilin "muva dili" olduğu anlaşılmıştır.

Lui dili, menşe bakımından ayrı olmasına rağmen, Hurrice ile çok yakın bazı gramer hususiyetleri göstermektedir. Bilhassa Kizzuwatna (bugünkü Çukurova) da bu karışma çok barizdir. Meselâ Kizzuwatna memleketine ait ritual metinlerden biri olan Zarpia rituali Luice yazıldığı halde, Kizzuwatnalı İşhara rahibi Ammihatna'nın rituali Hurrice yazılmıştır. Keza Kizzuwatnalı meşhur at mutahassısı Kikkuli'nin eserinde[66] hem Hurrice, hem de

[61] A. Götze, Hethiter, Churriter und Assyrer, (Oslo 1936) s. 105-110.

[62] H. G. Güterbock, JCS V. 4 (1951) s. 135-161 ve VI. 1 (1952) 8-42.

[64] H. Otten, Zur grammatikalischen und lexikalischen Bestimmung des Luischen (Berlin 1953).

[64] Emil Forrer, ZDMG 76 s, 241 v. d.

[65] B. Rosenkranz, Beitraege zur Erforschung des Luischen (Wiesbaden 1952) s. 3.

[66] Potratz, Das Pferd in der Frühzeit (Rostock 1938) s. 66 v. d.

Luice terimler vardır. SAL Hapanuwa gibi hybrid isimler ise bu karışmanın en güzel misalini verirler[67]. Son zamanlarda bu dil üzerinde çok çalışılmaktadır. Landsberger bu dili 1) Ahsu dili, 2) Luili dili; 3) tefsir işaretli dil, 4) Muma dili; 5) Hitit Hieroglif dili olmak üzere beş gruba ayırarak mutalea etmektedir[68], ona göre Hitit hieroglif yazısının dili de Lui menşelidir[69].

Hitit hieroglif yazısı dili

Bu yazı dilinin Hind-Avrupa dillerinden olduğu artık anlaşılmıştır. Ancak bu dilin II. Binyıl başlarında Anadoluda yaşayan dillerden olduğu bazı bilginlerce kabul edilmemektedir[70], zira onlara göre bu dile Post Hitit denilen geç Hitit beylikleri devrinde münhasıran büyük âbideler üzerinde raslanmaktadır, fakat bu dili konuşan Hind-Avrupalı kavimlerin Fryg'ler gibi, Ege göçleriyle XII. asırda gelmiş oldukları düşünülemez, çünki daha Büyük Hitit Devletleri zamanında bu yazı kıral mührü lejandları üzerinde görülmektedir. Buna göre Hitit hieroglif yazı dilinin de bu devirde Küçükasyada konuşulan diğer Hind-Avrupa dilleri gibi, mevcudiyetini kabul etmek zaruri görülmektedir. Bu yazının başlangıç ve sonu hakkında yapılan yeni tetkikler de göstermiştir ki,[71] bu yazı hiç olmazsa, II. Binyıl başlarına kadar çıkmaktadır. Ancak bu devirlerde tahta gibi çürüyen malzeme üzerine yazıldıkları için zamanımıza kadar korunamamıştır.

Bu dilin çözülmesine gelince, bütün malzeme bolluğuna ve üzerinde pek çok çalışılmasına rağmen, mesele henüz halledilmiş değildir. Çünki yakın zamanlara kadar çözme işini kolaylaştıracak iki dilli vesika, Hitit kıral ailesi mühürlerinden başka bulunmamıştı. Son zamanlarda İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden müteveffa H. Th. Bossert tarafından keşfedilen Karatepe (Kadirli kazası yanında) deki kıral sarayının fasadları üzerinde bir tarafta Hitit hieroglifleri ile, karşı tarafta Finike dili ile yazılmış kitabeler bulundu[72]. Malûm olan Finike dilinin yardımı ile çözülme imkânları artık çoğalmıştır.

[67] J. Friedrich, AfO XIV s. 332

[68] JCS 8-3 (1954) s. 128 ve H. G. Güterbock, Oriens X, 2 (1957) s. 233-39

[69] B. Landsberger, Sam'al s. 110 v. d.

[70] H. G. Güterbock, SBo I s. 56.

[71] H. Th. Bossert, Die Welt des Orients (1952) s. 480. F. Kınal, DTCF VII, 2 (1949) s. 305-314.

[72] H. Th. Bossert, Karatepe kazısı raporu I (İst. 1946) II (İst. 1947)

Bugüne kadar yapılan tetkiklerle bu dilde de, Hitiçtede olduğu gibi hem ideogramlar, hem de sadaî kıymetleri havi işaretlerin mevcudiyeti anlaşılmıştır. Bugüne kadar bazı kıral adları ile bazı şehir adları kati olarak okunmuştur., bir de Danuna'lar kıralı Asitawanda'nın Karatepede bulunan kitabesinde bir pasaj tercüme edilebilmiştir [73].

Pala dili

Aynı suretle Hind-Avrupa dillerinden olan Pala dili hakkındaki bilgimiz de çok azdır. Hitit vesikalarında bu dille bazı atasözleri vardır. Bunlara "gümüş sözler", "Lapislazuli sözler" deniliyordu. Tanrı Ziparuwa için okunan dualar Palaca idi. Palacada da birçok önceklere raslanmaktadır, bu karakteri ile de Proto-Hatticeye ve Luiceye yaklaşmaktadır. Hrozny'ye göre ise, bu dil Hurrice ile Luicenin karışmış bir şeklidir [74].

2) *Hititlerin kullandıkları yazılar*

Hititlerin edebî müktesebatının gelecek nesillere intikali, başka bir deyimle, fikrin muhafazası hiç şüphesiz yazı sayesinde olmuştur. Bundan dolayı edebî eserlere girmeden evvel, bu kavmin dilini ifadede kullandığı yazı nevileri hakkında kısa bir bilgi verilmesi faydalı olacaktır.

Hattuşaş arşivinde bulunan vesikaların büyük bir kısmının dili bizim "Hititçe" dediğimiz, fakat kendilerinin belki Neşa şehrine izafeten "naşşili" dedikleri dilde yazılmıştır. Fakat bu arada daha başka dillerde yazılmış vesikalar da vardı. Meselâ bilhassa siyasî mektuplar devrin diploması lisanı olan Akkadca ile yazılıyordu. Bazan da I. Hattusilis'in vasiyetnamesinde olduğu gibi, Akkadca-Hititçe veya Proto-Hattice-Hititçe (KUB II 2), Luice-Hititce şeklinde Hititce tercümeleriyle yazılmış iki dilli vesikalar da vardır. Bunlardan başka yalnız Hurrice (KUB XXVII) veya yalnız Luice yazılmış dinî vesikalar da bulunmuştur.

Hititler dillerini ifade etmek için daha Kuşşara kıralığı zamanından beri çivi yazısı kullanıyorlardı. Bu yazıyı nerede ve ne zaman iktibas ettikleri meselesi henüz izah edilememektedir. Ancak muhakkak olan nokta şudur ki, yazıyı Kültepe çağında Asurlu kolonistlerden öğrenmemişlerdi, zira Hititlerin kullandığı

[73] H. Th. Bossert, Belleten XII, 47 (1948) s. 521.

[74] B. Hrozny, ArOr VII (1935) s. 174-177.

çivi yazısı, kolonistlerin kullandıkları eski Asur yazısı ile değil, III. Ur sülâlesi yazısıyle benzerlik göstermektedir. (Bak. s. xx). Hitit çivi yazısını müteveffa Çek bilgini B. Hrozny 1917 senesinde çözmeğe muvaffak olmuştu[75]. Kendisi bu maksat için, şu cümleyi seçmişti :

«nu NİNDA- an ezateni vatarma ekuteni»

Bu cümledeki NİNDA'nın Sumerce ekmek mânasına geldiği malûmdu. Hrozny sondaki (an) enklitik ekini müfred akkuzatif enklitik zamir olarak düşündü, sonra ekmekle ilgili olabilecek bir fiilin yemek olabileceği ihtimali ile birleştirerek "ekmeği yiyiniz" şeklinde tercüme etti. "Vatar" kelimesinin de İngilizce water (su) ile münasebettar görerek "ve suyu içiniz" diye tercümeyi tamamladı. Bu kelimelerin başka cümleler içinde de aynı mânayı verip vermediğini kontrol edince, netice müsbet idi.

Hitit dilinin çözülmesiyle bu dilin en eski Hind-Avrupa dillerinin «Centum» koluna mensup olduğu anlaşıldı[76]. Gerçekten Hititçede de, tıpkı Grekçe ve Lâtincede olduğu gibi, ismin 6 halinde (casus) ekler kelime sonuna geliyordu ve Grekçedeki "mi" li tasrif Hititçede de vardı. Hititçede "hi"li tasrif şeklinde ise Hind Avrupa dillerinde olduğu gibi, fiil kökündeki vokal değişikliğe uğrıyordu. Bununla beraber Hititçede Küçükasya menşeli dillerden Proto Hattice ve Hurriceden bu dile girmiş birçok kelimeler de vardır.

Hitit Hieroglif yazısı

Zira M. ö. II. Binyıl başlarında Hititler Anadoluyu istilâ ettikleri zaman, burada kendilerinden evvel yerleşmiş olan Proto - Hattiler, Luiler, Palalar gibi birtakım kavimlerin bulunduğunu görmüştük. Bu kavimlerden Hind-Avrupaî bir dil konuşan Luilerin kendilerine mahsus olan bir resim yazısı kullandıkları zannedilmektedir[77]. Bu yazıdan Hititler de kendi çivi yazıları yanında ikinci bir yazı sistemi olarak faydalanıyorlardı. İnsan ve hayvan vücudinin muhtelif kısımlarından ve muhtelif ev eşyalarından veya şekilsiz muayyen işaretlerden ibaret olduğu için Hitit Hieroglif (H. H.) yazısı denilen bu yazının Mısır veya Girit hieroglifleriyle münasebeti olup olmadığı henüz tesbit edilmemiştir.

[75] B. Hrozny, Die aelteste Geschichte Vorderasiens. Prag 1940.
[76] B. Hrozny, ArOr I, 3 (1931) s. 272-295.
[77] B. Landsberger, Sam'al, s. 101.

H. H. yazısı bugün ancak kısmen okunabilmiştir, fakat Karatepedeki H. H. ve Fenike dili olarak bulunan iki dilli kitabeler sayesinde yakında tamamen çözülmesi beklenmektedir.

İmparatorluk devri Hititleri bu yazıyı daha ziyade taş ve kaya abideler üzerinde ve bir de mühürlerinde kullanıyorlardı. (Resim 12). Fakat Eski Devlet zamanında da kullanıldığı hakkında deliller zayıftır. Ancak eğer bu yazı Luilere veya Hieroglif Hititleri denilen bir kavme atfedilirse, III. Binyıl sonunda Anadoluda kullanılması icabeder. Güterbock bu yazının M. ö. XV. yüzyıldan yukarı çıkarılmıyacağı kanaatinde idi[78]. Buna karşı Bossert bu yazının Kuşşara kıralı Anitta tarafından kullanıldığını iddia etti[79]. Hakikatte arkeolojik kazılarda ancak II. Binyıl başlarına ait eserler üzerinde mahdut işaretler vardır[80]. Son olarak da Kültepe'de Kaniş karumunun I. Şamşi-Adad ile çağdaş olan[81] Ib tabakasında, üzerinde H. H. işaretleri bulunan bir küp meydana çıkarılmıştır[82]. Bundan başka Boğazköy kazılarında da üzeri H. H. yazılı bir blok bulunmuş ise de[83], bu taş kaide XII. asra ait olan bir bina içinde bulunduğundan, II. Suppiluliuma'dan sonraki zamana konulmuştur. Fakat yazının Büyük Devlet zamanındaki H. H. yazıtlarında olduğu gibi yüksek kabartma şeklinde yazıldığı halde, üzerindeki ismin Eski Hitit devleti kırallarından Puşarruma olarak okunması[84] bu tarihlemede haklı olarak bir şüphe uyandırmaktadır. Fakat Eski Devlet kırallarından Telipinu'nun muahede aktettiği Kizzuwatna kıralı İşputahşu'nun Tarsus kazılarında H. H. yazılı mührü bulunmuştur[85].

Diğer taraftan Karatepe'de bulunan iki dilli kitabeler, Hitit imparatorluğunun çöküşünden sonra da bu yazının Kizzuwatna'da kullanılmakta devam edildiğini göstermektedir. Bundan

[78] H. G. Güterbock, SBo I s. 56.
[79] H. Th. Bossert, Ein hethitisches Königssiegel, s. 251.
[80] F. Kınal, DTCF Dergisi VII. 2 (Ankara 1949) s. 305-314.
[81] K. Balkan, KKK. s. 4
[82] T. Özgüç, Belleten 71 (1954) s. 358.
[83] MDOG 87 (1955) s. 13.
[84] MDOG 88 (1955) s. 16.
[85] A. Götze, AJA 40, 210

dolayıdır ki, bu yazının Güney Anadolu sahil bölgesinde yerleşen Lui kavmine ait olduğu ileri sürülmüştür.

Görülüyor ki bu yazının tarihi hakkında daha birçok meçhullerle karşılaşılmaktadır. Son zamanlarda Komagene kıralı IV. Antiokhos'a ait bir sikke üzerinde H. H. işaretlerinin bulunmasına dayanılarak bu yazının Miladî I. asra kadar varlığını koruduğu ileri sürülmüştür [86].

3) *Hitit Edebiyatı:*

Hatuşaş (Boğazköy) devlet arşivinde bulunan ve sayısı 15 bini aşan tabletlerin, heyeti umumiyesiyle Hititlerin edebî müktesebatını gösterdiğine şüphe yoktur. Bu tabletlerin pek azı müstesna, hemen hepsi Yeni Devlet zamanına aittir. Eski Devlet zamanına ait mahdut sayıdaki birkaç tarihî vesikadan başka Proto - Hattice yazılmış bazı edebî metinler vardır ki, bunlar bize Eski Devlet zamanında da edebî eserlerin mevcudiyeti için bir «terminus ante quem» teşkil ederler. Zira bunlar Hititçeye tercüme edilmiştir. Meselâ "Sarayda kapıya yeni bir sürgü takılması" münasebetiyle yapılan bir rit'te tanrıların kıral Labarnaşa bir ev kurdukları anlatılmakta ve içeriye fena ruhların girmemesi için gereken dualar okunmaktadır.

Hattuşaş arşivinde bulunan profan mahiyetteki eserler meyanında Büyük Akkad kırallarına ait menkibelerin de ele geçmesi, Hititlerin Babil edebiyatına karşı duydukları alâka ve hayranlığı gösterir. Gerçekten de Hattuşaş arşivinde meşhur "şar tamhari" metinlerinin Hititçe bir nüshası ile kıral Naramsin'in Orta Anadolu'da 17 kıraldan müteşekkil bir koalisyona karşı yaptığı savaşları anlatan metinler bulunmuştur (Bak S). Bütün bu eserlerin Hitit edebiyatının hazırlanmasında rolü olduğu inkâr edilemez.

Nitekim I. Hattusilis'in Halep (Halpa) şehrine karşı yaptığı seferler ve bilhassa "Urşu şehrinin muhasarası" esnasında yaşanılan heyecanlı günler bilahara bir menkibe haline getirilerek ahfada intikali sağlanmıştır [87]. Yine aynı kırala ait olan meşhur iki dilli (Hititce-Akkadca) vasiyetname de [88], bu

[86] H. Th. Bossert, Die Welt des Orients (1952) s. 483.
[87] H. G. Güterbock, ZA 44, s. 114-130.
[88] F. Sommer - A. Falkenstein, HAB.

devirde edebiyat bakımından nekadar büyük bir merhalenin katedilmiş olduğunu gösterir. Gerçekten de I. Hattusilis'in vasiyetnamesi eski Hitit devleti zamanına ait profan eserlerin şaheseridir, denilebilir. Kendisine karşı cephe alan karısını "yılana", ağlayışlarını "bir ineğin böğürmesine" benzeten I. Hattsuilis, bize kaba olmakla beraber teşbih sanatının ilk örneklerini verdiği gibi, yeni tayin ettiği veliahd prense verdiği nasihatlar da pedagoji tarihinde yer alacak değerdedir.

Devlet muahedeleri

Eski devirlerde yaşayan büyük kıralların kahramanlıklarını terennüm eden bu menkibeler, Hititlerde tarih yazıcılığının başlamasına yol açmıştır. Bu hususlaki ilk denemeler devlet muahedelerinin mukaddeme (préambule) kısmında görülür. Filvaki daha I. Zidanta'nın Kizzuwatna Kıralı Pallia ile bir muahede aktettiği görülmektedir [89]. Halbuki Asur ve Babil müktesebatı içinde bu tarzda bir muahedede tarihî bir mukaddemeye raslanmamıştır. Daha sonra Eski Hitit devletinin son kıral larından Telipinus da Kizzuvatna kıralı İşputahşu ile aktettiği muahede ile bu ananeyi devam ettirdiği gibi, meşhur fermanına da tarihî bir mukaddeme eklemek suretiyle tarih yazıcılığının öncülüğünü yapmıştır. Telipinus fermanında Eski Devletin kurucusu I. Labarna zamanından kendi devrine kadar geçen siyasî olayları ve bilhassa dahilî hadiseleri ana hatları ile anlatmaktadır.

Fakat Hitit devlet muahedelerinin ekserisi Yeni Devlet zamanına aittir. Bunlar birinci derecede emniyetli vesikalar olduklarından tarih bakımından pek kıymetli vesikalardır. Hitit kıralları gerek Büyük Devletlerle gerekse vasalleri ile muahedeler aktederek karşılıklı hak ve vazifeleri kanunun garantisi altına alıyorlardı. Mısır, Babil, Asur gibi büyük devletlerle yapılan muahedeler paritetik, yani müsavi ahkâmı ihtiva eden muahedelerdi. Vasal beylerle aktedilen muahedelerde ise âkit taraflardan Hitit Büyük Kıral larının menfaatleri ön plana alınıyordu. Bundan başka Büyük Devletlerle veya Mezopotamya kültür çevresine mensup bölgelerdeki vasallerle (meselâ Amurru ve Mitanni gibi) yapılan muahedeler Akkadca, Anadoludaki vasal beylerle yapılan muahedeler ise Hititce yazılıyordu. Her muahede 1) tarihî mukaddeme 2) maksata giriş 3) şartlar 4) yemin şahidi tanrıların zikri olmak

[89] G. Rudolf Meyer, MIO I, 1 (1953) s. 108.

üzere dört kısımdan ibaretti. Muahedelerin müsveddeleri mutat üzere kil tabletler üzerine yazılıyor, sonra müsvedde arşivde muhafaza olunarak, partner devletin şerefine ve mevkiine göre madenî levhalar üzerine hakediliyordu. Meselâ III. Hattusilis II. Ramses'le aktettiği muahedeyi gümüş bir tablet üzerine yazdırmıştı. Dattaşa kıralı Ulmi-Teşup ile aktedilen muahede ise altın bir levha üzerine kazılmıştı[90]. Hattuşaş arşivinde bulunan muahedelerin hemen hepsi tercüme edilmiştir[91], ayrıca da bu muahedeler devletler hukuku bakımından işlenmiş ve değerlendirilmiştir[92].

Bu suretle devlet muahedelerinin tarihî mukaddemesinde, Hitit devletinin muahede aktedilen devletle geçmişteki bütün münasebetlerini hülaseten anlatma suretiyle başlayan tarih yazıcılığı, Yeni Hitit Devleti zamanında daha da ileri giderek kıral annallerinde (salnamelerde) daha mütekâmil bir seviyeye erişir.

Annaller

Annallerin II. Mursilis'ten itibaren başlaması şayanı dikkattir. Mursilis annalleri on yıllık muhtasar annaller ve her yılın hadiselerini anlatan mufassal annaller olmak üzere iki seri halinde kaleme alınmıştır[93]. Annaller, kıralların hatıratından ibarettir. Fiiller müfred birinci şahıs halindedir. Mursilis babasının kahramanlıklarını da yazdırmıştır[94]. III. Hattusilis'in annallerine "Hattusilis'in apologyası" da denilir[95]. Bir de IV. Tuthalya'nın annalleri ele geçmiştir[96].

[90] E. Forrer, Forschungen II, 1 s. 48.

[91] E. Weidner, PD (BoSt IX-X) ve J. Friedrich, MVAeG 31(1926); MVAeG 34 (1930)-Staatsvertraege des Hattireiches in hethitischer Sprache.

[92] Schachermeyr, Zur staatsrechtlichen Wertung der hethitischen Vertraege (Meissnerfestschrift) Leipzig 1929. Victor Korosec, Hethitische Staatsvertraege. Leipzig 1931.

[93] A. Götze, "Die Annalen des Mursilis" ismi altında II. Mursilis'e ait annalleri muhtasar ve mufassal nüshalara göre mümkün mertebe tertip etmiş ve MVAeG 38 (1933) bir cilt halinde yayınlamıştır. Eserin kronolojik tertibine J. Sturm, OLZ (1935) Sp. 91-97 de ve E. Cavaignac RA 26 s. 145-188 de itiraz etmişlerdir.

[94] E. Cavaignac, Les Annales de Subbiluliuma (Strasburg 1931) ve yeni bulunan parçalarla beraber H. G. Güterbock, JCS X, 2 (1956) da tekrardan "Şuppiluliuma'nın kahramanlıkları" metinlerini işlemiştir.

[95] A. Götze, MVAeG 24 (1926).

[96] Bu annalleri Ranoszek Polonya dilinde neşretmiş ise de, eseri elde edemedik. Münferit parçalar halinde Bossert, Asia, s. 20-27 bak.

Suppiluliuma zamanına kadar annaller görülmediği için, annal yazıcılığının mucidi olarak II. Murşil gösterilmektedir[97]. Zira Mezopotamya'da da Asur imparatorları devrine kadar bu tarzda annal yazmak âdeti yoktu. Buna mukabil Mezopotamya'da pek bol olan inşaat kitabeleri Hititlerce meçhüldür, halbuki tanrı tasvirleri metinleriyle Hitit kırallarının mabedlerin tamiri, eskiyen bozulan heykellerin yeniden onarımı ile meşgul olduklarını biliyoruz.

Annaller tarih için birinci derecede emniyetli vesikalar olmakla beraber, kıralların emirleriyle yazılmış oldukları daima göz önünde tutulmalıdır.

Yeni devlet zamanına ait edebî vesikaların sıklet merkezini dinî (liturgique) edebiyat teşkil eder. Bu nevin en güzel örneklerine Güneş tanrılarına yazılan kasidelerde raslanır. Bu kasidelerde bütün mevcudiyeti ile tanrısına bağlanan dindar bir kimsenin ruhî huzuru sezilir. Okadar ki, şarkın ezelî mistik felsefesi köklerini bu ilâhilerden almıştır, denilebilir. Meselâ: Tanrıçe İştar'a yabancı ülkelerden Hattiye dönmesi için okunan bir münacatta: "Eğer sen nehirlerin ve çeşmelerin içinde isen, oradan buraya gel! Eğer çobanların arasında isen, onların ortasından kaç, buraya gel! Eğer yerin güneş tanrısının yanında isen, eski tanrılar arasında isen, oradan buraya gel!" diye feryat edilmektedir. Appu masalının başında da Güneş tanrısına " İyi insanı bir ağaç gibi yükselten, fena insanı bir ağaç gibi büken ve ensesinden yakalayarak mahveden Güneş tanrısı" denilmektedir[98].

Masallar

Hatta Hitit masalları bile, Appu masalında olduğu gibi, «Hiob» tarzındadır[99]. Meselâ Appu masalına göre, vaktiyle Lulluva memleketinin Şudul şehrinde Appu isminde zengin bir adam varmış. Sığırları, koyunları, bir yığın altını ve kıymetli taşları varmış. Fakat hiç birşeyi eksik olmayan Appu'nun yalnız bir derdi varmış: çocuğu yokmuş.

Şudul'lu ihtiyarlar onun ziyafetine gittikleri zaman, kimi oğluna ekmek ve yağ, kimi oğluna içecek bir şey verirken Appu'nun

[97] H. G. Güterbock, ZA 44, s. 98.

[98] H. G. Güterbock, JAOS 78-4 (1958) s. 237-245.

[99] Birçok felâket ve musibetlere uğradığı halde, tanrısına olan imanı bağlılığını kaybetmeyen Hazreti Eyüb'ün hikâyeleri tarzı.

yemek içecek verecek bir oğlu yokmuş. Bir gün Appu tanrılar sunağının önünde durarak "günahım nedir?" diye sormuş ve sonra evine giderek kederinden kendini çizmeleriyle yatağına atmış. Karısı hizmetkârların yanında kendisiyle alay edermiş. Appu bu hakaretlere dayanamıyarak beyaz bir kuzu almış ve Güneş tanrısına kurban ederek yalvarmış. Güneş tanrısı genç bir delikanlıya inkilap ederek ona "Senin günahın nedir, ben seni iyileştirmek istiyorum" demiş. Appu, Tanrılar bana lûtfettiler, hiç bir şeyim eksik değildir, yalnız oğlum yok" demiş. Güneş tanrı ona "Git içkini iç, doyuncaya kadar iç. Sonra evine git karınla uyu, Tanrılar sana bir oğul verecekler" demiş. Bunun üzerine Appu'nun karısı 9 ay 10 gün sonra bir oğlan doğurmuş. Appu, "Tanrılar doğru yolu seçmedikleri için, bunun adı Fena olsun" diyerek çocuğun adını Fena koymuş. Derken Appu'nun karısı 9 ay 10 gün sonra ikinci bir oğlan daha doğurmuş. Babası bunun adını da İyi koymuş. Çocuklar büyümüşler ve birer erkek olmuşlar. Fena kardeş malları kardeşiyle pay ederken iyileri kendisi alıyor, kötüleri kardeşine bırakıyormuş . Fakat adaletin koruyucusu olan Güneş tanrı bunları görmekte imiş..... Masalın sonu kırıktır.[100]. Fakat iyi ve fena kardeşler motifini biz eski Hind masallarından da tanımaktayız[101]. Bundan başka, bu masal Tevrattaki Habil ile Kabil hikâyesiyle de mukayese edilebilir.

Bir diğer masala göre de ineğin doğurduğu bir çocuğu Güneş tanrısı çocuksuz bir balıkçı ailesine evlât olarak verir. Balıkçı karısına yatağa yatarak bağırmasını, böylece herkesin balıkçının karısı çocuk doğuruyor sanmasını tavsiye eder, kadın bu tavsiyeleri yapar. Komşular hediye olarak ekmek, bira ve yağ getirirler.

Bir de avcı Kişşi masalı varsa da, bunun Hurri menşeli olduğu kabul edilmektedir[102].

Efsaneler

Hitit edebiyatı hakkında bize en iyi fikir verecek eserlerin efsaneler olduğuna şüphe yoktur. Fakat derhal söylemek lâzımdır ki, bu eserlerde Hititlerin yaratıcı bir muhayyele sahibi ol-

[100] J. Friedrich, ZA (NF XV) s. 215-225.

[101] Walter Ruben, Belleten XX(1941) s. 545 de Appu masalının diğer İyi ve Fena kardeşler masallarıyle münasebetini reddeder.

[102] J. Friedrich, L. c. s. 255.

duklarını gösterecek hiç bir şey yoktur. Zira mevcut efsaneler ya Mezopotamya veya Hurri menşelidirler. Mesclâ Fırtına tanrısının İlluviyanka adlı bir ejderle mücadelesini anlatan efsane bile Hititli olarak gösterilemez. Çünki efsanede ikinci derecede rolü olan nebatat ve bereket tanrısı Telipinu, Sumerlerin isim değiştirmiş tanrı Dumuzi'sinden başkası değildir.

Bu efsane iki nüsha halinde ele geçmiştir. Birinci nüshada Fırtına tanrısının yılan İlluviyanka'yı sarhoş ettikten sonra mağlup ettiği anlatılır. İkinci nüshasında ise, Fırtına tanrısının kalbini ve gözünü almış olan İlluviyanka'nın kızı ile Fırtına tanrısının oğlu Telipinu evlendirilir. Fırtına tanrısı gelini vasıtasiyle kendisinin kalbini ve gözünü İlluviyanka'dan geri almasını ister. Bu suretle his ve idraki sembolize eden bu iki kıymetli uzvuna yeniden sahip olan Fırtına tanrısı, malik olduğu fırtına, şimşek ve yağmur gibi kudretlerini kullanarak ejder Illuviyanka'yı ve bu arada kendi oğlu Telipinu'yu da öldürür[103]. Bu efsane bir Malatya kabartması üzerinde ebedileştirilmiştir. Bu efsanede dualism'in esasını görmek istiyenler de vardır[104]; buna göre Fırtına tanrısı iyiliği, İlluviyanka ise kötülüğü temsil etmektedir. Böylece mitoloji iyiliğin fenalığa galebesiyle neticelenmektedir.

Bu mitoloji, Hititlerin meşhur Purulliyaş bayramlarında okunuyordu. Çünki Fırtına tanrısı ile Güneş tanriçesinin oğlu ve aynı zamanda nebatat tanrısı olan Telipinu, Sumer tanrısı Dumuzi gibi, her sene sonbaharda ölüyor ve ilkbaharda tekrardan canlanıyordu. Efsaneye göre, Telipinu kaybolduğu zaman, ocakta odunlar sönüyor, tanrılar mabedde bunalıyor, hayvancıklar ağıllarında sıkılıyor, büyük baş hayvanlar ahırlarında nefes alamayorlardı. Koyun kuzusunu ve inek buzağını terkediyordu. Telipinu kaybolduğu zaman, kendisiyle beraber tarlaların mahsullerini de alıp götürüyordu. Artık arpa ve buğday yetişmiyor, büyük ve küçük hayvanlar, insanlar artık üremiyorlardı. Ağaçlar kuruyor, öyleki artık filiz vermiyorlar, otlaklar kuruyor, kaynaklar çekiliyordu. Böyle bir felâket karşısında tanrılar bile âciz kalıyor, Telipinu'yu aramağa başlıyorlar. Nihayet Güneş tanrısı "Git, yüksek dağları ara, vadileri, yamaçları suların mavi derinliklerini ara!

[103] A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, s. 130 v. d.

[104] René Dussaud, Les Religions des Hittites, (Paris 1945) s. 345, v. d.

"emriyle kartalı gönderiyor, fakat kartal memleketi beyhude yere arıyor "Kudretli tanrı, Telipinu'yu bulamadım" diyerek geri dönüyor. Fırtına tanrısının araştırması da muvaffak olamıyor. Bunun üzerine Fırtına tanrısının zevcesi arıyı gönderiyor "Onu bulursan, ellerini ayaklarını sok, buraya getir! Balmumuyla onu temizle. Onu temiz pak yap bana getir! " diyor. Nihayet Telipinu'yu arı buluyor ve hayat tekrardan normal şeklini alıyor.

Doğrudan doğruya mevsimlerle ilgili olan Telipinu efsanesinin Mezopotamya'dan alınarak adapte edildiği aşikârdır, çünki Sumer efsanesinde de bereket ve hasat tanrısı Dumuzi temmuz ayında ölünce, nebat âlemi, tabiat sararıp soluyor, ilkbaharda sevgilisi aşk tanrısı İştar cehenneme inerek Dumuzi'yi tekrardan yer yüzüne çıkarıyordu. Telipinu efsanesi Strabon'da (XVI, II y) anlatılan Typhon mitolojisiyle mukayese edilmektedir[105]. Diğer taraftan, Telipinu kültünü Likya'da kutlanan Thelephos ile birleştirme teklifi de yapılmıştır[106].

Kumarbi efsanesi

Bu efsane başlıca üç şiirden ibarettir. Birincisinde Gök kırallığı için baba - oğul tanrılar arasında yapılan mücadele anlatılır. Gök kırallığının ilk sahibi Alalu'ya karşı oğlu Anu ayaklanarak kırallığı eline geçirirse de, dokuzuncu senesinde Anu'ya karşı da oğlu Kumarbi isyan eder. Vukubulan mücadelede Kumarbi babasının erkeklik uzvunu ısırır, ozaman Anu oğluna "Şiradi felâketi yuttun. Seni üç korkunç tanrıya gebe bıraktım" deyince, yere tükürür. Bu defa yer gebe kalır ve Fırtına tanrısı ile Aranzah (Dicle) nehri ve Taşmişu adlı tanrısal bir mahlûk dünyaya gelir.

İkinci şarkı Ullikummi şarkısıdır. Burada dünya kırallığını eline geçiren Kumarbi, Kummiya (Kutumukhi) şehri kıralı olan oğlu Fırtına tanrısına karşı mücadele etmek için denizle anlaşarak Ullikummi adlı diyorit taşından bir dağ yaratır. Bu mahlûk akıllara hayret verecek bir süratle büyür, öyle ki denizin derinliği onun ancak beline kadar geliyordu. Bu taş çocuk, üzerinde yeri, göğü ve denizi taşıyan Upelluri'nin sağ omuzuna dikiliyor. Bu durum karşısında Fırtına tanrısı diğer tanrıların yardımını istiyor, nihayet akıl tanrısı Ea bakırdan bir aletle Ullikummi'nin ayak-

[105] Walter Porzig, KIF I, s. 379-386.

[106] B. Hrozny, Die aelteste Geschichte Vorderasiens, s. 171 ve R. D. Barnett, the Aegean and the Near East, p. 219.

larından keserek onu büyülüyor ve neticede Fırtına tanrısı galip geliyor.

Kırık parçalar halinde olan üçüncü şiir ise Tufan kahramanı Nuh'u Gilgameş ile birlikte gösteriyor.

Bu efsanedeki tanrılardan Alalu'nun en eski Sumer tanrılarından biri, Anu'nun da Sumer gök tanrısı olduğu malûmdur. Bunların dışındaki tanrı ve yer adlarının ve bilhassa Kumarbi'nin Hurrice olduğu başka Hurrice metinlerle de anlaşılmış olduğundan, Kumarbi efsanesinin Hurri menşeli olduğu katidir[107]. Efsanede rolü olan tanrıların kozmik varlıklar şeklinde teşehhüs ettirilmiş olması, sembolizmin en güzel ve en eski örneğini vermektedir. Bilhassa Ullikummi'yi sırtında taşıyan Upelluri, dünyayı sırtında taşıyan klasik Atlas tasvirlerini hatırlatmaktadır.

Diğer taraftan, gök krallığı için baba-oğul tanrılar arasındaki mücadele Hesiod'un Theogonya'sında anlatılan yaradılış destanına da çok benzemekte ve Ullikummi şarkısı Yunanlıların Thyphon efsanesiyle mukayese edilmektedir[108].

Gerçekten de Ullikummi gibi Thyphon da Yer (Gaia) in oğludur ve şayanı dikkattir ki, Thyphon'un doğum yeri de Hurri kültürünün beşiği olarak kabul edilen Kilikya'dır. Bu suretle Hititler ve Hurriler vasıtasıyle Anadoluya getirilen Mezopotamyalı edebî motiflerin Yunanlılara da intikal ettiğine şüphe kalmamıştır. Bu naklin Fenikeliler vasıtasıyle olduğu Ras Şamra kazılarından sonra anlaşılmıştır, zira Ras Şamra'da bulunan ve çivi yazısıyle, fakat harf esasına göre yazılmış olan Ras Şamra metinlerinde Hurri efsaneleri de ele geçmiştir ki, bunlar Byblos'lu Philo'nun Sanhunyaton'a atfen anlattığı Theogonya (tanrılar sistemi) da aynen tekrar edilmektedir. Bu suretle Mezopotamya menşeli birçok efsanelerin bir taraftan Hurriler vasıtasıyle Fenikelilere ve onlardan da Yunanlılara[109], diğer taraftan da Hititler vasıtasıyle Batı Anadolu yolu ile yine Yunanlılara geçtiğine şüphe kalmamaktadır.

[107] H. G. Güterbock, Kumarbi efsanesi (Ankara 1945) s. 3.

[108] H. G. Güterbock, Kumarbi efsanesi, s. 54. M. Riemschneider, Die Welt der Hethiter, s. 119.

[109] B. Landsberger, DTCF Dergisi I, 1 (Ankara 1942) s. 85.

Gilgameş destanı

Hititlerin edebiyat sahasında Mezopotamya tesirinde kaldıklarını gösteren en iyi delil, meşhur Gilgameş destanının Hititçeye tercüme edilmiş olmasıdır. Eski şark dünyasında çok sevilen bu destan ilkin Tevrat vasıtasıyle malûmdu. Sumer sitelerinde yapılan kazılarda eserin Sumerce ve eski Akkadca (I. Babil ve Kassit devirlerindeki) nüshaları da ele geçti[110]. Daha sonra Boğazköy kazılarında da Hititçe nüshası bulundu[111]. Faustik şiirin en eski nümunesi olan bu eserde Sumerlerin hayat ve ölüm hakkındaki felsefî görüşleri içli bir lirizm ile anlatılmaktadır: Uruk kıralı Gilgameş zamanında dağlarda hayvanlarla beraber gezen ve yarısı boğa, yarısı insan olan bir mahlûkun türediği duyulur. Gilgameş onunla güreşmeği, kuvvet yarışı yapmağı arzular. Fakat onu ele geçirmek bir meseledir. Nihayet bir sokak kadını onu şehire getirmeğe muvaffak olur. Gilgameş ile Enkidu isimli bu mahlûk güreşirler, fakat yenişemezler. Bunun üzerine ancak ölümün ayırabileceği bir dostlukla birbirlerine bağlanırlar. Birlikte birçok kahramanlıklar yaparlar. Bu arada Humbaba adlı bir ejderi de öldürürler. Fakat bu işe tanrılar kızar, Enkidu'ya bir hastalık vererek öldürürler.

Enkidu'nun ölümü ile Gilgameş büyük bir ruh buhranına düşer. Kendisinin de birgün öleceği ve toprak olacağı düşüncesiyle titrer ve buna bir çare aramağa başlar. Nihayet Tufan kahramanının tanrılar tarafından ölümsüzlükle taltif edildiğini duyarak bizzat Utanapiştim (Tevrat'ın Nuhu) ile görüşmek ve kendisinin de ölümsüzlere katılması için ne yapması gerektiği hakkında bilgi almak ister. Nihayet bu mülâkata da mazhar olduktan ve ölüme çare olan otu bulduktan sonra yurduna dönerken, yıkanmak için dereye girdiği sırada bir yılan gelerek otu yer.

Bu suretle Sumerlerin ölümle hayatın bittiği, başka bir tabirle, öteki dünyanın varlığını reddettikleri felsefî görüşünü ifade eden bu güzel efsaneyi, Hititler de aynen iktibas etmişlerdir. Boğazköy arşivinde Gilgameş destanının Hurrice nüshaları da bulunmuştur[112].

Boğazköy vesikaları arasında Hititçe yazılmış diğer birçok masal ve efsaneler vardır ki, bunlar da Hurri menşelidir. Başlıca-

[110] M. Ramazanoğlu, Gilgameş Destanı (İstanbul 1942) s. 7 v. d.
[111] J. Friedrich, ZA 39 (NF V) s. 1-82.
[112] A. Ungnad, ZA 35 (NF I) s. 133.

ları yılan Hedammu efsanesi[113], Gurparanzah destanı ve avcı Keşşi masalı[114] isimlerini alan bu eserler çok natamam bir halde ele geçmiş olmakla beraber, Hurrice nüshalarının da bulunmuş olması, Hititlerin dinde olduğu gibi, edebiyat sahasında da Hurrilerin çok tesirinde kaldıklarını gösterir. Hurri menşeli bu destanlar içinde Dicle (Aranzah) nehri ile bir muhavereyi anlatan Gurparanzah destanının cansız varlıkları şahıslandırarak, konuşturmada Yunanlılara örnek olduğuna şüphe yoktur.

Boğazköy edebî vesikaları arasında Kenan menşeli efsaneler de vardır. Bu efsanelere göre Samilerin Anat'ına tekabül eden tanrıçe Aşertu, Fırtına tanrısını baştan çıkarmak ister, fakat Fırtına tanrısı onu reddedince, Aşertu bu reddin kendisi tarafından olduğunu göstermeğe çalışır. Bunun üzerine Fırtına tanrısı Aşertu'nun kocası Elkunirşe'ye giderek vukuu hali anlatır[115]. Tanrı isimlerine göre batı Samilerine ait olan bu efsanenin Boğazköye ne suretle geldiği izah edilememektedir.

Neticede Hitit edebiyatı üzerinde birinci derecede Mezopotamya, ikinci derecede de Hurri kültürü müessir olmuştur ve bu edebiyat umumiyetle dinî bir mahiyet arzetmektedir. Bütün bu destanlar nesir (prosa) şeklinde yazılmıştır. Acaba Hititler nazım şeklini de tanıyorlar mıydı? Şimdiye kadar yalnız bir metinde askerlerin söylediği bir marş olduğu tahmin edilen şu kafiyeli sözlere raslanmıştır[116] :

Neşaş elbiseleri, Neşaş elbiseleri
Gel bana gel
Ve onları bana getir anam
Gel bana gel.
Ve onları bana getir oğlum
Gel bana gel!

Fakat Boğazköy vesikaları arasında Hurrice şiirler vardır[117].

[113] J. Friedrich, ZA XV (1950) s. 213-255.

[114] H. G. Güterbock, Kumarbi efsanesi, s. 67 v. d.

[115] H. Otten, MDOG 85 (1953) s. 27-38.

[116] B. Hrozny, ArOr I, 3 (1929) s. 297 ve E. Cavaignac, Les Hittites, s. (Paris 1950) s. 68.

[117] H. G. Güterbock, JCS V-, s. 135-161; VI, s. 8-42.

f) HİTİT SANATI

Tarihte siyasî bir varlık olarak asırlarca yaşamış ve sonra çökmüş devletlerin vücude getirdikleri medeniyetler hakkında, ancak müstakbel nesillere bıraktıkları sanat eserleri sayesinde bir fikir edinilebilir, çünki bir sanat eseri, sanatkârın içinde bulunduğu ruh haletini aksettirdiği gibi, içinde yaşadığı cemiyetin kültür seviyesine de işaret eder. Başka bir tabirle, bir kültüre kendi damgasını vurmağa yarayan en mühim unsur, o kavmin yarattığı sanat eserleridir. Bu itibarla sanat tarihi, medeniyetin gelişmesinde en mühim bir faktör olarak nazarı itibare alınmaktadır.

Hitit sanat tarihinin mütalâasında bazı umumî noktaların göz önünde tutulması lâzımdır. Bu cümleden olarak, yalnız Hitit değil, bütün Eski çağ ve hatta Ortaçağ boyunca sanatın, dinin emrinde çalışmış olduğu hakikati unutulmamalıdır. Gerçekten de Eski çağ sanatkârları en güzel eserlerini tanrıları için vücude getiriyorlardı. Hitit sanatını da bu görüşten ayırmağa imkân yoktur.

Mademki bu devirler için "Sanat, sanat için" değil, "Sanat din için" kaidesi hâkimdir, o halde Hitit sanatını tetkik ederken Hitit dini üzerinde müessir olan yabancı tesirleri de göz önünde tutmak lâzımdır. Şüphe yok ki, bu tesirlerde siyasî hadiselerin de rolü vardır. Bundan dolayıdır ki, daha III. Binyılda Akkad kıraliarının Anadolu seferleri ile başlıyan ve sonra III. Ur sülâlesi ve Asur ticaret kolonileri zamanlarında da devam eden Mezopotamya kültür tesiri, Hitit kavminin dini, sanatı, bir kelime ile, kültürü üzerinde hissedilmektedir. Meselâ, Mezopotamya sanat geleneklerinden boynuzlu tanrı tacı, tanrıları hayvan üzerine bindirme ve tapınma sahneleri tasviri Hitit sanatında da aynen caridir. Daha sonra XVI. asır başlarında I. Mursilis'in ölümünden sonra Hitit devletinin duçar olduğu büyük siyasî kriz sırasında, Kuzey Mezopotamya'da, Habur mecrasında kurulan Mitanni devleti hakimiyetini Kizzuwatna'ya kadar yaymağa muvaffak olduğu zaman, Hititlerin Hurri kavmi ile teması neticesinde Hitit kültürü üzerinde Hurri ve Mitanni tesiri de başlamış ve bu tesir bilhassa Telipinus'tan Suppiluliuma zamanına kadar geçen iki asır içinde büyük rol oynamıştır. Binaenaleyh Hitit dini üzerinde olduğu gibi, Hitit sanatı üzerinde de Hurri kültür tesirini inkâra

imkân yoktur. Halbuki bu mesele bazı bilginler tarafından ifrata, bazıları tarafından da tefrite götürülmüştür. Gerçekten de A. Moortgat "glyptique" eserler üzerindeki bir çok motifleri efsanevi varlıklar, harb arabasında savaş, av sahneleri, vahşi hayvanlarla mücadele gibi-Hurri tasvirî sanat düşüncesine maletmektedir.[118] Buna mukabil H. G. Güterbock da Hitit sanatı üzerindeki Hurri tesirini külliyen inkâr etmektedir[119]. Bereket ki, her iki tarafın da haklı veya haksız oldukları noktalar K. Bittel tarafından gösterilmiştir[120]. Gerçi Güterbock'un dediği gibi Hurri kavminin belli başlı bir kültür merkezi bugüne kadar bulunamamıştır. Bu kavmin kültür müktesebatını Amarna, Boğazköy gibi komşu kavimlerin vesikalarından tanıyoruz. Fakat son senelerde yapılan Nuzi ve Alalakh kazıları Mitanni devletinin hudutlarını göstermeğe yaradığı gibi, bilhassa Nuzi ve Alalakh'ta bulunan mühür baskıları Hurri sanatı hakkında bizi aydınlatmıştır[121].

Bu mühürlerin tetkikinde ilk nazara çarpan nokta, tenazürdür. Binaenaleyh Hitit glyptique eserlerinde bir tenazür mevcutsa, bunun Hurri tesiri ile Anadolu'ya gelmiş olduğuna şüphe yoktur. Hitit sanatında müşahede edilen bu Hurri tesirinin yanında, Suppiluliuma'dan itibaren başlayan Kuzey Suriye ve Mısır siyasî münasebetlerinin neticesi olarak, Mısır kültür tesiri de görülür. Çünki Ras-Şamra kazıları Mısır tesirinin bu bölgeye kadar yayıldığını göstermiştir[122].

Diğer taraftan, XVI - XIV. yüzyıllar içinde bu bölgeye Mitanni devletinin de hâkim olduğu göz önüne getirilirse, bu bölgede melez bir kültürün meydana geldiği kendiliğinden anlaşılır. Suppiluliuma'nın Kuzey Suriye seferleri ile başlıyan güney politikası, siyasî münasebetler yanında birçok kültür unsurlarının da mübadelesine yol açmıştır. Bilhassa Amarna devrinde daha çok canlanan ve III Hattusilis'in ölümüne kadar devam eden bu

[118] A. Moortgat, ZA XIV (1944) s. 153.

[119] SBo II (Berlin 1942) s. 48-52.

[120] ZA XV (1950) s. 256-290.

[121] Mebrure Tosun, Mezopotamya silindir mühürlerinde Hurri-Mitanni üslubu (Ankara 1956) s. 51.

[122] Ugaritica II (Paris 1949) s. 22

Hitit - Mısır münasebetlerinin izleri Yeni Hitit devleti zamanında meydana getirilen sanat eserlerinde canlı bir şekilde görülmektedir.

Bu cümleden olarak Alacahöyük ve Boğazköy kapı sfenksleri üzerinde görülen Hathor baş örtüsü şekli Mısır tesirinin en bariz misallerindendir[123]. Aynı suretle tanrı veya kıral adlarını kartuşlar içine almak âdetinin de Mısırdan iktibas edilmiş olması muhtemeldir[124]. Fakat Hititli sanatkâr bütün bu yabancı menşeli tesirleri Bakırçağından beri devam edegelen yerli sanat ananeleri ile o şekilde karıştırmış, yabancı motifleri yerli unsurlarla okadar ahenkli bir şekilde birleştirmiş, başka bir kelime ile, eserlerinde kendi Hititli ruhunu öyle aksettirebilmiştir ki, bugün bizim "Hitit'li" dediğimiz tamamen kendine mahsus bir sanat doğmuştur. Meselâ Hitit reliefleri üzerindeki tanrı ve insan kabartmaları da Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi, baş ve ayaklar profilden, Torso kısmı ise cepheden olmak üzere tasvir edilmiştir. Fakat tasvirlerin kıyafeti Hititlidir. Üzerindeki kitabeler Hitit dili ve Hitit hieroglif yazılarıyle yazılmıştır. Bu tasvirler yine Mısır ve Mezopotamya sanatlarında müşahede edildiği üzere, ancak muayyen hareketler içinde, yani ya ayakta durur, veya bir koltukta oturur durumda cansız ve mânasız bir yeknesaklık içinde görünürler. Yazılıkaya reliefleri bu monotonluğun bir şaheseridir. Bundan başka Gâvurkale, Karabel, Sirkeli âbidelerinde de aynı hareketsizlik tekrarlanır. Yağrı, Alacahöyük ve Karadağ reliefleri̇ndeki oturan tanrı ve tanrıçelerde bu hareketsizlik daha da ağırlaştırılır. Fakat bütün bu taşlaşmaya rağmen, eserlerde öyle bir üslup beraberliği, öyle bir ifade tarzı vardırki, bunlara derhal "Hititli" damgası vurulabilmektedir. Meselâ kolları ile kanadlı güneş kursu tutan demonlar motifinde de Mısır tesirini görmek kabildir. Fakat Mısırda kollarıyle göğü tutan bir tanriçe olduğu halde, Hititlerde bu bir demondur. Hititli sanatkâr demonun ellerine Mısırdaki gök yerine ilâhî adaleti sembolize eden kanadlı güneş kursunu vermiştir. Eflatunpınar ve Yazılıkaya'da olduğu gibi.

Mısırlı sanatkâr aynı cansızlık altında olmak şartı ile bağdaş kurmak veya diz çökmek pozlarını da kullanmıştır. Hititli sanat-

[123] Eduard Meyer, RKH s. 24.
[124] H. Th. Bossert, AfO IX, s. 106.

kâr ise tasvir sanatına çömelmeyi getirmiştir. Zincirli ve Malatya kapılarındaki tanrı heykel kaideleri üzerinde görülen aslanlar arasındaki çömelmiş demonlar (Bossert 853-903) ile Alacahöyüğün av sahnelerinde bir dizini yere koyarak ok çeken avcı tipi bu hareketin en güzel nümunelerindendir. Gerek bu türlü serbes hareketlerin tesbiti, gerekse evvelce Boğazköyün kıral kapısında bulunan ve Hitit relief sanatının şaheseri sayılan kabartmanın tetkiki, Hititli sanatkârın anatomik müşaheleri de ihmal etmediğini göstermektedir. Bu devrin sanatkârı henüz model üzerinde çalışmamakla beraber, gördüklerini mümkün olduğu kadar sadıkane bir şekilde aksettirmeğe gayret etmektedir. Bundan dolayıdırki, Hitit sanatı karakterinin naturalist olduğu kabul edilmektedir[125].

Bu natüralist sanat, ilk zamanlarda Mezopotamya'nın klasik Sumer-Akkad sanatının tesiriyle, plastik ve resim sanatından ziyade, bir kabartma sanatı halinde tecelli etmiştir. Hatta yakın zamanlara kadar resim sanatının Hititlerce meçhul olduğu zannediliyordu, fakat 1956 Boğazköy kazılarında bulunan ve mahrut şeklinde taştan bir ağırşak üzerinde üç hayvan başını çizgilerle gösteren resimler, Hitit resim sanatının en eski örneğini vermiştir[126]. Geyik, dağ keçisi ve buğayı gösteren bu resimler tamamen tabiata uygun bir şekilde resmedilmiştirler. Bununla beraber resim sanatı revaç görememiş, gerek Eski gerek Yeni Devlet zamanında kabartma sanatı inkişaf etmiştir. Meselâ Boğazköy'de Eski Hitit tabakasının en üstünde (IV a) XVI. asra ait olan bir relief parçası bulunmuştur. Çok bozuk bir halde olan eserde, tipik Hitit kılıklı, elinde uzun bir mızrak tutan bir şahsın, karşısında bulunan figürlerle savaştığı anlaşılmaktadır. Hitit sanatı, umumiyetle av sahneleri gibi profan mevzularla iştigal etmediği için, bu komposisyonun bir "Tanrılar mücadelesi"ni tasvir ettiği ileri sürülmüştür.[127]

Bu Eski Hitit kabartması, ister bir av sahnesini, ister bir tanrılar mücadelesini tasvir etsin, şurası muhakkaktır ki, burada bir komposisyon vardır. Nitekim komposisyon fikrini yine Boğazköy'de eski Hitit tabakalarında bulunan bir seramik parçası üzerindeki kabartmada da görüyoruz. Küçük bir parçadan ibaret olan bu

[125] V. Christian, AfO IX, s. 34.
[126] K. Bittel, MDOG 89 s. 11.
[127] K. Bittel, MDOG 86 s. 28.

buluntu, mabede hediye taşıyan, arka arkaya dizilmiş beş erkeği tasvir etmektedir. Bunlardan üçü iki ellerinde testiler taşımakta, diğer ikisi de omuzlarında belki birer kurban hayvanı tutmaktadırlar (MDOG 88, 31). Bu arka arkaya dizilme tarzı, insana derhal Yazılıkaya mabedindeki âyin (procession) sahnesini hatırlatmaktadır.

Hitit kabartma sanatının bir özelliği de sanatkârın umumiyetle kabili nakil bir satıh üzerinde değil, sabit zemin üzerinde çalışmış olmasıdır. Bu da Hititlerin su kaynakları, pınar veya dağ başlarını mukaddes birer yer olarak saymalarından ileri geliyordu. Bu mukaddes yerlerin yanı başındaki bir kayanın yüzü mümkün olduğu kadar düzleştirilerek, üzerine tanrı tasviri kabartma halinde tasvir ediliyordu.

Bu suretle Anadolu'da bir kaya âbideleri sanatı ortaya çıkmış ve Yeni Devlet sanatının bir hususisiyeti olan bu sanat, daha sonra Fryg'lere, Asurlulara ve Perslere de geçerek başlı başına bir sanat kolu teşkil etmiştir.

1) *Hitit kaya âbideleri:*

Hitit kaya âbideleri Orta Anadolu'da Hattuşaş ve cıvarında, Batı Anadolu'da, bir de Torosların bu tarafında olmak üzere, başlıca üç bölgede gruplanırlar. Yeşilırmağın doğusunda kalan bölge ile Sakarya ve Gediz nehirleri arasında kalan sahada Hitit kaya âbidesi bulunmamıştır.

Hitit kaya âbidelerinin şaheseri Boğazköy cıvarındaki Yazılıkaya tasvirleridir. Bu tasvirlerin muhtelif şekilde tefsiri yapılmıştır. Bu mabedi ilk gören Charles Texier, bu kabartmaların Amazonlarla Paflagonya'lıların mücadelesini tasvir ettiğini yazmıştı[128]. Bu dinî sahnelerde bir "Mukaddes izdivaç" (Hieros Gamos) motifini bulmak istiyenler de olmuştur[129]. Fakat umumiyetle bir dinî âyini (procession) tasvir ettiğinde fikirler birleşmekte ise de, komposisyonun heyeti umumiyesinin zaman bakımından beraberlik arzedip etmediği hususunda fikir ihtilafı vardır. Meselâ Fr. von Bissing'e göre, büyük galeri tasvirleri küçük galeridekilerden daha eskidir. Yan galerideki kıralı kucak-

[128] Charles Texier, (Ali Suat tercümesi) cilt III s. 136-146.
[129] Garstang, The Hittite Empire, s. 111 v. d.

layan tanrı kabartması (No.: 83) ile Kıral kapısındaki meşhur Teşup ve "Kılınç tanrı" kabartmaları arasında bir üslup beraberliği bulunduğuna şüphe yoktur[130]. Kapı sfenksleri de yan galerideki kabartmalar gibi daha muahhar zamana, yani M. ö. XIII. asra aittir. Bu stil beraberliğini Christian da kabul etmekle beraber, kıyafetlerin birbirine uymadığına, doğru olarak dikkati çekmektedir[131]. Fakat Yazılıkaya relieflerini X. asra koyması da doğru değildir.

Yazılıkaya üzerinde en esaslı tetkikleri Alman arkeoloji cemiyeti yapmıştır. K. Bittel, Yazılıkaya relieflerini üç gruba ayırmakta ve 34, 64, 81 ve 83 numaralı kabartmalar üzerindeki kartuşlarda görülen kanadlı güneş kurslarının XV. asırdan evvelki Hitit eserlerinde raslanamıyacağına dayanarak, Yazılıkaya relieflerinin bu tarihten sonraki muhtelif zamanlarda muhtelif kıraller tarafından yaptırılmış olduğu, fakat büyük galerideki kabartmaların bir kısmının XIV. asırda mevcut oldukları neticesine varıyor[132]. Yan galerideki 64 numaralı kartuşta Tuthalya, 81 ve 83 numaralı kabartmadaki kartuş ise Arnuvanda ismini ihtiva etmektedir. Bundan dolayı Yazılıkaya'nın IV. Tuthalya ile oğlu III. Arnuvanda zamanında tamir veya tadil edildiği zannedilmektedir[133].

Alacahöyük kabartmaları:

Tarihlenmesi üzerinde en çok münakaşa edilen eserler bunlardır. Zira bu eserlerin bazılarında Yeni Hitit devleti zamanına ait eserlerde görülen kıyafetler veya sanat gelenekleri görüldüğü halde, bazılarında sanat bakımından Yeni Devlet eserlerinden çok ileri bir teknik ve bilhassa bir hareket serbestliği müşahede edilir. Alacahöyük kabartmaları Hitit sanatına yabancı olan av sahnelerini gösterirler. Bundan başka bu kabartmaların ortostat halinde olması da Geç Hitit devrine has olan bir keyfiyettir. Bundan dolayı bazı bilginler bu eserleri Geç Hitit devrine koy-

[130] Fr. von Bissing, AfO VI (1930-31) s. 159.

[131] Christian, AfO IX, s. 26.

[132] K. Bittel, Yazılıkaya, s. 139-140.

[133] H. G. Güterbock, MDOG 86, s. 73.

makta[134], bazıları ise Yeni Hitit Devletinin daha mütekâmil ve nisbeten geç bir devrinde tarihlenmektedir[135]. Eserlerde görülen üslup farkını ekol farkı ile izah etmek isteyenler de vardır[136].

Fakat şurası muhakkaktır ki, Alacahöyük kapı sfenksleri üzerinde görülen Hathor başlıkları, ancak Yeni Devlet zamanında vukubulan Mısır münasebetlerinden sonra meydana getirilmiş olmalıdır. Diğer taraftan, bir yaban öküzüne diz çökerek ok atan kabartmada (Bossert, 521) tipik Hurri eserlerinde görülen bir hareket serbestisi vardır.

Son zamanlarda Güterbock, Alacahöyük relieflerinin Makridi Bey tarafından yapılan rekonstrüksiyonun doğru olduğunu, blokların köşelerindeki kenetlenmeye yarayan çentiklere dikkat ederek isbat etmiştir[137]. Bu takdirde sfenksli kapının sol tarafındaki relieflerin mabedde yapılan bir tapınma, âyin sahnesini tasvir ettiği anlaşılmakta ve bu sahne bilhassa KBo IV 9 da anlatılan Purullias bayramı merasimini hatırlatmaktadır. Bir boğa heykelinin önündeki sunağın yanında kıral, arkasında kıraliçe, sonra takdim edilen kurbanlık hayvanlar, daha sonra muhtemelen saray memurları ve çalgıcılar, oyuncular gelmektedir. Güterbock Makridi'ye dayanarak av sahnelerini üst sıraya koymaktadır. Bunlar daha mütekâmil bir üslup gösterdiği için, büyük bir ustanın eseri olarak görülmekte idiler, bu suretle bu av sahneleri, daha geç bir zamanda ilâve edilmiş olabilir. Çünki Yazılıkaya reliefleri de muhtelif zamanlarda meydana gelmiş olmalarına rağmen, Hattuşaş sanat okullarında esaslı bir değişiklik yoktur. Nitekim Karabel, Gâvurkale, Hanyeri, Sirkeli kaya âbideleri de aynı ekol mahsulleri dir ve hepsi de XIV ve XIII. asırlar arasında tarihlenmektedirler.

Gâvurkale

Ankara-Haymana şosesinin 40. Kilometresi üzerinde İkizce ve Oymaca köyleri arasındaki eski bir yolun kenarındaki kaya

[134] Fr. von Bissing, AfO VI (1931) s. 166; Christian, AfO IX, 25; A. Moortgat, Bergsvölker, s. 55.

[135] Yazılıkaya, s. 44, 97; Güterbock, SBo II s 50; Bossert, Altanatolien 62 Yazılıkaya, s. 44, 97; Güterbock, SBo II, s. 50; Bossert, Altanatolien, s. 53.

[136] E. Akurgal, DTCF Dergisi II, 3 (1944), s. 475.

[137] Güterbock, Anatolian Studies VI (1956) s. 54-56.

lık üzerindedir. Oturan bir tanrıçaya karşı arka arkaya yürüyen iki şahıs tasvir edilmiştir (Resim 13). Bunlardan önde yürüyen sakalsız ve başında, kıral kapısı reliefinde olduğu gibi, bir miğfer vardır. Arkadaki figür ise sakallı olup, başında sivri uçlu ve boynuzlu bir tanrı tacı vardır. Bu küçük farkların dışında gerek hareketleri, gerek kıyafetleri bakımından iki şahıs arasında hiç bir başkalık yoktur. Her iki şahıs da bellerinde teber şeklinde uzun birer kılınç taşımaktadır. Oturan tanrıça figürü hava tesirile çok bozulmuştur.

Bu kompozisyonun bir ibadet sahnesini tasvir ettiği ve oturan tanrıça karşısında bir kıral ile oğlunun ibadet ettiği tahmin edilmektedir[138]. Fakat bu takdirde sakallı olan şahsın başındaki tanrılık alâmeti olan boynuzlu tacın izahı güçtür[139]. Âbide üzerinde yazı olmadığından eserin tarihlenmesi tahminden öteye gidememektedir.

Hanyeri (Gezbeli) kabartması

Erciyeş dağının güney-doğusunda, Hanyeri köyünün 800 m. kuzeyinde Gezbeli mevkiindeki kayalıklar üzerindedir. Buradaki tanrı figürü Karabel reliefini andırmaktadır. Yani kabartmadaki şahıs sol elile omuzuna asılı bir yayı tutmakta, sağ elini de bermutat ileri doğru uzatmaktadır. Kısa bir eteklikten ibaret olan elbisesi ve sivri uçlu papuçları vardır, fakat şapkası sivri değildir. Bu durum, bu şahsın bir tanrı olmaktan ziyade bir kıral tasviri olduğunu gösterir. Nitekim figürün ileri uzanmış eli üzerindeki hiyerogliflerde sadece "Kıral oğlu" ibaresi okunabilmiştir[140].

Figürün karşısında ise bir dağ tanrısı üzerinde duran bir boğa görülmektedir. Eserin üslubu Boğazköy kıral kapısı ve Karabel kabartmaları ile aynı zamana ait olduğu intibaını vermektedir. Kati olarak tarihlenemiyor.

Karabel âbidesi

Batı Anadolu'daki Hitit kaya âbidelerinden biri olan bu âbide, İzmir civarında Nif'teki kayalıklar üzerinde bulunmaktadır. Herodotos tarafından "Sesostris âbidesi" denilen (II 106) ve fakat

[138] H. Th. Bossert, Altanatolien, s. 53'e göre, oturan tanrıça Arinna şehrinin güneş ilâhesi, ibadet edenler de Suppiluliuma ile oğlu II. Mursilis'dir.

[139] Eduard Meyer, RKH s. 74 ve Bittel, Yazılıkaya, s. 122.

[140] Güterbock, Halil Ethem hatıra kitabı, s. 58.

kendisinin bizzat görmediği anlaşılan[141] bu anıt, sivri bir tanrı şapkası, sağ omuzuna taktığı yayı, ucu yukarı kıvrık papuçları ile tipik bir Hitit tanrısını gösterir. Tasvirin ileri doğru uzanan sol kolunun üzerinde Hitit hieroglif yazısı ile tanrının veya âbideyi yaptıran kıralın adı yazılı ise de, işaretler çok bozuk olduğundan, isim okunamamaktadır[142]. Fakat eserin stili Yazılıkaya relieflerini andırmakta, bu sebeple Karabel âbidesinin de Büyük Hitit devleti zamanında yapıldığı kabul edildmektedir[143].

Niobe âbidesi

Bu bölgedeki Hitit kaya âbidelerinden biri de Manisa'da Sipylos dağı üzerindeki kabartmadır. Bunu Yunanlılar da görmüşler ve bu kabartma ile ilgili bir de mitoloji yaratmışlardı: On iki çocuk doğurduğu halde gençliğini ve güzelliğini muhafaza eden bir kadın gurura kapılarak Zevs'in zevcesi Hera ile boy ölçüşmeğe kalkmış, bunun üzerine tanrıçanın hışmına uğrayarak bir günde 12 evladını birden kaybetmiş. Bunun üzerine kederinden taş kesilmiş, sadece gözlerinden mütemadiyen yaşlar akarmış. Hakikatte ise üzerindeki Hitit hieroglif yazılarıyle bir Hitit eseri olduğunda şüphe bulunmayan bu kabartmanın gözlerinden tesadüfen küçük bir kaynağın suları sızmakta idi. Tabiat tesirile bugün çok bozulmuş bir halde olan bu kabartma, bizzat Pausanias'ın da söylediği gibi (III 22), belki de bir ana tanrıça veya bir pınar tanrıçası idi. Bütün Hitit kaya âbideleri gibi bu eser de bir hücre içine oyulmuştur ve zaman bakımından Büyük Devlet zamanına konulmaktadır[144].

İmamkulu âbidesi

Kayserinin Develi kazasında, İmamkulu köyündeki Şimşekkaya mevkiinde bulunmaktadır. Bu kabartma üzerinde Fırtına tanrısı, tıpkı Yazılıkayada olduğu gibi, üç dağ tanrısının eğilmiş başları üzerinde boğa koşulu bir arabaya binmiş olarak görülür. Dağ tanrılarını da insan vücutlu, hayvan başlı demonlar yukarı kalkmış kollarıyle tutmaktadırlar. Bu esas motifin sağında stilize olmuş bir ağaç ile onun üzerinde kanadlı bir demon, sol

[141] K. Bittel, AfO XIII, s. 181.

[142] K. Bittel, bu işaretleri Tuthalya olarak okumak ister, L. c. 193.

[143] Fr. von Bissing, AfO VI, 159; Eduard Meyer, RKH, s. 6; Bossert, L.c. 58.

[144] H. Th Bossert, Altanatolien, s. 58.

tarafında ise elinde bir âsa tutan genç bir tanrı, belki Fırtına tanrısının oğullarından biri, ayakta durmaktadır. Bu figürlerden başka Fırtına tanrısının sağ ve solundaki boşluklar kuş ve geyik gibi hayvan motifleriyle doldurulmuştur.

Âbide üzerinde Fırtına tanrısının adı olarak kabul edilen işaretlerden başka yazı olmadığından, zamanı kati olarak tarihlenemiyor, fakat motiflerden ve stil özelliklerinden bu âbidenin de Büyük Hitit Devleti zamanına ait olduğu tahmin edilmektedir[145]. Boğa koşulu harb arabasına binmiş Fırtına tanrısını biz Malatya kabartmaları üzerinde de görüyoruz. Fakat bu âbidenin Hattuşaş ekolüne ait olduğu tipik dağ tanrıları ve demonların tasvirinden anlaşılmaktadır.

Sirkeli âbidesi

Yeni Hitit devleti zamanına ait kaya âbidelerinden biri de Adana'da Seyhan nehrinin doğu kıyısındaki Sirkeli kayalıkları üzerindeki kabartmadır. Bu anıt şekil bakımından Karabel ve Hanyeri kabartmalarını andırır. Ancak, buradaki şahıs uzun bir merasim mantosu giydiğine göre, kıral olmalıdır. Nitekim üzerindeki kartuşta da Muvatalli ismi okunabilmiştir.

Fıraktin âbidesi

Kayseri'nin kuzey-doğusunda Fıraktin mevkiindeki kayalıklar üzerinde Hitit sanatının orijinal bir kompozisyonu daha vardır. Sahne iki kısımdan ibarettir. Soldakinde, orta yerde duran bir sunağın iki tarafında iki şahıs karşılıklı ayakta durmaktadır. İkisi de kısa birer eteklik ile sivri uçlu yüksek birer şapka giymişlerdir. Bunlardan sağdaki sol omuzuna bir yay, beline de bir kama takmıştır. Sağ elile içki kurbanı dökmekte olduğundan, bu şahsın âbit, karşısındakinin de mabut olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı da sağ elile omuzuna dayadığı bir lituus'u tutmakta, ileri doğru uzattığı sol elile de her hangi bir şey tutmaktadır. Figürlerin elleri üzerindeki hieroglifler sayesinde bu şahıslardan sağdakinin III. Hattusilis, soldakinin ise Fırtına tanrısı olduğu anlaşılmıştır.

Kabartmanın sağ tarafındaki sahnede ise Kargamiş sarayı'nın fasadları üzerindeki oturan tanrıça ile rahibeleri şeklinde başlarından ayaklarına kadar inen bir örtüye sarınmış iki kadın görülür. Solda bir taht üzerinde oturan tanrıça sol elinde bir

[145] Bossert, L. c. 59.

kadeh tutmaktadır. Sağdaki kadın ise ayakta durmakta ve içki kurbanı sunmaktadır. Uzattığı elinin üzerindeki hierogliflerle bu kadının III. Hattusilis'in zevcesi "Büyük kıraliçe Puda-Hepa" olduğu anlaşılmış ve bu suretle bu âbidenin tarihlenmesi kabil olmuştur. Bu kıral çiftinin koruyucu tanrı olarak Şamuha'lı İştara taptıklarını çivi yazılı vesikalardan bildiğimiz için, oturan tanrıçanın bu ilâheyi tasvir ettiği zannedilmektedir[146].

Bu âbide üzerinde dikkat edilecek bir nokta da sunağın (altarın) şeklidir. Gerçekten de kaidesi, uzun bir eteklik giymiş bir insan bedeninin alt kısmını andırmakta, tabla kısmı üzerinde ise bir kuş bulunmaktadır. Sağ sahnedeki sunağın kaidesi de aynıdır. Masanın üzerinde ise bir kuş adam oturmaktadır. Bu çeşit kurban masalarını biz Mezopotamyadan Gudea devrinden de tanıyoruz. Bu âbidenin sağ sahnesi yarım kalmış durumdadır.

III. Hattusilis devrine ait kaya âbidelerinden biri de Seyhan nehrine katılan Yenice ırmağının Taşçı mevkiinde bulunmaktadır. Üzerinde Büyük Kıral ile zevcesini ibadet eder durumda gösteren bir tasvir varsa da, umumiyetle âbide çok buzulmuştur.

Eflâtunpınar

Beyşehir'in 22 km. kuzeyinde bulunan bu âbide bir kaya âbidesi olmamakla beraber, Yeni Hitit Devleti zamanına ait olduğundan, bu gurup içinde mutalea edilebilir. Zira bir pınarın kaynağında 14 büyük bloktan suni bir kaya satlı meydana getirilmiş gibidir. Her blokun üzerine kompozisyonu teşkil eden figürlerden biri tasvir edilmiş, öyle ki heyeti umumiyesiyle tam bir kompozisyon teşkil edilmiştir. İlk defa Hamilton tarafından keşfedilen bu eserin Boğazköy kabartmaları ile münasebetini Charles Texier görmüştü. Orta yerde mütenazıran ve dikey olarak konmuş iki blokun üzerinde biri kadın, biri erkek iki ulûhiyet oturmaktadır. Tanrıların her iki tarafındaki bloklar üzerinde de birbiri üstünde duran aslan başlı demonlar, yukarı kaldırdıkları kollarıyle kanadlı güneş kurslarını tutmaktadırlar. Aynı şekiller yanlarda daha büyük bloklar üzerinde ve daha büyük demonlarla tekrar edilir ve bu defa alttaki iki güneş kursu ile beraber bu büyük demonları da kaplayan ve yekpare büyük bir taş üzerine

[146] Bossert'e göre oturan tanrıça Hepat, erkekler tarafındaki tanrı da Teşup'tur.

işlenen büyük bir kanadlı güneş kursu görülür. Blokların hepsi eflatun renkte olduğuna göre aynı taş ocağından çıkarılmıştır.

Âbidenin üzerinde eserin zamanını tarihliyecek bir kitabe mevcut olmadığı gibi, Hitit vesikaları arasında da şimdiye kadar bu hususta bir kayda raslanmamıştır[147]. Fakat K. Bittel'in de işaret ettiği üzere[148], eserde simetri fikri hâkimdir ve bu itibarla Büyük Devlet zamanına konulmaktadır[149].

Beyşehir civarında Fasıllar ve Köylütoğlu âbideleri ile Yağrı ve Karadağ âbideleri de varsa da, bunların Büyük Devlet zamanına aidiyetleri şüpheli olduğundan, burada üzerinde durulmıyacaktır.

Hitit tasvirî sanatının en güzel örneklerini kaya âbidelerinden başka bir de mühürler üzerinde buluyoruz.

2. Hitit mühürleri:

Anadolu'nun muhtelif kazı yerlerinde bulunan mühürlerin tetkiki, burada Bakırçağından beri devam edegelen bir "damga mühür" ananesinin mevcut olduğunu göstermiştir. Müteakip devirlerde bu anane, Asurlu tüccarlar vasıtası ile gelen Mezopotamya tesirinin yanında gelişmesine devam etmiştir. Gerçekten de Kültepe mühür baskıları üzerindeki çalışmalarla bu yerli ve yabancı geleneklerin gerek form, gerek muhteva bakımından birbirlerinden farklı olduğu anlaşılmıştır[150].

Yerli mühürler münhasıran kulplu damga mühür olduğu halde, Asurdan idhal edilenler daima silindir şeklinde idiler, mamafi bu mühürlerin yerli sanatkârlar tarafından yapılanları da vardı. Damga mühürler pişmiş topraktan veya her hangi bir cins taştan imal ediliyor, tepesinde ip takacak bir halka veya delik bırakılarak, mührün sathına da bazan bir yonca yaprağı veya bir hayvan ayağı şekli veriliyordu. Silindir mühürlerin yüzlerinde ise dine mütealllik tapınma sahneleri veya mitolojik konular resmedildiği halde, Kültepe damga mühürleri münhasıran hayvan resimleri ile tezyin ediliyordu[151].

[147] Son zamanlarda Laroche, Anatolia III (1958) s. 43 - 47 de bu âbide ile ilgili görmek istediği metinler gösterir.

[148] K. Bittel, BiOr. X 1-2 , s. 4.

[149] H. G. Güterbock, Halil Ethem Hatıra Kitabı, s. 51.

[150] Nimet Özgüç, DTCF Dergisi II, 1 (1944) s. 76 v. d.

[151] Nimet Özgüç, KKR (1949) s. 225 v. d.

Kültepe mühür baskılarından elde edilen bu neticeyi Hattuşaş'taki Karum mahallesinde yapılan kazılar da doğrulamıştır. Gerçekten de Boğazköy'deki 1956 kazıları Hattuşaş'ta da bir karum bulunduğunu göstermiş ve burada Eski Hitit tabakalarında bulunan damga mühürlerin yüzlerinde çifte başlı kartal veya tavşana hücum eden kartal gibi hayvan motifleri görülmüştür[152]. Bu suretle Eski Hitit devleti zamanında Anadolu'da yerli bir "glyptique" sanatının mevcudiyetine ve çifte başlı kartal gibi Büyük Devlet zamanında da çok sevilen ve zamanımıza kadar varlığını muhafaza eden bir motifin Anadolu'nun yerli sanatı çevresine ait olduğu anlaşılmıştır.

Bu yerli sanatın Yeni Hitit Devleti zamanında daha çok inkişaf ettiğini görüyoruz. Bu devre ait mühür baskıları Boğazköy akropolünde toplu bir halde bir depoda bulunmuştular. Bunlar arasında Hitit kırallarının mühür baskıları bulunduğu gibi, yabancı memleketlerden gönderilen vesika ve paketler üzerine basılan damga baskıları (Bulle) ve bu meyanda birçok Hititli prens ve kâtiplerin mühürleri de vardır. Bu gösteriyor ki, Hitit arşiv memurları, Hattuşaş'a giden gelen bütün evrakı muntazaman tasnif ederlerken üzerlerindeki damga baskılarını da itina ile bir yerde muhafaza etmişlerdir. Şayanı dikkattir ki, bu mühür deposunda hakiki bir kıral mührü ele geçmemiştir. Depo sadece damga baskılarından (Bulle) ibarettir. Şimdiye kadar yalnız II. Mursilis'in hakiki bir mührü Ras-Şamra kazılarında bulunmuştur, fildişinden veya kıymetli bir tahtadan çerçeve içinde olduğu tahmin edilen bu mührün Ugarit'te bulunuşunun izahı güçtür[153].

Büyük Hitit devleti mühürlerini Güterbock başlıca Kıral mühürleri, Tabarna mühürleri, yalnız çivi yazılı veya yalnız Hitit hieroglifi lejantlı mühürler olmak üzere dört bölüme ayırarak tetkik etmiştir[154].

Büyük Kıral mühürleri bazan müstakilen kıralın ismini, bazan da yalnız kıraliçenin veya her ikisinin birlikte isimlerini ihtiva ederler. Bu baskılar yuvarlak satıhlı damga mühürlere ait olup kenarında çivi yazısı, ortasında Hitit hieroglif yazısı, ile bir lejant

[152] Thomas Beran, MDOG 89, s. 39 v. d.
[153] Ugaritica III, s. 91.
[154] Güterbock, SBo I (Berlin 1940).

vardır. Bugüne kadar Suppiluliuma'nın ve zevcelerinden Babilli prenses, Büyük kıraliçe Malnikal'in, Hinti'nin, II. Mursilis ile zevcesi Gaşşuliavia'nın, Muvatalli ile zevcesi Danu-Hepa'nın, III. Hattusilis ile Pudu-Hepa'nın, IV. Tuthalya ile oğlu III. Arnuvanda'nın mühür baskıları tesbit edilmiştir. Bazı okunamıyan isimlerin çözülmesinde son Ugarit kazılarının verdiği malzemenin büyük yardımı olmuştur. Çünki Ugarit silindir mühürlerinde ve damga mühürlerinde daima iki yazı bir arada kullanılmıştır. (Resim 14).

Tabarna mühürlerine gelince, etrafı çivi yazılı, orta yerinde rozet, üçken veya fiyong gibi basit hieroglif işaretler bulunan bu mühürlerin münhasıran arazi bağış vesikaları üzerine basılmış olması şayanı dikkattir. Bu çeşit arazi bağış vesikaları içinde, Karanlık Çağda yaşayan Hitit kırallarından Huzziya ve Alluvamna'nın adlarını taşıyan mühürler olmakla beraber, ekseriyeti yalnız "Büyük Kıral Tabarna'nın mührü" ibaresini ihtiva etmektedirler. Bundan dolayı bu mühürlerin vergi işlerine bakan resmî bir dairede memurlar tarafından kullanılmasına müsaade edilen bir çeşit resmî mühür oldukları düşünülebilir. Bu suretle ilk zamanlarda Büyük Kıralın mührü ile mühürlenen bu çeşit vesikalara bilahara resmî sayılan bir Tabarna mührü basılmış olabilir. Mamafi I. Arnuvanda'nın karısı ve oğlu genç Tuthalya ile birlikte sütnine Kuvatalla'ya bağışladıkları arazinin taposuna hususî bir müşterek mühür bastıklarını görüyoruz.

Boğazköy mühürleri arasında yalnız hitit Hieroglif yazılı mühürler mühim bir yekûn tutarlar. Boğazköy mühürleri neşredildiği zaman, henüz daha ne Karatepe'nin iki dilli vesikaları, ne de Ras Şamra mühür baskıları ortada vardı. Bundan dolayıdır ki Boğazköy mühür baskıları neşriyatında bir çok noktalar müphem kalmıştı. Bu yeni buluntular müvacehesinde şüpheli kalan birçok noktaların aydınlanması kabil olmuştur.[155].

Büyük Hitit devleti mühür baskılarının mahiyeti hakkında böylece umumî bir fikir edindikten sonra, bu baskılar üzerindeki resimler sanat bakımından ele alındığında, Eski Hitit devleti

[155] S. Alp, Zur Lesung von manchen Personennamen auf den hieroglyphen-hethitischen Siegeln und Inschriften (Ankara 1950).

zamanındaki sanat geleneklerine bu devirde de sadık kalındığı, ve fakat yeni gelen Hurri-Mitanni veya Mısır tesirlerine de alâka duyulduğu görülür. Gerçekten de Yazılıkaya kabartmalarından tanıdığımız Tanrının kıralı kucaklaması, çifte başlı kartal, vücudun belden aşağı kısmı bir dağ şeklinde gösterilen dağ tanrısı tasviri, kanatlı güneş kursu, kuş adam motifleri mühür yüzlerinde de tatbik edilmiştir. Bu motiflerden kanatlı tanrıça, dağ tanrısı tasviri, kuş adam, çifte başlı kartal gibi bir kısım motiflerin Mezopotamya'nın klasik sanatından iktibas edildiğine şüphe olmadığı gibi, hayat ağacının iki tarafında heraldik hayvan tasvirleri, çömelmiş demon ve tenazur prensibinin hâkim olduğu motiflerin Hurri-Mitanni sanat çevresine mensup oldukları inkâr edilemez. Ancak Hititli sanatkâr muhtelif menşeli bu motifleri kendi sanat anlayışına göre hususî bir üslupla ifade etmesini bilmiştir ki, biz bu üsluba "Hitit" diyoruz.

3. Plastik sanat:

Yakın zamanlara kadar Eski Hitit devri sanatı ve bilhassa plastik sanat hakkında hemen hiç bir şey bilinmiyordu. Fakat Boğazköy'de ve bilhassa Kültepe'deki yeni kazılardan sonra Hitit sanat tarihinin bu cephesi de aydınlanmağa başlamıştır. Gerçekten de bu iki kazı yerinde kültür katları iyi tarihlenmiş buluntular sayesinde Büyük Hitit devri sanatına öncülük eden uzun bir hazırlayıcı devrenin yaşanmış olduğu anlaşılmıştır. Bu cümleden olarak Boğazköyün en alt tabakalarında (V. veya IVa) bulunan bir koyun figürini Büyük Devlet zamanında mükemmelleşen hayvan plastiğinin prototipini temsil etmektedir. Bu tip hayvan figürinlerinden Alişar'da da on tane kadar bulunmuş ise de, Boğazköy nümunesi daha eskidir[156]. Fakat Eski Hitit çağında hayvan plastiğinin tekâmül derecesini Kültepe'de bulunan hayvan biçimli kaplardan daha güzel hiç bir şey gösteremez. Kültepe tabletleri ile bir arada bulundukları için, Koloni çağına aidiyetleri aşikâr olan bu kaplar aslan, boğa, karaca, antilop şeklinde yapılmışlardır[157]. Bunlardan bilhassa muahhar devirlerde mühim rol oynayan aslan motifinin bu kaplarda ağız kıs-

[156] K. Bittel, MDOG 86, s. 24.

[157] N. Özgüç, KKR (1949) s. 11 ve not. 434.

mı açık bırakılmış ve gözler bütün olarak işlenmiştir, takma değildir. Adaleler henüz tebarüz ettirilememiştir.

Son Boğazköy kazılarında Hattuşaş Karumunda (IV_a) bulunan pişmiş topraktan bir heykelcik başında ise gözler başka bir maddeden sonradan takılmış olduğu görülmüştür[158]. Bu figürinin başında muahhar devirlerin tipik hitit şapkası formunda mahruti bir şapka bulunması, eserin yerli olduğu intibağını vermektedir.

Bundan başka Alacahöyük kazılarında bulunan, fakat buluntu katı raporda sarih olmıyan oturan tanrıça heykelciği (Al. b 10) ile yatan iki boğa heykelciği (Al. b. 11-12) de Eski Hitit devri plastik eserleri meyanına ithal edilebilir. Çünki bu objelerle birlikte bulunan b 54 parçasının buluntu seviyesine "Orta kat" denilmekte ve raporda[159] gösterilen umumi tabloda "Orta kat", "İlk Eti" denilen Eski Hitit tabakaları ile "Büyük Eti Devleti" tabakaları arasına konulmaktadır. Bununla beraber, başında geniş kenarlı bir şapka ile oturan tanrıça tasvirini biz K. Bittel'in işaret ettiği üzere[160], Eflâtunpınar âbidesi üzerinde de buluyoruz ve bu âbidenin Büyük Devlet zamanına aidiyeti katidir (Bak. S. 196).

Büyük Hitit Devleti zamanına ait plastik eserler kilden, taştan veya çok defa bronzdan imal edilmiş tanrı figürinlerinden ibarettir. Bunların en mükemmel örneklerini Boğazköy kazıları vermiştir[161]. Bunların arasında yeni bulunan fildişinden bir dağ tanrısı figürini ile altından küçük tanrı kıral figürinleri bilhassa zikre değer. Bu eserlerin sanat tarihi bakımından önemi, tasvirî sanatta, kabartmalarda hâkim olan "Frontalité" prensibinden kurtuluşu müjdelemeleridir.

Büyük Hitit devleti zamanında mabedlerde birçok heykellerin bulunduğunu yazılı vesikalarla da bilmekteyiz. Meselâ, bir ritüel metinde (KBo IV 9) "Hattusilis'in heykelinin önüne de bir defa içki kurbanı sunar". Bir başka metinde (KBo V, 6) "Ahhiyava ve Laspa'dan tanrı heykelleri gönderilmiştir". Bir diğer vesikada

[158] K. Bittel, MDOG 89, s. 11.
[159] H. Z. Koşay, Alacahöyük 1949 raporu (Ankara 195). s. 59
[160] K. Bittel, BiOr X 1-2 (1953) s. 2-5.
[161] K. Bittel, Kleinfunde von Boğazköy, Tafel I[a]

ise (KUB XVII, 21 I 14) "Altın ve gümüşten olan resimlerinize gelince, resim eski idi, altın eski idi. Hiç kimse onları bizim gibi yenilememişti" denilmektedir. Bundan başka III. Tuthalya zamanındaki büyük tehlike anında kıral heykellerini Hattuşaş'tan Dattaşa'ya nakletmişti. Aynı suretle Hititlerin pınar tanrılarını da kadın şeklinde tasvir ettikleri vesikalarda bildirilmektedir[162].

Bütün bu kayıtlar Yeni Devlet zamanında plastik eserlerin mevcudiyetine şüphe bırakmamaktadır. Hatta bu eserlerin figürinlere inhisar etmediği de anlaşılmıştır. Boğazköy'de 1954 senesi kazılarında tabiiden daha büyük bir insan başı bulunmuştur. Maalesef yalnız yüzün alt kısmı muhafaza olunabilmiştir. Bu eserde de gözler sonradan takma değil, bütün olarak işlenmiştir. Dudaklar, Etrüsk heykellerinde görülen tatlı bir tebessümle kıvrılmıştır.

4. Hitit mimarisi:

Hitit sanatının en iyi inkişaf etmiş kısmı mimarîdir, denilebilir. Çünki Mısır, Mezopotamya ve hatta Anadolu'da eski şehirler, zamanla ve türlü sebeplerle harap olan şehirlerin üst üste yığılmasından *meydana* gelmiş höyükler üzerinde olduğu halde, Hattuşaş şehri için müdafaaya tabiaten elverişli olan bir arazi seçilmişti. Öyle ki, bu kayalık tepeyi yalnız güneyden tahkim etmek kâfi idi, zira tepenin kuzeyindeki kayalıklar sarp bir şekilde vadiye iniyordu[163].

Yozgat-Sungurlu yoluna muvazi olarak akan Büyükkaya deresinin batısındaki bu kayalıkların üzerindeki Boğazköy'ün Hititlerin idare merkezi olduğu tesbit edildikten sonra, Alman Arkeoloji Cemiyeti adına bu harabe şehirde kazılar yapılmış ve şehri vaktiyle müdafaa eden sur bakiyeleri, saray, mabed gibi resmî binalarla halkın oturduğu mahalleler meydana çıkarılmış olduğunu görmüştük (Bak. s. 44)

Hattuşaş şehrinin etrafı biri küçük, biri büyük olmak üzere iki sıra surla çevrilmişti. Her iki duvar da kayalar üzerine inşa edilmişti. Kayaların bulunmadığı güney tarafında ise suni olarak

[162] H. Th. Bossert, Königssiegel, s. 68.

[163] Rudolf Naumann, Architektur Kleinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit. *Tübingen* 1955.

toprak yığılmış ve tırmanmayı zorlaştırmak ve toprakların kaymasına mani olmak için üzerleri taşla döşenmişti[164]. Her iki sur da taş temeller üzerine müstatil kerpiç tuğlalarla yapılmıştı. Dıştaki duvar doğrudan doğruya taş temelleri üzerine kuleli tek bir duvar olduğu halde, esas suru teşkil eden ikinci duvar, iki sıra büyük taşların arasını ufak taşlar ve molozlarla doldurmak suretiyle yapılmıştı. Her iki sur üzerinde de müdafaa kuleleri bulunuyordu. Bu iki surdan başka şehrin içinde büyük kaya üzerine inşa edilmiş bir içkale daha vardı ki, burası şehrin akropolünü ve aynı zamanda şehrin nüvesini teşkil ediyordu. Şehirde muhtelif istikametlerde açılan müteaddid kapılar vardı. Bunlardan doğudaki "Kıral Kapısı" (Resim 15) ile batıdaki "Aslanlı Kapı" ve güneydeki "Yer Kapı" relieflerle, aslan protomları ile veya sfenkslerle süslü idiler. Bu büyük şehir kapılarından başka daha bir takım gizli kapılar da vardı (Res. 16).

Bu derece mükemmel bir tahkimat ne zaman ve hangi kıral tarafından yapılmıştı? Bu hususta kati bir delil olmamakla beraber, bir tablette Hattuşaş şehrini Eski Devlet kıral larından Hantili'nin inşa ettirdiği bildirilmektedir[165]. Fakat bu kaydı eskiden mevcut surların tamir ve tadili şeklinde tefsir etmek doğru olur, zira Hattuş şehrinin daha Koloni çağında önemli Karumlardan biri olduğu, bir Kültepe tableti ile malûm olduğu gibi[166], şehrin en eski mahallesini teşkil eden Büyükkale üzerinde yapılan kazılar da bu malûmatı doğrulamıştır[167]. Esasen Anadolu şehirlerinin daha prehistorik devirlerde bile tahkim edilmiş oldukları malûmdur[168]. Bu itibarla Hattuşaş'ın da çok eski devirlerden beri surlarla çevrili olduğu muhakkaktır. Ancak o zamanlar belki bütün şehir içkaleden ibaretti, sonra zamanla şehir genişledikçe surları da büyültmek icabetmiş olmalıdır. Bugün harabeleri görülen surlar M. ö. XIV. asra aittir[169].

Hattuşaş sokakları daha Eski Devlet zamanında taş döşeli olup bir şehir planına göre tanzim edilmiş bir kanal sistemi ile

[164] K. Bittel, Die Ruinen von Boğazköy. Berlin u. Leipzig 1937. s. 13.
[165] E. Forrer, 2 BoTU 20 III, 12.
[166] Hardy, AJSL 58 (1941) s. 179, n. 6.
[167] K. Bittel, MDOG 83, s. 7. n. 1.
[168] T. Özgüç, Arkeoloji araştırmaları, s. 46.
[169] K. Bittel, Die Ruinen von Boğazköy, s. 14.

de mücehhezdi[170]. Daha Eski Devlet zamanında hususî evler taş temeller üzerine kerpiç tuğlalarla yapılmıştı; birkaç odalı ve iki katlı idiler[171]. Hititler muhteşem merdivenler inşa etmesini de biliyorlardı, bu merdivenleri bilhassa Yazılıkaya mabedinden tanıyoruz.

Hitit mabetleri

Hitit mimarisini en güzel aksettiren binalar Boğazköy'de meydana çıkarılan mabedlerdir. Bundan başka Yazılıkaya açık hava mabedinde ve Alacahöyük'te yapılan kazılarla da anlaşılmıştır ki, Hititler mabedlerini muayyen bir istikamette ve muayyen bir formda inşa etmiyorlar, bilâkis arazinin durumuna ve ihtiyaca göre bir plan tatbik ediyorlardı.

Hitit mabedlerinin hususiyeti orta yerde mustatil şekilde uzun bir salonun etrafında birçok oda gruplarının toplanmış olmasıdır[172]. Bu Cella'ya müteaddit kapılar açılıyordu. Salonun ortasında da küçük bir odadan ibaret olan mukaddes bir mahal vardı. Sol duvar tarafında ise mabedin Adython'u bulunuyordu. Bir diğer hususiyeti de pencerelerin derin şekilde açılması ve damların düz oluşudur[173].

Görülüyor ki Hitit mabedleri gerçek âbidevi eserlerdi. Meselâ Yazılıkaya'daki B mabedi altı odalı muazzam bir kapı binası ile muhteşem merdivenleri ile ve henüz daha ne maksatla kullanıldıkları anlaşılamayan müteaddit odaları ve geniş salonu (Cella) ile karşımıza çıkmaktadır. Aynı muhteşem kapı inşaatına Boğazköy'de I. mabedde ve Magazin binasında raslanmıştır. Bu suretle Hitit mimarisi eski Şark mimarisinden ayrılmaktadır, hatta Hitit devleti ile çağdaş olan VI. Truva'dan da farklıdır ve en çok Minos mimarisiyle benzerlik göstermektedir[174].

Fakat Hitit mabedlerinin en mühim özelliği, "Bit-Hilani" denilen ve Miken kültürünün "Megaron" tipi mabedlerinin benzeri şekilde mabedin cephesinde sütunlu bir holün bulunmasıdır. Mustatil şekildeki Cella'nın uzun taraf duvarları bu holün sütun-

[170] K. Bittel, MDOG 89 (1957) s. 8.

[171] T. Özgüç, KKR 1949 s. 8.

[172] K. Krause, Boğazköy Tempel V (Berlin 1940) s. 67.

[173] Damların düz olduğu mimari kalıntılarından ziyade metinlerdeki mabed tasvirlerinden anlaşılmaktadır: K. Krause, L. c. s. 51.

[174] K. Bittel, Die Ruinen von Boğazköy, s. 63 ve K. Krause, L. c. 67n. 4.

ları hizasına kadar uzatılıyor ve iki sütunun teşkil ettiği üç kemer vücude geliyordu. Bu sütunların kaideleri çok defa heykellerle süslü idi. Hititler bu planı saraylara da tatbik ediyorlardı[175].

Bit-Hilani mimari tarzının mucitlerinin Mitanni'ler olduğu zannedilmişti[176], fakat yeni tetkiklerle Asurluların bu plana "Hitit tarzı" dedikleri[177] ve hilani adının Hititçe "Hilammar" denilen sütunlu hol isminden müştak olduğu anlaşılmıştır[178]. Nitekim gerek Yazılıkaya, gerekse Hattuşaş şehrinde meydana çıkarılan mabedlerde bu şekilde sütunlu hol vardır[179].

Hattuşaş şehrinin içinde hepsi âbidevi olmak üzere beş büyük mabed meydana çıkarılmıştır. Bunlardan en eskileri aşağı mahalledeki I. mabed ile yukarı mahalledeki V. mabeddir. II. III. ve IV. mabedler daha yenidirler. Yukarı mahallede batı yamacında bulunan ve mabedlerin en büyüğü olan V. mabed ilk defa saray zannedilmişti, fakat Büyükkale'de yapılan hafriyattan sonra sarayın içkalenin içinde olduğu anlaşıldı.

Hitit mabedlerinin en muhteşem örneği Hattuşaş şehrinin 180 m. kuzey-doğusundaki Yazılıkaya açık hava mabedidir. Bu mabed tabii kayalıkların teşkil ettiği biri büyük, diğeri küçük iki galeri ile, bu galerilerin önlerine inşa edilen kısımlardan ibarettir. Galerilerin önlerinde yapılan kazılarla burada üç mabed yapısının bulunduğu anlaşılmıştır. Bunlardan A mabedi denilen en alttaki mabed, etrafı duvarlarla çevrilmiş, damsız küçük ve basit bir yapıdır. Bu yapının ortasında dört köşe, üzeri kapalı bir oda bulunmuştur. Böylece daha bu mabed zamanında galerideki kabartmalardan hiç olmazsa bir kısmının mevcut olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Zira aksi halde bu küçük yapı burada bulunmazdı. Fakat kabartmalardan hangisinin bu devirde mevcut olduğu tefrik edilmemektedir. Galerilerdeki kartuşlarda Tuthalya ve Arnuvanda isimleri varsa da, bu isimler kıral soyunda çok tekrar edildiğinden[180], hangi kırallar zamanında bu

[175] Yazılıkaya, s. 34.
[176] F. Wachsmuth, Lexikon der Baukunst III, 98.
[177] H. Th. Bossert, AfO IX, s. 127; Weidhaas, ZA XI, s. 108.
[178] J. Friedrich, ZA (NF III) s. 179.
[179] Yazılıkaya, s. 46.
[180] Yazılıkaya, s. 43; Güterbock, MDOG 86, s. 71.

mabedin yaptırılmış olduğu meçhul kalmaktadır. Fakat umumiyetle IV. Tuthalya ve oğlu III. Arnuvanda zamanlarında onarıldığı kabul edilmektedir, zira Eski Devlet zamanındaki Tuthalya ve Arnuvanda olsaydı, eserler bu kadar mükemmel yapılamazdı, ve bu derece muhafaza olunamazdı.

İkinci mabed (B mabedi) mukaddes yerin etrafını duvarla çevirmek suretiyle esas bakımından farklı olmamakla beraber, bu devirde mabedi biraz daha genişletmek ihtiyacı duyulmuştur. Bu mabed, kabartmalı kayaların güneyine, yani kayalara giriş kısmının önüne batı duvarları gelecek şekilde inşa edilmiştir; öyle ki, Yazılıkayanın büyük galerisi bu mabedin Adython'unu teşkil etmekte ve küçük galeriye ayrı bir medhalden girilebilmekte idi. Bundan başka mabede kuzey-batıdaki büyük bir merdivenle çıkılıyordu. Bu B mabedi Yeni Devlet zamanına, takriben XV. asır ortalarına konulmaktadır.

Boğazköy hâfirleri tarafından C binası denilen yapı da aynı teknik ve aynı planı gösterdiği için, B mabedine ait bir müştemilât olduğu anlaşılmış ve zaman bakımından da XIII. asır ortalarında tarihlenmiştir.

D binası, B mabedinin tadil edilmiş bir şeklinden ibarettir. Hitit mabedinin, istenilen sayıda münferit unsurların birleşmesinden meydana geldiğini D binası bir kere daha teyit etmiştir. Bu bakımdan Mezopotamya mabedlerinden esaslı bir suretle ayrılırlar[181].

Diğer taraftan, Hitit metinleri vasıtasıyle de mabedler hakkında bilgi edinilmektedir. Mabedlerin isimlerini ve mabed müştemilâtına verilen adları da öğrenmek kabil olmaktadır. Meselâ, yeni neşredilen bir metinle şehir dışında 'Heşti evi' denilen mukaddes bir mahallin bulunduğunu ve tıpkı Asur'daki İştar kapısına giden mukaddes yol gibi, Hattuşaş'ta da Heşti evine giden bir mukaddes yolda yapılan âyini öğreniyoruz. Kıral buraya araba ile gitmektedir. Bu metne göre Kıral Halentuva evinden çıkıp arabaya biniyor ve Heşti evine gidiyor. Halentuva'nın bir mabedin mukaddes bir yeri mi, yoksa başlı başına bir mabed mi olduğu belli değildir[182].

[181] F. Wachsmuth, ZDMG 23, s. 5 ve A. Moortgat, Bildwerk u. Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit (Leipzig 1934) s. 5

[182] H. Otten, OLZ 50 (1955) s. 389.

g) HİTİT DİNİ

1. Dinî vesikalar:

Boğazköyde meydana çıkarılan devlet arşivi vesikalarının dörtte üçünün dine müteallik olduğu düşünülürse, Hititlerin dine verdikleri chemmiyet hakkında bir fikir edinilebilir. Hatta devlet muahedeleri bile bu maksat için kullanılabilir, zira muahedelerin sonunda her iki tarafın şahidi olarak bir çok tanrı adları sayılır.

Bu dinî vesikalardan bir kısmı mabed talimatı, bir kısmı muaayyen hastalıklara karşı yapılan majik mânada ritler, bir kısmı ise işlenen günahların kefareti için verilen kurbanların takdim usulünden bahsederler. Bir de tanrı tasvirleri metinleri vardır ki, ilk anda bunların mevcut Hitit âbidelerini tayin etmekte faydalı olacağı hatıra gelirse de, bu metinler daha ziyade mabedlerde bulunan statüleri, altın veya gümüşten, bronzdan küçük heykelcikleri tasvir ederler. Bundan dolayı bu metinlerden Yazılıkaya kabartmalarını veyahut Anadolunun muhtelif yerlerinde bulunan Hitit âbidelerini tayin etmekte faydalanılamamaktadır.

Hattuşaş arşivinin verdiği bu dinî vesikalar yanında, bir de arkeolojik malzeme vardır ki, bunlarla vesikaların verdiği malûmat tevsik edilebilmekte veya tamamlanabilmektedir. Bunların başında şüphesiz Hattuşaş yanındaki Yazılıkaya açık hava mabedi duvarlarında resmedilen tanrı tasvirleri gelir. Burada hemen her tanrı sembolleriyle gösterildiği gibi, ayrıca elleri üzerinde de Hitit hieroglif yazısı ile ve ideogramlarla adları yazılıdır. Fakat Hititlerin bu ideogramları nasıl okuduklarını bilmiyoruz. Bundan başka tanrıların taşıdıkları alâmetler de kati olmadığı gibi, Hitit hieroglif yazısı da henüz tamamen okunamadığından, yine birçok meçhul noktalar kalmaktadır. Meselâ Fırtına tanrısı Yazılıkayada elinde topuz tuttuğu halde, başka yerlerdeki tasvirlerinde şimşek demeti taşımaktadır. Aynı tanrı bazı yerde sakallı, bazı yerde sakalsız görünür. Bu itibarla Hitit dinini tetkik ederken, bir taraftan vesikalardaki durum, diğer taraftan âbideler üzerindeki vaziyet gözönünde tutulmalıdır.

2. Hitit Panteonu:

Bu sahada bugüne kadar yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Hitit dini, kelimenin tam mânasıyle, çok tanrılı bir dindir.

Esasen bir metinde "binlerce tanrı" dan bahsedilmektedir[183]. Bunun sebebi, Hititlerin yalnız kendi tanrılarına değil, Anadolu'da o zamanlarda yaşamakta olan diğer kavimlerin tanrılarına ve hatta kendilerinden evvel gelmiş geçmiş kavimlerin tanrılarına da tapmış olmalarıdır. Bu durumun neticesi olarak Hitit panteon'unda Sumer, Akkad, Asur, Proto-Hatti, Luvi, Hurri ve Mitanni tanrıları da yer almış ve dolayısiyle Hitit panteonu, tabir caizse, kozmopolit bir karakter iktisap etmiş oluyordu.

Mezopotamya tanrıları

Gerçekten Sumerlerin gök, yer ve okyanuslar tanrılarını temsil eden Anu-Enlil-Ea teslisini Hititler de tebcil etmekte idiler. Bundan başka Sami kavimlerin çöl ananesinin yarattığı Ay-Güneş-Yıldız (Sin-Şamaş-İştar) astral teslisi de Hitit panteon'unda yer almıştı. Diğer taraftan, Kültepe devrinin tesirile tanrı Asur'a ve Mezopotamya'nın Kiş şehrinin baş ilâhı harb tanrısı Zababa'ya da daha Protohatti'ler zamanından beri Anadolu'da tapılmakta idi[184].

Proto-Hatti ve Luvi tanrıları

Kültepe devrinde Anadolu'nun yerli halkı olan Proto-Hattilerin tanrılarına da tapıldığını, Boğazköy metinlerinde "Rahip şimdi Hattice şu duayı okur" tarzında Proto-Hattice duaların ve tanrı adlarının geçmesinden anlaşılmaktadır. Bu metinlerde sayıları yüze yaklaşan[185] Proto-Hatti tanrıları arasında en önemlileri, Hititler zamanında da "Arinna şehrinin güneş tanrıçası"[186] ismiyle tebcil edilen Wuruşemu ile oğlu tanrı Telipinu, kızı Mezullaş ve torunu Zintuhi ulûhiyetleridir. Hatti kavminin taptığı bu mukaddes ailenin reisi, Hattilerin Fırtına tanrısı Taru olabilir, çünki Hititlerin Fırtına tanrısı gibi onun da boğaları vardı[187]. Proto-Hatti tanrılarından güneş tanrısı Eştan ile harb ilâhesi Şulinkatte de zikre değer chemmiyette tanrılardı.

[183] KUB IX 28 III 7.

[184] E. Laroche, JCS I 3 s. 215.

[185] E. Laroche, Recherche sur les noms des dieux hittites (Paris 1947) s. 19 - 42.

[186] Bir Nuzi vesikasında (HSS XIII 402) Arinnia kelimesinin karşısına Akkadca çeşme mânasına gelen *burtu* yazılmış ise de, Arinna kelimesinin Proto-Hattice olduğu J. Friedrich, Jahrbuch für kleinasiatische Forschung II, s. 144-152 kabul edilmiştir.

[187] Bu boğalara "taruvili" deniliyordu, Laroche, L. c. s. 33

Lui tanrılarına gelince, bunlardan bazıları halâ münakaşalıdır, fakat Lvi kavmine ait oldukları kati olan tanrılar Şantaş ve Tarhunda ile Kubaba'dır. Luilerin Fırtına tanrısı olan Dattaş, Dattaşa şehrinin baş tanrısı idi. Hititler bilhassa bu sonuncu tanrıya taparlardı.

Hurri ve Mitanni tanrıları

Mitanni tanrılarına daha ziyade Yeni Devlet vesikalarında raslanır. Bilhassa Hurri-Mitanni kültürünün tesirinde kalan Kuzey Suriye bölgesine Hititler hâkim olduktan sonra, bu yeni cereyanın tesirine kapılmışlardır. Hind-Avrupa asıllı Mitanni'lerin tanrıları, İndra, Mitra, Waruna gibi tipik Hind tanrıları olup, bilhassa Mattivaza muahedesinde bu tanrılar zikredilmektedir[188].

Fakat Hititler daha ziyade Hurri kavminin dinine büyük bir alâka duymuşlardı. Nitekim Hitit metinlerinde yüzlerce Hurri tanrı adı geçmektedir, hatta Hurrilerin baş ilâhı Teşup ile zevcesi Hepat da Hitit panteonunun baş uluhiyetleri olmuştur. Aslında bir Fırtına tanrısı olan Teşup ile zevcesi Hepat, oğulları Upelluri, Güneş tanrısı Şimegi, Ay tanrısı Kuşuh, Yıldız tanrı Şauşka, dağ tanrıları Namni ve Hazzi, Hurriş-Şeriş boğa tanrıları Hitit panteonunda yer alan en mühim Hurri tanrılarıdır. Bu suretle bir taraftan astral uluhiyetlere, diğer taraftan natürel kuvvetlere dayanan Hurri dinin de Mezopotamya kültürünün tesirinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sumerlerin yarattığı kahraman Ninurta'ya eşit olarak bir ^{D}Aştapi ile, Enlile müsavi tutulan tanrı Kumarbi tipleri de bu tesiri açıkça ifade etmektedir.

Hititlerin milli tanrıları

Metinlerde Hitit millî tanrılarına Kaneş'li (Kültepe) şarkıcılar dua etmektedir[189]. Bunlar arasında en mühimleri deniz tanrısı Aruna, ocak tanrısı Haşşaş, Güneş tanrısı ^{D}UTU, ateş tanrısı Pahhur, Ata tanrılar—Attaş şuinaş, temiz pınar tanrısı Şuppiluliа, aşk ve harb tanrıçası Lelvani ulûhiyetleridir. Bu tanrılara dikkat edilirse, Hititlerin de bir taraftan Romalılar gibi atalar kültüne, ocak ve harb tanrılarına, diğer taraftan Hindliler gibi ateş ve güneş tanrılarına taptıkları görülür. Gerçekten de Hitit

[188] Hitit panteonuna Hurri tesirinin bilhassa III. Hattusilis'in zevcesi Pudu-Hepa zamanında girdiği hususunda Laroche'un JCS VI, 115 te ileri sürdüğü deliller, Güterbock tarafından MDOG 86 s. 72 v. d. reddedilmiştir.

[189] H. Th. Bossert, Ein hethitisches Königssiegel, s. 15 v. d.

metinlerinde en çok zikredilen tanrılardan biri de güneş tanrılarıdır, çünkü Proto-Hattilerin "Arinna şehrinin Güneş tanrıçası"ndan başka adı ^{D}UTU ideogramı ile gösterilen bir erkek güneş tanrısı daha vardır. Bunlardan başka metinlerde "Göğün Güneş tanrısı", "Yerin Güneş tanrısı" ve "Suyun Güneş tanrısı" tabirleri geçmektedir. Bu tabirler erkek Güneş tanrısının biri yeryüzünde gündüz parlayan güneş, diğeri geceleyin yer altında seyrettiği zannedilen güneş olarak iki şahsiyeti olacağı şeklinde yorumlandığı gibi[190], "Suyun Güneş tanrısı" sözü ile de güneşin sudaki aksi anlaşılacağı tarzında tefsir edilmiştir[191]. Bir metinde: "Yerin ve Göğün kıralı. Yukarının ve aşağının hâkimi, hükmünü veren kahraman kıral Şamaş! Sen olmaksızın Anu ve Enlil gökte içtima edemezler, memleket hakkında bir hüküm vermezler, yazı, sonbaharı ve kışı, zelzeleyi, fırtınayı ve donu, X memleketlerinin kır hayvanlarının yemi olan yeşili yapmazlar. Şamaş olmadan hiç bir şey verilmez! Bir günün, bir ayın, bir senenin müddetini tayin eden parlak tanrı, ışıklar saçan Bey! "denilmektedir[192].

Fakat şayanı dikkattir ki metinlerde güneş tanrılarına verilen *bu öneme karşı*, Yazılıkaya mabedinde Güneş tanrısı yalnız bir defa ve bir yan duvarda tasvir edilmiştir (No: 34). Bununla beraber şu muhakkaktır ki, bütün Eski Şark kavimleri gibi, Hititler de Güneş tanrısını adaletin koruyucusu olarak telcil ediyorlardı. Arinna şehrinin Güneş tanrıçasına yazılan bir kasidede tanrıçanın adaleti koruma vasfı açıkça görülmektedir[193]. Hititlerde güneş tanrılarına verilen bu ehemmiyet, Hitit kozmogonisinin nisbeten muahhar devirlerde, yani Suppiluliuma'nın, Mısır kültür tesiri altında kalan memleketlerle temasından sonra, teşekkül etmiş düşüncesine yol açmıştır[194]. Bu hususta *delil olarak Suppiluliuma'nın*, Mısır'da güneş monoteizmi reformunu yapan IV. Amenofis'le çağdaş olması ve Hitit kıraliarının "Güneşim" unvanının Eski Devlet vesikalarında mevcut olmadığı gösterilmektedir. Oysa ki bugün Eski Devlet zamanına ait bir tablette

[190] A. Götze, Kleinasien, s. 129.

[191] E. Tenner, KIF I, s. 390.

[192] E. Weidner, MDOG 58, s. 76.

[193] A. Götze, L. c. S. 128.

[194] L. Delaporte, Les Hittites, S. 246.

Güneş tanrısına yazılmış bir kaside bulunduğu gibi, yeni bulunan bir metin parçasında da "Güneşim" tabiri geçmektedir[195].

Güneş tanrısının yanında Hititler Harran şehrinin meşhur Ay tanrısına[196] ve Ninive'li İştar'ın *harb* tanrıçası vasıflarını taşıyan tanrıça Lelvani'ye taptıkları da tesbit edilmiştir. Şuhalde Hititlerin de kendilerine mahsus olan bir astral teslisleri vardı. Bunlardan başka daha birçok dağ tanrılarına da tapılıyordu. Metinlerde mahiyet ve vasıfları henüz tesbit edilemiyen daha pek çok tanrı adı geçmektedir. Bunlar arasında at üstünde tasvir edilen ^{D}Pirva[197] ile Aşkaşepa[198], şifa tanrıçası Kamruşepa en mühimleridir. Bir de ^{D}LAMA denilen koruyucu tanrılar vardı ki, bunlar şahsa mahsus tanrılardı. Meselâ Suppiluliuma "Fırtına tanrısının gözdesi" olduğu halde, II. Mursilis, Arinna şehrinin Güneş tanrıçasının himayesine sığınmıştı. III. Hattusilis ise, Şamuha'lı İştar'ın sevgilisi idi. IV. Tuthaliya'nın hâmisi ise Nerik şehrinin Fırtına tanrısı idi.

Görülüyor ki Hitit panteonu Sumer'lerin, Akkad'ların ve Asurluların tanrıları da dahil olmak üzere, Hattilerin, Luvilerin, Mitanni ve Hurri'lerin tanrılarının da inzimamı ile pek kalabalık bir hale gelmişti. Bu durum karşısında aynı vasıf ve kudreti haiz olan ulûhiyetleri birleştirmek temayülü müşahede edilir.

Gerçekten de Hititler daha Proto-Hattiler zamanında mevcut olan theogonya'ya mütealllik spekülasyonları kendi tanrı tasavvurları ile birleştirmişlerdi. Bu cümleden olarak şu tanrılar birleştirilmişti:

Sumer :	Proto-Hatti :	Hurri :		Hitit :
Enlil	Wuruşemu	Şauşka	=	Lelvani
^{D}İŞKUR	Taru	Teşup	=	^{D}İM
^{D}UTU	Eştan	Şimegi	=	İştanu

Aynı suretle Proto-Hattiler zamanında tebcil edilen mukaddes aile de aynen kabul edilmişti. Yazılıkaya açık hava mabedin-

[195] H. Otten, MDOG 86 (1953) s. 63 ve JCS V, 4 (1951) S. 129.

[196] H. G. Güterbock, Belleten 26, S. 275.

[197] ^{D}Pirva'nın tanrı veya tanrıça olduğu hususundaki münakaşa için bak. H. Th. Bossert, Jahrb. f. Kl. Forsch. II (1953) S. 208 ve H. Otten, Jahrb. f. Kl. Forschung II, S. 62.

[198] E. Laroche, RHA 46, S. 67.

de bu mukaddes ailenin ve maiyyetleri olan bütün tanrı ve tanrıçaların tasvir edilmiş olması buna şüphe bırakmamaktadır.

Hitit tanrıları hakkında Boğazköy vesikalarından elde edilen bu bilgileri arkeolojik malzeme ile de kontrol edebilecek durumdayız. Bu malzemenin başında, Hattuşaş şehrinin hemen yanında kâin olan tabii kayalıkların teşkil ettiği açık hava mabedi tasvirleri gelir. Üç tarafı kayalıklarla çevrili olan bu mabed, biri büyük, biri küçük iki salondan ibarettir. Her iki salonun duvarlarını teşkil eden kayalıkların yüzleri, mümkün mertebe düzeltilerek 80 adet tanrı tasviri ile süslenmiştir. Burada her tanrı sembollerile gösterildiği gibi, elleri üzerinde de Hitit hieroglif yazısı ile adları yazılıdır. Fakat bu yazı işaretleri hava tesiriyle çok defa bozulmuş olduğu gibi, Hitit hieroglif dili daha pek çok meçhulleri ihtiva ettiğinden, tanrıların tayini çok güçtür. Bugüne kadar yapılan tetkiklerle bu tanrılardan ancak bir kısmının tesbiti kabil olmuştur[199].

Fırtına tanrısı

Yazılıkaya mabedine giren bir kimsenin nazarı dikkatini evvelâ medhalin kuzeyine raslayan karşı kayalıklar üzerindeki figürler çeker. Filvaki burada Hitit panteon'nunun baş tanrısı *bütün ailesi efradı ile* birlikte tasvir edildiği ilk bakışta anlaşılır, sol duvar üzerinde aynı şekilde dizilmiş erkek tanrılara mihraba doğru ve hiyerarşi sırasına göre bir istikamet verilmiştir.

Mihrabın tam orta yerinde, başında tepesi sivri ve boynuzlu bir tanrı tacı bulunan sakallı bir erkek, aynı suretle tanrı taçlı iki şahsın omuzlarına basmış vaziyette ayakta durmaktadır. Sağ elinde bir topuz tutmakta[200], ileri doğru uzattığı sol eli üzerinde de Hitit hieroglifleriyle Fırtına tanrısı ideogramları bulunmaktadır. Fırtına tanrısının yanında ve arka planda başında yine bir tanrı tacı taşıyan bir boğa yatmaktadır. Bu suretle bütün eski Şark kavimlerinde olduğu gibi[201], Hititlerde de Fırtına tanrısına tapıldığı, fakat onlardan farklı olarak ve belki de Hurri tesiriyle bu tanrıyı panteon'larının başına geçirdikleri anlaşılmaktadır[202].

[199] H. G. Güterbock, MDOG 86 (1953) S. 65-76.

[200] Topuz Fırtına tanrısına *mahsus bir silah değildi*, Bak. Güterbock, Belleten 26, s. 283.

[201] Sumerlerin ^{D}İŠKUR dedikleri bu tanrıya Asur ve Babil'liler Adad, Ramanı, Aramî'ler Hadad, Lui'ler ise Tattaş diyorlardı.

[202] E. Laroche'a göre ise Yazılıkaya'da tamamen Hurri panteonu tasvir edilmiştir JCS VI, S. 115.

Hititler zamanında her şehrin bir Fırtına tanrısı vardı[203]. Nitekim, Geç Hitit devrine ait olmakla beraber, Zincirli'de, Kültepe'de, Malatya, Gâvurkale ve Kargamış'ta Fırtına tanrısı kabartmaları bulunmuştur. Demek ki bu fırtına tanrıları arasında, baş şehir olan Hattuşaş'ın Fırtına tanrısı da baş Fırtına tanrısı yapılmıştı. Esasen metinlerde ona "Hatti ülkesinin hâkimi, Gökler kıralı" unvanı verilmektedir. Fırtına tanrısının adı her iki yazıda da daima ideogramla yazıldığından, Hititçe okunuşu bilinmiyordu. Fakat son zamanlarda Ugarit'te bulunan Hitit hieroglif lejantlı bir mühür vasıtası ile Muvatalli kelimesinin Hititçe boğa mânasına geldiği ve böylece de Fırtına tanrısının Hititçe adının "Muvatalli" olduğu teklif edilmiştir[204]. Bu suretle M. ö. III. Binyıl Anadolusunda mevcut olduğu, Alacahöyük kült standartları ve Kültepe mühür tasvirleri ile anlaşılan boğa kültüne, II. Binyıldaki Hitit Anadolusunda, tanrılar antropomorf bir karakter aldıkları zamanda da devam edildiği anlaşılmaktadır[205]. Ancak eski devirlerde doğrudan doğruya boğaya tapılırken, şimdi boğa, Fırtına tanrısının mukaddes hayvanı olarak tanrıyı üzerinde taşır vaziyette veya, Yazılıkayada olduğu gibi, yanında yatar durumda tasvir ediliyordu. Bir metinde (VBoT 26): "Eskiden tahtadan bir boğa vardı, şimdi Haşmetmcabım demirden bir boğa yaptı" denilmektedir.

Tanrıların bu tarz mukaddes hayvanlarının behemhal birlikte tasviri şart değildi. Meselâ Fırtına tanrısının yılan İlluviyanka ile mücadelesini tasvir eden bir Malatya kabartmasında (Bossert, No : 769) boğa görülmediği gibi, bir başka Malatya kabartması üzerinde boğaya binmiş olarak, bir defasında da boğa koşulu arabayı sürerken tasvir edilmiştir. İmamkulu âbidesi üzerinde de Fırtına tanrısı mukaddes boğası ile birlikte görülür.

Fakat umumiyetle Hititlerin Fırtına tanrısının sembolü, Zincirli Teşub'unda görüldüğü üzere, üçlü bir şimşek demetidir.

[203] Meselâ KBo II, 1 de: DU URU ŋatarna, DU URU Harşalanas, DU URU assaratta, DU URUsaruvattasi, DU URU samamtia. Bundan başka KUB XVII 14, I, 9 bir çok şehirlerin fırtına tanrıları sayılır.

[204] Ugaritica III, s. 16 ve 116.

[205] Mehrure Tosun, DTCFD IV (1945) S. 21

Bazan de Yazılıkayada olduğu gibi, topuz veya balta taşımaktadır. Halbuki tanrı tasviri metinlerinde Fırtına tanrısının elinde "Selamet"i (Hitit Hieroglif yazısında üçken) tuttuğu bildiriliyor[206].

Tanrıları mukaddes hayvanları üzerinde binmiş olarak tasvir etme geleneği Mezopotamya menşelidir. Kültepe çağındaki mühürlerde bu şekilde mukaddes hayvanlara binmiş tanrı tasvirleri çoktur. Mezopotamyalı bu sanat ananesinde, bu hayvanlara birer totem olarak tapıldıkları devirlerden kalma hatıraların izlerini görmek mümkündür. Bu gelenek yalnız Hititlere değil, Mısırlılara[207] ve Orta Şark kavimlerinden de eski Batı medeniyetlerine, Yunanlılara ve Romalılara geçmiştir. Gerçi Greklerde Hitit tarzında boğa üzerinde Fırtına tanrısı motifi, bizim bildiğimize göre, doğrudan doğruya mevcut değildir, fakat Baş ilah Zeus bir Fırtına tanrısı idi ve mitolojiye göre, bir boğa şekline girerek Europa'yı kaçırmıştı. Bundan başka Gaziantebin Dülük (klasik Dolichenus) kazasında Hellenistik devre ait bir kabartma bulunmuştur (Bossert No: 1009). Burada Roma'nın baş tanrısı Juppiter bir boğa üzerinde tasvir edilmiştir. Bu suretle başka isim altında, fakat cevher bakımından aynı olan Hitit Fırtına tanrısının, varlığını Hıristiyanlığa kadar korumuş olduğu anlaşılmaktadır[208].

Hepat

Yazılıkayada tasvir edilen Hitit panteon'unun kadın tanrılarının başında da Fırtına tanrısının zevcesi olan Hepat görülmektedir[209]. Teşubun karşısında bir panter üzerine binmiş olarak tasvir edilen tanrıça Hepat da Fırtına tanrısı gibi bir Hurri adı taşımaktadır. Fakat bir metinde Hitit baş ilâhesine: "Hatti memleketinde sana Arinna'nın Güneş ilâhesi denir, fakat uzak memleketlerde sen Hepit ismini alırsın" denilmektedir[210]. Bu suretle metinlerde Arinna şehrinin[211] Güneş tanrıçası olarak geçen ve

[206] H. G. Güterbock, Belleten 26, s. 284.

[207] H. Th. Bossert, III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1948) S. 59-65.

[208] H. Ş. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier (Berlin 1939).

[209] Tanrıçanın eli üzerindeki işaretler ilk defa Bossert tarafından okunmuştur, OLZ 36 (1933) s. 85.

[210] A. Götze, Kleinasien, S. 129.

[211] Bu şehir, pınar şehri mânasına gelen URU TUL-na ideogramı ile yazıldığına göre, Arinna şehrinin Eflâtunpınar olması ihtimali için Bk. DTCFD XIV 3-4 (1956) S. 55-61.

adaletin koruyucusu olan tanrıça ile Hurrilerin Hepat'ının aynı ulûhiyeti temsil ettiği açıkca anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Arinna şehrinin Güneş ilâhesinin Proto-Hattice isminin Wuruşemu olduğu da kabul edilmiştir[212].

Böylece tanrıça Hepat'ın vasıflarını, Arinna şehrinin Güneş ilâhesine yazılan ve Hitit edebiyatının şaheserlerinden olan bir münacattan öğrenebiliriz[213]. Bu kasideye göre Arinna şehrinin Güneş ilâhesi her ülkenin anası babasıdır. Kusurları affeden mahkemenin başıdır, tanrıların kurbanlarını o paylaştırır, şikâyetleri o dinler ve ülkelerin hudutlarını o tayin ederdi.

Tanrıçanın sembolü meçhuldür. Kültepede bulunan oturmuş bir tanrıça heykelciğinin başında geniş kenarlı bir şapkayı andıran bir hale vardır. Eflâtunpınar âbidesi üzerindeki oturan tanrıça da aynı şekilde tasvir edildiğinden, bu tasvir tarzının Arinna şehrinin Güneş ilâhesine ait olabileceği ileri sürülmüştür[214]. Fakat Yazılıkayada Hepat, tıpkı diğer kadın tanrılar gibi silindir şeklinde bir şapka ile görülür. Bu itibarla Arinna Güneş ilâhesinin veya diğer adı ile Hepatın muayyen bir tasvir tarzı olup olmadığı meselesi şimdilik açık kalmaktadır.

Yazılıkaya'dan başka Hepat tasvirine bir de Fıraktin âbidesi üzerinde rastlıyoruz. Fakat eserin bir kısmı ikmal edilmeden kaldığı için, tanrıçanın sembolü veya tasvir özellikleri hakkında bir fikir edinemiyoruz. Hattuşaş şehrinin kıral kapısındaki meşhur kabartmanın, Amazonlar kıraliçesi Hepat olduğu da ileri sürülmüş ise de[215], bu teklif kabul edilmemiştir, çünki bir muharibi gösteren bu figürün üst bedeni bir erkek gövdesini göstermektedir.

Hepat kültünün merkezi Kizzuwatna'daki Kummanu (Kappadokya Kommanas'ı) idi. II. Mursilis 9. senesinde Hepat yortusu için bizzat bu şehre gitmişti[216]. Mamafi bu şehirden başka daha birçok şehirlerde Hepat tebcil ediliyordu. Fakat Hitit devletinin yıkılmasından sonra Hepat kültü de ortadan kalkmış ve

[212] E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites (Paris 1947) S. 38.

[213] A. Götze, Kleinasien S. 128.

[214] K. Bittel, BiOr. X 1-2 (1955) s. 2-5. Kültepe tanrıçası için Belleten 71 (1954) kapak resmine bak.

[215] E. Cavaignac, Jahrb. f. Kl. Forschung I (1950) S. 84.

[216] A. Götze, Die Annalen des Mursilis, S. 124.

onun yerini, daha III. Hattusilis zamanında revaç bulmağa başlayan Şamuha'lı Iştar almıştı. Gerçekten de geç Hitit devri eserlerinde kanadlı İştar tasvirleri görülür. Mamafi Amasyalı Strabon'un Greklerin Kommana tanrıçası olarak gösterdiği Enyo ile Romalıların Bellone tanrıçası ile birleştirilen Ma tanrıçasının Hepat'tan geldiğini iddia edenler de vardır[217]. Bunlara göre bu birleştirme Sylla'nın meşhur Kappadokia seferinden sonra olmuştur.

Yazılıkaya'da tanrıça Hepat'ın arkasında Teşup ile Hepat'ın oğullarından yine bir pars üzerine binmiş olan Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına tanrısı, Hurrice adı ile Şarrumma, onun arkasında ise kızları Mezullaş ile torunları Zintuhi durmaktadırlar. Teşup'un arkasında ise her bir ayağını bir dağın üzerine basmış olarak mukaddes ailenin oğullarından İnnaraş ile bereket ve nebatat tanrısı Telipinu durmaktadırlar.

Yazılıkayada gerek büyük galerinin sağ duvarı üzerindeki kadın tanrılar, gerekse sol taraf kayalıklar üzerindeki erkek tanrılar bilhassa tanrıçaların hepsi, tanrıların da pek az istisna ile ekserisi aynı kıyafette ve aynı vaziyette tasvir edilmiştirler. Yalnız elleri üzerindeki hieroglif adları ile taşıdıkları semboller farklıdır. Soldan itibaren ilk 12 erkek tanrı figürü aynı kıyafette olup hepsi de sağ ellerinde birer orak taşımaktadırlar[218]. Bunların Yunanlılarda olduğu gibi "Mukaddes onikiler" halinde bir gurup tanrıları teşkil ettikleri zannedilmektedir[219].

13 numaralı figürün belden aşağı kısmı bir taş yığını halinde tasvir edildiğinden, bunun bir dağ tanrısı olduğu tahmin edilmektedir. Aynı suretle tanrı Teşub'un sırtlarına bastığı tanrılar da Namni ve Hazzi dağ tanrılarıdır. Bu tarz dağ tanrısı tasvirlerine mühürlerde de raslanmaktadır (Bossert, Altanatolien 705-706). Yazılıkayada erkek tanrılar sırasındaki figürlerin hepsi tayin edilmiş değildir. Yalnız 30 numaralı figürün tanrı Şulinkatte'yi temsil

[217] E. Cavaignac, l. c. S. 50.

[218] Margarete Riemschneider, Bunlara Habiru ve Lulahhi tanrıları demektedir: Die Welt der Hethiter, S. 76.

[219] K. Bittel, Yazılıkaya, S. 52 de bu 12 tanrının Mısırın Heliopolis kozmogonisindeki mukaddes dokuzlar (Enneades) gibi teogonya ile münasebettar olup olmadığını sormaktadır. Burada Yazılıkaya tanrı figürlerine verilen numaralar için bu eser esas tutulmuştur.

ettiği, tanrı tasviri metinleri sayesinde tesbit edilmiştir[220]. Yine bu sıradaki 34 numaralı figüre gelince: bu şahıs uzun bir merasim mantosu giymiş ve elinde kıralların taşıdığı bir Lituus bulunan bir kıralı göstermektedir. Elinin üzerinde güneş sembolü olduğu kabul edilen bir işaret, başının üzerinde de kanadlı güneş kursu bulunmaktadır. Bu figürün tanrı olmuş (ölmüş) bir ata tanrısı olduğunu ileri sürenler bulunduğu gibi, Labarna veya Telipinus gibi hieroglif yazıdaki ismi henüz bilinmeyen Eski Devlet kıral-larından biri olduğunu iddia edenler de vardır[221]. Eduard Meyer ise Hitit kıralların "Güneş" unvanı taşımalarına dayanarak bu figürün Güneş tanrısı olduğunu ve bundan dolayı bir kıral kıya-fetiyle tasvir edildiğini ileri sürmüştü[222]. Neticede bu figürün "Güneş tanrısı" olduğu kabul edilmiştir, çünki onu takibeden figürün sivri şapkası üzerinde bir ay bulunması ile 35 numaralı tanrının da Ay tanrısını temsil ettiğine şüphe yoktur. Bu suretle Güneş ve Ay tanrıları yan yana konulmak istenmiştir[223]. Nitekim Malatya reliefleri üzerinde de Güneş ve Ay tanrıları yan yana tasvir edilmiştir (Bossert, Altanatolien 771) ve aynı Yazılıkaya'da olduğu gibi, Ay tanrısı kanadlı olup başının üzerinde hilâl, Güneş tanrısının başının üzerinde ise kanadlı güneş kursu vardır. Ay tanrısının bu şekilde tasviri bilhara Fryg'lere ve Yunanlılara, hatta Helenistik devre kadar aynen muhafaza olunmuştur[224].

Esasen Yazılıkayadaki Ay ve Güneş tanrılarından sonra Yıldız tanrıçasının gelmesi de bunu doğrulamaktadır. Gerçekten erkek tanrılar sırasında üç tane de kadın tanrı figürü vardır ki, bunlardan en öndeki (No: 38) Kargamiş tanrıçası gibi uçları yu-karı doğru kalkık kanadlar taşımakta ve etekliğinin ön kısmı açılarak bir bacağı görülmektedir. Bu tanrıçanın Babillilerin İştar'ına tekabül eden ve Hurrilerin aşk ve harp tanrıçası Şauşka veya Hititlerin Lelvani'si olduğu kabul edilmektedir. Bu tanrıçanın harbci karakteri sebebiyle bir defa erkek tanrılar arasında, aşk tanrıçası karakteri ile bir defa da kadın tanrılar arasında yer aldığı tesbit edilmiştir; onun arkasında

[220] H. G. Güterbock, Belleten 26, s. 279.
[221] K. Bittel, Yazılıkaya, S. 67.
[222] Eduard Meyer, RKH S. 98
[223] H. G. Güterbock, Belleten 26, s. 275.
[224] Afif Erzen, Belleten XVII, 65 (1953) s. 14.

ellerinde yuvarlak aynalar taşıyan tanrıça nedimeler kendisini takip etmektedirler. Bu suretle Yazılıkaya ve Malatya kabartmalarında (Bossert, Altanatolien 770) da erkek tanrılar arasında görülen bu tanrıçanın bazan kanadlı, bazan kanadsız olarak tasvir edildiği ve elinde bir balta taşıdığı anlaşılmıştır. Mamafi bu figürü Arinna şehrinin Güneş ilâhesi olarak kabul edenler de vardır[225]. Yazılıkaya'nın diğer kadın tanrıları henüz tamamen tayin edilmemiştir.

Tanrı olmuş bir kıral Tuthalya'nın kültüne tahsis edildiği kabul edilen küçük galeriye gelince, buraya dönen medhalin köşesinde insan başlı, fakat vücudu kılıç şeklinde bir tanrı tasviri vardır ki, bu tanrının harb tanrısı Nergal olması muhtemeldir[226]. Küçük galeriye girince, burayı yaptırdığı zannedilen kıralın tanrısı tarafından himayesini ifade eden büyük bir kabartma göze çarpar. Kıralın eli üzerindeki kartuşta IV. Tuthalya mühürlerinde görülen ismin aynı tasvir edildiğinden, Yazılıkayanın banisinin veya hiç olmazsa burasını sonradan tamir ve tadil ettiren ve bilhassa küçük galeriyi sonradan ilâve ettiren kıralın IV. Tuthalya olduğu zannedilmektedir[227].

Yazılıkaya'dan başka yerlerde bulunan ve dinî maksatlarla yapılmış olan âbideler içinde Beyşehir civarındaki Eflâtunpınar âbidesi başta gelir[228]. Bu âbide Hititlerin temiz pınar (^{D}Şuppilulia) tanrılarına taptıkları hususunda metinlerin verdiği bilgiyi desteklemektedir. Fakat burada gerek bir büyük, iki küçük olmak üzere üç tane kanadlı güneş kursunun bulunması, gerekse başında hale şeklinde geniş kenarlı bir şapka ile muhtemelen Arinna şehrinin Güneş tanrıçasının oturması, bu âbidenin güneş tanrılarına vakfedildiği intibaını vermektedir[229]. Bu durum güneş tanrıları çevresine temiz pınar tanrılarının da dahil olduğunu hatıra getirmektedir.

Gâvurkale kaya âbidesi üzerindeki baba-oğul tanrıların da kati teşhisi yapılmamış olmakla beraber, bunların Fırtına tanrısı ile oğlu olduğu zannedilmektedir.

[225] René Dussaud, Les Religions des Hittites (Paris 1945) s. 338.
[226] H. G. Güterbock, MDOG 86, s. 76.
[227] H. G. Güterbock, L. c. S. 73.
[228] Bu âbide hakkındaki literatür için bak. DTCFD XIV 3-4 S. 55.
[229] K. Bittel, BiOr X 1-2 (1953) s. 2-5.

Görülüyor ki, gerek metinler, gerek kabartmalar Hititlerin tanrılarını insan şeklinde (anthropomorphe) tasvir ettiklerine şüphe bırakmamaktadır. Fakat asıl mühimi, metinler vasıtasıyle Hititlerin tanrı tasavvur ve düşüncelerine de nüfuz edilebilmesidir. Hititlere göre tanrı ile insanın biribirine olan münasebeti, efendi ile kölenin arasındaki duruma benzerdi[230]. Nasıl köle efendisine yalvarır, bir isteğini rica yolu ile dilerse, insan da tanrısına dileklerini o şekilde yalvararak rica eder, efendi de ona lûtuf ve ihsanda bulunurdu. Diğer taraftan, Hititlerin, ölen kıralları için "tanrı oldu" demeleri, onların tanrılarını insan şeklinde tasavvur etmekle beraber ölümsüz olduklarına inandıklarını açıklamaktadır. Madem ki tanrılar da insanlar gibi idiler, o halde bir insan için hayatta gerekli olan maddî manevî her türlü ihtiyaçlar, tanrılar için de mevzuu bahisti: Tanrıların da evleri, çoluk ve çocukları vardı. Bu teogonik tasavvurlar, tanrıların aşkları, kinleri ve intikamları hakkında güzel efsanelerin yaratılmasına yol açacaktı. Tanrılar, bu ölümsüz varlıklar, bu gibi beşerî diyebileceğimiz hislerini tabiî hadiselerle insanlara anlatırlardı. Meselâ Fırtına tanrısının hiddeti, bir gök gürültüsünde, şimşekte tecelli ettiğine inanılıyordu. Memlekete bir salgın hastalığın gelmesi tanrıların gazabından başka bir şey değildi. Bu takdirde muhtelif fal usulleri ile gazabın sebebi araştırılır ve yapılması gereken ibadet ve dualarla tanrının af ve merhameti dilenirdi.

3. *İbadet*

Hitit'lerin bu sayısız tanrılarına ne şekilde ibadet ettiğini anlatan metinler vardır. Fakat bu vesikalar, münhasıran kıral ailesinin huzurunda her hangi bir dinî bayram münasebetiyle yapılan âyinleri anlattığından, devletin resmî dinine aittir. Halkın cemaat halinde ibadetine dair bir kayıt yoktur. Hitit kıral-larının ibadetlerini bilhassa bayram veya kurban merasimlerini anlatan ritüel metinlerden ve mühür tarvirlerinden anlayoruz.

Bayramlar

Hititlerde pek çok bayram vardır, öyle ki Hititler bir bayram takvimi yapmak zorunda kalmışlardır[231]. En mühim bayramlardan ilkbaharda yapılan Purulliyaş bayramı ile AN. TAH.

[230] A. Götze, KIF I, s. 161.

[231] A. Götze, Kleinasien, s. 154 n. 2.

ŞUM. SAR bayramı bütün teferruatı ile metinlerde anlatılmaktadır. Kıral ve kıraliçenin dinî bir seyahat yaptıkları Nuntariyaşhaş bayramının tasviri de hemen hemen tam olarak ele geçmiştir. Kıral ile kıraliçenin o bayram günü yaptıkları bütün harekât en ufak teferruata kadar tayin edilmiştir. Meselâ AN. TAH. ŞUM. SAR bayramını anlatan metinlerde (KBo IV 9) saraydan çıkıp Zababa mabedine gitmeleri ve orada ekmek ve içki kurbanı yaptıktan sonra, tekrar saraya dönmelerine kadar her hareket yazılmıştır. Bu törenlere saray memurları, Meşediler, aşçılar, sofracılar, rahipler ve müzisyenler iştirak etmekte idiler. Her memurun yapmakla mükellef olduğu işler vardı. Kıraliyet ailesi kurban sunmadan evvel ve kurban sunduktan sonra ellerini yıkamakta idiler. Âyin esnasında tütsüler yakılmakta, çalgılar çalınmakta, kasideler okunmakta idi[232]. Tanrının heykelinin bulunduğu "Hilamni" denilen mabed harimine kıral ve kıraliçe ayrı ayrı giriyorlardı.

Hitit kıral ve kıraliçelerini tapınırken gösteren arkeolojik eserler de vardır. Develi civarındaki Fıraktin kabartmasında III. Hattusilis Fırtına tanrısının, zevcesi kraliçe Pudu-Hepa da tanrıça Hepat'a içki kurbanı sunarken görmekteyiz. Fakat şayanı dikkattir ki, Hitit Büyük Kıralı burada merasim mantosu ile değil, harb kıyafeti olan muayyen bir eteklikle görünmektedir (Bossert, 547-548). Halbuki Boğazköyde bulunan iki heykel kaidesi üzerindeki kabartmalarda Hitit hieroglif yazılı ismi okunamıyan kıral, merasim mantosu giymiş olarak hangi tanrıya ait olduğunu anlayamadığımız semboller (Belki huvaşi taşı) önünde durmakta ve sol elini yukarı kaldırmaktadır (Bossert, 547-548). Aynı suretle Alacahöyük kabartmalarında kıral bir boğa önünde duran altar karşısında merasim mantosu giymiş ve sol elini kaldırmış, sağ elile de Lituus tutmaktadır (Bossert, 510). Tahtında oturan Güneş tanrısı önünde de kıral merasim mantosu ile görünür, fakat burada her iki elini önden yukarı kaldırmıştır (Bossert, 512). Bir Açana (Çatal Höyük) kabartması üzerinde (Bossert, 576) ve Geç Hitit devrine ait olan Malatya reliefleri üzerinde Malatya kıralı Sulumeli Fırtına tanrısına, Güneş ve

[232] S. Alp, Körperteilnamen, s. 9.

Ay tanrılarına içki kurbanı sunarken tasvir edilmiştir (Bossert: 571 - 575).

Hititlerde ibadetin birinci şartı temizlik idi. Tanrıların evine, mabede girebilmek, dua edebilmek, kurban sunabilmek için evvelâ temiz olmak lâzımdı. "Köle efendisinin huzuruna temiz elbiseler giymiş olarak çıkardı". Tanrılarla insanların ruhu ayrı olmadığı için, onlar da insanlar gibi her gün yemeğe, içmeğe muhtaçtılar. Tanrıların yiyecek ve içeceklerine domuz ve köpek gibi murdar hayvanların yaklaşması dinen haram sayılırdı[233]. Tanrıların evinin, mabedlerin temizliğine de son derece itina ediliyordu. Temizliğe riayet etmediği için, Eski Devlet kıralларından Hantili tanrılar tarafından bertaraf edilmişti[234]. Mezopotamya kavimlerinde görülen suya atmak suretiyle suçlu olup olmadığını tesbit usulünü (Ordalie), Hititler dinî mânada kullanıyorlar, yani bir kimsenin temiz (günahsız) olup olmadığını anlamak için suya atıyorlardı. Batarsa suçlu veya günahkâr, batmazsa temiz idi. Bir metinde: "Kim temiz ise hizmetimde kalır, kim temiz değilse, ona karısı ve çocukları ile beraber fena ölüm verilir" deniliyor[235].

Kurban

Tanrıların muhtaç olduğu yiyecek ve içecek onlara sunulduktan sonra, hizmetlerine karşılık uzun ömür, sağlık ve refah, muharebelerde zafer v. b. gibi beşerî ihtirasların ifade edildiği bazı dileklerde bulunulurdu. Meselâ bir kıraliçeye rüyasında görünen Tanrı: "Kalbinde yaşattığın kocana bir asırlık ömür veriyorum" demekte, kıraliçe de ona: "Eger kocam yaşarsa sana yağ, bal ve meyve vereceğim" diye cevap vermektedir. Yine aynı metinde "Eğer Ankuva şehri kurtulursa, tamamen yanmazsa, ^{D}Katahha'ya gümüşten bir şehir vereceğim" demektedir[236].

Hitit metinlerinde bu adak kurbanından başka bir de kefaret kurbanı vermek âdeti görülür. Kefaret kurbanı, dinî mânada işlenen bir günahın kefareti olarak sunulmakta idi. Meselâ Kizzuvatna'lı tanrı İşhara'nın rahibi Ammihatna'nın yaptığı tılısım, "Mühür evinin ekmeğini ve yağını yiyen veya kadının vücudünün kanını içen bir kimseye karşı" idi (KBo V2). Bu metinde bir kuş kurbanı şöyle anlatılmaktadır: "Kâhin büyük kuşu (Horozu)

[233] KUB V 7 Vs. 20-24.
[234] KBo III 63 - 2 BoTU 22.
[235] H. Otten, MDOG 88 (1954) S. 36.
[236] KUB XV 1 II 8-10.

alır, onu memleketin ay mabudu DŞarimmati'ye sunar. Bir tane daha büyük kuş alır, onu da memleketin güneş tanrısı Şaushitenhi'ye takdim eder". İster adak, ister kefaret kurbanı olsun, her çeşit gıda maddelerinden verilebiliyordu. İçki kurbanı şaraptan ve biradan yapılıyordu. Kanlı kurbanların sığır, koyun ve keçiden verildiğini hem metinlerle, hem de kabartmalarla biliyoruz. Metinlerde at kurbanından bahsedilmemekte ise de, Osmankayası mezarlığında birçok at kemikleri bulunmuştur[237]. Hititlerde maalesef insan kurbanı âdeti de vardı[238].

Batıl itikadlar

Bütün eski kavimler gibi Hititler de bir çok batıl itikatlara inanmakta idiler. Bunların başında falcılık ve büyücülük gelmektedir. Gerçekten de günahkâr bir Hititli kefaret kurbanı verebilmek için evvelâ tanrıların neden dolayı gazaba geldiklerini anlaması lâzımdı. Bunun için günah olması muhtemel olan hadiseler sorularak kurbanın ahşasına bakılırdı. Nitekim Hattuşaş'ta üzerleri yazılı kilden ciğer modelleri bulunmuştur. Diğer taraftan metinlerde de bu tarz suallere rastlanmaktadır. Meselâ, Suppiluliuma'nın ölümünden sonra bütün Hatti memleketlerini saran veba salgınının sebebini bulmak için, II. Mursilis veba dualarında babasının işlemiş olduğu suçları saymaktadır[239]. Bu suretle ferdî günahkârlığın cezasının evlâtlara intikalini de öğrenmiş oluyoruz. Nitekim III. Hattusilis de babası II. Mursilis ile o devrin Tavanana'sı arasında zuhur eden ve kıraliçenin ölümü ile neticelenen müessif davayı anlatarak "Babam tanrıları, Efendileri kızdırmış ise, babamın bu işinde ben hiç bir surette yoktum" demektedir[240].

Hititler tanrılarının iradesini öğrenmek için muhtelif usuller kullanıyorlardı. Bir defa şimşek çakması, yıldırım vurması, kuşların uçması gibi tabiî hadiseler tanrı iradesinin tezahürüdür ki, buna «Omina» denilir. Orakel (fal) ise sunî olarak elde edilen omina'lardır. Hititler hayvan ahşası ile kuşlarla ve bir de «Kin» usulü ile fala bakarlardı. Bu fallarda kullanılan terimler Akkadca olduğu için, falcılığın Anadolu'ya Babilden gelmiş olduğu zan-

[237] K. Bittel, MDOG 86 (1953) S. 45.
[238] A. Götze, Kleinasien, S. 154 u. f.
[239] A. Götze, Die Pestgebete des Mursilis, KlF I, s. 161-251.
[240] KUB XXI 19 I 15.

nedilmektedir[241]. Kuş falına kuş bakıcılar bakar, kuşun herhangi bir istikamette uçuşunun veya hareketlerinin mânasını tefsir ederlerdi. Bir de rahib mabedde istihareye yatmak suretiyle rüyasını kırala tefsir ederdi. Kin falı ise bir işe başlamadan evvel tanrının iradesini öğrenmek için, meselâ "Falan memlekete karşı harbe girelim mi, girmiyelim mi? şeklinde sual sormak suretiyle yapılıyordu. Fal müsait veya gayri müsait çıkabilirdi.

Büyücülük

Hititlerin yer yüzünde bir takım cinlerin perilerin mevcudiyetine inandıkları şu metinden anlaşılmaktadır: "Demon uzun yolu kısa yapar ve kısa yolu uzun. Onlar yüksek dağları alçak yapar ve alçak dağları yüksek. Onlar kurdu elleriyle ve aslanı dizleri arasında yakalayabilirler. Nehirleri ve cereyanları durdururlar. Onlar yılanı boğarlar ve kıralın sarayına getirirler!"[242]. Bundan dolayı büyüden korkuyorlardı, öyleki büyü yapmanın cezasının ölüm olduğunu hukuk bahsinde görmüştük (bak. s. 163). Nitekim Telipinus metninde "Aile arasında kim büyü yaparsa, onu yakalayınız ve saray kapısına (mahkemeye) götürünüz. Kim onu getirmezse sonra onun evinde vaziyet fena olacaktır!' denilmekte ve Hattuşaş'ta vukubulan cinayetleri "Hattuşaş şehri büyülenmiştir, bu meseleyi temizleyiniz!" şeklinde izah etmektedir[243].

Aynı suretle III. Hattusilis de "Zida'nın oğlu Armadattaş ve başkaları hâkimem İştar'ın ve biraderimin bana lûtuflarını görünce kıskandı, ona karşı hürmet etmedi. Bunun üzerine karısı ve oğulları ile beraber beni büyülemeğe başladılar .... Sarayda bir mahkeme kurulunca, hakimem İştar ilâhi kudretini gösterdi ve o davalardan yeni bir dava çıkardı. Armadattaş'da karısı ve oğullarında büyücülük buldular. Bunu, onun aleyhine tesbit ettiler. Tanrıçanın şehri Şamuha büyü ile doldu. Hakimem İştar bana karşı davayı ona kaybettirdi. Onun karısını ve çocuklarını biraderim benim önüme gönderdi. Ben onları Alaşya (Kıbrıs)' ya sürgün ettim" demektedir[244].

Fakat büyülenmiş bir kimseyi büyüden kurtarmak kabildi ve bunun için birçok sihirler yapılıyordu. Meselâ bir metinde:

[241] A. Götze, Kleinasien S. 140.
[242] Pedersen, JCS I, 1 S. 61.
[243] E. H. Sturtevant and G. Bechtel, A Hittite Chrestomathy, S. 193.
[244] KUB XXIV 9 II, 1.

"büyülenmiş olan bu adamı şimdi ben büyüden çıkardım. Onu toprağa geçirdim ve onu bağladım. Büyü ve fena ruya bağlanmıştır, onlar artık yer yüzüne çıkamazlar, siyah toprak altı onları çekiyor" denilmektedir[245].

Herhangi bir kimseyi bir büyüden veya bir hastalıktan kurtarmak için sihirbazlar sembolik bazı hareketler yapıyorlar ve bu hareketleri yaparken de muayyen bir takım sözler söylüyorlardı. Meselâ", büyücüyü bir ok gibi dikti ve onu bir ip gibi döndürdü. Ben şimdi onu yakalamak ve bir ok gibi mahvetmek ve bir ip gibi çözmek istiyorum". Bu sözler söylenirken ok ve iplerle bir takım hareketler yapılıyordu. Kizzuwatnalı İşhara'nın rahibi Ammihatna ritüelinde: "Sonra kâhin iki kap su alır, suları nehire 7 defa döker, 7 defa doldurur, sonra 2 defa 7 çakıl taşı nehirden alır. Bir su kabının içine 7 çakıl taşını atar, sonra tekrar kabın içine atar, sonra taşları atar" denilmektedir.

Hititler bazı hastalıkları da sihirle tedavi ediyorlardı. Meselâ doğum esnasında doğum iskemlesi kırılırsa, doğuran kadının temiz olmadığına inanılır ve bu takdirde Kummana şehrinden Hatti'li rahip Papanikri'nin ritüeli tatbik edilir, yani iki koyun ve dört kuş kanı ile doğum iskemlesi silinirdi[246].

4. *Ölü gömme âdetleri ve cenaze merasimleri:*

Ölü gömme âdetlerinin, bir kavmin mensup olduğu kavim gurubunu veya kültür çevresini işaret etmekte önemi büyüktür. Hititlere tekaddüm eden devirlerde Anadolu'da üç türlü gömme tarzı mevcut olduğunu görmüştük[247].

Eski Hitit Devleti zamanında, ölülerin yakılmadan gömüldükleri Alişar ve Boğazköy buluntuları ile anlaşılmıştır. Nitekim I. Hattusilis de vasıyetnamesinde karısına gömülmesini vasıyet etmektedir[248]. Mamafi bu meyanda küp (Pithos) mezarlara veya taştan sandık mezarlara gömme âdetlerine de rastlanmıştır.

Yeni Hitit Devleti zamanında ise aynı şekilde küp mezarlara veya taştan sandık mezarlara gömme âdeti vardı. Fakat cesetler

[245] E. Laroche, RHA VII 45 S. 9.

[246] F. Sommer H. Ehelolf, Das hethitische Rituel des Papanikri BoSt X (1924).

[247] T. Özgüç, Öntarihte Anadolu'da ölü gömme âdetleri (Ank. 1948).

[248] K. Bittel, MDOG 78 (1940) S. 14.

yakıldıktan sonra bu küplere veya taş sandıkalara konuluyordu. Ancak kazılarda bulunan bu mezarlar hediye bakımından fakir oldukları için, halka ait mezarlar olmalıdır[249]. Şimdiye kadar Yeni Devlet zamanına ait kıral mezarları bulunmamıştır. Bunun sebebi Hitit kıral*l*arının cesedlerinin yakılmış olmasıdır.

Gerçekten de Boğazköy vesikaları arasında "Eğer Hattuşaş'-ta büyük bir hâdise olursa, yani kıral veya kıraliçe tanrı olursa" etiketini taşıyan ölü metinleri ele geçmiştir[250]. Bu metinlere göre, kıral veya kıraliçe tanrı olunca, Büyükler onun için ağlamağa başlarlardı. Hemen bir sığır kurban edilir ve ruhu için de şarapla içki kurbanı takdim edilirdi. Aynı günün akşamında yine bir keçi kesilir ve mevta bir arabaya konularak hususî surette kurulan bir çadıra götürülürdü. Burada tekrar kanlı kurban ve içki kurbanı yapılırdı. Bundan sonra tablet kırılmıştır. Fakat başka bir metinde ertesi günü ihtiyar kadınlar kızgın bir ateşi şarapla söndürdüklerine göre, ölü geceleyin yakılmaktadır. İhtiyar kadınlar ateşten kemik bakiyelerini toplayarak bunları içleri yağla doldurulmuş çömleklerin içine koymakta ve bilahara bu kapları mabedde, belki de Yazılıkaya'nın küçük galerisindeki hücrelerde muhafaza etmekte idiler[251].

Diğer taraftan Yazılıkaya civarındaki Bağlarbaşı ve Osmankayası mevkiindeki kayalıklarda yapılan araştırmalar da hem iskeletli mezarların bulunduğu, hem de bir ölü yakma âdetini gösteren küp mezarların varlığını ortaya koymuştur. Bunlardan gömme mezarlar yakmalardan daha çoktur. Bu suretle arkeolojik deliller de Eski Hitit devleti zamanında ölülerin gömüldüğünü, Yeni Hitit devleti zamanında ise Kıral ailesinin ve hitit büyüklerinin yakıldığını, fakat halka ait mevtaların gömüldüğünü göstermiştir.

Bilhassa Yeni Hitit devleti zamanında görülen bu ölü yakma âdetinin *Homeros*'un İliada'sında anlatılan Patrokles'in ve Hektor'un cenaze merasimlerine ve Romalılardaki ölüyü yakma

[249] Nitekim I. Hattusilis vasıyetnamesinde karısına gömülmesini vasıyet etmektedir. Bak. Sommer-Falkenstein, HAB S. 196.

[250] H. Otten, MDOG 78 S. 3-11. Hethitische Totenrituale (Berlin 1958).

[251] H. G. Güterbock, MDOG 75, S. 24.

ve küllerini saklama âdetlerine nekadar benzediği K. Bittel tarafından teharüz ettirilmiştir[252].

Hititlerin ölülerini yakmaları ve gömme mezarların hediye bakımından fakirliği, bu kavmin ölümden sonraki hayata inanmamış olduklarını gösterir. Zira onlar yalnız ölümüş kırallarını, ölümsüz varlıklar olarak tasavvur ettikleri tanrılarla müsavi tutmakta idiler. Tanrıların mekânı ise gök olduğu için, mezar inşasına chemmiyet vermemişlerdir. Bu suretle Anadolu'da II. Binyıl medeniyetinin muhtelif kültür sahalarında olduğu gibi, din bakımından da Mezopotamya kültür çevresinin tesirinde kaldığı anlaşılmaktadır. Zira bilindiği üzere, Mezopotamya kavimleri de, Mısırlıların aksine olarak, ölümle hayatın bittiğine, başka bir tabirle, öteki dünyanın mevcut olmadığına inanıyorlardı.

[252] K. Bittel, MDOG 78 S. 16 v. d.

VII. GEÇ HİTİT ŞEHİR DEVLETLERİ

(M. ö. 1200 - 700)

a) *Ege göçleri :*

Büyük Hitit devletinin Ege göçleriyle çöktüğünü Mısır vesikalarından öğrendiğimizi görmüştük (s. 126). M. ö. XII. asırda Ege bölgesinden batı ve güney Anadolu sahil bölgelerine ve doğu Akdeniz memleketlerine doğru akın eden bu kavimlere Mısır vesikalarında "Deniz kavimleri" denilmektedir. Fakat İlkçağ tarihinde bu büyük çaptaki kavim hareketine "Ege göçleri" denilir.

Mısır vesikalarından anlaşıldığına göre, bu hareketin failleri bir tek kavimden ibaret olmayıp, bilkâis muhtelif kavimlerden mürekkepti. Çünkü zamanında bu kavimlerin hücumuna maruz kalan Firavun Merneptah (M. ö. 1229-1220), Libyalıların Deniz kavimleriyle birleşerek Mısıra taarruzlarını anlatırken, Deniz kavimleri arasında Aqaivaşa'ları, Luka'ları, Şerdana'ları, Şakaruşa'lar, ve Turşa'ları zikretmektedir. Firavun bu muharebede Deniz kavimlerinden 2370 kişi öldürüldüğünü ve kadın ve erkek olmak üzere 9376 kişi esir edildiğini bildirdiğine göre, bu kavimlerin büyük bir kitle halinde geldikleri ve Mısır üzerinde de hayli baskı yaptıkları anlaşılıyor. Nitekim bu firavundan III. Ramses'e kadar geçen ve nekadar zaman sürdüğü pek kati olmayan bir devirde, Mısır devleti anarşi içine düşmüş ve memlekette aynı zamanda üç kıral birden hüküm sürmeğe başlamıştı. Nihayet Setnaht isimli gâsıp kıralın oğlu Ramses ismini alarak bu karışıklıkları bertaraf etmeğe ve tekrar Mısırın birliğini kurmağa muvaffak olmuştu.

III. Ramses tahta çıktığı zaman, Deniz kavimleri hareketi sona ermiş değildi. Bu firavun, Medinet Habu'daki mezarının kitabelerinde ve kabartmalarında bu devrin olaylarını şöyle anlatmaktadır: "Adalar üzerindeki kavimler göç etmişlerdi. Bunların ordularından hiç bir memleket kurtulamadı. Hitit memleketlerinden Kode(Kadeş), Kargamiş (Cerablus), Arwad (Amurru'nun idare merkezi) ve Alaşya (Kıbrıs) tahrip edildiler. Bunlar Amurru'da yerleştiler ve bu havaliyi ve ahalisini tamamen imha ettiler.

Önlerinde bir ateşle Mısıra doğru yürümeğe başladılar. Bunların kuvvetleri Filist'ler, Şakalaşa'lar, Danuna'lar, Vaşvaş'lardan mürekkepti. Bu kavimler Mısıra ve dünyanın öbür ucundaki memleketlere kadar ellerini uzatıyorlardı. Kalblerinde güven ve birçok tasarılar vardı..."[1]

Mısır vesikalarında Deniz kavimlerinden olarak gösterilen Aqaivaşa'ların Yunanlıların Akhaois dedikleri Aka'lar olduğu isbat edildiği gibi, Turşa'ların da Etrüskler olduğu ve bu sonuncu kavmin Batı Akdenize kadar giderek İtalya'nın kuzey-batı sahiline kendi adlarını verdikleri Etruria'da yerleştikleri umumiyetle kabul edilmektedir[2]. Aynı suretle Şerdana'lar da kendilerine izafeten tesmiye edilen Sardunya adasına, Şakalaşa'lar Sicilya adasına yerleşmiştiler. Filist'ler ise kendi adlarını alan Filistin sahillerinde kalmış ve burada İsrail oğullarının yerleşmelerine kadar mevcudiyetlerini muhafaza etmiştiler. Esasen Tevrata göre de (Genesis X. $_{14}$) Filist'ler Kaphtor (Girit) adasından buraya göçmüşlerdi. Yunanistanın en eski sâkinlerinden olan Pelasg'ların da Filist'lerle aynı oldukları ileri sürülmüştür[3].

Gerçekten de Deniz kavimlerinden bazılarının isimlerine M. ö. XIV. asır vesikalarında da raslamaktayız. Daha Amarna devrinde Alaşya (Kıbrıs) kıralı, Firavun III. Amenofis'e yazdığı bir mektupta: "Lukka'lar her sene adada bir şehir zaptediyorlar" diye şikayet etmektedir (EA 38). Daha sonra II. Ramses de Kadeş harbi vesikalarında Hitit ordularında Lukka'ların da bulunduğunu bildirmektedir. Diğer taraftan Mısır kaynaklarının Lukka'lar hakkında verdiği bu malumatı Hitit vesikaları da desteklemektedir. IV. Tuthalya'nın birçok şehirlerle birlikte yaptığı bir muahede de Lugga memleketlerinin de adı geçmektedir[4]. Böylece Mısır vesikalarında Lukka, hitit kaynaklarında Lugga şeklinde geçen bu kavmin klasik çağlarda güney batı Anadolu sahili köşesinde yerleşen ve Greklerin Lykia'lılar dedikleri kavim olduğu anlaşılmıştır[5]. Demek ki daha XIV. asır ortalarından beri

[1] Eduard Meyer, GdA II, 1 s. 586. (Stuttgart u. Berlin 1928, 2. Auflage).

[2] Halil Demircioğlu, Roma tarihi (Ankara 1953) s. 560.

[3] Ferdinand Sommer, AU, s. 362.

[4] H. Th. Bossert, Asia, s. 25

[5] Eduard-Meyer, GdAII$_1$ (2. Auflage 1928). s. 546. René Dussaud, Prélydiens, Hittites et Achéens (Paris 1943) s. 60.

Ege kavimlerinden Lykia'lılar Batı Anadolu sahillerindeki Lykia'ya ve Kıbrısa ayak basmıştılar. Nitekim Kadeş harbinde Hitit ordusundaki yardımcı kuvvetler arasında Lukka'lar da sayılmaktadır.

Lykia'lıların bu hareketlerinde yalnız olmadıkları anlaşılıyor, zira Mısır kaynaklarının "Deniz kavimleri" arasında gösterdikleri Danuna'lardan da bir Amarna mektubunda bahsedilmektedir. Byblos kıralı Rib-Addi Firavuna gönderdiği bir mektupta "Danuna kıralı öldü, yerine kardeşi geçti. Memleket sükunet içindedir" Danuna'lar diye yazmaktadır (EA 151). Diğer taraftan Geç Hitit devrine ait olan Karatepe iki dilli (Hitit Hieroglif-Aramca) vesikalarında da zikredilmektedir. Bu suretle bu kavimlerin de M. ö. XIV. asırda Güney Anadolu sahil bölgesinde yerleştikleri ve Adana havalisinde bir kırallık kurdukları anlaşılmış bulunmaktadır (bak. s. 240)[6].

Aynı suretle Hitit vesikalarında Ahhiyava şeklinde geçen ismin de Aka kavmiyle aynı olduğu ileri sürülmüş ise de[7], bu mesele henüz tamamen halledilmiş değildir. Ahhiyava adı ilk defa II. Mursilis zamanında geçmektedir. Arzava kıralı, Millavanda şehrini Ahhiyava kıralına terketmek karşılığında ondan askerî yardım istemektedir. Mursilis, Arzava seferini muvaffakıyetle sona erdirdiği için, Ahhiyava kıralının bu emeline nail olamadığı anlaşılıyor. Fakat IV. Tuthalya zamanında Ahhiyava kıralının Hitit kıralının vasali olan Madduvattaşı memleketinden atacak kadar kuvvetlendiğini görüyoruz. Daha sonra III. Arnuvanda idaresinde ise, Ahhiyava kıralı Attarişiyaş Kıbrıs adasını zaptediyor. Fakat bu malûmattan Ahhiyava kırallığının kıta Yunanistanda mı, yoksa adalardan biri üzerinde mi, veyahut da Kuzey-

[6] H. Th. Bossert, Karatepe (İstanbul 1947) s. 14.

[7] Bu nazariye ilk defa Emil Forrer tarafından MDOG 63 (1924) s. 1-22 de ortaya atılmış, daha sonra Forschungen I s. 76-90 daha etraflı tetkik edilmiştir. Forrer'e göre, Hitit metinlerindeki Ahhiyawa kıralı Attarişiyas Miken kıralı Atreus'den, Antarawas ise Orkhomenos kıralı Andreus'tan başka biri değildi ve Hititlerin Laspa dedikleri memleket de Lesbos adası idi. Fakat bu cazip tez salâhiyetli klasik filologlarca kabul edilmemiş, başta Ferdinand Sommer, Ahhijawa Urkunden (AU) adlı eserini bu malzemenin tetkikine hasrederek, neticede bu nazariyeyi reddetmiştir. Aynı suretle Johannes Friedrich ve A. Götze de Kleinasiatische Forschungen (KIF) dergisindeki makalelerinde bunu reddetmektedirler. Bütün bu münakaşalar için Eduard Meyer'in Geschichte des Altertums (GdA) II, 1 S. 547-555 bak.

batı Anadolu'da (takriben Misia'da) mı olduğu anlaşılamamaktadır (Bak. s. 122).

Diğer taraftan, Ahhiyava'larm Aka'larla ayniyeti meselesi filologlarca reddedildiği için, XIV. asırda görülen Ege kavimleri arasına Ahhiyava'lar idhal edilmemektedir. Fakat tarihî vakaların insicamının bu müsavatı desteklediği itiraf edilmelidir. Bu suretle Ege göçlerinin birden bire vukubulmadığı, M. ö. XIV. asırda başladığı ve XII. asırda en şiddetli halini aldığı neticesi çıkmaktadır. Diğer taraftan, firavun Merneptah zamanında vukubulan göçlerin daha ziyade Anadolu'yu istihdaf ettiği ve bu göçlere Lukka'larla Danuna'ların iştirak ettikleri, III. Ramses zamanındaki göçlere ise daha ziyade deniz yolu ile gelen Etrüsk'ler, Sardunya'lılar ve Filist'lerin katıldıkları anlaşılmaktadır.

Arkeolojik deliller

Ege göçleri hakkında yazılı vesikaların verdiği bu bilgiler arkeolojik belgelerle de tamamlanmaktadır. Gerçekten de Mısır âbideleri üzerinde bu "Deniz kavimleri" birbirlerinden kıyafetlerinin hususiyetiyle ayrılmaktadır. Umumiyetle Filist'ler, Zakkari, ler ve Danuna'lar aynı kıyafette görüldükleri halde, Şerdana'lar ile Etrüsk'ler ayrı bir kıyafettedirler. Etrüsk'ler başlarına bir kızılderili başlığını andıran tüylerle dolu bir band bağladıkları halde, Şerdana'lar tepesinde bir ay bulunan çinli şapkası şeklinde mahruti bir miğfer giyiyorlardı (Resim 17).

Diğer taraftan, bu kavimlerin kullandıkları silâhlar da Minos ve Miken eserleri üzerinde görülen silâhlara benzemektedir. Uzun mızraklar, kısa ok uçları, küçük ve sivri uçlu kılıçlar ile yuvarlak kalkanlardan ibaret olan bu silâhlardan başka bu kavimlerin zırhlı gömlekleri, kadın ve çocuklarını taşıyan öküz arabaları da olduklarını Medinet Habu'daki mezar tasvirlerinden anlıyoruz.

Mısır kabartmalarından elde edilen bu malûmat, Anadolu, kıta Yunanistan ve bazı Ege adalarında yapılan kazılarla desteklenmiştir. Meselâ Milethos kazılarında Geç Miken devrine ait bir müstahkem şehir harabesi meydana çıkarılmıştır[8]. Aynı suretle İzmir'de Bayraklı kazılarında bu devrin seramiği sayılan protojeometrik nakışlı kaplar bulunmuştur[9]. Keza Boğazköy, Alacahöyük

[8] Eduard Meyer, GdA II, 1 (2. Auflage 1928) s. 551, n. 3.
[9] Ekrem Akurgal, DTCFD VIII 1/2 (1950) s. 9.

ve Kültepe gibi Orta Anadolu harabe şehirlerinde son Hitit iskân tabakası üzerinde kalın bir yangın tabakası bulunmuş ve bunun Ege göçleri neticesinde şehirlerin yakılmasından hasıl olduğu anlaşılmıştır[10]. Meselâ Boğazköy'de bu kül tabakasının üzerinde muayyen bir zaman fasılasından sonra Phryg kültürünü karakterlendiren büyük taşlı inşaat ile Phryg seramikleri gösteren bir iskân başlamaktadır[11]. Truva'nın VII A şehri de bu devirde yakılmıştır.

Aynı durum Anadolu dışında da görülür. Meselâ Ugarit'te[12] Filistin ve Mısır'da, Kıbrıs'taki kazılarda XII. asırdan sonraki kültür katlarında birden bire bol miktarda Miken kapları görülmektedir.

Neticede görülüyor ki, M. ö. XII. asır başlarında yalnız Anadolu'ya değil, bütün Akdeniz memleketlerine şamil olan büyük bir kavimler hareketi vukubulmuştu. Bu hareketin izleri İtalya'da, Yunanistan'da, Adalarda ve Anadolu'da harabe şehirlerin XII. asra raslayan tabakalarında görülen büyük bir yangın tabakası vardır. Meselâ Peloponesos'taki Miken ve Tiryns şatoları bu zamanda yakılmış, mühim bir Aka kültür merkezi olan Argolis tahrip edilmiş olduğu gibi, Tesalya'da, Girit'te Miken ve Submiken tabakaları arasında bir inkita görülmüştür. Submiken devri seramiklerinde protojeometrik üslub gittikçe terakki etmektedir. Yunanistan'daki bu harabiyetin sebepleri umumiyetle Dor göçlerine atfedilmektedir[13].

Bu suretle ilkin İllyria'lıların ve Dor'ların harekete geçmesi ile başlıyan göçlerle evvelâ Lykia'lılar ve Danuna'lar sonra Aka'lar ve en sonra da Phryg'ler Anadolu yakasına geçmişlerdi. Deniz yolu ile gelen ikinci kafiledeki kavimler ise Mısıra kadar gitmişlerdi. Fakat bu göçler senelerce devam etmiş, Akdeniz adaları üzerindeki kavimler de Suriye, Filistin ve Mısır sahillerine kitleler halinde karadan ve denizden hücuma geçmişlerdi.

Ege göçleri hakkında Mısır yazılı vesikaları bilgi verdiğinden göçlerin zamanını takribi olarak tarihlemek de mümkündür.

[10] Kurt Bittel, Grundzüge, s. 74.
[11] MDOG 78 (1940) s. 33-42.
[12] Ugaritica II (Paris 1949) s. 224 fig. 94-95.
[13] Arif Müfid Mansel, Tarih semineri dergisi I (İstanbul 1937) s. 94.

Filvaki Ege göçleri Merneptah (1229-1220) tan III. Ramses idaresinin sonuna kadar geçen zaman içinde (1232-1168) takriben yarım asır kadar devam etmiştir[14]. Şayanı dikkattir ki aynı devre raslayan Asur vesikalarında bu yabancı kavimlere veya bilhassa Hitit devletinin çökmesine dair hiç bir kayda tesadüf edilmemiştir. Yalnız I. Tiglatpileser (1195 - 1116) Asur hudutlarında Muşki'lerle muharebe ettiğini söylemektedir. Şuhalde Ege göçlerinin XII. asrın ilk çeyreğinde en geniş çapta vukubulduğu hem Mısır ve hem de Asur vesikalarıyle tevsik edilebilmektedir[15].

b) *Göçlerden sonra Önasya:*

Ege göçlerinden sonra Önasya'nın siyasî durumuna bakılınca, Mezopotamya'da Kassit, Kuzey Suriyede Mitanni ve Anadolu'da Hitit devletleri gibi Önasya'nın siyasî mukadderatında rolü olan II. Binyılın büyük devletlerinin ortadan kalktığı ve onların yerine bir takım kabile devletlerinin kurulduğu görülür.

Göçlerin tevlit ettiği kargaşalıklar durulduktan sonra Mısırda III. Ramses idaresinde eski geleneklere göre XX. sülâle kurulmuştu. Fakat bu sülâle zamanında Mısır devleti, II. Binyılda olduğu gibi, değil Kuzey Suriyeye kadar hâkim olmak, hatta Filistini bile elinde tutamamıştı. Müteakip sülâleler zamanında da hiç bir zaman eski satvetini bulamıyacak, bilâkis yabancı istilâlara uğrayacaktı.

Batı Asya kavimlerinin Ege göçleri kasırgasıyle boğuştukları sırada Elam kıralı Şutruk-Nahhunte (1190-1150) Babili zaptederek bu zamana kadar mabedlerde muhafaza edilen Sumer, Akkad ve Hammurabi çağlarına ait bütün eserleri ganaim olarak Sus'a götürmüştü. Bu suretle bu sanat eserleri Arâmi çapulcuların elinden kurtulmuştu. Nitekim bu kıralın ölümünden on sene sonra Nabukadnesar I (1140-1120) Elam'ları memleketten çıkarmağa muvaffak olmuş ve Paşe sülâlesi denilen IV. Babil sülâlesini kurmuştu.

Bu sırada Babil'in kuzeyinde bulunan Asur devleti de, mevkiinin uzaklığı sayesinde Ege göçleri badiresinden kurtulduğu için, iktisadî inkişafı bakımından Doğu Akdeniz sahillerini ele

[14] Arif Müfid Mansel, Ege ve Yunan tarihi (Ankara 1947) s. 89.

[15] E. Weidner, AfO XVII, s. 384.

geçirmeyi gaye edinmişti. Esasen o zamanki dünyanın şah damarını teşkil eden bu bölgenin zaptı lüzumu, daha I. Salmanassar zamanından beri malûmdu. Bundan dolayıdır ki bu Asur kıralı, Mitanni devletinin bakiyesini ortadan kaldırmıştı.

Fakat Hitit devletinin Ege göçleri ile çökmesinden sonra, Asur devleti kolaylıkla tahakkuk ettirebileceğini sandığı bu gayesinin tahakkukunda, umulmadık yeni bir müşkülâtla karşılaşmıştı: Ârami göçleri.. Gerçekten de Ege göçlerinin doğurduğu karışıklıklardan çöl sakinleri de faydalanmağa kalkmışlar ve kültür şehirlerine doğru akın etmeğe başlamışlardı. Tarihte sâmi kavimlerin üçüncü büyük göçünü teşkil eden Ârami göçlerinin karakteri, Ege göçleri gibi yakıcı yıkıcı bir hamle şeklinde değil, mütemadi bir sızıntı halinde asırlarca devam etmesidir. İşte bu sebeple Asur devleti inkişafını tedrici bir tekâmül şeklinde yapamamış, muhtelif zamanlarda ilerlemelere ve tekrar gerilemelere duçar olmuştur. Bilhassa XI. ve X. asırlar tam mânasıyle bir Ârami asrı olmuştur, denilenilir. Öyle ki, bu asırlar içinde Âramilerden Bit-Zamani kabilesi doğuda Diyarbakır cıvarına, Bit Adini Fıratın büyük kavsi içine, Bit Agusi Fırat ile Karasu arasına, Bit Gabbar Gaziantep cıvarına, Bit-Brutaş kabilesi ise Kayseri cıvarına kadar sokulmuş idiler.

Bu sırada Asur tahtına I. Tiglatpileser gibi enerjik bir şahsiyetin geçmesi üzerine, Mezopotamyadaki siyasî durum Asur lehine inkişaf etmiş ise de, bu ancak muvakkat bir zamana münhasır kalmıştır. Gerçekten de bu kıral bir taraftan Fıratın ötesinde Âramilerle savaşıken, bir taraftan da Urartu kabileleriyle ve ilk defa adları bu devirde ortaya çıkan Muşki kabileleriyle savaşıyordu. Bu devirde Urartu'lar henüz siyasî birliklerini kuramamışlardı, fakat IX. asra kadar Asur devletinin bütün gayretlerini Ârami kabilelerini geri püskürtmeğe teksif etmeleri karşısında, Urartu'lar da gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet II. Asurnasirpal zamanında merkezî bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Mamafi Urartu devleti en kuvvetli olduğu VIII. asırda Anadolu'da ancak Malatya'ya kadar yayılabilmişti, zira bu devirde Orta Anadolu'da Phryg devleti vardı.

Phryg'lerin Ege göçleri ile mi, yoksa VIII. asırda vukubulan Trak kavimlerinin göçü ile mi geldikleri meselesi münakaşalıdır.

Ege göçleri ile geldiklerini kabul edenler, Asur vesikalarında zikredilen Muşki'lerin Phryg'ler olduğunu ileri sürerler. Bu görüş, Asur kıralı II. Sargon'un harbettiği Muşki kıralı Mita ile Yunan efsanelerindeki Phryg kıralı Midas'ın aynı şahıs olması faraziyesine dayanarak, ilk defa Hugo Winckler tarafından ileri sürülmüştü[16]. Halbuki Hogarth da Mita kelimesinin, Hititlerin Labarna'sı veya Roma'lıların Sezar'ı gibi aslında şahıs adı iken zamanla unvan haline geldiğini söylüyordu. Daha sonraları Muşki'lerin Herodot'ta (III 94) zikredilen Muşe'lerle ve Tevrattaki (Mos. I, 10, Psalm. 120, 5) Meseh'lerle ve Kilamuva kitabesinde adı geçen Muşkab'larla ilgili olabilecekleri de ileri sürülmüştür[17] Aynı suretle Muşkiler'in Batı Anadoluya Ege göçleri ile gelen Misia'lılarla ilgili olabileceği de düşünülmüştür[18].

Fakat bütün bu faraziyeleri doğrulayacak olan Phryg'lere ait arkeolojik belgeler ancak VIII. asırdan itibaren ortaya çıkmaktadır[19]. Bu sebeple Muşki'leri Ege göçleriyle gelen kavimlerden biri olarak kabul etmekle beraber, Phryg'lere olan menşe münasebetleri isbat edilinceye kadar, bu kavimlerden Muşki'ler diye bahsedeceğiz. Ege göçlerinden hemen sonra I. Tiglatpileser (1116-1090) Muşki'lere karşı yaptığı savaşları anlatırken "Muşki'lerin 50 seneden beri ellerinde tuttukları Alzi (Hititlerin Alşe dedikleri Fıratın Malatya civarında yaptığı dirseğin içi) ve Kutmuhki (Klasik Commagene) memleketine kadar sokulan Muşki'lerin 20 bin kişilik ordularını geriye püskürttüğünü ve 5 Muşki kıralını esir aldığını anlatmaktadır[20].

Görülüyor ki, Ege göçlerinden sonra Anadolu'da ortadan kalkan *Hitit* ve *Mitanni* büyük devletlerinin yerine şimdi Phryg ve Urartu devletleri teşekkül etmiş, Mezopotamya'daki büyük Kassit (III. Babil) devletinin yerini ise Asur devleti ile müteaddit Ârami kabilelerinin kurduğu şehir devletleri almıştı. Bunlardan Urartu ve Phryg devletleri nüfuz sahası arasında kalan Kayseri ile Malatya arasındaki bölgede ise Hitit devletinin bakiyesi

[16] Hugo Winckler, Altorientalische Forschungen II, 136.
[17] Werner Speiser, Vorderasiatische Kunst (Berlin 1952) s. 95.
[18] Kurt Bittel, Kleinasiatische Studien (İstanbul 1942) s. 68.
[19] Ekrem Akurgal, Phrygische Kunst (Ankara 1955) s. 47.
[20] Luckenbill, I, s. 221.

olan bir takım küçük prenslikler bulunuyordu. Bu meyanda Kuzey Suriye'de daha Eski Hitit devleti zamanından beri Hitit hakimiyeti altına girmiş olan Halep ve Kargamiş gibi büyük şehirler de vardı. Kuzey Suriye'de bulunan Hitit şehirleri Âramî istilâsına karşı koyabilmek için Asur kırallarının tebalığını tercih ediyorlardı. Anadoludaki Hitit şehirleri ise zaman zaman değişen büyük devletler, yani Phryg, Urartu veya Asur kıralları arasında el değiştiriyorlardı.

Etnik bünye

Bu suretle Önasya memleketlerinin evvelâ Ege göçlerine, onun hemen arkasından Sâmi Âramî göçlerine maruz kalması ve göçlere tekaddüm eden Yeni Hitit devleti zamanında ise Anadolu'da Hatti, Hitit, Mitanni-Hurri, Luvi, Pala v. s. gibi muhtelif menşeli kavim gruplarının bulunduğu göz önüne alınırsa, (bak. s. 170) bu devir şehirlerinde etnik bakımdan bir tecanüs, bir birlik olmayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Nitekim M. ö. VIII. asırda Danuna (Adana) kıralı Asitavanda'nın sarayının fasadlarına Hitit Hieroglif ve Fenike dil ve yazısıyle olmak üzere iki dilde kitabe yazdırması,[21] bu şehrin de tek bir kavimle meskûn olmadığını gösterir. Aynı suretle IX. asırda Sam'al (Zincirli) kıralı Kilamuva da şehir halkını Ba'erir'ler ve Muşkap'lar diye ikiye ayırmaktadır[22].

Halbuki Asur vesikalarında bu şehir devletlerine umumî olarak Hatti memleketi deniliyordu[23]. Meselâ M. ö. XII. asır sonlarında I. Tiglatpileser Kargamiş şehri için Büyük Hatti tabirini kullanmaktadır. Hatta bazan doğrudan doğruya Âramiler tarafından kurulmuş şehirlere bile "Hatti" denilmektedir[24]. Aynı suretle I. Argistis'ten itibaren Urartu kaynakları da Malatya şehrini "Hate memleketi" olarak gösterirler[25]. Tevratta da Kuzey Suriyedeki bir çok şehir sakinlerine "Het oğulları" denilmektedir. Şuhalde bu devre ait muhtelif menşeli vesikaların Hatti

[21] H. Th. Bossert, Belleten 47 (1948) s. 515-522.

[22] Dupont Sommer, Les Araméens (Paris 1949) s. 43.

[23] B. Hrozny, İHH I, s. 14.

[24] Meselâ III. Salmanassar, başında aramî asıllı Damas (Şam) kıralının bulunduğu birlik için "Hatti memleketinin 12 kıralı" diye bahseder. Halbuki bu ittifakta Que müstesna, umumiyetle Suriye ve Fenike kıralları vardı.

[25] Wilhelm König, Handbuch der chaldischen Inschriften II (Graz 1957) s. 89.

dedikleri bu memleketler münhasıran eski Hitit kavminin bakiyelerinden mi ibaretti?

Bu soruya cevap verebilmek için onomastikten faydalanmaktan başka çare yoktur. Gerçekten de Hatti olarak gösterilen memleketlerin kıral adlarına bakıldıkta, Meselâ:

Gurgum (Maraş) kıralı Muvatalis
Hattena (Hatay) " Saplulme ve Lubarna

gibi bazı şehir kıralları, eski Büyük Hitit kırallarının isimlerini almışlarsa, bu şehirlerin Hititli olduğuna hükmetmek icabetmektedir. Fakat Hamat kıralı Eni-El, Arpat kıralı Matti-El, Kaska kıralı Dadu-ilu gibi Samî tanrı adlarını ihtiva eden şahıs adlarının Âramî şehirlerine ait olduğu, anlaşıldığı gibi, Danuna kıralı Asitawanda, Sâm'al kıralı Panamuva, Kilamuva, Milid kıralı Tarhunazi, Hilarunda gibi Luice "muva" ekli veyahut Lui tanrısı Tarhun'u ihtiva eden "theophore" isimlerin Lui menşeli olmaları lâzımdır. Hatta bunlar arasında Kumukh kıralı Kuştaspi, Til-Barsip kıralı Akhuni gibi Mitanni veya Hurri elemanlı isimlerle de karşılaşılmaktadır.

* Şuhalde onomastik tetkikler de Geç Hitit devri şehir kırallıklarında etnik bir birliğin mevcut olmadığını, bilakis bazı şehirlerde Lui, Hitit, Hurri, Mitanni ve Âramî'lerden mürekkep karışık bir kavimler konglomerasyonu bulunduğunu, bazılarında ise yalnız Hitit bakıyesinin veya yalnız Âramî'lerin yerleştiğini göstermektedir. Meselâ Maraşın doğusunda Besni'den 18 Km. güney-doğudaki Boybeypınarında Hitit Hieroglif (=H-H) yazılı dört âbideden birinde Ku şehri kıralı Ayames oğlu Panamuvatas kendisine "Hattusili'nin neslinden" demektedir[26]. Bununla beraber, önceden Lui aslından bir kavmin idaresinde bulunurken, sonradan Samileşen şehirler de görmekteyiz. Meselâ Sam'al kıralları ilk zamanlarda tamamen Luice isimler taşıdıkları halde, sonraları Bar-Rekub gibi Âramî isimler almışlardır. Aynı suretle Kargamiş şehri kıral adları önceleri Teşup'lu "theophore" isimler olduğu halde, sonraları Kamanas, Araras gibi Luice adlar taşımaktadırlar.

[26] B. Hrozny, IHH, III, s. 317.

Şuhalde bu devir şehir devletleri halkını muayyen bir kavim ismi altında göstermek doğru değildir. Halbuki menşe bakımından birbirinden farklı bu şehir devletleri halkına, kullandıkları yazıya izafeten "Hieroglif Hititleri" diyenler olduğu gibi[27], "Suriye Hititleri" diyen müellifler de vardır[28]. Diğer taraftan, son senelerde B. Landsberger ve ona dayanarak Güterbock da bu şehir devletlerinden büyük bir kısmının Ege göçleriyle gelen yeni bir Lui kavmine mensup olduğunu ileri sürmektedirler[29].

Geç Hitit devri şehir krallıkları halkının ırkî bünyesi hakkında ortaya atılan bu muhtelif faraziyelerin her biri, bir dereceye kadar doğru olmakla beraber, bu faraziyeleri biz sadece birer hipotez olarak değerlendiriyoruz. Neticede tarihî hakikat şudur ki, Ege göçlerinden sonra Anadolu ve Kuzey Suriye şehir devletleri halkı tek bir kavimden ibaret değildiler[30]. Ege göçleri ile gelen kavimler bir taraftan burada buldukları Hitit ve Hurri kavimlerinin bakiyeleriyle, diğer taraftan yeni gelen Âramî unsurlarla karışarak bir takım küçük şehir devletleri meydana getirmişlerdi.

c) *Geç Hitit şehir devletlerinin yayılışı*

Geç Hitit şehir krallıklarını H-H yazılı âbide ve kitabelerin yayılışı ile tesbit etmek hatıra gelebilir. Bu devre ait buluntuların en kuzey noktası Darende, en güney noktası Restan, doğuda Malatya civarında Ağancık, batıda Sakarya nehri kenarında Beyköy, Yağrı'dır. Fakat H-H yazılı âbidelerin bulundukları saha bize hiç bir zaman Geç Hitit şehir devletlerinin hududunu göstermez. Çünkü Zincirli gibi saf Âramî şehirlerin de H-H yazısını kullandıklarını görmüştük. Şüphe yok ki Ege göçleri ile Anadolunun eski mühim şehirlerinden bir çoğu tahrip edilmişti. Başta Hattuşaş olmak üzere Kaniş (Kültepe), Şamuha gibi II. Binyılın önemli şehirleri artık tamamen tarihe karışmıştılar. Fakat bunların yerine Sam'al, Gurgum gibi Hitit vesikalarında adları geç-

[27] B. Hrozny, HHH, I s. 14.

[28] G. Contenau, La civilisation des Hititites et des Hurrites du Mitanni (Paris 1948) s. 158 v. d.

[29] Benno Landsberger, Sam'al (Almanca baskı) s. 27.

[30] Thureau-Dangin, Til Barsip, s. 50'de Til Barsip halkını Anadolu, Syro-hitit ve çöl Âramî'si olarak üç tipe ayırmaktadır.

miyen bir takım yeni şehirler kurulmuştu. Aynı hal Kuzey Suriye için de varitti. Ugarit, Alalakh ve Katna şehirleri artık birer harabe tepesinden başka bir şey değildiler. Fakat burada Halep ve Kargamiş gibi bazı eski şehirler bu devirde de önemlerini muhafaza ediyorlardı. Bilhassa Kargamiş şehri VIII. asır sonunda Asur kıralı Sargon II tarafından bir Asur eyaleti yapılmcaya kadar Hititliğini muhafaza etmişti.

Geç Hitit şehir devletlerinin tesbitini güçleştiren başka bir nokta da, bu şehirler hakkında en iyi bilgi veren Asur vesikalarının Hitit devleti zamanındaki coğrafî isimlerden tamamen farklı ülke ve şehir adları vermesidir. Gerçekten de Asur vesikalarında, meselâ Van ve havalisine Nairi memleketleri, Kayseri ve havalisine Tabal[31], onun güney-doğusunda, Antitorosların başladığı dağlık bölgeye Hilakku, daha güneye taşlık Kilikya'ya kadar uzanan sahaya ise Que diyorlardı. Bu büyük bölgelerin içinde şüphesiz müteaddit şehirler vardı. Meselâ III. Salmanassar zamanında Tabal'da 24 küçük kıralhk vardı[32]. Demek ki Tabal kıralhğı bir nevi konfederasyon şeklinde idare ediliyordu[33]. Bu konfederasyona bağlı şehirlerin hepsini bilmiyorsak da, Nahita (Niğde) kıralı Saruvanas'ın bu gruba dahil olduğuna şüphe yoktur. Aynı suretle eski isimlerini bilmediğimiz, fakat Erkilet, Suasa Bahçe, Topada, Karadağ, Karaburnu, Çalapverdi, Bor, İvriz, Andaval ve Bulgarmaden'de bulunan H-H yazılı âbidelerle mevcudiyeti anlaşılan bu devre ait daha bir çok şehirlerin, Tabal konfederasyonuna bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

Tabal memleketi

Anadolu'daki şehir devletlerinin en batıda bulunanı Tabal memleketi idi. Asur vesikalarındaki münasebetlere göre, Tabal memleketi doğudan Milid (Malatya), güneyden Hilakku (Kilikya) ile hudud komşusu idi[34]. Kuzeyde Çalapverdi, batıda Karadağ'da bulunan H-H kitabelerin de Tabal devletinin Phrygia ile hududunu gösterdiği kabul edilmektedir[35]. Şüphesiz bu hudutlar zamana göre değişiyordu, meselâ Asur kıralı Sanherip zamanında

[31] B. Landsberger, Sam'al, s. 18 n. 39.
[32] Luckenbill, I, 579.
[33] B. Hrozny, HHH, III, s. 459.
[34] Mustafa Kalaç, Sumeroloji araştırmaları (İstanbul 1942) s. 1005.
[35] Sam'al, s. 26.

Tabalın doğu hududu Tilgarimmu (Görün) şehrine kadar uzanıyordu. Asur vesikalarında Tabal yerine bazan Bit Brutas ismi sinonim olarak kullanılıyordu. H-H kitabelerde ise bu memlekete Parmeta (Klâsik çağlardaki Bareta) deniliyordu[36].

Asur vesikalarında Tabal memleketi hakkında verilen malûmat, Kayseri ve havalisinde Geç Hitit devrine ait birçok kitabelerin bulunması ile de desteklenmektedir. Filhakika yalnız Kayseri ile Nevşehir arasında 11 tane H-H yazılı kitabe bulunmuştur. Bunlardan birkaçı üzerinde "Tuvanuva (Klâsik çağlardaki Tyana) kıralı Varpalava'nın adı geçmektedir. Böylece Hitit imparatorluk devri vesikaları ile tanıdığımız Tuvanuva şehrinin, bu devirde de ehemmiyetini muhafaza ve hattâ daha çok inkişaf ettiği ve muhtemelen Tabal memleketinin merkezini teşkil ettiği anlaşılıyor. Çünkü Geç Hitit devrinin en güzel ve kolosal sanat âbidesi sayılan meşhur İvriz kaya âbidesi de bu çevre içinde bulunmaktadır.

Tabal kıralığına ait olduğu anlaşılan Topada, Bulgarmaden ve Bor H-H yazılı âbidelerde adı geçen Tuvanuva kıralı Varpalava'nın, III. Tiglatpileser annallerinde Tabal kıralı olarak gösterilen Urpalla ile, onun babası Vasuşarma'nın da Asur annallerindeki Uassurme ile aynı şahıs oldukları kabul edilmektedir[37]. Bu suretle yukarıda adı geçen H-H yazılı vesikaların VIII. asırda tarihlenmesi kabil olmuştur.

Que memleketi

Tabal'ın güneyindeki Hilakku'nun batı kısımlarına takriben klâsik çağlardaki Kilikya'ya asur vesikalarında Que deniliyordu ve bu memleketin içinde bir çok şehirler sayılıyordu[38]. Bu suretle Que'de de bir şehir kırallıkları konfedarasyonunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu konfedarasyonun merkezi Pahri (Karatepe) olmalıdır, zira III. Salmanassar Que'ye yaptığı bir seferde Que kıralı Kate'yi Pahri şehrinde muhasara ettiği gibi, Adana'da Karatepe'de bulunan H-H ve Fenike dillerindeki kita-

[36] Eduard Meyer, GDA II, 2, s. 362'de Herodotos (VII, 78)'de geçen Tibaren'lerin Tabal halkı olduklarını kabul eder.

[37] H. Th. Bossert, MİO II (1954) s. 83.

[38] Que adının Yunanca "Akhaoi" (=Aka) kelimesi ile münasebettar olduğu hususunda bak. F. Sommer, Ahhijawafrage und Sprachwissenschaft, s. 71.

belerde kendisine Danuna'lar kıralı diyen Asitawanda da "Pahri şehrinin depolarını kendisinden evvel hiç bir kıralın yapamadığı şekilde doldurduğunu" anlatmaktadır[39]. Bu suretle Asurluların Que dedikleri bu bölgeye H-H yazılı vesikalarda Danuna'lar memleketi denildiği anlaşılmıştır. Gerçekten Karatepe kazıları sayesinde bir taraftan Amarna devrinden beri malûm olan, fakat yeri tâyin edilemiyen Danuna'lar memleketini tesbit etmek kabil olmuş, diğer taraftan da burada bulunan iki dilli kitabeler sayesinde Hieroglif Hititçesinin çözülmesinde mühim ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu kitabeleri bırakan kıral Asitawanda ile babası Awarikus'un adlarının Luice olduğu kabul edilmekte ve bu suretle Büyük Hitit imparatorluğu devrinde Güney Anadolu sahil bölgesinde yaşayan Lui kavminin Ege göçlerinden sonra da Kilikya bölgesinde varlıklarını muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır[40].

Karatepe kitabeleri M. ö. VIII. asır ortalarına konulmaktadır, çünkü kitabede adı geçen Awarikus'un III. Tiglatpileser annallerinde zikredilen Que kıralı Urikki ile aynı şahıs olduğu kabul edilmektedir[41]. Buna göre onun oğlu Asitawanda da Que'yi bir Asur eyaleti yapan V. Salmanassar'la çağdaş olmalıdır.

Melid (Malatya)

Daha Kültepe vesikalarında Melita şeklinde görülen[42] Malatya'dan Hitit vesikaları da Maldia olarak bahsetmektedir[43]. Asur imparatorluk devri vesikalarında ise Meliddu, Melide, Melid formlarında görülür. Urartu kaynaklarında ise bu şehre Melitea denilmektedir. Malatya kelimesinin Hititçe bal mânasına gelen "melit"ten müştak olduğu ileri sürülmüştür[44]. H-H kitabelerde Malatya şehri bir öküz başı ve ayağı ile ifade edilmektedir.

Malatya şehrinin adı çok eski vesikalarda zikredilmekle beraber, bu şehir asıl ehemmiyetini Hitit imparatorluğu yıkıl-

[39] H. Th. Bossert, Belleten 47 (1948) s. 530.

[40] Landsberger, Sam'al, s. 27'de Lui kavmini dört gruba ayırmaktadır, ona göre Lui'lerden son grup Ege göçleriyle gelmiş ve Kilikya'da yerleşmişti. Bu hipoteze göre Lui'ler doğuda Malatya'ya kadar yayılmışlar, hattâ Kargamiş'i ve Hamatı da zaptetmişlerdi.

[41] H. Th. Bossert, Belleten 47, s. 522.

[42] İ. Gelb, IHV No : 52.

[43] H. Th. Bossert, Asia, s. 18

[44] B. Hrozný, IHH, III (1937) s. 381.

dıktan sonra kazanmıştır. Zira Asur, Urartu ve Phryg devletlerinin hudutlarının çok defa iltisak noktasını teşkil ediyordu. Bundan başka Yukarı Mezopotamya ile Orta Anadolu arasındaki yollar da buradan geçmekte idi. Malatya'nın Geç Hitit şehir devletlerinden biri olduğu hem Asur ve Urartu devletlerine ait çivi yazılı vesikalarla, hem de burada yapılan kazılarda bulunan müteaddid H-H yazılı kitabe ve kabartmalarla tevsik edilmiştir.

Gerçekten de Malatya'da yapılan Fransız kazılarında XIII. asra ait hiç bir ize rastlanmamış, fakat Geç Hitit devrine ait bir saray ile bu sarayın aslanlı kapısı ve iç avluyu süsliyen reliefler meydana çıkarılmıştır. Büyük bir kısmı Ankara Arkeoloji müzesinde korunan bu eserlerden başka, Malatya ili dahilinde Ispekçür, Darende, Gürün, Izgın, Kötükale, Karahöyük, Boybeypınarı, Ağancık ve Şırzı'da bu devre ait H-H kitabeli steller bulunmuştur. Bu eserler Geç Hitit devrinde Malatya'nın nekadar geniş bir çevre kapladığını gösterir, bu itibarla Malatya'da da bir konfederasyonun mevcut olması muhtemeldir.

H-H yazılı bu kitabeler henüz tamamen okunamamış olmakla beraber, kıral, baba ve oğul kelimelerini gösteren ideogramlar tesbit edildiğinden, Asur vesikalarının verdiği malûmatın da yardımı ile kıral adlarının çoğu okunmuştur. Bu kıral adları tetkik edildiğinde bir kısmının Luice, bir kısmının da Hitit kıral adlarının benzeri olduğu görülür. Umumiyetle Malatya havalisi Hurri kültür sahası içindedir.

Malatya sarayını süsleyen reliefler üzerindeki kıral adının III. Tiglatpileser annallerinde zikredilen[45] Malatya kıralı Sulumel olduğu anlaşılmıştır. Fakat bu isim biri yüksek kabartma halinde, diğeri taşı çizmek suretiyle iki şekilde yazılmıştır. Bu durum bu âbidelerin aynı ismi taşıyan iki kıral tarafından kullanıldığını göstermektedir. Esasen Malatya aslanlı kapı ve Darende kitabeleri üzerinde "Halparuvata oğlu Sulumeli" ibaresi okunduğu halde, Kötükale kitabesinde "Hilaruvata oğlu Sulumeli" kaydının görülmesi[46] bu faraziyeyi doğrulamıştır. Fakat diğer taraftan Ispekçür kitabesinde ise ismi okunamıyan birinin "X'in oğlu Sulumeli., bir Arnuvanta'nın da babası olarak görülmektedir. Bu

[45] Luckenbill, I, 772.

[46] H. Th. Bossert, Felsefe Arkivi, s. 116.

suretle üç Sulumeli'nin varlığını kabul etmek gerekmektedir[47]. Bunlardan Aslanlı kapı ve Darende kabartmalarındaki ismin M.ö. IX. yüzyılda yaşayan I. Sulumeli'ye ait olduğu anlaşılmıştır.

Diğer taraftan, Urartu kıralларından Işpuinis ile oğlu Menuas'a ait olan ve Malatya'nın Palu kazasında bulunan çiviyazılı bir kaya kitabesinde "Melitea kıralı Suluhavali'yi mağlup ettikleri" yazılıdır. Bu isim insana derhal Malatya kıralı Sulumeli'yi hatırlatmakta ve bu kıralın M. ö. VIII. asırda yaşayan II. Sulumeli olduğu kabul edilmektedir[48]. Bundan başka, Menuas'ın oğlu I. Argistis de "Tuwate'nin oğlunun memleketi Melitea'ya karşı savaştığından" bahsetmektedir[49]. Malatya kabartmalarından biri üzerinde, tanrısına içki kurbanı sunan kıraliçenin adı da Tuwate olarak okunmuştur[50]. Bu suretle bu kıraliçenin II. Sulumeli'nin zevcesi olduğu meydana çıkmaktadır. Urartu kıralı I. Argistis'in oğlu III. Sardur ise "Malatya kıralı Sahu oğlu Hilaruvata'yı mağlup ettiğini" anlatmaktadır. Şuhalde Urartu kıralının bahsettiği Hilaruwata, Kötükale yazıtındaki Sulumuli'nin babası Hilaruwata ile aynı şahıstır ve bu iki vesikada adı geçen Malatya kıralı III. Sulumeli'dir. Buna göre de III. Tiglatpileser'in haraca bağladığını bildirdiği Malatya kıralı III. Sulumeli olmalıdır.

Kumukh

Asur vesikalarında Kutmukhi şeklinde geçen bu şehir devleti, klâsik çağlardaki Commagene bölgesi içinde bulunuyordu[51], fakat yeri henüz tesbit edilmemiştir[52]. Bu şehir devletini yalnız yazılı vesikalarda adının geçmesiyle tanıyoruz. Meselâ I. Tiglatpileser, annallerinde Kumukh kıralı Kili-Teşub'u esir ettiğini bildirmektedir[53]. II. Asurnasirpal ise Kumukh kıralı Qatazili'yi zikreder. Bu isimler tam Hurricedir. Demek ki Ege göçlerinden sonra şehirde hâlâ bir Hurrili sülâle hâkimdi. Bu sülâle III. Salmanassar zamanına kadar (M.ö. 859-825) mevcudiyetini muha-

[47] E. Akurgal, Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya (İstanbul 1946) s. 103'te Aslanlı kapı ve Darende stelindeki Sulumeli'nin aynı şahıs olduğunu stil mukayesesine dayanarak reddeder.

[48] R. D. Barnett, Iraq XI, s. 129.

[49] Wilhelm König, II, s. 89.

[50] Louis Delaporte, Malatya I, s. 27.

[51] Mustafa Kalaç, Sumeroloji araştırmaları s. 1013 n. 2.

[52] Emil Forrer, Provinzeinteilung s. 79'da Samsatı teklif eder.

[53] Luckenbill, I, 221.

faza etmiş olmalıdır, çünkü bu Asur kıralı vergiye bağladığı kıralın adını Kundaşpi olarak gösterdiği gibi, III. Tiglatpileser zamanındaki Kumukh kıralının adı da Kuştaşpi'dir.

Gurgum (Maraş)

Geç Hitit devrindeki mühim şehir devletlerinden biri de klâsik devirde Marqasi denilen bugünkü Maraş şehri idi. Gurgum adı II. Binyıl vesikalarında geçmemektedir. Maraş'ta kazı yapılmamış, yalnız toprak üstü münferit buluntular ele geçmiştir. Bu eserlerden üzerinde yedi satırlık H-H yazılı bir kitabe bulunan bir aslan heykeli vardır ki, Asur kıralı III. Salmanassar'ın çağdaşı Halparunda tarafından tanrısına vakfedilmiştir. Bu eser bugün İstanbul Eski Şark eserleri bölümünde muhafaza edilmektedir.[54] Maraş anıtları vasıtasıyle burada hüküm süren kıral sülâlesinden beş nesli tesbit etmek kabil olmuştur[55].

SAM'AL (Zincirli)

Bağdat demiryolu üzerinde Fevzi Paşa istasyonu civarında bugünkü Zincirli harabelerinde 1882-1902 senelerı arasında Alman Von Luschan tarafından kazılar yapılmıştır. Şehrin etrafını çevreleyen surlar ve şehir kapıları ile saray, mâbed gibi âbidevi sanat eserleri, birçok kabartma ve heykeller bulunmuştur. Bunlar arasında H-H veya Âramca yazılı kitabeler, şüphesiz birinci derecede kıymetli kaynaklardır.

Bu vesikalardan Sam'al kıralı Kilamuva'nın Fenike dilinde yazılmış bir kitabesi ile Sam'al kıral sülâlesinden dört nesli tanıyoruz.

Kilamuwa, III. Salmanassar'la çağdaş olmalıdır, zira onun babası Haya, bu Asur kıralının annallerinde "Bit Gabbar'lı Hayani" şeklinde geçmektedir[56]. Sam'al kazılarında bir de "Qarl oğlu Panamuva" adlı bir kıral tarafından tanrı Hadad'a vakfedilmiş üzeri Âramca yazılı bir heykel bulunmuştur (Altanatolien 955). Bu kıralın Asur kıralı III. Assurdan'la (M.ö. 772-759) çağdaş olduğu kabul edilmektedir[57]. Fakat Sam'al kıralları arasında en çok eser bırakan III. Tiglatpileser'in tebası Bar-Rekub'dur. Bu kıral kendisine ait bir çok heykellerden başka, babası II. Panamuva adına da bir heykel dikmiştir.

[54] 1960 senesinde Afşar yolunda bulunan ve üzerinde ziyafet sahneleri görülen üç ortostat halen Maraş müzesinde bulunmaktadır.

[55] B. Landsberger, Sam'al s. 75.

[56] B. Landsberger, Sam'al, n. 82'de oğlu olduğunu kabul etmez.

[57] Dupont-Sommer, Les Araméens, s. 55.

İşte bu vesikaların verdiği ışık ile, diğer taraftan Asur kaynaklarında Sam'al krallığı ile ilgili malûmat ile bu şehrin tarihi aydınlanmış bulunmaktadır. Bu tetkiklere göre Sam'al krallığının eski adı Ya'diya idi[58].

Sakçagözü

Zincirli'nin kuzey-doğusunda bugünkü Keferdiz köyünde de Geç Hitit devrinde bir şehir krallığının mevcut olduğu anlaşılıyor, Çünkü burada bu devre ait bir çok kabartma ve heykeller bulunmuştur. Mühim bir kısmı Ankara Arkeoloji müzesinde bulunan bu eserler, bilhassa bu devrin sanatı için mukayese materyalini teşkil ederler. Eserler üzerinde yazı olmadığı için, şehrin Geç Hitit devrindeki adını bilmiyoruz.

Kargamiş (Cerablus)

Güney Anadolu'daki en mühim şehir devletlerinden biri de Kargamiş idi. Kargamiş şehrinin ehemmiyeti, Mezopotamya ile Anadolu ve Mısır'ı biribirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasından ileri geliyordu. Cerablus harabelerinde hemen hepsi Geç Hitit devrine ait âbidelerin bulunması üzerine, burada Sir Leonard Woolley'in başkanlığında British Museum adına kazılar yapılmış, fakat şehrin II. Binyıl tarihine ait (Bir tek tablet müstesna) yazılı vesika ele geçmemiştir. Bu sebeple Kargamiş şehrinin bu eski devirlerdeki tarihini Boğazköy ve bilhassa Mari ve Ugarit arşivlerinin vesikaları sayesinde öğrenmek kabil olmuştur. (Bak. S. 105 v.d.).

Mısır Kıralı III. Ramses'in Ege göçlerinden bahseden vesikalarında harap olan şehirler arasında Kargamiş'in de zikredilmesine rağmen, I. Binyılda şehir ehemmiyetini muhafazaya devam etmiştir. Çünkü Asur kıralı I. Tiglatpileser, XI. asır başlarında "Büyük Hatti" dediği Kargamiş şehrinin Malatya'ya kadar hâkim olduğunu bildirmekte ve Büyük Hatti kıralı Nini-Teşub'u vergiye bağladığını anlatmaktadır[59].

Daha sonra M.ö. IX. yüzyılda Asur kıralları II. Asurnasirpal ile oğlu III. Salmanassar, annallerinde Kargamiş kıralı Sangara'yı

[58] Benno Landsberger, Sam'al (Ankara 1948) s. 41 de şehrin II. Binyıldaki tarihini tasvir etmektedir. Buna göre II. Binyılda Hitit ve Lui'lerle meskûn ehemmiyetsiz bir şehir idi, X. asır başlarında (920) Bit - Bruṭaş Âramî kabilesi, Kargamiş konfedarasyonunun zaaf içinde bulunduğu bir zamanda şehri ele geçirmeğe muvaffak olmuştu.

[59] Luckenbill, I, 292.

haraca bağlamakla öğünmektedirler[60]. Fakat Kargamiş kazılarında kıral Sangara'ya ait hiç bir şey bulunmamıştır. Buna mukabil Asur vesikalarında zikredilmiyen, fakat âbideler üzerindeki kitabeleri ile Geç Hitit devrinde burada Luhas ve Araras sülâleleri denilen iki kıral soyunun hâkim olduğu anlaşılmıştır[61]. Bunlardan Luhas sülâlesinin M.ö.X. asırda yaşadığı kabul edilmektedir[62]. Bu sülâleden altı kıral adı tesbit edildiğine göre, en aşağı bir birbuçuk asır hâkim olan bu sülâleden sonra IX. asır Asur kaynaklarının zikrettiği kıral Sangara yaşamış olmalıdır.

Araras sülâlesine gelince, bu sülâlenin kurucusu, kitabesinde "Araras, efendileri olan Astarus oğullarını bertaraf etti." demektedir. Buradaki "Astarus oğulları" IX. asırda yaşayan ve muhtemelen kıral Sangara'nın da mensup olduğu başka bir sülâle midir, yoksa bizim Luhas sülâlesi dediğimiz hanedan ile aynı mıdır? Bu hususta henüz bir bilgimiz yoktur.

Kargamiş kıralı Araras bir diğer kitabesinde Asur kıralı III. Assurdan'ı (M.ö. 772-754) zikrettiğine göre, M.ö. VIII. asırda yaşamış olmalıdır[63]. Araras, Luhas sülâlesinden Katuwas'ın yaptırdığı inşaata ait taşları yeniden yazdırarak kullanmıştır. Sarayının cephesini tezyin eden ortostatlar üzerine bütün ailesi efradını tasvir ettirmiş ve elinden tuttuğu oğlunu veliahd tâyin ettiğini de kabartma üzerine H-H yazısı ile yazdırmıştır.

Kargamiş şehriyle Anadolu'daki belli başlı Geç Hitit şehir devletlerini tamamlamış oluyoruz. Kuzey Suriye'deki şehir devletlerine gelince, bunlar arasında Katna ve Halep gibi eskiden beri Hitit hâkimiyeti altında bulunan şehir krallıkları olduğu gibi, Hattena, Hamat ve Til Barsip gibi yeni teşekkül etmiş şehir devletleri de vardı. Eskiden Hitit devletinin tebası olan Kuzey Suriye şehir devletlerinden birçoğu, Ege göçlerinin sebep olduğu karışıklıklardan sonra istiklâllerini ilân etmişlerdi. Geç Hitit devrindeki bu şehirlerden başlıcaları şunlardır :

[60] Luckenbill, I, 306.

[61] F. Kınal, DTCF Dergisi. XVI 3/4 (1958) s. 69 - 77

[62] H. Th. Bossert, Belleten 64 (1952) s.522 ve ArOr 18(1950), s. 124; R. D. Barnett, Carchemish II. s. 359; H. G. Güterbock, JNES XIII, 2(1954) 107.

[63] H. Th. Bossert, Belleten 64, s. 537.

Hattena

Takriben bugünkü Hatay vilâyetinin hudutlarına tekabül etmektedir. Hattena içinde birçok şehirler vardı. Meselâ Amik ovasında Tel-Açana (Alalakh), Tel-Tayinat, Tel el-Cüdeyde gibi, biribirine pek yakın harabe şehirler bulunmuş ve buralarda kazılar yapılmıştır. Fakat bu kazılarda daha ziyade XII. asırdan evvelki zamanlara ait malzeme bulunmuştur. Böylece Geç Hitit devrindeki Hattena krallığı hakkında Asur vesikalarında verilen bilgi ile aydınlanıyoruz. Nitekim III. Salmanassar annallerinde Hattena kralı Lubarna'nın bir isyanda öldürüldüğü ve yerine Uzza memleketinden bir adamın oğlu olan Sasi'nin tahta çıkarıldığını anlatır[64].

Hamat

Halep'ten güneye doğru Âsi (Oronthos) nehri takip edildiğinde, Hamat şehri ile karşılaşılır. Asur vesikalarında Amatu olarak geçen bu şehrin doğusundaki Tel-Frege'de III. Salmanassar zamanında Hamat kralı olan Urhilina ile oğluna ait bir stel bulunmuştur. Apamea steli diye anılan bu âbide tanrıça Ba'alat'a vakfedilmiştir[65], halbuki kralın adı Hurricedir. Fakat bir nesil sonra Hamat kralı Zâkir'in adı Âramcadır. Esasen Zâkir'in kitabesinden de anlaşılacağı üzere, Zâkir de bir taht gâsıbıdır. Zira kitabesinde babasının adını kral olarak zikretmez. Bu suretle Hamat'ın IX. asırda Âramîlerin eline geçtiği anlaşılmaktadır. Kıral Zâkir'in asıl şehri Hazrik idi, sonradan Hamat ve La'iş şehirlerini de zaptetmişti. Bunun üzerine içlerinde Que, Gurgum ve Sam'alın da bulunduğu müttefik şehir devletleri ona karşı cephe almışlardı.

Til Barsip (Tel Ahmar)

Cerablus'tan 20 Km. doğuda ve Hadatu (Aslantaş)tan 30 Km. güneyde Fıratın sağ sahilinde kâindir. Burası Bit-Adini Âramî kabilesinin merkez şehri idi. Âramilerin Til-Barsibi ne zaman zaptettiklerini kati olarak bilmiyoruz, fakat M.ö. IX. asırın ortalarında III. Salmanassar bu şehri zaptederek kendi adını (Kar-Şalmanu-aşarid) vermişti.

Tel-Ahmar harabelerinin eski Til-Barsip olduğu ilk defa Hogarth tarafından 1908'de keşfedilmiş, bilâhara 1927 senesinde yapılan sondajlar vaatkâr göründüğünden, Fransız millî müzeleri adına burada 1929-31 seneleri arasında kazılar yapılmıştır.

[64] B. Landsberger, Sasi adını Luice kabul ederek, Lui'lerin Hattena'yı da zaptetmelerine bu adı delil olarak gösterir. Sam'al, n. 79.

[65] Syria XX (1939) s. 134.

Şehrin biri kuzey-doğuda, biri kuzeyde, diğeri kuzey-batıda olmak üzere üç kapısı vardı. Şehrin güneyi doğrudan doğruya Fırat'a açılıyordu. Bunlardan doğu kapısını sembol olarak muhafaza eden aslan heykelleri *in situ* olarak bulunmuştur. Aslanlardan birinin üzerinde Asur kıralı IV. Salmanassar'ın valisi Şamşi-ilu, Urartu kıralı Argistis'e karşı kazandığı zaferi anlatmaktadır.

Tel - Ahmarda iki stel bulunmuştur[66], bunlardan biri üzerinde Hrozny, Ahunas adını okumağa muvaffak olmuştur. Bu isim Asur kıralı II. Asurnasirpal'in (883-859) yazılarında Ahuni olarak geçmektedir. Bu suretle Til - Barsip anıtlarını tarihlemek mümkün olmuştur. Bu şehri III. Salmanassar'ın zaptından (M.ö. 865) Asur imparatorluğu'nun yıkılmasına (M. ö. 612) kadar devam eden Asur hâkimiyeti zamanında burada hiç bir Hitit eseri yapılmış olamaz, bundan dolayı burada bulunan bu Hitit stelleri, eğer başka bir yerden buraya nakledilmemişse, 856 tarihinden evvele ait olamalıdır. H-H yazılı bu stellerden A steli üzerinde Fırtına tanrısı Teşub'un tasviri ve bir yazıt vardır[67].

Guzana (Tel - Halef)

Habur nehrinin kaynağında kâin olan bu şehirde Alman müsteşriki Max von Oppenheim tarafından sistemli kazılar yapılmış[68], pek az çivi yazılı vesika bulunmakla beraber, bilhassa Geç Hitit devri tasvirî sanatı için çok kıymetli malzeme çıkmıştır. Bu eserlerin tarihlenmesi pek münakaşalı olmuştur, zira eski devirlere ait yapı taşlarından bir çoğu tekrardan kullanılmış olduğundan, hafir bunları evvelâ M. ö. III. Binyılda tarihlediği halde, diğer arkeologlar ve sanat tarihçileri bu eserleri M. ö. XII-VIII. asırlar arasına koymuşlardır.

Tel-Halaf kazıları üç safhaya ayrılmıştır : Boyalı seramikle karakterlendirilen ve Mezopotamya'nın orta kalkolitik kültürünü temsil eden birinci safhanın bizi burada ilgilendirmiyeceği tabiidir. (Bk. s. 20). XII-X. inci asırlar arasındaki Kapara sülâlesi zamanı ile IX-VII. asırlar arasına raslayan Geç Hitit devrindeki Guzana şehri eserleri, bu devrin sanatı için kullanılacaktır. Bu son safhada şehir tamamen Asurlaşmıştı ve Asurlu bir vali tarafından idare edilmekte idi.

[66] Bu kitabenin tercümesi Meriggi, RA 18, s. 45'te. B steli ilk defa Hogarth tarafından AAA II, 179'da neşredilmiştir.

[67] Thureau-Dangin, bunları XI. veya XII. asra koyar, Til Barsip (Paris 1936) s. 134.

[68] Max von Oppenheim, Tel Halaf I (Berlin 1943) II (1950) III (1955).

d) *Geç Hitit şehir devletleri tarihi :*

Geç Hitit şehir devletlerinin M.ö. XII. asır sonlarından IX. asır başlarına kadar geçen iki yüzyıllık tarihi çok müphemdir. Zira Önasya'nın evvelâ Ege göçlerine, sonra hemen arkasından Âramî akınlarına maruz kalması, hemen bütün kültür hareketlerini felce uğrâtmıştı. Bu iki asır zarfında yalnız Asur kıral-larının annallerinde zaman zaman Geç Hitit şehir devletlerinden bahsedildiğini görüyoruz. Meselâ XII. asır sonlarında Asur kıralı I. Tiglatpileser'in (1116-1090) ilk beş yıllık icraatını anlatan prizmasında 4. idare yılının hâdiseleri arasında Geç Hitit şehir devletlerinden sadece Kargamiş ve Malatya hakkında malûmat bulabiliyoruz. "Suhi'den Kargamiş şehrine kadar bir gün içinde intikam aldığını" anlatan kıral[69], diğer bir kitabesinde "Büyük Hatti kıralının Milid şehrine karşı yürüdüğünü ve bu şehrin kıralı Allu[70]'yu vergiye bağladığını söylemektedir[71]. Buradaki Büyük Hatti ile Kargamiş'in kastedildiği umumiyetle kabul edilmektedir[72], zira Kargamiş kıral-larının "Büyük Kıral" sanını taşıdıkları H-H yazılı belgelerle de sabit olmuştur[73]. Fakat I. Tiglatpileser Muşki kavimlerinin taarruzunu Malatya civarında püskürttüğünü söylediğine göre, Malatya'ya da Asur hâkimiyetini tanıtmış olmalıdır (Bak. s. 234); Nitekim daha sonraki vesikalarda Malatya da haraca bağlanmış olarak görülür[74].

I. Tiglatpileser zamanındaki Kargamiş kıralının adını İni-Teşup olarak göstermektedir. Hitit Büyük Kıralı IV. Tuthalya zamanında da aynı adı taşıyan bir Kargamiş kıralı daha olduğuna göre, buna II. İni-Teşup demek icabetmektedir. Bu suretle Ege göçlerinin hemen akabinde Kargamiş ve Malatya'nın Hititlerle meskûn olduğu ve Hitit kıral sülâleleri tarafından idare

[69] *Luckenbill*, I, 83.

[70] Albright, Hetty Goldman Festschrift, (1956) s. 154 bu ismi Alluwamna olarak tamamlamaktadır.

[71] Luckenbill, I, 307.

[72] H. Th. Bossert, AfO IX, s. 331. Landsberger, Sam'al, n. 47'de buna itiraz eder.

[73] H. Th. Bossert, Belleten 64, s. 523.

[74] Sam'al, n. 64.

edildiği, fakat Asur kıralına haraç vermeğe mecbur kaldıkları anlaşılmaktadır.

Daha sonra ancak II. Adad-Nirari (M. ö. 911-891) zamanında Geç Hitit şehir devletleri hakkında haberler alıyoruz. Bu Asur kıralının "Kırık Obelisk" diye maruf olan kitabesiyle, onun da Muşki'lere karşı savaştığını ve Kumana kıralını mağlup ve mallarını iğtinam ettikten sonra Kargamiş'e de girdiğini öğreniyoruz, demek ki Kargamiş şehri bu arada isyan etmişti. Aynı Asur kıralının Hanigalbad (Mitanni) memleketine karşı yaptığı beşinci seferde ise, Guzana kıralı "Bahiani oğlu Abusalumu" zikredilmektedir ki, böylece bu devirde Âramîlerin Tel - Halaf'ta bulundukları anlaşılmaktadır.

Adad - Nirari'nin yerine geçen oğlu ve halefi II. Tukulti-Ninurta (M. ö. 890-884) zamanında Geç Hitit şehir devletleri hakkında hiç bir bilgi alamıyoruz, zira bu kıral daha ziyade kuzey komşusu Nairi (Urartu) memleketlerine karşı savaşmıştır.

Geç Hitit şehir devletleri hakkında II. Asurnasirpal'dan itibaren kaynaklar nisbeten çoğalmaktadır. Zira M. ö. IX. asır başlarında (883-859) yaşayan bu kıral zamanında kuzeyde Urartu devleti siyasî birliği kurulduğu için, bir taraftan Urartu menşeli kaynaklara, diğer taraftan da bizzat Geç Hitit şehir devletlerine ait mahallî vesikalara raslanmaktadır.

II. Asurnasirpal annallerinde Bakhiyani oğlu Salli'yi, Hatti memleketini ve Hanigalbad memleketini haraca bağladığını söylemektedir. Bit Bakhiyani Âramî kabilesinin Guzana'da yerleştiğini gömüştük. Buradaki Hatti memeketi ile de yine Kargamiş kasdedilmiş olmalıdır. Hanigalbad ismi bu devirde Habur nehri bölgesine verildiğine göre, buralara yerleşen Bit-Adini Âramî kabilesinin de vergiye bağlandığı anlaşılmaktadır. II. Asurnasirpal'in, idaresinin 5. senesinde Kutmukhi memleketine sefer ederken görüyoruz. Daha sonra yine "Hatti memleketine geldiğini, Bit - Adini (Til - Barsip) kıralı Akhuni'nin vergilerini kabul ettikten sonra, Kargamiş'e girdiğini ve burada Hatti memleketi kıralı Sangara'dan 20 Talent (1 talent 26 Kg. dır) gümüş haraç aldığını" öğreniyoruz. Daha sonra Hattina'lı Lubarna'nın şehri Kunula'ya vasıl olmuş, buradan da birçok ganaim aldıktan sonra Amurru ülkesine girmiş ve Asi nehri vâdisini takiben Hamat'ı

da zaptetmişti. Bunun üzerine Suriye'deki Arad, Byblos, Sidon ve Tyr gibi başlıca Fenike şehirleri de vergilerini kendisine takdim etmişlerdi. İdaresinin 18. yılında II. Asurnasirpal'i yine Kutmukhi memleketinde görüyoruz. Bu memleketin kıralı Katazilu'yu altın, gümüş, sedr ağacı kerestesi vermeğe mecbur etmiş ve buradan doğuya teveccüh ederek, Diyarbakır civarında yerleşen Bit-Zamani Âramî kabilesinden 1500, Habur ile Fırat arasındaki bölgede yerleşen Bit-Adini Âramî kabilesinden ise 2400 esir alarak idare merkezi Kalakh (Nemrud)'a götürmüştü[75].

Görülüyor ki, II. Asurnasirpal'in icraatının sıklet merkezini hâlâ Âramî savaşları teşkil ediyordu. Bu durumdan en çok faydalanan Urartu'lar olmuş ve gittikçe kuvvetini hissettiren Asur devletine karşı birleşmek lüzumunu duymuşlardı.

Bundan dolayıdır ki, onun oğlu ve halefi III. Salmanassar (M. ö. 858-824) Asur tahtına çıktığı zaman, bir taraftan Âramilerle mücadeleye devam ederken, diğer taraftan da Urartu'larla uğraşmak zorunda kalmıştı. Öyle ki yalnız III. Salmanassar, Urartu devletinin kurucusu I. Sardur'a (842-825) karşı yedi defa sefer etmiştir (Resim 18).

III. Salmanassar'ın, idaresinin daha 2. yılında Bit-Adini'li Akhuni'nin şehri Til-Barsib'i zaptederek, buraya askerî bir üs haline koyması, onun Kuzey Suriye'deki şehir devletlerine karşı girişeceği politikaya işaret etmektedir.[76] Filhakika üçüncü senesinde haraca bağlanan şehirler arasında Alzi (Malatya civarı) ile Tumme (Que'de) ve Hubuşna (Konya Ereğlisi=klâsik Kybistra) gibi Anadolu'daki Geç Hitit şehirleri yanında Urartu kıralı Arame'nin idare merkezi Arzaşkun adları da geçmektedir. İdaresinin 6. senesinde ise Balık nehri civarındaki şehirlerle Hamath kıralı Irkhulini ve Damas (Şam) kıralı Hadad-ezere karşı savaşlar yapmıştır.

Bu sırada Asur devletinin Hattina'daki sadık tebası kıral Lubarna, Tabal ile Malatya şehirleri arasında Asura karşı yapılan birliğe girmeyi reddettiği için, ittifakçılar tarafından öldürülmüş

[75] R. D. Barnett, AS III, 89'da Boybeypınarı kitabesinde kendisine "Hattusili oğlu Suppiluliuma" diyen şahsın Kutmukhi kıralı Katazilu'nun oğlu olduğunu ileri sürmektedir.

[76] E. Michel, Die Welt des Orients I (1947) s. 62, n. 22.

ve yerine Suri isminde biri geçirilmişti. Aynı suretle ittifakı reddeden Sam'al şehri de Danuna'lar kıralı tarafından zaptedilmiş olmalıdır, zira Sam'al kıralı Kilamuwa "Ben, Danuna'lar kıralının Asura karşı kirâ malı idim" demektedir[77]. Bunun üzerine III. Salmanassar evvelâ Hattina tahtını meşru varislerine iade etmiş, sonra da Sam'al kıralı Hayani'yi yeniden haraca bağlamıştı. Buradan Que'ye geçmiş, Pahri (Karatepe) şehrini muhasara ederek kıral Kate'yi mağlup ve esir etmiş, daha sonra Hilakku üzerinden Tabal'a geçerek, burada 24 Tabal kıralının takdim ettikleri haracı kabul etmişti. Tabal dönüşünde Malatya üzerine de yürümüş, Malatya kıralı Lalli'ye ağır vergiler yüklemişti (M. ö. 835).

III. Salmanassar'ın Monolit denilen kitabesinde, haraca bağlanan şehirler arasında Kumukh kıralı Katazilu, Gurgum kıralı Mutalli, Hattina kıralı Saplulme ile Samal kıralı Hayani ve Bit-Adin kıralı Akhuni zikredilmektedir. Metinde bu şehirlerden alınan haraçların nevi ve miktarı da bildirilmektedir. Bu miktarın şehirlerin zenginliğine göre değiştiğini görüyoruz. Fakat bu sırada Asur'da III. Salmanassar'ın ölümünden sonra III. Tiglatpileser zamanına kadar sürecek olan bir duraklama devri başlamıştı. Çünkü bu sırada Asur tahtında liyakatsiz kırallar biribirini takip ediyordu. Bunlardan V. Şamşi-Adad yalnız Nairi (Urartu) memleketlerine ve Babil'e karşı savaşmış, öldüğü zaman oğlu III. Adad-Nirari henüz küçük bir çocuk olduğundan, kendisine annesi Şamuramat (klâsik Yunan müelliflerinin meşhur kıraliçe Semiramis'i) beş sene kadar niyabet etmişti. Asur devletinin bu duraklama devrinde yalnız Asur'un vasali olan şehir devletleri değil, hattâ bir çok Asur valileri de istiklallerine kavuşmuşlardı. Meselâ Nisibis (*Bugünkü Nusaybin*)'de Bel Harran-bel Usur steli ile Mari'de bir heykeli bulunan Asur valisi Şamaş-reş-utsur bu müstakil valilerden idiler.

Aynı suretle Hamat kıralı Urhilina ile oğlu Irtama'ya ait II-II yazılı kitabelerle Gurgum (Maraş) kıralı Halparunda'nın meşhur Maraş aslanı da bu devre konulmaktadır[78]. Geç Hitit devletleri için bir barış ve dolayısıyle bir refah devri olan bu kısa zaman

[77] Bu cümlenin tefsiri hakkında bak. Sam.'al, (Almanca nüsha) s. 53.

[78] Louis Delaporte, Les peuples de l'orient Méditerranéen, I (Paris 1938) s. 240.

içinde Kargamiş'teki Luhas sülâlesi kıralları, saraylarına hieroglif kitabeli reliefleri yaptırdıkları gibi, Sam'al'da da I. Panamuva Hadad heykelini bu zamanda yaptırmıştır.

Diğer taraftan, Asur devletinin bu passif dış siyaseti esnasında kuzeyde Urartu krallığının da gelişme ve yayılma imkânı bulduğu tahmin edilebilir. Nitekim Urartu kıralları arasından İspuinis (M.ö. 824-816) ile oğlu Menuas (816-807) zamanlarına ait Palu kaya kitabesinde Milid kıralı Sulumeli (Suluhawali)yi mağlup ettikleri kaydı vardır[79]. Fakat Malatya kıralları bu yeni hâkimiyete kolay kolay itaat etmek istemedikleri anlaşılıyor, çünkü Menuas'ın oğlu I. Argistis (M.ö.789-766) de "Tanrı Haldi'nin sayesinde Hatti memleketlerine karşı sefer ettiğini ve Tuwate'nin oğlunun memleketini Melitea (Malatya)yı zaptettiğini" anlatmaktadır[80]. Fakat Malatya kıralları az sonra Urartu hâkimiyetine karşı yeniden ayaklanmış olmalıydılar ki, I. Argistis'in oğlu ve halefi III. Sardur (765-733) da Melitea kıralı Sahu oğlu Hilaruwata'yı mağlup ve şehrini yağma ettiğini anlatmaktadır. Hattâ Urartu kıralı Comagene'ye kadar sokulmağa muvaffak olmuş ve Kumukh kıralı Kuştaspi'nin şehri Uita ile Halpa (Haleb)'yı da haraca bağlamış[81] ve Kuzey Suriye'deki şehir devletlerini Asur'a karşı ayaklanmağa teşvik için gereken çarelere teşebbüs etmişti.

Görülüyor ki Güney-doğu Anadolu'daki Geç Hitit şehir devletleri Asur hâkimiyetinden kurtulur kurtulmaz, yeni bir büyük devletin boyunduruğu altına giriyorlardı. Urartu devletinin VIII. asırda Malatya'ya ve Kuzey Suriye'de Haleb'e kadar uzanan hâkimiyeti, III. Tiglatpileser'in Asur tahtına çıkmasına kadar devam etmiş olmalıdır. Çünkü bu kıralın cülûsu ile Asur devleti, cihangir bir devlet olmak yolunda bir fütuhat ve Asurlaştırma politikasına başlamıştı. Hatta denilebilir ki, bu kıralın halefleri olan ve Eskiçağ tarihinde "Sargonitler devri" denilen çağın haşmeti, onun attığı bu temeller üzerine kurulmuştur.

[79] Friedrich Wilhelm König, Handbuch der chaldischen Inschriften (Graz 1955) I, s. 62.

[80] H. Th. Bossert, Mitt. Inst. f. Orientforschung II (1954) s. 83'de Tuwate, Tabal kıralı Vasuşarma'nın babası Tuwatas ile aynı şahıstır, fakat Louis Delaporte, Malatya I, s. 27 göre Tuwate, Malatya kıralı III. Sulumeli'nin annesinin adı olarak kabul edilmektedir.

[81] Wilhelm König, L. c. S. 116-124.

III. Tiglatpileser (M. ö. 745-727) tahta geçtiği zaman, bütün tâbi şehirlerde mutat ayaklanmalar çoktan başlamıştı. Arkalarını Urartu kırallarına dayayan Malatya, Kumukh, Que ve Tabal şehir devletleri, Asur devleti aleyhine bir ittifak anlaşması yapmışlar ve bu ittifaka girmeyi reddeden Sam'al kıralı Barsur'u da öldürtmüşlerdi.

III. Tiglatpileser, 743 senesinde Anadolu'ya yaptığı bir seferde bu şehir devletleri koalisyonunu perişan ve Urartu kıralını da kaçmağa mecbur etmişti. Sam'al'daki âsileri de cezalandırdıktan sonra, tahta maktul kıralın oğlu II. Panamu'yu oturtmuştu. Sam'al kıralları bundan böyle Asur'a daima sadık kalmışlardır. Öyle ki, II. Panamu Asur kıralının Damas seferinde öldüğü zaman, mezar taşına "Kıralın kardeşleri ağladı, Efendisi ve Asur kıralının bütün ordusu da ona ağlayacak" diye yazılmıştı[82].

Panamu'dan sonra Sam'al tahtına geçen oğlu Bar-Rekub da aynı suretle babasının siyasetini takip etmiş ve hayatı müddetince Asura sadık kalmıştır. Sam'al kazılarında bulunan bu kırala ait eserlerden biri üzerinde Bar-Rekub kendisine "Kıralın arabasının yanında koşan" sanını vermektedir[83].

III. Tiglatpileser, Urartu kıralı ile ittifak eden şehirlere gereken muameleyi yaptıktan sonra, Geç Hitit şehir devletlerinden şu kıralların haraca kesildiğini annallerinden öğreniyoruz:

Kumukh kıralı Kuştaspi,
Que " Urikki (veya Danuna'lar Kıralı Awarikus)
Tabal " Uassurme (veya H-H kitabelerdeki Vasuşarma)
Milid " Sulumeli III,
Tuhana " Urpalla (H-H Varpalava)
Gurgum " Tarhulara,
Kargamiş " Pisiris

Bu şehir devletlerinden Que, Tabal, Tuhana ve Milid'den III. Tiglatpileser devrine ait H-H yazılı belgelere sahip olduğumuzu görmüştük. Bunlar Anadolu'daki Geç Hitit şehir devletlerinden kalan son eserlerdir. Çünkü III. Tiglatpileser'in haraca bağlamakla yetindiği bu şehirleri, oğlu II. Sargon tam bir Asur

[82] Dupont-Sommer, Les Araméens, s. 66.
[83] Dupont-Sommer, l. c. s. 66.

vilâyeti haline koyacak ve başlarındaki yerli sülâleleri atarak bu şehirlerin idaresini Asur'lu valilere verecekti.

III. Tiglatpileser Asur'a tâbi şehir devletlerindeki huzursuzluk sebebinin Urartu devleti olduğunu anlamış ve meseleyi kökünden sökmek üzere, idaresinin X. yılında Urartu devletinin idare merkezi Tuşpa (Van) şehrini muhasara etmişti. Bu seferde Urartu kıralı III. Sardur esir olmaktan kurtulmuş ise de, Tuşpa şehri tamamen tahrip edilmişti, öyle ki, oğlu II. Rusas, Toprakkale'de yeni bir idare merkezi kurmak zorunda kalmıştı. III. Tigalatpileser'in Babil'e ve Suriye'deki Âramî ve Fenike şehirlerine, Israil ve Yuda (Yahudi) devletlerine karşı yaptığı seferlerin tafsilâtı burada bizi ilgilendirmez, ancak Asur kıralının kazandığı bu zaferlerin Geç Hitit şehir devletleri üzerinde müessir olduğuna şüphe yoktu. Bu sırada Tiglatpileser Güney Babilonya'da Bit-İakin Âramî kabilesi tarafından kurulan "Deniz eli kıralığını" da zaptetmiş (M. ö. 731) ve Pulu adı ile kendisini Babil kıralı ilân etmişti[84]. Filistin'deki Yahudi devleti de biri kuzeyde merkezi Samariye, diğeri güneyde merkezi Yerusalem (Kudüs) olmak üzere ikiye ayrılmış ve böylece sanki Asur'lu galibin işini kolaylaştırmak istemişti. Gittikçe yaklaşan Asur tehlikesi karşısında Suriye'deki Âramî'lerin en kuvvetli merkezi olan Damas (Şam) şehri Samariye kıralı Pelakh ile birleşerek, ittifaka Yuda kıralı Akhaz'ı da çağırmışlardı. Fakat Akhaz bu teklifi reddedince, üzerine bir ordu göndererek onu zorla itaate mecbur etmeleri karşısında, Asur kıralına iltica etmiş ve böylece Asur'un beklediği fırsat da zuhur etmişti. Bunun üzerine evvelâ Samariye'yi, sonra Damas'ı zaptederek, ahalisini sürgün etti. Böylece III. Tiglatpileser öldüğü zaman, haleflerine kuzeyde Tabal'dan güneyde Filistin'e, doğuda İran platosundan batıda Akdeniz'e kadar uzanan büyük bir memleket bırakmış ve Asur devletinin gayesini tahakkuk ettirmişti. Kendisinin tesis ettiği Asur eyaletleri sistemi ile bu geniş toprakları Asurlaştırmak imkânını temin ettiği için, bir imparatorluk için gerekli bütün şartlar hazırlanmış bulunuyordu.

Fakat Asur tarihinde "Sargonitler devri"ni açan II. Sargon (M. ö. 722-705)'un, kardeşi V. Salmanassar'ın yerine tahta geçmesiyle mutad isyanlar baş göstermişti. Evvelâ Mısır'da XXVI.

[84] Tevrat, II. Kırallar XV, 19; XVI, 10.

sülâle firavunlarından Bocharis, Damas ve Hamat gibi birçok Suriye şehirlerini geçici olarak zaptetmek hevesine düşmüştü. Güney Babilonya'daki Deniz ili Aramî kıralı Merodah-Baladan II, kendisini Babil kıralı ilân etmiş ve oraya kendi adına bir vali tâyin etmişti. Sargon, evvelâ onun arkasını dayadığı Elam kıralına haddini bildirmiş, sonra Deniz ili kırallığını da zaptederek" Denizin ortasındaki Dilmun" (Bahreyn) adasını da ele geçirmişti.

Bu hadiseler sebebiyle Anadolu ve Kuzey Suriyedeki isyanlarla ancak idaresinin 5. senesinde meşgul olduğu anlaşılıyor. Gerçekten de onun 5. senesindeki annallerde (M. ö. 717) Kargamiş kıralı Pisiris'i "Büyük tanrıların yemininde kusur işleyip Muşki kıralı Mita'ya Asur hakkında düşmanca haberler gönderdiği için" onu ailesiyle birlikte bağlatarak Asur'a getirmiş ve bütün Kargamiş şehri halkını sürgün ederek yerlerine Asur'luları iskân etmişti. İdaresinin 7. yılında (M. ö. 715) Sargon'u Anadolu'da görüyoruz. Zira Muşki kıralı Mita, bir Asur eyaleti olan Que'ye taarruz ederek bazı hudud şehirlerini zaptetmişti. Sargon, Muşki kıralından 22 şehri geri aldıktan başka, muharebe sahasını da düşman arazisine nakletmeğe muvaffak olmuş ve Tabal'e kadar girmişti. Zira Tabal kıralı Ambaris'e Hilakku memleketi ile birlikte kızını da vererek, kendisine bu devir savaşlarında pek mühim rolü olan atları temin eden bu memleketi emin ellere bırakmak istemiştir. Fakat Ambaris "sözünde Hitit gibi nankör" davranarak Muşki kıralı Mita ile Urartu kıralı Ursa (Rusas III) nın Asur'a karşı gönderdikleri orduların Tabal dağlarından geçmelerine müsaade vermesi üzerine, tekrar Tabal'e yürümüş ve burayı da bir Asur eyaleti yapmıştı. Bu suretle Sargon zamanında Asur ile Muşki'ler arasındaki hududu Tabal'in kuzey-batısındaki Kızılırmağın teşkil etmesi muhtemeldir.

Müteakip 714 senesindeSargon meşhur sekizinci Urartu seferine girişmişti[85]. Urartu devletinin idare merkezi Tuşpa'yı (Van'ı) zapt

[85] Sargon'un 8. senesinde yaptığı bu seferi anlatan metinler, Asur edebiyatının en güzel örneğini verirler: "Dağların sel çukurları kadavralarla dolu idi. Öldürülenlerin kanları bir nehir gibi akıyordu. Rusa canını kurtarmak için arabasını terketti ve bir kısrağa binerek ordularının başından kaçtı. Kartalın önünden kaçan bir gece kuşu gibi kalbi korku ile çarpıyordu. Kanı çekilmiş bir insan gibi idare merkezi Tuşpa'yı terketti. Avcının önünden kaçan bir hayvan gibi dağların böğründe vuruldu....."

ve tahrip etti. Fakat Urartu'ya en büyük darbe onun müttefiki zengin Musasir şehrinin yağmalanması ile vurulmuştu. Çünkü Musasir'in düşmesiyle Urartu devletinin güney hudutlarının emniyeti ortadan kalkıyordu. Sargon'nun sekizinci seferi diye anılan bu seferinde Musasir mabedinden aldığı ganaimin listesi de annallerde verilmektedir. Akıllara hayret verecek kadar muhteşem olan bu eşyalar, bu devirde Doğu Anadolu'nun iktisadî durumunu gösterme bakımından çok mühimdir.

Bir sene sonra (713 te) yedi günlük bir geçişten sonra Kıbrıs (Jatnana) adası da "Suda bir balık gibi" alınmış ve Cition (Larnaca) şehrine Sargon'un başarılarını ebedileştiren bir zafer âbidesi dikilmişti. Bu suretle Sargon zamanında Asur'lu bir vali idaresine verilerek Asur eyaleti yapılan Tabal, Que ve Kıbrıs'tan sonra sıra şimdi Geç Hitit şehir devletlerinin en mühimlerinden biri olan Milid'e gelmişti. Bu sırada Kammanu (Comana) kıralı Gunzianu Malatya'yı da ele geçirmeğe teşebbüs etmişti. Bunun üzerine Sargon Gunzianu'yu cezalandırmış ve onun şehrini de Malatya kıralı Tarhunazi'ye bağışlamıştı[86]. Fakat 712 senesinde Tarhunazi Asur'a vergisini göndermemiş ve Tilgarimmu (Gürün) şehrine kaçmıştı. Sargon onu bu şehirde yakalamış ve ailesile beraber esir ederek Asur'a götürmüştü. Buna mukabil kendisine sadık olan Kumukh kıralı Mutallu'ya Malatya şehrinin de idaresini vermişti[87]. Sargon'un bu seferinde Malatya'da Urartu'lara karşı beş, Muşki'lere karşı üç kale yaptırmış olduğunu söylemesi, Urartu'ların da Muşki'lerin de halâ nazarı itibare alınacak birer tehlikeli komşu olduklarını gösterir.

Sargon'un ölümünden sonra Asur devletinin dış siyasetinde güney cephesi (Filistin ve Mısır) ön plâna alındığından, Anadolu ve Kuzey Suriye'deki şehir devletleri hakkında vesika bolluğuna rağmen pek az malûmatımız vardır. Fakat Asur ordularının Filistin'de meşgul bulundukları sırada, bu şehir devletlerinin biraz rahat nefes aldıkları tahmin edilebilir.

[86] İ. Gelb, Hittite Hieroglyphs II (1935) s. 19'da Tarhunazi'nin III. Sulumeli'nin oğlu olduğunu ileri sürmüş ise de, bu teklif Bossert tarafından cerhedilmiştir. Bak. Felsefe Arkivi, s. 110.

[87] Sam'al, s. 73.

Gerçekten de oğlu ve halefi Sanherib zamanında (M.ö. 705-681) Sargon'un Asur eyaleti yaptığı Tabal ve Hilakku eyaletleri tekrar istiklâllerine kavuşmuş idiler[88]. Zira Sanherib'in 699-693 senelerine ait hadiseleri anlatan bir prizmasında, bazan tahtı-revanla, bazan yaya olarak aşmak zorunda kaldığı sarp dağlar üzerinden geçerek Ukki ve Tumurri şehirlerinin zaptını anlatırken "Dağlarda oturan Hilakki sakinlerini mağlup ve şehirlerini tahrip ettim, Tabal hududunda bulunan Tilgarimmu şehrini zaptettim ve çöle çevirdim" demektedir[89]. Bu ifadeden Sanherib zamanında Tabal'in Asur hâkimiyetinden kurtulduğu, fakat Hilakku ve Que'nin hâlâ Asur eyaleti oldukları anlaşılmaktadır[90]. Aynı suretle Tilgarimmu şehrinin zaptı, Malatya'nın da henüz Asur hâkimiyeti altında bulunduğunu göstermektedir. Gerçi bu devir vesikalarında Sam'al, Kumukh ve Kargamiş'ten hiç bahsedilmemektedir, fakat bu şehirler batıda Que, kuzey'de Tilgarimmu ve Malatya'ya kadar uzanan bir sahanın içinde kaldıklarına göre, demek ki Asur hâkimiyeti altında bulunuyorlardı.

Asarhaddon (681-669) zamanında ise Kammanu şehri kıralı olan Mugallu'nun kuvvetlenerek Malatya'ya kadar hâkim olduğunu gösteren vesikalar vardır. Asarhaddon'un Güneş tanrısı Şamaş'a tevcih edilen suallerini ihtiva eden bu vesikalarda Malatya'lı Mugallu ile Tabal'li İşgallu'nun taarruzlarından endişe edilmektedir[91]. Bu suretle Asarhaddon devrinde Tabal ve Hilakku ile Malatya'nın da Asur hâkimiyetinden çıktığına şüphe yoktur. Buna mukabil Que hâlâ bir Asur eyaletidir, çünkü bu devre ait bir orakel metninde (Knudtzon 60) Tabal'lilerle Hilakku'luların Que'ye hücum etmeleri ihtimali mevzu bahistir. Bundan başka, Asarhaddon Que kıralı Sanduari ile Sidon kıralının başlarını kestirmiştir. Burada adı geçen Tabal, Hilakku ve Malatya kıral-larının eski yerli hanedana mı, yoksa Phryg'lere mi mensup oldukları meçhul kalmaktadır.

[88] Emil Forrer ve ona dayanarak Naster'in Sanherib zamanında Tabal'in Asur eyaleti olarak kaldığı yolundaki faraziyelerini Landsberger, Sam'al, n. 212'de reddetmektedir. Ona göre bu müelliflerin dayandıkları metinler mektep temrinleridir.

[89] Hugo Winckler, Altorientalische Forschungen II, s. 122.

[90] Kadriye Tansuğ, DTCF Dergisi VII-4 (19) s. 535'te aksi fikirdedir.

[91] Hugo Winckler, L. c. s. 125 (=Knudtzon 56/57).

Kimmer istilası

Asarhaddon zamanında Anadolu tarihi için çok mühim olan yeni bir hâdise ile karşılaşıyoruz : Kimmer istilâsı ... Filvaki M.ö. VII. asır başlarında bilhassa doğu Anadolu yeni bir kavimler muhaceretine maruz kalmış, evvelâ Kimmer'ler, sonra arkasından İskit'ler Doğu Anadolu ve Batı İran bölgelerini istilâ etmişlerdi. Bu devirde bu bölgenin batı kısmı Urartu'larla, doğu kısımları ise Manna'lar denilen kabilelerle meskûn bulunuyordu.

Asur vesikalarında "Gimirrai" denilen Kimmer adına ilk defa kıral Sargon'a valileri tarafından gönderilmiş mektuplarda[92] raslandığı halde, oğlu Sanherib'in 24 senelik idaresi zamanında bu kavimlerin adı hiç zikredilmemektedir. Demek ki bu müddet zarfında Kimmerler Aras nehri mecrasına hâkim olan Urartu'larla savaşmış ve onları güneye sürdükten sonra, Asur hudutlarını da tehdide başlamışlardı. Çünkü Asarhaddon zamanına ait bir metinde (Knudtzon 48) Kimmer'lerin Diyarbakır havalisine tekabül eden Şupria kalelerine hücumundan bahsediliyor. Tam bu sıralarda İskitler de Doğu Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden girmiş olmalı idiler ki, Asarhaddon İskitlerin Manna'lar ve Med'lerle anlaşarak Asur hudutlarına kadar sokulmalarından korkmaktadır (Knudtzon 30-35). Fakat Asarhaddon İskit kıralı Bartatua'ya kızını vererek onlarla anlaşmış ve İskit akınlarının istikametini Kimmer'lerin üzerine çevirmeğe muvaffak olmuştu[93]. Bu suretle yalnız kalan Kimmer'leri de evvelâ Şupria'da sonra da daha batıda Hubuşna (Konya Ereğlisinde)'da mağlup etmişti (M.ö. 677). Asarhaddon Kimmer'lere karşı kazandığı bu zaferden Til-Barsib stelinde de bahsetmektedir[94]. Bu vesikaya göre Hilakku'lular İskit ordularını yenen Manna'larla birleşerek Asur'a karşı isyan etmişlerse de Asur kıralı bu isyanı da bastırmıştı.

Asarhaddon devri vesikalarında Kimmer ve İskit kavimleri hakkında verilen malûmatı klâsik Yunanlı müelliflerin rivayetleri de desteklemektedir[95]. Gerçekten de Herodotos'ta (I. 103)

[92] Waterman, No : 197.

[93] J. Prašek, Geschichte der Meder und Perser, s. 120.

[94] Thureau-Dangin, Til-Barsib (Paris 1936) s. 154.

[95] Diodor'a göre İskit'ler çok eski zamanlardan beri Aras nehri havzasında yerleşmiştirler. Strabon'a göre ise (S. 512) İskitler Ponthos'tan gelerek Ermenistan'ın en iyi yerlerini zaptetmişlerdi. Xenophon da Skutenoi adlı bir kabile tanıyor. Plinius (VII, 11) ise Sacassani kabilesini zikretmektedir.

"Prototeus oğlu Madyan idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa'dan kovduğu Kimmer'leri takibetmek üzere Asya'ya girmiş ve Med topraklarına varmış" olduklarına dair bir kayıt vardır. Herodotos'ta Prototeus şeklinde geçen İskit kıralının Asur vesikasındaki Bartatua olduğu sanılmaktadır [96].

Görülüyor ki, Asarhaddon devrinde Anadolu'daki Kumukh, Malatya, Tabal gibi başlıca büyük şehir devletleri Asur hâkimiyetinden çıkmış, fakat doğuda Şupria (Diyarbakır), batıda Hubuşna (Ereğli)'ya kadar yayılmış olan Kimmer istilâsı altında kalmıştı. Bu suretle doğu hududunun Kızılırmak'ta olduğunu gördüğümüz Phrygia devleti ile Kimmer'lerin çarpışması mukadderdi. Fakat bu mücadeleler hakkında hiç bir vesikamız yoktur. Anadolu hâdiselerine dair bilgi veren Asurbanipal devri vesikalarında ise Phrygia devletinden artık hiç bahsedilmez.

Asurbanipal zamanındaki (M.ö. 668-626) Geç Hititşehir devletleri hakkında ise hem Asur, hem de Yunan kaynakları ile bilgi edinebiliyoruz. Bu bol vesikalar ile bu devirde Kimmer kıralı Tugdamme'nin Asur sınırlarına tarruz ettiği, fakat gökten düşen bir ateşle ordusunun ve karargâhının yandığı, bunun üzerine Tugdamme'nin korkarak çekilip kaçtığı ve sonra da, şüphesiz ulu tanrı Asur'un hışmına uğrayarak, müthiş bir hastalıktan öldüğü anlatılmaktadır. Yine bu vesikalarda Asur kıralı Asurbanipal'in Kimmer kıralı ile bir barış akdettiği de haber verilmektedir.

Diğer taraftan, Asurbanipal'in vesikaları arasında, şimdi Tabali de zaptettiği anlaşılan kıral Mugallu ile Lydia kıralı Guggu (Gyges)'in yolladıkları sefaret heyetlerinden de bahsedilmektedir. Asur vesikalarında bütün bu hâdiseler cereyan sırasına göre anlatılmamaktadır. Bu sebeple bu muhtelif hâdiseleri Asurbanipal'in Mısır ve Elam seferlerini de nazarı itibare alarak kronolojik bir sıraya koymak icabetmektedir. Bu hususta başka vesikalar mevcut olmadığı için bu hâdiseleri ancak mantıkî bir silsileye dayanarak izah etmek zarureti vardır.

Her şeyden evvel Kimmer taarruzunun Asur hududuna nereden ve ne zaman yapıldığı meselesi mühimdir. Çünkü Anadolu-

[96] Hugo Winckler, l. c. s. 104.

da Kimmer'lerin mevcudiyeti yanında şehir devletlerinin durumunu ancak bu suretle tesbit edebiliriz. Daha Asarhaddon zamanında Asur devletinin Anadolu'daki eyaletlerinden Hilakku ile Que'nin kaldığını görmüştük. Demek ki bu devirde Anadolu-daki Geç Hitit şehir devletlerinden yalnız Tabal devleti ile Malatya şehri Asur'a tâbi kalmıştı. Fakat adını ilk defa bu devirde gördüğümüz Lydia devleti ortaya çıkmıştı. Tabal devletinin arazisi Malatya ile Kayseri arasında kalan sahaya inhisar etmiş olmalıdır. Lydia devleti ise merkezi Sard şehri olmak üzere küçük Frygia toprakları üzerinde kurulmuştu. Asur hâkimiyeti altında bulunan Que'nin hududu Hubuşna'ya kadar uzandığına göre, Kimmer hudutları Konya civarında başlamış olmalıydı. Bu duruma göre Asur ile Kimmer'lerin Que'de hudud komşusu oldukları anlaşılıyor. Tabal devleti de güneyden Hilakku ve Que ile, batıdan da Kimmer arazisi ile hem-hudud olmalıydı. Kimmer arazisinin batısında ise Lydia devleti toprakları başlıyordu.

Bu tahminî hudutlamaya göre, Kimmer'ler Asur hududuna ancak Kilikya'dan hücuma geçmiş olabilirler. Esasen Strabon da Kimmer kıralı Lygdamis'in Kilikya'daki bir savaştan sonra öldürüldüğünü söylemektedir (I, 61).

Kimmer-Asur savaşlarının zamanına gelince, Asurbanipal Mısır seferlerini ilk idare yıllarında yaptığına göre, Kimmer savaşlarının, son idare yıllarında yaptığı Elam seferleri arasında vukubulmuş olmalıdır. Kimmerler'le yapılan barış andlaşmasının ise bu savaşlardan sonra, yani Elam, Mısır ve Babil isyanları çıktığı, Asur kıralının çok müşkil bir durumda kaldığı zamanda yapılmış olacağı kanaati bize de uygun görünmektedir.

Tabal devletinin Asur'la akdettiği barış anlaşması ise Kimmerlerin batıya çekilmelerinden sonraya konulmalıdır. Asurbanipal, "Mugallu'nun oğlu..... ussi'ye yemin ettirdiğini, fakat onun yemini bozarak Tugdamme ile anlaştığını" söylemektedir. Şu halde Tabal devleti, kuvvetli bu iki devlet arasında iki yüzlü bir siyaset takibetmek zorunda kalıyordu. Buna rağmen Kimmer'ler Tabal devletini ortadan kaldırmıştılar, çünkü Asurbanipal, Mugallu'nun oğlunun Asur'a iltica ettiğini bildirmektedir.

Lydia devleti

Kimmer'lerin Anadolu'da mücadele ettikleri diğer bir devlet de Lydia devleti idi. Bu devleti kuran Heraklit'ler sülâlesi hak-

kında Herodotos'tan bilgi ediniyoruz. Buna göre Lydia kıralı Gyges, "Yunanlıların Mirsilus dedikleri Sard kıralı Kandavulu öldürerek tahtı ele geçirmiş" (I, 7) ve böylece Lydia'da Mermenat'lar sülâlesi kurulmuştu. Kimmer'lerin Batı Anadolu'ya doğru ilerlemeleri karşısında Gyges, Asur kıralına birçok hediyelerle bir sefaret heyeti göndererek yardım rica etmişti. Fakat Asurbanipal'in Kimmer'lerle barış anlaşması akti üzerine, Kimmer'lere karşı yalnız kalmaktan korkmuş olan Gyges, bu sırada Mısır'da Asur'a karşı ayaklanan XXVI. sülâle kurucusu I. Psammetik (M. ö. 661-609) (Tuşamilki) ile birleşmişti.

Gyges'in âkibetini Herodotos'tan değil, fakat Asurbanipal'in yazılarından öğreniyoruz: Bu vesikalarda "Cesedinin düşman önüne atılarak kemiklerinin sürüklendiği ve Kimmer'lerin onun bütün memleketini silip süpürdükleri" bildirilmektedir[97].

Gyges'in ölümünden sonra Anadolu'da cereyan eden hâdiseler tamamen karanlıktır. Zira Herodotos'a göre Mermenat'lar sülâlesi, Gyges'in mağlubiyetine rağmen, Ardys, Sadyattes ve Alyattes ile devam ederek Kresus'un Pers kıralı Kyrus tarafından mağlup ve esir edilmesine kadar devam etmiştir. Kimmer'ler Anadolu'dan nasıl ve neden birdenbire çekilmişlerdi? Bu sualin cevabı verilememektedir. Bunu Trak kavimlerinin akınları ile izah etmek isteyenler vardır.

Kimmer'ler çekildikten sonra Anadolu'da Med hâkimiyeti başlamıştır. Çünkü Med kıralı Keyaksar, Babil kıralının da yardımı ile 612 senesinde Ninive üzerine âni bir baskın yaparak asırların verdiği kin ve intikam hisleri ile bütün Asur şehirleri yakılmış, yıkılmış ve böylece büyük Asur imparatorluğu birkaç gün içinde çöküvermişti. Asur imparatorluğu'nun muazzam toprakları galipler arasında paylaşılmış ve bu taksimde Anadolu Med devletinin payına düşmüştü. Öyle ki Med devleti Kızılırmak nehrine kadar bütün Doğu Anadolu'ya hâkim olmuştu. Kızılırmak nehrinin batısında kalan Anadolu toprakları üzerinde ise hâlâ Mermenat'lar sülâlesi hâkimdi. Bu sülâle kıralları Batı Anadolu sahillerindeki Yunan koloni şehirlerine vergi mukabilinde muhtariyetlerini tanıyarak siyasî ve bilhassa iktisadî bakımdan Anadolu'-

[97] Kadriye Tansuğ, l. c. s. 547.

da mühim bir kuvvet haline gelmiş bulunuyordu. Böylece Kızılırmağın iki tarafında bulunan bu iki büyük devletin er geç çarpışması mukadderdi. Nitekim Keyaksar ile Lydia kıralı Alyattes'in orduları M. ö. 28 Mayıs 585 tarihinde Kızılırmak'ta karşılaştılar. Fakat birdenbire güneş tutulunca, bunu iki taraf da ilâhi bir ihtar addederek barış ve dostluk akdettiler. Fakat Keyaksar'ın halefi Astiag'ı Pers prenslerinden Kyrus mağlup edince, Anadolu üzerindeki Med hâkimiyeti de Perslere geçti. Bu sırada Lydia kıralı Kresus ile bu defa da Mısır Firavunu Amasis Kyrus'a karşı bir ittifak akdetmişlerdi. Ege denizinde mahreç arayan Kyrus, bunu bir harb sebebi olarak kabul etti ve Herodotos'a göre iki tarafın orduları Pteria (Boğazköy) şehri cıvarında karşılaştılar. Vukubulan muharebede Persler galip geldiler, Kresus idare merkezi Sard'a kaçtı. Niyeti, Mısır'dan yardımcı kuvvetler aldıktan sonra, gelecek ilkbaharda tekrar taarruza geçmekti. Fakat Kyrus yıldırım hızı ile Sard üzerine yürüdü, şehir zapt ve kıral Kresus esir edildi. Böylece Anadolu artık tek bir devletin, Pers imparatorluğunun, hâkimiyeti altına girmişti.

IX. GEÇ HİTİT ŞEHİR DEVLETLERİ MEDENİYETİ

Tarihte büyük kavim hareketlerinin birçok değişikliklere sebep olduğu malûmdur. Ege göçlerinden ve onu takiben vukubulan Aramî göçlerinden sonra da Önasya'nın sosyal ve siyasal çehresi hayli değişmişti. Meselâ II. Binyıldaki feodal esaslı büyük devletler sistemi yerine, şimdi kavim ve kabile esasına dayanan bir takım küçük şehir devletleri kurulmuştu. II. Binyılın büyük devletlerine memleket adları alem olduğu halde, I. Binyılda kavim mefhumu ortaya çıkmıştı.

Bu küçük şehir devletlerinin Orta ve Güney-doğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de yerleştiklerini ve vaktiyle Büyük Hitit kırallarının tabası olan bu şehirlerin bir kısmında Hitit ve Hurri kavimlerinin bakiyesinin, bir kısmında ise Lui'lerin oturduklarını, Aramî halkın ise daha ziyade Kuzey Suriye şehirlerini ele geçtirdiklerini gördük.

Bu şehir devletlerinin vücude getirdikleri medeniyette şu müşterek karakter hatlarını görmek mümkündür:

a) Her şeyden evvel bu şehir devletlerinin bir çoğu kendisini, çöken Büyük Hitit devletinin meşru varisi sayıyordu. Bundan dolayıdır ki, bu şehir kıralları Hitit Büyük Kırallarının adlarını alıyorlardı.

b) Bütün bu şehir devletlerinde milletlerarası yazı olarak H-H (Hitit hieroglif) yazısı kullanılıyordu.

c) Hemen bütün Geç Hitit şehir devletlerinde Hitit mimarî tarzı sayılan Bit Hilani tarzı hâkimdi ve şehir plânları da birbirine benziyordu.

d) Bilhassa dinî inanışlar ve bu devirlerde daima dinin emrinde çalışan sanat telekkileri, başka bir kelime ile, kültür bakımından da bu şehir devletleri Büyük Hitit devletinin bir devamı idiler. Bundan dolayıdır ki bu devirdeki şehir devletleri halkı "Suriye Hititleri" veya "Hieroglif Hititleri" gibi umumî bir isim altında gösterilmek isteniyordu.

Fakat şüphe yok ki, bu şehir devletlerinin maruz kaldıkları istilâlar, kültürleri üzerinde iz bırakmadan geçmemişti. Bu izlerin

başında varisi oldukları Hitit tesiri gelir. Ege kavimlerinin ve Aramî'lerin getirdiği Sâmi çöl ananesinin tesiri de vardır, fakat bilhassa II. Asurnasirpal ile başlayan ve III. Tiglatpileser zamanına kadar devam eden Asur istilâsı, Geç Hitit şehir devletlerinin Asurlaşmasına yol açmıştı. Bunun tabiî neticesi olarak bir zaman sonra örf ve âdetlerde, kılık ve kıyafette Asur tesiri hâkim olmuştu. Fakat bu muhtelif menşeli tesirlere rağmen Geç Hitit şehir devletleri kültürü yine Hitit isminden kurtulamıyacak kadar Hitit medeniyetinin bir devamıdır. İşte bütün bu sebepledir ki, M. ö. XII. asırdan VII. asra kadar süren zamanı "Geç Hitit" devri olarak ayırmaktayız. Şimdi burada bu devrin devlet teşkilâtı, dini ve sanatı, kısacası kültürü üzerinde duracağız.

a) *Devlet ve Ordu:*

Geç Hitit devrinin devlet teşkilâtı II. Binyılın büyük devletler teşkilâtından farklıdır. II. Binyıldaki feodal teşkilatlı büyük devletler ile onların himayesinde yaşayan küçük krallıklar yerine şimdi kavim ve kabile bağlılığına dayanan küçük şehir devletleri kurulmuştu. Muhtelif şehirler arasındaki kavim beraberliği onları bir konfederasyon halinde (Yani dahilî işlerinde muhtar, dış işlerinde müşterek) yaşamağa sevkediyordu. Tabal, Que, Kargamiş ve Malatya'da bu şekilde konfederasyonların mevcut olduğunu görmüştük[1]. Bunlar arasında Tabal ile Kargamiş'in en büyük konfederasyonu teşkil ettiğini, kırallarına "Büyük Kıral" sanının verilmesinden anlayoruz[2]. Bir çok küçük şehirler bu büyük konfederasyon merkezlerine bağlı idiler. Meselâ I. Tiglatpileser zamanında Malatya'nın bile Kargamiş'e tâbi olduğu mevsuktur. Hattâ Sam'al ile Gurgum'un da bu konfederasyona dahil olduğu kabul edilebilir[3]. Bu küçük şehirlerin büyük şehir devletlerine muahedelerle bağlı olduklarını gösteren bu devre ait bir tek vesikamız vardır[4]. Arpat kırah Matti-El ile neresi olduğu çok münakaşalı olan "Ktk" kırah Bar-Goya arasında aktedilen bu anlaşmada taraflar arasında bir eşitlik vardır.

[1] B. Hrozny, HHI III, 459 ve Sam'al s. 32.
[2] Sam'al (Almanca nüsha) s. 33-36 ve n. 46.
[3] Sam'al, s. 32.
[4] Alt, ZDMG 88 (1934) s. 233.

Tabal konfederasyonuna bağlı şehirlerin hepsini bilmiyorsak da Nahita (Niğde) kıralı Saruvanas'ın bu gruba dahil olduğuna şüphe yoktur. Aynı suretle eski isimlerini bilmediğimiz, fakat Erkilet, Suasa, Bahçe, Topoda, Karadağ, Karaburnu, Çalapverdi, Bor, Andaval ve Bulgarmadeni gibi Kayseri çevresinde bulunan H-H yazılı âbidelerle mevcudiyeti sabit olan bir çok şehirlerin, Tabal konfederasyonuna dahil bulundukları anlaşılmaktadır.

Bu şehir devletleri sisteminde kıralların vazife, hak ve mesuliyetlerini gösteren hukukî vesikalara sahip değiliz. Fakat eskiden olduğu gibi, muharebeleri sevk ve idare etmek, matbuu olan Büyük Kıralın maiyetinde harbe gitmek mecburiyetinde olduklarını Sam'al kıralı III. Panamu'nun mezar taşı kitabesinden anlamaktayız (Bak. S. 253). Bundan başka, devletin resmî muahedelerini akdetmek gibi dünyevî vazifeleri meyanında, dinî âyinlere riyaset etmek, kurban takdimeleri yapmak gibi, dinî vazifeleri de bulunduğunu, âbideler üzerindeki tasvirlerden anlamaktayız.

Geç Hitit devrindeki saraylar ve teşkilâtı hakkında da bir şey bilmiyoruz. Fakat askerlik teşkilâtını bilhassa Kargamis ortostatlarından istihraç etmek mümkündür. Buna göre bu devirde ordular piyade, süvari ve harb arabalı olmak üzere başlıca üç sınıftan teşekkül ediyordu. Böylece II. Binyıl ordularından farklı olarak süvari sınıfı türemişti, hattâ süvarilik muharebelerin neticesi üzerinde müessir bir kuvvet haline gelmişti. Bundan dolayıdır ki Asur kıralları at yetiştiren Tabal ve Hilakku memleketinden haraç olarak büyük miktarda at alıyorlardı. Meselâ; Asurbanipal "Mugallu'ya senelik vergi olarak büyük atlar koydum" demektedir[5]. Bundan başka, III. Salmanassar'a karşı kurulan bir koalisyonda muhtelif şehir devletleri adına iştirak eden askerî kuvvetlerin miktarı da bize bu devirde süvariliğin ne derece ilerlediği hakkında bir fikir vermektedir. Aynı suretle bu durum Zincirli'de bulunan ve elinde kesik bir baş taşıyan süvari kabartması ve at skulüptürleri ile Karatepe ortostatları üzerindeki süvari tasviri ile de tevsik edilmektedir[6].

[5] Streck, II, 19.

[6] Maria Riemschneider, Die Welt der Hethiter, Levha 59, 87, 90.

Piyadeler bu devirde ok, yay ve mızrakla mücehhez idiler ve başlarına madenî ve tepesinde sorguç şeklinde tüyler bulunan miğferler giyiyorlardı. Harb arabası kıtaatı ise, çifte at koşulu, iki tekerlekli harb arabaları kullanıyorlardı. Araba üzerinde biri sürücü, diğeri okçu olarak iki asker bulunuyordu. Asur kıralı III. Salmanassar'a ait olan ve Balawat'ta bulunan bronz kaplamalı kapılar üzerindeki tasvirler harb makineleriyle muhasara edilmiş şehirleri gösterdiğinden, sur yıkma aletlerinin de ilk defa bu devirde yeni bir silâh olarak ortaya çıktığını görüyoruz.

III. Salmanassar annallerindeki bir kayıttan Geç Hitit şehir devletlerinin askerî güçleri hakkında bir dereceye kadar fikir edinmek kabildir. Başında Damas (Şam) Âramî kıralının bulunduğu Qarqar savaşlarında müttefiklerin kuvvetleri şöyledir:

Damas	20000 piyade	1200 süvari	1200 harb arabası
Hamat	1000 "	700 "	700 " "
İsrael	1000 "	—	2000 " "
Que	500 "	—	—

Asur vesikalarındaki kayıtlardan bu şehir devletlerinin malî takati hakkında da birşeyler öğrenmek mümkündür. Gerçekten de Asur'a verilen haraçların miktarı şehirlerin zenginliğine göre değişmekte idi. Meselâ I. Tiglatpileser Malatya'dan kurşun, Kargamiş'ten ise sedr ağacı kerestesi alıyordu[7]. II. Asurnasirpal da Kargamiş kıralı Sangara'dan 20 talent gümüş aldığı halde, III. Salmanassar Kargamiş ve Hattena şehirlerinin her birinden kıral kızlarından başka 3 talent altın, 100 talent gümüş, 300 talent bakır, 300 talent demir, 20 talent purpur yün almıştır. Halbuki Kumukh şehri sadece 20 talent gümüş ile 300 taze sedir tomruğu vermiştir. M. ö. IX. asır başlarında bukadar ağır vergi ödeyebilen Kargamiş şehrini bir asır sonra Sargon Asur eyaleti yaptığı zaman, oradan ancak 50 harb arabası ile 200 baş binek hayvanı ve 300 piyade alabilmişti. Bu durum Asur imparatorluğunun takibettiği emperyalizm siyaseti yüzünden bize VIII. asır sonlarına doğru Kargamiş'in ne kadar fakrü zaruret içinde kaldığını göstermektedir.

[7] Luckenbill, I, s. 237, 292.

Geç Hitit şehir devletleri zamanından ne hukukî, ne de iktisadî vesikalara malik olmadığımız için, bu devrin ekonomik hayatı ve sosyal sınıfları hakkında hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız Sam'al kıralı Kilamuva, kitabesinde şehir halkından Ba'-erirler ve Muşkab'lar diye bahsetmektedir. Vahşi, yabani mânasına gelen Ba'erir'lerin müstevli Âramîleri, Muşkab'ların ise yerli halkı gösterdiği kabul edilmektedir[7a] Muşkab'ları himaye ederek tahtı ele geçiren Kilamuva, kitabesinde "bir baş hayvanı olmayanı sürü sahibi, altın ve gümüş sahibi yaptım. Gençliğinden beri sırtı elbise görememiş olana dibağlar giydirdim" demektedir. Bu suretle M.ö. IX. asır ortalarında Sam'alın yerli halkının refah içinde olduğu düşünülebilir, fakat yine aynı kitabeden "Danuna'lar kıralının bir koyuna bir cariye, bir elbiseye bir köle aldığını" öğreniyoruz. Bu ifade ile Danuna'lar memleketinde de aynı suretle iktisadî durumun iyi olmadığını anlıyoruz. Diğer taraftan, aynı ibareden ticaretin mübadele esasına göre yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Bu devirdeki cemiyet hayatına gelince, muhakkak ki bu devirde şehirlerde biri hürler, diğeri köleler olarak en az iki sınıf vardı ve buna uygun olarak da hak ve hürriyetler bu iki sosyal sınıfa göre farklı idi. Esasen esirlik müessesesinin mevcudiyetini kabartmalar üzerindeki tasvirlerle de tevsik edebilmekteyiz. Kölelik müessesesi daha ziyade I. Binyılın ikinci yarısında şehir devletlerinin ekonomik hayatında mühim bir faktör haline gelecekti. Yunan Polis'lerinde fabrikasyon mal imalinde ve kürekte çalıştırılan esirler sayesinde, deniz yolu ile ticaret gelişerek Akdeniz memleketlerinin birbirlerine daha ziyade yaklaşmalarına yol açacaktır.

b) *Geç Hitit Şehir Devletlerinde Din:*

Herhangi bir memleketin dinî inanışları üzerinde muhitin, iklimin, yani coğrafi şartların tesiri vardır. Eski Önasya kavimlerinin dinlerini bu nokta-i nazardan mutalea ettiğimizde, meselâ Mısır'da memleketin ekonomik hayatında en mühim faktör olan iki unsura, Güneşe ve Nil'e tapıldığını gördüğümüz gibi, topraktan iyi mahsul alabilmek için yağmur bekleyen Anadolu gibi bir memlekette ise Fırtına ve Hava tanrısının en başta tebcil edildiğini görürüz.

7a Dupont - Sommer, Les Araméens (Paris 1949 s. 45

Eski kavimlerin dinlerinin teşekkülünde ikinci mühim bir âmil de o memleketin eski ananeleridir. Bir memleketi istilâ eden yeni bir kavim, kendi tanrıları yanında, orada yeni bulduğu tanrılara da tapıyordu, zira yeni idareciler yerli halkı hâkimiyetleri altında tutabilmek için icraî ve teşriî kuvetler yanında mânevi kuvvete, yani din ve ahlâka da kıymet vermek zorunda idiler. Meselâ Hititlerin kendi tanrıları yanında, kendilerinden evvel Anadolu'da yerleşen Proto-Hatti'ler Lui'lerin v. b. tanrılarına da taptıklarını, aynı suretle hâkimiyetleri altına aldıkları Hurrilerin, Mitanni'lerin ilâhlarını da tebcil ettiklerini görmüştük.

Geç Hitit devrinde de bazı farklarla aynı şeyi görüyoruz. Bu devirde de daha eski zamanlarda tapılan tanrılar yine kutlanmakta idi. Herhangi bir şehir eskiden Hurri'lerle meskûn ise, burada yine Hurri tanrıları tebcil olunuyordu. Kısacası, Geç Hitit devrinde Anadolu ve Kuzey Suriye şehir krallıklarında yaşayan halkın dinî inanışları o şehrin etnik bünyesine göre değişiyordu. Başka bir deyimle, o şehrin eski sakinlerinin inançları yaşamakta devam ediyordu. Şu halde bu devirde müşahede edilen etnik konglomerasyona uygun olarak, Anadolu'nun II. Binyıl sakinleri olan Hitit, Hurri, Lui kavimlerinin tanrıları başka isimler altında yaşadıkları gibi, Kuzey Suriye'nin eski sakinleri olan Mitanni ve Sâmi Amurrit'lerin ulûhiyetleri de hâlâ revaçta idi. Bu hususu biz bir taraftan bu devirden kalma âbideler üzerindeki tanrı tasvirlerinden, diğer taraftan da bu devre ait kitabelerdeki tanrı adlarından anlamaktayız.

Tarhun kültü

Gerçekten de meselâ M.ö. VII. asra kadar Hititliliğini muhafaza etmiş olan Kargamiş âbideleri üzerinde ve Zincirli Adad'ının tasvirinde tamamen eski Hitit imparatorluğu Fırtına tanrısının tasvir tarzı görülür (Resim 19). Malatya âbidelerinde ise Fırtına tanrısı boğaya binmiş olarak ve sağ elinde tuttuğu yayı omuzuna dayamış, sol elinde şimşek demeti tutar vaziyette (Altanatolien 775) veya yatan bir boğaya binmiş olarak (Altanat. 772) yahut da araba üzerinde (Altanatolien 778) veya sadece ayakta durur ve önünde Malatya kıralı kurban takdim eder durumda tasvir edilmiştir[8]. Bu cümleden olarak Gazianteb'in güney-doğusundaki

[8] Ekrem Akurgal, SHB s. 101 v. d. dört tip Fırtına tanrısı tefrik etmektedir.

Çağdın'da bulunan bir stelde görülen Fırtına tanrısı Büyük Hitit devleti zamanındaki Teşub tasvirlerinden yalnız kıyafeti bakımından farklıdır. Tanrının sol eli üzerindeki kartuşta "Tarhundas şehrinin tanrı Tarhunu" yazılmıştır[9]. Demek ki Geç Hitit şehir devletlerinde baş tanrı yine Fırtına tanrısı idi, yalnız Teşub adı Tarhun olmuştu. Hitit metinlerine göre de tanrı Tarhun Lui kavminin tanrısı idi ve kült merkezi Kizzuwatna'da idi[10].

Bu devirde kültü en çok yayılan tanrılardan biri de, klâsik devir literatüründe Sandon, H-H kitabelerde ise Şantaş denilen Nebatat tanrısı idi. Lui kavmi ile meskûn bölgelerde, yani Kilikya, Kapadokya, Pisydia, Karia, Lydia ve Kuzey Suriye'de bu tanrıya tapıldığını görüyoruz. Bu tanrının sembolü çifte ağızlı balta idi. Bu balta resmi H-H yazısında iç içe beyzi iki daire şeklini almış ve tanrının ideogramı olmuştur. Tanrı Sandon'un en güzel tasvirini Bor civarındaki İvriz kaya âbidesi üzerinde görmekteyiz. Sağ elinde üzüm salkımları, sol elinde buğday başakları tutmasından Nebatat tanrısı olduğu anlaşılıyor. Nebatat tanrılarına açık havada, mukaddes bir ağaç yanında büyük bir ateş yakılarak ibadet ediliyordu. Bundan dolayı bazı sikkeler üzerinde görülen odun yığını resimleri bu kült ile ilgilidir[11].

Diğer taraftan, bir Malatya âbidesi üzerinde (Altanatolien. 771) ve Maraş civarında Hacıbekli'de bulunan bir stelde (Altanatolien 817) ve bilhassa Sakçagözü (Altanatolien 886) ve Kargamış ortostatlarında (Altanatolien 857), Birecik steli üzerinde (Altanatolien. 866) başı üzerinde kanatlı bir güneş kursu taşıyan güneş ilâhı ile sivri tanrı şapkasının tepesinde hilâl bulunan kanatlı Ay tanrısı tasvirleri, bu devirde de halâ Güneş ve Ay tanrılarına ibadette devam olunduğunu gösterirler.

Kubaba Kültü

Bu tarz eski tanrılardan olup da adını değiştiren bir ulûhiyet de kanatlı çıplak tanrıçadır. Toprağın, bereketin anası kabul edilen bu tanrıçanın mukaddes hayvanı, güvercindi[12]. Muhtelif devirlerde Büyük ana (Magna mater), Sibel, Kübele ve Kubaba

[9] Çağdın steli hakkında bak. Güterbock, Halil Ethem Hâtıra kitabı (Ank. 1947) s. 66 ve H. Th. Bossert, JKIF II (1953) s. 106.

[10] Max Semper, Rassen und Religionen (Heidelberg 1930) s. 312.

[11] Eduard Meyer, GdA I, (Sluttgart u. Berlin 1913, 3. Auflage) s. 720-722.

[12] Max Semper, l. c. s. 277.

gibi isimler altında görülen bu ilâhenin kültü çok eski devirlere kadar çıkmaktadır. Babilli Hammurabi zamanında Kargamiş kıralı Aplahanda'nın kızı Matruna mühründe kendisine "Tanrıça Kubaba'nın hizmetkârı" demektedir[13]. Aynı suretle Büyük Hitit devleti zamanına ait metinlerde de bu tanrıça zikredilmektedir[14]. Bir Hitit metininde (KBoV, 2, III) Hurri'li tanrılar arasında sayıldığı için Kubaba'nın da Hurri asıllı olduğu zannedilmişti, fakat son zamanlarda anlaşılmıştır ki, Gilgameş destanındaki tanrı Humbaba (Kubaba), bilâhara cinsiyet değiştirerek Hurri'lerde Hepatu, Hititlerde Arinna şehrinin Güneş ilâhesi olarak tebcil edilmiştir. Geç Hitit devrinde de Darende stelinde Hepatu denilen tanrıçaya Kargamiş ve Malatya kabartmaları üzerinde Kubaba denilmektedir. Bu suretle Kubaba'nın bu devirde de Fırtına tanrısının zevcesi olarak kutlandığı ve bu devirdeki tasvirlerde sembolünün ayna veya nar olduğu anlaşılmaktadır[15].

Kubaba kültünün bu devirde en mühim merkezi Kargamiş idi, fakat Sam'al ve Birecik'te de Kubaba tasvirleri bulunmuştur. Maraş anıtlarından birinde ise (Altanatolien 810) Kubaba kucağında bir çocukla tasvir edilmiştir. Tanrıça Kubaba'nın Anadoludaki en mühim kült merkezi Tabal'de idi[16]. Phyg'lerin bu tanrıçayı ana mânasına gelen Ma adıyle buradan almış olmaları muhtemeldir. Phryg devrinde bu ilâhenin biri Pessinus (Balahisar). da, diğeri Efesos (Selçuk) da olmak üzere iki mühim kült merkezi vardı. Klasik gelenekler Pessinus'taki mukaddes kıralhığın tesisini kıral Midas'a atfederler. Bu ilâhenin hizmetindeki rahiplerin hadım olmaları mecburi idi. Phyg'ler kendi Güneş tanrıları Sebasios ile Phrygia Dionysos'unu sinkretizma suretiyle Kubaba'da birleştirmişlerdi. Nitekim Boğazköy'de 1957 kazılarında şahane bir Kubaba heykeli bulunmuştur[17].

Phrygia devleti Kimmer istilâsı ile yıkıldıktan sonra, Phygia topraklarına Lydia devleti hâkim olunca, Tanrıça Kubaba için

[13] W. F. Albright, AfO V (1928) s. 229/30.

[14] E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites (1947).

[15] E. Akurgal, SIIB 107-109.

[16] Sam'al n. 65.

[17] MDOG 91 (1958) s. 67.

Yunanistan yolu da açılmıştı[18]. Eski bir Yunan tanrıçası olan Demeter ile annesi İda dağı, Frygia ana tanrıçası ismi altında birleştirilmişti. Sonra Milâdî 189 tarihinde Roma ordusu ilk defa Anadolu'ya girdiği zaman, Pessinus rahipleri kendilerini karşılayarak, büyük ilâhenin bu memleketin hâkimiyetini Romalılara verdiğini bildirmişlerdi. Daha sonra Roma'nın buhranlı Kartaca savaşları sırasında vukubulan bir taş yağmuru sebebiyle Sybil kitaplarına başvurulmuş ve Pessinus'taki Büyük Ana (Magna Mater) kültünün sembolü sayılan mukaddes taşın Roma'ya getirtilmesi kararlaştırılmıştı. Bergama kıralı Attallos'un delâletiyle taş Romaya götürülmüş ve Palatin mâbedine konulmuştu. Romalılar bu ilâheye Bellona adını vermişlerdi. Tanrıçanın tasvir tarzı Roma çağında da değişmemişti[19].

Phrygia'lıların bir de Men isminde bir ay tanrısı olduğunu hem Herodotos vasıtasıyle (I, 94), hem de Phryg devrine ait kabartmalarla biliyoruz. Bu tanrı Men'in Hititlerin ay tanrısı Arma ile aynı olduğunu ve Anadolu'ya Harran üzerinden Ur şehrinden geldiğini yeni tetkikler ortaya koymuştur[20].

Görülüyor ki, eski kavimlerin dinî inanışları Geç Hitit devrinde de revaçta idi; şu halde ulûhiyetin cevheri, mahiyeti değişmiyor, veya pek az bir değişikliğe uğruyor, fakat sadece tanrının adı ve tasvir tarzı değişiyordu. Aynı muhafazakârlığı Samî kavimlerde de buluyoruz. Geç Hitit devrinde bilhassa Kuzey Suriye'deki Aramî şehir devletlerinin dinlerinde de II. Binyıldaki Sâmî Amurrit'lerin inançlarının devam ettiğini görüyoruz.

Gerçekten Âramî'lerin dini de bütün çöl sakinlerinin, bedevilerin inanışlarının aynı idi. Umumiyetle Samî kavimler Allah mefhumunu "El" kelimesiyle ifade ettikleri için, ilk üniversel tanrı idrakine Samilerin eriştikleri zannediliyordu. Fakat El'in herhangi bir objede, meselâ ağaçta, dağda veya şimşekte tecelli ettiği düşünülürse, bugün anladığımız mânada üniversel bir Tek tanrının varlığına hükmedilemez. Bedeviler yerleşik bir hayata

[18] Edith Porada, The Aegean and the Near East, s. 201 Fig 12'de bir aslan üzerinde duran tanrıçayı karşı.

[19] E. Akurgal, SHB s. 110.

[20] Afif Erzen, Belleten XVII, 65 (1953) s. 14.

sahip olmadıkları için, tanrılarının da muayyen bir yeri, ikametgâhı yoktu. Fakat bedevî kabileler zamanla şehirler kurduktan sonra, o şehrin tanrıları, o şehrin Ba'ali yani sahibi olmuşlardı. Bundan dolayıdır ki Ba'al Şemun, Ba'al Ma'on, Ba'al Pe'or, Ba'al Hasor gibi birçok Ba'aller vardı. Fakat yabancı kavimler Ba'al ismini özel bir isim zannederek her yerde bir tek Ba'al'e tapıldığını zannediyorlardı. Mısırlılar Ba'al'i tanrı Set ile, Yunanlılar da El'i Kronos ve Ba'al'i Zeus ile aynı tutuyorlardı[21].

Âramî panteonunun baş ilâhı Fırtına ve hava tanrısı Hadad idi. Babil ve Asur devletlerinde Adad adıyle tapılan bu tanrı yağmur, fırtına, kasırga ve tayfun tanrısı olup sembolü boynuzlu taç idi.[22] Babil'in liturjik edebiyatında ona "Semanın aslanı" denildiği gibi, "Göklerin ve yerin boğası" da denilmektedir. II. Binyılda olduğu gibi, bu devirde de Hava tanrısının mukaddes hayvanı yine boğa idi. Zencirli şehrinde Ba'al Rekûb (Harb arabasının Ba'al'i) denilen bir şehir tanrısı yanında tanrı Hadad'ın da heykeli bulunmuştur. Bu Hadad'ın "Suyun Ba'ali" olduğu kabul edilmektedir[23]. Bu tasvirin Malatya kabartmalarındaki Fırtına tanrısından tasvir bakımından farkı yoktur, fakat şu nokta derhal tebarüz ettirilmelidir ki, Âramilerin baş tanrısı Hadad Hitit menşeli değildir. Tanrı Hadad'ın en mühim kült merkezi Damas (Şam)da idi. Halep şehrinin Hadad'ı ise orakel'leriyle meşhurdu. Hattâ III. Salmanassar bile Halep Hadad'ına bir kurban takdim etmişti. Fakat daha sonraki asırlarda Halep Hadad'ı itibarını nedense kaybetmiş ve onun yerine Hierapolis (Membiç) şehri geçmişti.

Hamat kıralı Zâkir'in steli Afis'te Wer yahut Mer denilen ve Fırtına tanrısına tekabül ettiği anlaşılan bir tanrının mâbedinde bulunmuştu. Fakat stel bu tanrıya değil, Ba'al Şemun'a ithaf edilmişti. Bu suretle bu iki tanrının M. ö. VIII. asırda birleştirildiği anlaşılmaktadır[24]. Zâkir stelinin sonunda yemin edilen tanrılar arasında Ba'al Şem'un, El, Elyon, Şamaş, Sahar, Gök tanrıları, yer tanrıları, ve kaynak tanrıları zikredilmektedir.

[21] Eduard Meyer, GdA II, 2 s. 143.
[22] Mebrure Tosun, III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1948) s. 66 v. d.
[23] R. Dussaud, MANA s. 393.
[24] Dupont-Sommer, Les Araméens s. 112.

Hadad'ın zevcesi Atargatis idi. Bu tanrıçanın adı Mezopotamya'nın İştar'ına veya Fenikelilerin Astarta'sına tekabül eden aşk ve harb tanrıçası Atar ile eski bir Kenan tanrıçası Anat'ın Yunancalaşmış şekli olan "Gatis"in birleşmesinden meydana gelmiştir[25]. Bu çeşit sinkretizmalar bu devirde çok görülmektedir. Bu tanrıçanın kültü hakkında Yunanlı yazar Lucien bilgi vermektedir. Bu ilâheye Dea Syra (Suriyeli İlâhe) de denilir. Atargatis'in mukaddes hayvanları aslan ile güvercindi.

Atargatis kültüne Simios adında genç bir tanrı da katılıyordu. Bu suretle Aramî panteonunda Hadad-Atargatis-Simion'dan mürekkep bir teslis vardı.

Neticede görülüyor ki, Geç Hitit devrindeki dinî inanışlar, II. Binyıl kavimlerinin inanışlarına nazaran pek az değişikliğe uğramış ve M. ö. XII. asırdan sonra Filistin'de görülen Yahudilerin tek tanrısı Yahve, Yahudi peygamberlerin bütün gayretlerine rağmen, Ba'al'leri yenememişti. Ancak Yeni Babil kıralı Nabukadnesar'ın Kudüs ahalisini Babil'e sürdükten (576) ve 70 yıllık Babil esaretinin ıztıraplarından, Pers kıralı Kyrus vasıtasıyle kurtulduktan sonradır ki, yalnız Yahudiler arasında monoteist din akideleri revaç bulabilmişti.

c) *Geç Hitit Şehir Devletleri San'atı :*

Hititolojinin başlangıç safhalarında Anadolu ve Kuzey Suriye'de görülen bütün eserlere "Hitit" damgası vuruluyordu. Ancak Boğazköy kazılarının verdiği arkeolojik ve filolojik malzemenin ilmî tetkikinden sonra bu eserler zaman bakımından tasnif edilmiş ve Pottier, von Bissing, Moortgat gibi san'at tarihçilerinin üslûp tahlilleri sayesinde imparatorluk devri Hitit eserleri ile Geç Hitit şehir devletleri eserleri arasında tefrik yapmak kabil olmuştur. Demir devrinin ilk safhalarına konulan bu ikinci grup eserlere umumiyetle "Syro-Hitit sanatı" denilmekte idi[26]. Fakat son zamanlarda E. Akurgal ilkin Malatya eserlerini ele alarak[27], sonra Anadolu ve Kuzey Suriye'deki Geç Hitit şehir

[25] Dupont Sommer, L. c. s. 107 v. d.

[26] G. Contenau, La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni (Paris 1948) s. 159 ve W. F. Albright, The Aegean and the Near East p. 146.

[27] Ekrem Akurgal, Remarques stylistiques sur les reliefs de Malatya (İstanbul 1946).

devletlerine ait bütün eserlerin detaylarını tetkik etmiş ve bu devir sanatını "Geç Hitit tasvir sanatı" ismi altında toplamıştır[28].

Akurgal'e göre Geç Hitit sanatının stil ve motif unsurları Anadolu'daki Büyük Hitit devleti sanatının doğrudan doğruya bir devamıdır ve bu sanatın oluşunda Sumer, Babil, Hurri -Mitanni ve Suriye tesirleri cüzi ehemmiyettedir[29]. Albright'a göre ise, bu devir sanatı da Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'nun Bronz çağı kültürlerinin karışmasından meydana gelmiş ve IX. asırdan itibaren de Asur tesirinde kalmıştır[30]. Birbirlerile siyasî, iktisadî münasebetlerde bulunan komşu memleketlerin, kültürleri üzerinde karşılıklı müessir olacakları açıktır. Kaldı ki imparatorluk devri Hitit kültürü ve sanatı üzerinde bilhassa Mezopotamya tesiri çok kuvvetli olmuştur. Binaenaleyh Geç Hitit sanatını, Büyük Hitit devleti sanatının devamı saymak veya Mezopotamya tesirini kabul etmek neticeyi değiştirmez. Mühim olan şudur: Geç Hitit sanatı Mezopotamya ve Anadolu'dan aldığı tesirlere kendisi bir şeyler katabilmiş ve kendisinden sonrakilere tesir etmiş midir? Umumiyetle bu devrin hiç bir yenilik getirmediği ileri sürülür[31].

Gerçi bu devir kabartma sanatında Mezopotamya menşeli bir çok motifler taklit edilmiştir, fakat madem ki herhangi bir eseri görünce "Bu Geç Hitit devrine ait olmalı" diye bir tefrik yapabiliyoruz, o halde bu sanatın da kendine mahsus bir karakteri var demektir. Gerçekten de bu devir kabartmaları yuvarlak değil, düzdür. Tasvirde Hurri sanatında hâkim olan tenazur prensibi esastır. Sanatkâr henüz anatomik müşahedelere değer vermemekte, model üzerinde çalışmamaktadır. Fakat kompozisyon bakımından bu devir sanatçısının yarattığı motifler de var-

[28] E. Akurgal, Spaethethitische Bildkunst (Ankara 1949) adlı eserinde Geç Hitit sanatını Eski Geç Hitit (1200-900), Orta Geç Hitit (900-800) ve Yeni Geç Hitit (730-600) olmak üzre üç tâli kısma ayırmaktadır. Akurgal'in teklifi K. Bittel tarafından Bi Or XII/2 (1959) s. 82'de tamamen, Albright'ın not. 26 da geçen makalesinde de kısmen kabul edilmiştir.

[29] E. Akurgal, SHB s. 131.

[30] W. F. Albright, L. c. s. 146, 150.

[31] Werner Speiser, Vorderasiatische Kunst (Berlin 1952) s. 102'de "Man kann über die Provinz dieser Bildwerke manches sagen, nur nicht, dass sie eine eigene Auffassung geschaffen habe".

dır. Bunlar arasında Tel-Halaf skulüptürlerinden birindeki "Hayvanlar konseri" yaratıcı muhayyele kuvvetini göstermeğe değer bir eserdir[32]. Bundan başka, Malatya eserlerinden Fırtına tanrısının bir ejderi öldürmesini tasvir eden ve bu bakımdan Hititlerin İlluviyankaş efsanesini hatırlatan kabartma (Altanatolien 769) mitolojilerin resimle tasvirinde Yunanlılara öncülük etmiştir, denilebilir. Aynı suretle bu devir sanatkârının muhitinde gördüğü yenilikleri de tasvir ettiğini görüyoruz. Meselâ bu devirde ortaya çıkan deveye veya ata binmiş süvari tasvirlerini Zincirli ve Tel Halaf'tan tanımaktayız.

Fakat bu devir sanatı, eserlerin icrası bakımından gerçekten çok geri durumdadır. Öyle ki, Mezopotamya'da III. Binyıl sonlarında Akkad çağının eşsiz kabartmalarını ve Boğazköy'ün kıral kapısındaki Teşup ve Yazılıkaya'daki kılıç tanrı kabartmalarını gördükten sonra, Geç Hitit devri eserlerinin ilk zamanlarda M. ö. III. hatta IV. Binyıla ait olabileceği zannedilmişti. Tel-Halaf'ta olduğu gibi.

Bununla beraber bu devir sanatı, bilhassa Yunan medeniyetine tekaddüm etmesi bakımından ehemmiyet kazanmaktadır. Bu sebeple Geç Hitit şehir devletleri sanatını, mimarî, kabartma sanatı, plâstik sanat ve nihayet edebiyat ve müzik bakımından tetkik ederek bu sanat kollarından her birinin Yunan mucizesinin oluşundaki hissesini göstermek lâzımdır.

Mimari

Geç Hitit devri mimarisini oldukça iyi tanımaktayız. Zira bu devre ait şehirlerde yapılan kazılarla şehirlerin etrafının surlarla çevrili olduğu, bazan da Zincirli ve Kargamiş'te olduğu gibi, iki sıra duvarla çevrildiği anlaşılmıştır. Til-Barsib, Hadatu, Guzana ve Kargamiş şehirlerinin plânları da birbirine benzemektedir[33]. Bu şehirlerin hemen hepsinde aslan heykellerile, ortostat'larla süslü Bit-Hilani denilen çift kuleli büyük kapılar vardı. Bu kapı tezyinatı bu devir mimarisinin hususiyetini teşkil ediyordu. Bit-Hilani tarzı mimarisi, dört köşe veya mustatil şeklindeki binaların önünde zemini taş döşeli ve sütunlu kısma deniliyordu.

[32] Werner Speiser, L. c. s. 104'te bu motifi Ür standartlarında bir çalan aslanla mukayese etmesine iştirak etmiyoruz.

[33] Sam'al s. 41.

Bit Hilani mimarisi üzerinde pek çok tetkikler yapılmıştır. Bu tarz üzerine ilk defa Koldewey dikkati çekmiş ve Asur metinlerinde Hitit tarzı yapı olarak gösterilen Bit-Hilani'nin bir *terminus technicus* olduğunu ve Korsabad (Dur Şarrukin)'da meydana çıkarılan Sargon'un sarayının fasadı ile Sam'al'daki I. Hilani'yi mukayese ederek bu binaların çağdaş olabileceğine işaret etmişti. Daha sonra F. Wachsmuth[34] ve H. Weidhaas[35] ve nihayet R. Naumann[36] bu meseleyi ele almışlardır. Bu son iki müellif Bit Hilani'nin muayyen bir yapı tipi olmadığını, sadece bir fasad tezyinatını gösterdiğini ileri sürdüler. Weidhaas, araştırmalarında daha ziyade yazılı vesikalara dayandığı halde, Naumann mimarî bakiyeler üzerinde durmuştur. Bundan başka Naumann Bit-Hilani kelimesinin Hitit metinlerinede mâbedin ön avlusuna verilen "hilammar" adından müştak olduğunu, bu kelime ile ön avlunun anlaşılacağını söylüyordu. Diğer taraftan, bu kelimenin Kenanca pencere mânasına gelen "Hallon" dan geldiği de iddia edilmiştir[37]. Maraş'ta, Sakçagözü (Resim 20) Hadatu (Aslantaş), Tel Tayinat ve Zincirli'de Bit-Hilani tarzı binalar bulunmuştur. Boğazköy kazılarında da bir Hilani plânı bulunmuş ve bu suretle bu yapı tarzının en eski numunesinin Hititlerde olduğu anlaşılmıştır (Bak. s. 204).

Bu yapılardaki sütunların kaidesi taştan, sütun bedenleri ise tahtadandı. Sütun kaidelerinin lotus yaprakları ve rozetlerle işlendiğini Zincirli'de bulunan sütun kaidelerinden (Altanatolien 897-895) bildiğimiz gibi, Tel Tayinat'ta bulunan taştan bir taht parçası üzerindeki ornamentlerden de anlıyoruz (Altanatolien 871). Kargamiş'te bulunan birkaç eserle (Altanatolien 822-23) bu devirde sütun başlıklarının da mevcut olduğu anlaşılmıştır[38]. Niğde (eski Nahita) de ise üzerleri işlenmemiş, fakat sadece kurucusunun adı H-H ile yazılı sütun kaideleri bulunmuştur (Altanat. 800-801). Bazan da yan yana konmuş iki hayvan protom'undan veya sfenkslerden sütun kaideleri yapılıyordu. Meselâ Tel-Tayinat'ta yatmış

[34] ZDMG 108 (1958) s. 66-73.
[35] ZA (NF XI) s. 108-168.
[36] APAW Nr: 2 s. 17; MDOG 76 s. 16.
[37] G. Contenau, L. c. s. 171 n. 1.
[38] G. Contenau, l. c. s. 172'de "sans chapiteau" demesine rağmen.

iki aslan (Altanatolien 873) Sakçagözü ve Zincirli'de ise insan başlı, kanatlı iki aslan (Altanatolien 877-900) heykellerinden sütun kaidesi görüyoruz. Bu sütunlar iç avludan ziyade dış tarafta, fasad süslemelerinde kullanılıyordu. Fasadları süsleyen ortostat'lar üzerinde kabartmalarla ziyafet, tapınma sahneleri veya harb arabaları ile yapılan av partileri tasvir ediliyordu.

Ziyafet sahneleri

Geç Hitit devrine ait ortostat'lar üzerinde çok defa bir ziyafet sahnesi görülür. Üzeri yiyeceklerle dolu, portatif bir masa başında karşılıklı oturmuş bir kadın ile bir erkeği gösteren bu motifin Yazılıkaya açık hava mâbedinin mihrabındaki Fırtına tanrısı Teşub ile Hepatın, Geç Hitit devrinde ise Alacahöyük ve Kargamiş şehir kapılarının iki tarafındaki ortostat'lar üzerinde Fırtına tanrısı ile zevcesi tanrıça Kubaba'nın mukaddes izdivacını (Hieros Gamos) gösterdiği ve bilâhara Phryg'ler tarafından çok sevilen bu motifin mezar taşlarında da kullanıldığı Akurgal tarafından ispat edilmiştir[39]. Bu ziyafet sahneleri Malatya, Zincirli eserlerinde görülür, Maraş'ta ise monumantal şekilde işlenmiştir (Resim 21).

Tapınma sahneleri

Aslen Sumer menşeli olan tapınma sahneleri kıral veya kıraliçenin, bazan da her iksinin beraber, bir ulûhiyetin önünde içki kurbanı (libation) veya canlı kurban takdim etmelerini tasvir ederler. Malatya'daki aslanlı kapı reliefleri üzerinde kıral Sulumeli ile zevcesinin Fırtına tanrısına içki ve boğa kurban edişleri tasvir edilmiştir. Aynı şekilde Alacahöyük reliefleri üzerinde de eski Hitit kıyafetinde kıral ve kıraliçenin bir boğa heykeli önünde tapındıkları görülür. Fakat Geç Hitit devrinde bu motifin âbideleşmiş şeklini İvriz kaya kabartması üzerinde görüyoruz. Burada kıralın kıyafeti tamamen Asur tarzında olduğundan, bu eserin M. ö. VII. asırda yapıldığı zannedilmektedir.

Av ve Harb sahneleri

İmparatorluk devri Hitit sanatında mevcut olmayan av sahnelerinin Kargamiş, Zincirli ve Alacahöyük ortostat'ları üzerinde muhtelif şekillerde görmekteyiz. Bilhassa Malatya'da bulunan at koşulu harb arabaları ile yapılan aslan ve geyik avı sahneleri Asur tesiri altında yapılmış olmalıdır. Alacahöyük'teki geyik avında profilden görünen avcının diz çökerek ok atması bu gurubun vücut hareketleri bakımından da en mükemmel örneğini teşkil

[39] E. Akurgal, SHB. s. 111-116.

eder. Halbuki Kargamiş ve Zincirli heykel kaidelerinde aslanlar arasındaki demonların dizlerini büküşü suni ve beceriksizce yapılmıştır. Öyle ki, demonların "torso" kısmı cepheden olduğu halde, bacaklar profilden resmedilmiştir.

Fildişi oyma sanatı

Bu sanat daha ziyade Kuzey Suriye'deki Aramî şehirleri için mevzuubahistir. Bu sebeple de Fenike ve Mısır tesirile meydana geldiği anlaşılıyor. Aslantaş'ta III. Tiglatpileser'e ait sarayın taht odasında bulunan fildişiyle kaplanmış mobilya parçalarından biri üzerinde Aramca "Damas kıralı Hazael" ibaresi okunduğundan, bunların ganimet olarak Damas'tan getirildiği aşikârdır[40]. Geç Hitit devrinde Anadolu şehirlerinden Altıntepe'de 1961 kazılarında bu tarz fildişi oymalara raslanmıştır. Fakat Megiddu'da bulunan şahane bir fildişi plâka üzerinde tamamen Hitit tarzında işlenmiş tanrı ve tanrıçalar, demonlar vardır.

Geç Hitit devri plâstik eserlerine gelince, kabartma sanatında görülen geriliğe uygun olarak bu devrin plâstik eserleri de kaba ve ifadesizdir. Meselâ Malatya kapısında bulunan kolosal kıral statüsünde vücut kitlevi bir manzara arzettiği gibi, yüz de tamamen cansızdır. Bu suretle bu devir sanatkârının henüz model üzerinde çalışmayı bilmediği ve anatomik şahsi özelliklere dikkat ve ehemmiyet vermediği anlaşılmaktadır. Aynı taşlaşmayı Sam'al kıralı I. Panamuwa'nın heykelinde de görüyoruz. Keza bu devre ait olan Aslantaş'taki Asur heykelleri de aynı monoton ifadeyi aksettirirler (Resim 22).

II. Binyıl sanatında mühim bir mevki işgal eden glyptik sanatı da bu devirde haylı gerilemiştir. Fakat bu devrin mühürleri üzerinde gerektiği kadar çalışılmamıştır[41]. Syro-Hitit olarak gösterilen bu devir mühürleri üzerinde bir taraftan Anadolu (Hitit ve Hurri), diğer taraftan Asur ve Mısır tesirleri mezcolmuştur. Geç Hitit sanatına hâkim olan tenazur prensibi ile birlikte mutlaka bir saç örgüsü veya burma denilen motifin bulunduğu, fakat çivi yazılı lejandı taşımıyan mühürlerden bir çoğunun bu

[40] W. F. Albright, The Aegean and the Near East p. 161.

[41] G. Contenau, La glyptique syro-hittite (Paris 1922) artık çok eskimiştir. Müellif burada syro-hittite dediği mühürleri 1500 - 1100 arasına koyar. XI-V. asırlar arasına koyduğu birkaç mührü de Kerkük mühürleri dediği Mitanni mühürlerinin dejenere olmuş Asur tesiri gösterdiğini kaydeder. s. 169.

devre ait olduğu zannedilmektedir, çünkü burma veya saç örgüsü denilen motifi Kargamiş eserleri üzerinde de görüyoruz.

Yazı ve Edebiyat

Geç Hitit şehir krallıkları kültürünün müşterek bir karakteri de Hitit hieroglif (H-H) yazısı idi. Bu yazının tahta, taş ve kurşun levhalar üzerine yazıldığını gösteren vesikalar vardır[42]. Gerçekten de Asur'da henüz daha muhteviyatı okunamıyan kurşun rule'ler üzerinde H-H yazılı mektuplar bulunmuştur. Bu yazı bu devirde Babil'e ve Urartu'ların idare merkezi Tuşpa'ya (Van) kadar, güneyde Hamat'a, kuzeyde isc Konya'ya kadar yayılmıştır.

H-H yazısında satırlar sağdan sola veya soldan sağa (bustropheddon) olduğu gibi, âbideler üzerinde aşağıdan yukarıya doğru da yazılabiliyordu[43]. Bir çok Geç Hitit şehir devletlerinde kullanılan bu yazının II. Binyıldan evvel Anadolu'da mevcut olduğuna dair deliller kifayetsizdir. Fakat bu yazının Milâd asrına kadar kullanıldığını gösteren belgeler bulunmuştur[44]. İmparatorluk devri âbideleri üzerinde yüksek kabartma halinde yazılan H-H yazısı, Geç Hitit devrinde kürsif bir şekil almıştı.

M. ö. VIII. asırdan itibaren H-H yazısının yerini Aramca almıştır. Harf esasına dayanan bu yazı daha ziyade Kuzey Suriye şehirlerinde kullanılıyordu. Bu dilin en güzel örneğini Kilamuva anıtında buluyoruz. Aramî yazısı da Yunan yazısı gibi, Fenike dilinden iktibas edilmişti. Ancak Fenike yazısı yalnız konsonlardan ibaret olduğu halde, Arami'ler bu alfabeye dört vokal ilâve etmişlerdir. Fakat ilk zamanlarda Arami'lerin yerleştikleri şehirlerde buldukları yazıyı aynen kullandıklarını görmüştük. Meselâ Guzana (Tel-Halaf)'da kıral Kapara, sarayının tuğlalarına çivi yazısı ile yazdırmıştı. Tabal'deki Bit-Brutaş kabileleri ise H-H yazısını kullanmışlardır. Hamat kıralı Zâkir ise kitabesini Fenikece yazdırdığı gibi, Danuna'lar kıralı da sarayının kitabelerini Fenike ve H-H dillerinde yazdırmıştı.

Bu devre ait edebi eserlere gelince, hemen söyleyelim ki, bu devirde II. Binyılda olduğu gibi geniş bir liturjik edebiyat, resmî devlet evrakı, muahedeler, mitolojiler, annaller gibi çeşitli

[42] H. Th. Bossert, Belleten XVI-61 (1952) s. 1-8. H. Otten, Das Altertum I, 2 (1955) s. 80 de bunu reddeder.

[43] B. Landsberger, Sam'al n. 103.

[44] H. Th. Bossert, Die Welt des Orients, s. 483.

edebî vesikalar yoktur. Elde bulunan başlıca eserler IX-VIII. asırlara ait olup Asur kırallarının stellerini taklit eden yavan ifadeli birkaç dikili taştan ibarettir[45]. Bunlar arasında en ziyade Kilamuva anıtı ile Hamat kıralı Zâkir'in kitabeleri yazıldıkları devrin sosyal ve siyasal cephesini kısmen aydınlatırlar. III. Tiglatpileser'in tebaası olan Sam'al kıralı Bar-Rekub'un kitabeleri kuru bir övünmeden başka hiç bir bilgi vermezler. Son zamanlarda bu kıralın H-H. yazılı mührü bulunmuştur.[45a] Tuvanuva kıralı Varpalava ile babası Vasuşarma'nın kitabelerine daha tamamen nufüz edilememiştir.

Neticede Geç Hitit devri sanatı, Hitit sanatının devamı olmakla beraber, ona mitolojilerin resimle ifadesi gibi, bazı yenilikler kattığı, IX. asırdan itibaren ise bu sanat üzerinde Asur tesirinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Şüphe yok ki, Geç Hitit devri eserleri II. Binyıldaki Hitit sanatından çok geridir. Bunun sebebi Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesinin birbiri arkasına iki büyük istilâya maruz kalmasıdır. Fakat buna rağmen M. ö. XI. yüzyıldan VII. inci asır sonuna kadar süren Geç Hitit şehir devletleri zamanı, Önasya tarihinde ve bilhassa eski Akdeniz medeniyetlerinin müstakbel oluşunda mühim bir mevki işgal eder. Zira Avrupa medeniyetine temel olan Yunan ve Roma medeniyetleri ilk defa Geç Hitit şehir devletleri kültürü ile temasa gelmişti. Bu temas, biri Suriye ve Fenike limanları, diğeri Batı Anadolu sahilleri olmak üzere iki yolla vukubulmuştur. Bunlardan Anadolu yolu ile Eolia ve İonia sahillerindeki Helen koloni şehirleri, Phrygia ve Lydia devletlerinin yüksek Hitit medeniyetinden tevarüs ettikleri kültür unsurlarını tanımak fırsatını bulmuşlardı. Nitekim Batı Anadolu'daki Milethos, Ephesos v. s. Yunan koloni şehirlerinde ve Kuzey Suriye'deki Al Mina ve Minnet el-Beda limanları kazılarında bol miktarda bulunan protojeometrik Helen seramikleri bu temasların maddi delilleridir. Fakat bunlardan başka :

1— Yunanlıların giydikleri Chiton denilen harmaniyenin aslında Fenike dilindeki Keton (keten) den alındığı anlaşılmıştır[46].

[45] Dupont-Sommer, Les Araméens s. 80'de Âramca yazılı bütün eserleri toplamıştır.

[45a] Orientalia 26 (1957) s. 345 ve Orientalia 27 (1958) s. 111.

[46] Werner Speiser, L. c. s. 105.

2— Klâsik arkeologların VII. asra koydukları sorguçlu miğferin prototipi IX. asra ait Kargamiş skulüptürleri üzerinde görülmüştür[47].

3— Geç Hitit devrinde müzikle icra olunan âyinlerde kullanılan lirin menşeinin Batı Anadolu olduğunu yeni tetkikler ortaya koymuştur[48].

4— Aslen Mezopotamya'lı olduğunu gördüğümüz Kubaba'nın Phryg'ler vasıtası ile Yunanlılara geçtiğini gerek Boğazköy Kybele'si, gerekse Ephesos'ta bulunan Meter reliefi[49] göstermektedir. Aynı suretle boğa üzerindeki Teşub tasvirinin de Roma çağına kadar yaşadığı isbat edilmiştir[50].

5— Hesiod'da anlatılan Chronos efsanesinin aslının Hurri menşeli Kumarbi destanının teşkil ettiği meydana çıkmıştır[51].

Bütün bu deliller, yüksek Helen medeniyetinin beşiğinin eski Şark medeniyetleri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu suretle dünya medeniyet tarihinin Mısır, Mezopotamya, Anadolu gibi muayyen medeniyet merhalelerini idrak ettikten sonra, evvelâ Eolia ve İonia'da, sonra kıta Yunanistan'da ve nihayet Roma'da oluşunu tamamladığı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Böylece Yunan mucizesi'nin sebepleri araştırılırken Yunan medeniyetinin en yüksek seviyeye ulaştığı M. ö. V. asra tekaddüm eden yüzyıllara, yani Geç Hitit şehir beylikleri tarihine ve kültürüne bakmak zaruri olmaktadır.

[47] W. F. Albright, L. c. s. 161.
[48] Edith Porada, The Aegean and the Near East, s. 204.
[49] Ekrem Akurgal, SHB s. 114.
[50] Halil Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier.
[51] H. G. Güterbock, Kumarbi efsanesi (Ankara 1945) s. 52.

D İ Z İ N

A

Abdi Aşirta 111
Adad 268
Adad bani-70
Adad Nirari I.-Asur kıralı 110
Adad Nirari II-249
Adad Nirari III-251
Adad silulu-69, 83
Adaniya 89
Adonis 79
Adoption (Evlâtlık alma) 73
Adoration (tapma) – 76, 78
Ahhiyava 120, 122, 125, 159, 201, 229
Ahlatlıbel 37, 41, 47, 57.
Ahmose – Mısır'ın XVIII. sülâle kurucusu, 93
Aka'lar (Akhaois ve Mısır kaynaklarında Aqaivaşa'lar) 123, 228
Akhaz – Yuda (yahudi devleti) kıralı 254
Akhetaton (Tel el Amarna'nın eski adı) 100
Akhuni – Til-Barsip kıralı, 236, 247, 250
Akkad 155, 171, 176, 186, 189, 208, 211, 232, 275
Alacahöyük 26, 41, 42, 45, 51, 53 60, 126, 188, 191, 277
Alalakh (Açana) 88, 90, 94, 96, 104, 130, 187, 220
Alaşya (Kıbrıs) 115, 122, 126, 146, 154, 166, 223, 228
Alişar 27, 30, 32, 42, 60, 70, 77, 126, 200, 224
Allu – Milid (Malatya) kıralı, 248.
Alluvanna – Hitit kıralı, 123, 149, 199
Allyattes, Lydia kıralı 261, 262
Amarna 98, 111, 156, 187.
Amasis – Mısır firavunu, 262
Amazon'lar 190, 215
Ambaris – Tabal kıralı, 255
Amenofis III – Mısır'ın XVIII. sülâle firavunlarından 103, 105, 129.
Amenofis IV – 98, 100, 103, 105, 112, 129, 171, 210
Ammihatna 171, 221
Amik ovası 3, 18, 106
Ammiştamru – Ugarit kıralı, 135
Ammunaş 89, 90, 94.
Amon – Mısır'ın baş tanrısı. 114.
Amurru (Suriye) 106, 108, 111, 113, 115, 120, 124, 126, 140, 157, 167, 177, 227.
Anittaş – Kuşşara kıralı, 64, 66, 85, 131, 137, 144, 166, 175.
Ankuva 79, 221.
Anu – Sumer gök tanrısı, 182, 208, 210.
Apaşa 108
Aplahanda – Babilli Hammurabi'nin çağdaşı olan Kargamiş kıralı 270
Appu 179
Arame – Urartu kıralı, 250
Arami'ler 233, 254, 267, 271, 279
Araras – Kargamiş kıralı, 236, 245
Argistis I – Urartu kıralı, 235, 242, 247, 252
Arinna 79, 165, 208, 210, 214, 218
Arma – Dattaş-115, 117
Arnuvanda I – Hitit kıralı, 100, 105 n. 59, 199
Arnuvanda III 125, 135, 149, 164, 191, 206, 229
Arpaciya 15
Artaşumara 95

Artatama – Mitanni k., 94, 96, 102
Arzava (Luia) memleketleri 8, 89, 97, 107, 122, 126, 141, 157, 161, 167
Asitavanda – Danuna'lar k., 173, 235, 240
Assarhaddon – Asur İmparatoru, 257, 260.
Assur 61, 74, 78, 83, 88, 94, 99, 117, 120, 148, 155, 166, 177, 197, 208
Assurbanipal – Asur imp., 259, 261, 265.
Assurdan – Asur k., 243
Assurnasirpal II – Asur k. 233, 244, 247, 249, 264
Assur – uballit – Asur k., 104
Assuva 121, 124
Astiag – Med k., 262
Aşmunikal – Hitit kraliçelerinden, 100
Atargatis 273
Attalos – Bergama k., 271
Attarişiyaş – Ahhiyava k., 229
Atonisme – Mısır'ın Güneş tanrısı Aton'a tapma, 100
Awarikus (Asur kaynaklarındaki Urikki) Que k., 253
Aziru – Amurru k., 111

B

Ba'al 272
Babil 87, 91, 99, 110, 115, 122, 129, 134, 144, 148, 155, 167, 176, 222, 254, 261, 273, 279.
Barrataruna – Mitanni k., 90
Bar – Rekub – Sam'al k., 236, 243, 253, 280
Bartatua – İskit k., 258
Bayraklı 23, 39, 57, 230
Beldibi 11, 12, 17
Beycesultan 23, 32, 39, 40, 56, 77
Bit – Hilani 204, 275
Biuşti 65, 67
Biyaşşilis (Şarri – Kuşuh) – Suppiluliuma'nın oğlu, 106, 139, 157
Boğazköy 44, 60, 65, 77, 166, 175, 189, 200.
Büyükgöllücek 26, 37.

C

Carmo, Kale – el 12, 16
Cemdet – Nasr 38, 48, 54, 72
Cerablus – Bak. Kargamiş
Cition (Larnaca) 257
Commagene 143, 176, 234, 252

Ç

Çagarbazar 70, 129
Çalapverdi 238, 265

D

Dahamunniş – Mısır kraliçesi, 105
Damas (Şam) 235 n. 24, 250, 253, 266, 272, 278
Danu – Hepa – Hitit k. Muvatalli'nin zevcesi, 199
Danuna'lar 173, 229, 240, 251, 267
Dattaşa 110, 116, 139, 158, 165, 178
Dilmun (Bahreyn) adaları 255
Dolichenus (Dülük) 214
Dumuzi 79, 81
Duppi – Teşup – Amurru k., 111
Dündartepe 27, 47

E

Ea – Sumer Akıl ve hikmet, Okyanuslar tanrısı, 80, 208
Eflatunpınar – 169, 188, 196, 201, 215, 218
El-Ubeyd 27, 78
Enkidu 184
Enlil – Sumer tanrısı, 209, 211
Erişum I 62, 70, 78
Esirtu 152
Etiyokuşu 41, 58

F

Fasıllar 169, 197
Fıraktin 37, 41, 117, 169, 195, 215, 220

G

Gandaş – Kassit k., 89
Gaşka 97, 101, 116, 121, 159
Gaşşuliavia – II. Mursilis'in zevcesi, 199.
Gâvurkale 5, 169, 188, 192, 213, 218
Gilgameş 183, 270
Gözlükule 14, 19, 20, 37,
Grégoire XIII 127
Gudea 196
Gyges – Lydia k., 259, 261

H

Habur 53, 60, 95
Hacılar 13, 24, 32
Hadad – Arami'lerin Fırtına tanrısı, 243, 252, 272
Hadatu (Aslantaş) 246, 275, 278
Hahhum 75
Haldi – Urartu baş tanrısı, 252
Halpa (Halep) 86, 93, 104, 106, 139, 157, 167, 176, 235, 252, 272.
Halparunda – Gurgum k., 251
Hamat 245, 272, 280
Hammurabi – Babil k., 60, 63, 70, 88, 129, 153, 232
Hammurabi II – Halep k., 86
Hana 89
Hanigalbad 94, 110, 119 135, 249
Hantili 89, 131, 221
Hanyeri (Gezbeli) 117, 191, *193*
Hapalla 140, 157
Hassuna 14, 19, 29
Harşamma 64
Haştayar I. Hattusilis'in zevcesi, 86, 138
Hathor – Mısır tanrısı, 188, 192
Hattena (Hatay) 236, 246, 266
Hatti 158, 161, 163, 170, 235
Hattusas 8, 44, 61, 65, 85, 103, 111, 117, 119, 141, 157, 169, 173, 176, 178, 190, 200, 202, 212, 215, 222
Hattusilis I 84, 86, 91, 131, 139, 173, 176, 224
Hattusilis II 96
Hattusilis III 110, 113, 115, 124, 135, 138, 141, 156, 167, 178, 187, 195, 211, 220, 222.
Haya – Sam'al k., 243, 251
Hayaşa 109, 140
Heliopolis 143
Hepat 214, 270, 277
Heraklit'ler 260
Herodotos 193, 239, 258, 261, 271
Hesiodos 281
Hierodul 162
Hiksos'lar 92
Hilaruvata – Malatya k., 241
Hitit'ler 98, 104, 112, 115, 125, 140, *151*, 161, 174, 183
Homeros 39, 40, 123, 225
Horoztepe 43, 51, 53, 55
Hukkanaş – Hayaşa k., 106. 147, 154
Hupişna (Asur kaynaklarında Hubuşna = Konya Ereğlisi) 85, 257
Hurri'ler 72, 87, 93, 102, 129, 147, 171, 183, 209, 217
Huzzia 66, 86, 94, 131, 199

İ

İbi-Sin – III. Ur sülâlesinin son k., 69, 83
İdrimi – Alalakh k., 90, 94
İkunum – Asur k., 62
İlim-İlimma – Halep k., 96
İluviyanka – bir ejder, 181, 213, 275
İmamkulu 194
İnar 64, 79, 216
İnara – Hitit prensi, 139
İndra 209

İni-Teşup – Kargamiş k., 248
İnzest 154
İsin 69
İskit'ler 258
İşpuiniş – Urartu k., 242
İşput-ahşu – Kizzuwatna k., 91, 175
İştar 179, 196, 206, 208, 211, 215, 217, 223, 273
İştarmuva (Şauşkamuva) Amurru k., 111, 113, 120, 122, 124, 135.
İşuva 97, 103
İvaru 151
İvriz 238, 269, 274

K

Kadaşman-Enlil – Babil k., 117, 135, 167
Kadeş (Mısır kaynaklarında Kode = Tel Nebi Mend), 104, 108, 110, 113, 126, 134, 144, 157, 169, 227.
Kalakh (Nemrud) Asur devletinin idare merkezlerinden biri, 250.
Kalkolitik 15, 18, 27, 31, 37
Kamanas Kargamis K. 236
Kandavul Lydia K. 261
Kaniş (Kültepe) 42, 45, 60, 62, 68, 71, 74, 77, 80, 169, 175, 209, 237
Kantharos – bir çeşit Yunan vazosu, 76
Kapara – Guzana k., 247, 279
Kaphtor (Girid) 228
Kapadokya seramiği (III. Alişar kapları), 46, 48, 53.
Karadağ 188, 197, 238, 265
Karahöyük 78, 241
Karaoğlan 37, 47, 54, 57
Karatepe (Pahri) 172, 175, 199, 229, 239, 251, 265
Karaz 28, 48
Kargamiş – (Cerablus) 87, 105, 109, 126, 135, 139, 145, 157, 167, 195, 213, 217, 227, 235, 244, 249, 257, 278
Karnak 112, 118
Kassit 167, 234
Katazilu – Kutmukhi k., 250
Katna 88, 104, 140. 157, (El Mişrife)
Katuvaş – Kargamiş k., 245
Keyaksar Med k., 261
Kikkuli 145, 171
Kilamuva – Sam'al k., 235, 243, 276, 280
Kilikya (Hilakku) = Que) 3, 8, 29, 95, 102, 238, 239, 251, 255, 265
Kili-Teşup – Kumukh k., 242
Kimmer'ler (Asur kaynaklarında Gimirrai), 258.
Kirbet-Kerak seramiği 29, 48, 82
Kiş 55, 79, 208
Kişşi 180, 185
Kizzuwatna 8, 90, 97, 102, 116, 140, 157, 166, 169, 171, 269
Korsabad (Dur Şarrukin) 276
Köylütoğlu 169, 197
Kresus – Lydia k., 261
Kubaba (Cybele) 209, 269, 277, 281
Kukkulis 121
Kumarbi 182
Kuvatalla 199
Kültepe (Karahöyük) 40, 60, 59, 139, 160, 166, 197, 200
Kumtepe 41
Kumukh – (kutmukhi) 242, 249, 256, 266.
Kupanta-KAL 8 Arzava k., 122
Kuruştama 105, 137
Kusura 23, 38, 49
Kuşata 151, 161.
Kuşşara 64, 66, 70, 86, 131, 139, 160, 175.
Kybele (bak Kubaba)
Kyrus – Pers k., 261, 273.

L

Labarna 65, 85, 131, 138, 140, 176, 217, 234
Labarşa 64
Larsa 69

Lavazantiya 91, 116
Levirat 152
Limu 69, 71, 128
Lubarna – Hatten k., 236, 246, 249
LÚ. GİŞ. KU'lar 142, 136
Luhas – Kargamiş k., 245
Lui'ler 72, 171, 209, 235, 263
Luka'lar (Lukka veya Lugga = Lykia'hlar), 228, 230
Lupakku 106
Luzzi 142, 162
Lydia 22, 260, 269, 280

M

Madduvattas – Hariati ve Zippasla memleketleri k., 121, 146
Maikop 55
Malatya (Melid) 17, 169, 189, 213, 217, 233, 235, 238, *240*, 252.
Malazitiş 121
Malnikal – Suppiluliuma'nın zevcesi 199
Mama 64
Manapa-Dattaş – Şeha nehri memleketi k., 108
Maraş 243, 251, 253, 264, 277
Mari (Tel Hariri) 65, 70, 88
Mashuiluvas – Mira memleketi k., 106 108, 143
Matruna – Kargamiş k., nın kızı, 270.
Mattivaza – Mitanni k., 98, 103, 157, 209
Mattivaza – Mitanni k., 98, 103, 157, 209
Megaron 23, 32, 39, 57, 204
Men – Phryg'lerin Ay tanrısı, 271
Menderes (Şeha nehri?) 40, 108, 140
Menuas Urartu k., 242, 252
Merimde 16
Mermenat'lar 261
Merneptah – Mısır firavunu, s. 227 230, 232
Mersin (= Yümektepe) 13, 16, 19, 29, 37, 47.
Merodah-Baladan 255.
Mesolithikum 9, 11, 18
Mezullas – Fırtına tanrısının kızı, 79, 208, 216.
Midas (Asur kaynaklarında Mita) Phrygia k., 234, 255, 270
Midilli (Lesbos) 124
Miken 123, 230,
Milavanda (Milethos?) 107, 229
Minyas seramiği 76, 123
Mitanni'ler 90, 93, 99, 111, 121, 144, 157, 177, 209.
Mitra 209
Monogami 73
Monokrom 13, 14, 24
Mugallu – Kammanu k., 257, 265
Mursilis I 69, 86, 91, 98, 112, 129, 131, 134, 144, 186
Mursilis II 102, 107, 111, 115, 123, 141, 149, 168, 178, 198, 211, 215. 222.
Mursilis III (Bak. Urhi-Teşup)
Musasir 256
Muşki'ler – (Phryg'ler?) 232, 249, 255
Mutalli – Gurgum k., 251, 256
Muvatalli 109, 113, 124, 135, 135, 139, 152, 159.
Muvattis – Suppiluliuma'nın kızı, 147
Mysia 22

N

Nabukadnesar – IV. Babil sülâlesi k., 232, 273
Naharina 93, 114
Nahita (Niğde) 238, 265, 276
NAM.RA'lar 162
Naram-Sin – Akkad k., 63, 72, 176
Naşşili (Naşicc) 68, 146, 170, 173
Neolithikum 9, 13, 37
Neşa 65, 67, 173
Nif (Karabel) 169, 188, 193
Nil 7, 128
Nini-Teşup – Kargamiş k., 244
Ninive – Asur devletinin başkentlerinden, 261

Niobe 194
Nqmd – Ugarit k., 168
Nuh 183, 184
Nuhaşşe 96, 104, 115, 140, 154
Nuvanzaş 109
Nuzi 92, 187

P

Paleolithikum 9, 17
Palliya – Kizzuwatna k., 90. 177
Pampa – Hatti k., 50
Panamuvatas 236, 243, 252, 265, 278
Pankuş 136
Papadilmah 85
Papanikri 224
Pelaçh – Samariye k., 254
Pentişina – Amurru k., 110
Peruva 63, 67, 131
Pessinus – (Balahisar) 270
Philo – Biblos'lu, 183
Piamaradu – Millavanda k., 110
Pisiris – Kargamiş k., 253, 255
Pithana – Kuşşara k., 66, 68
Piphururias – Mısır firavunu, 105
Pithois 41, 224
Polatlı 46, 58
Polyrom 31
Priamus 40, 53, 123
Psammetik I – Mısır firavunu, 216
Pteria (Boğazköy) 44, 262
Pudu-Hepa – III. Hattusilis'in zevcesi, 119, 138, 162, 196, 220.
Puranda 108
Purullias 181, 192, 219
Puruşhanda 50, 66
Puzur-Assur – Asur k., 62
Puşarumma 84, 131, 133, 175

R

Rubaum (Kıral) 63, 66
Ramses II 113, 118, 126, 135, 156, 178, 228.
Ramses III – 227, 232, 244
Roma 128, 150, 156, 271, 280.
Romalılar 155, 209, 214, 225
Rusas – Urartu k., 255
Rython 76, 81

S

Sakçagözü 13, 15, 244, 269, 276
Salmanassar I – Asur k., 117, 119, 135, 145, 166, 233.
Salmanassar III 238, 243, 246, 265, 272.
Salmanassar IV 247
Salmanassa V 254
Sam'al – Bak. Zincirli
Sandon 269
Sangara – Kargamiş k., 244, 249, 266
Sanherib – Asur İmparatoru, 257
Sanhunyaton 183
Sard 260, 262
Sardur III – Urartu k., 242, 252
Sargon (Agade'li) 50, 169
Sargon I – Asur k., 62, 64, 70
Sargon II – Asur İmparatoru, 238, 254, 266, 276
Saussatar – Mitanni k., 94
Sethos I 109, 112, 114
Sipylos 5
Sirkeli 169, 188, 192, 195
Sothis (Sirus) yıldızı 128
Sulumeli – Malatya k.. 220, 241, 252
Sumer 155, 168, 181, 188, 208, 232, 274
Suppiluliuma 94, 97, 101, 104, 123, 132, 137, 147, 149, 152, 157, 179, 186, 210
Suppiluliuma II 125, 133, 175
Strabon 216, 260

Ş

Şahhan 142, 168
Şallapa 79, 89, 108, 143
Şalativara 66
Şamaş 80, 148, 208, 210
Şamsi – Adad I 70, 129, 131, 175.

Şamşi – Adad V 251
Şamşu-Ditana 89, 131
Şamuha 116, 211, 215, 223, 237
Şamuramat (Semiramis) – Asur kraliçası, s. 251
Şantaş 209
Şarri-Kuşuh (Biyaşşiliş) Kargamış k., 143
Şubat 56
Şattuvara – Mitanni k., 110, 119
Şulgi 83
Şulinkatte 79, 216
Şunaşşura – Kizzuwatna k., 94, 157
Şupria – (Diyarbakır) 259
Şutruk-Nahhunte – Elam k., 232
Şuttarna II – Mitanni k., 95, 102, 135

T

Tabarna 198
Tabal 238, 250, 253, 257, 279
Talion 153
Talmi-Teşup – Kargamiş k., 135
Targaşnalliş – Hapalla k., 108
Tarhulara – Gurgum (Maraş) k., s. 258
Tarhun 236, 268
Tarhunazi 256
Tarsus 38, 55
Taru 79, 208, 211
Tavannana 119, 138, 222
Tegarama – Asur kaynaklarında Tigarimmu (= Gürün) 97, 239, 241, 256
Telipinu 181, 208, 216
Telipinus – Hitit k., 79, 85, 89, 90, 95, 106, 132, 139, 149, 153, 157, 175, 177, 186, 223.
Tel Halaf – (Guzana) 15, 21, 31, 247, 275, 279
Tepe-Gavra 15, 78
Tel Tayinat 276
Teşup 213, 247, 269, 275, 277, 281
Thermi – (Lesbos = Midilli adası), 22.
Thyphon 183
Tholois (Silolar) 42, 58
Tiglatpileser I – Asur k., 232, 234, 242, 244, 248, 264, 266.
Tiglatpileser III – 240, 243, 251, 254, 264, 278, 280.
Tilkitepe 48
Til-Barsip – (Tel Ahmar) 236, 246, 275.
Topada 238, 265.
Truva 5, 21, 32, 38, 55, 123, 204.
Tugdamme – Kimmer k., 259.
Tukulti-Ninurta – Asur k., 120, 135, 249
Tuşpa – (Van) 254, 255, 279.
Tuşratta – Mitanni k., 95, 98, 103, 158, 171
Tuthalya I 84
Tuthalya II 96
Tuthalya III 97, 100, 106, 159.
Tuthalya IV 111, 115, 119, 120, 135, 140, 146, 159, 178, 191, 206, 211, 218, 228, 248.
Tutmosis III Mısır firavunu, 93, 111.
Tutmosis IV 94, 96.
Tuvanuva – (Tyana, Asur kaynaklarında Tuhana), 85, 97, 239, 253, 280.

U

Uda 97
Ugarit (Ras Şamra) 135, 140, 167, 183, 187, 198, 213, 231,
Uhnes 66
Ukura 167
Ullama 66
Ullikummi 182
Ulmu-Teşup – Dattasa k., 178
Upelluri 182, 209
Ur I 38, 43, 55, 271.
Ur III 62, 69, 83, 174, 186.
Urartu – (Asur kaynaklarında Nairi memleketi), 3, 8, 233, 241, 249, 251, 258, 279.
Urhilina – Hamat k., 246, 251.
Urhi-Teşup – (= III. Mursilis), 115 119, 135, 154,
UR.MAH.LU-is 161

Urşu - (Urfa) 75, 87, 144, 147, 169, 176.
Utanapiştim - (Nuh) 184.
Uthi 95
UTU 209

V

Varpalava (Asur kaynaklarında Urpalla), 239, 253, 280
Varşama 64
Vasuşarma - (Asur kaynaklarında Uassurme), 239, 253, 280.
Vaşşuganni 93, 103

W

Wahşania 63
Wahşuşana 63
Waruna 209.

Y

Yağrı 188, 197, 237.
Yamhad - (Halpa) 88.
Yarim-lim - Halep k., 86, 130.
Yazılıkaya 79, 188, 191, 200, 204, 207, 210, 212, 215, 218, 277.
Yerusalem - (Kudüs) 254, 273.
Yortan 22

Z

Zababa 79, 208, 220.
Zagros 2
Zâkir Hamat k., 246, 272, 279,
Zalpa 66
Zidantas 132, 177
Zidaş 116.
Zincirli - (Sam'al) 5, 189, 213, 235, 237, 243, 257, 264, 275, 278
Zintuhi 216.
Zukraşi 130.

Res. 1 — Beldibi Kaya âbidesi (E. Bostancı'nın Anatolia IV deki yazısından alınmıştır.)

Res. 2 — Hacılar neolitik figürinlerinden

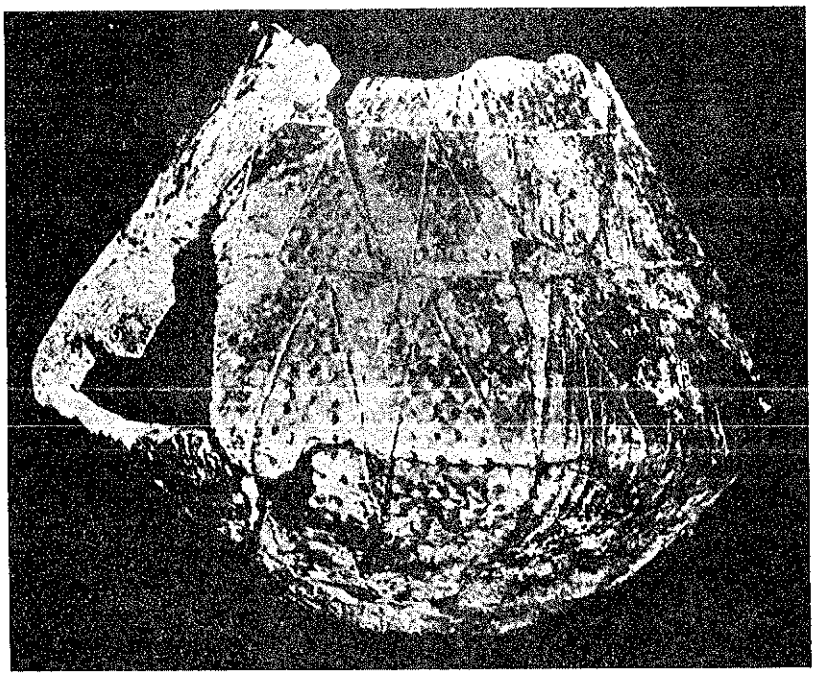

Res. 3 — Büyük Güllücek Kalkolitik kaplarından

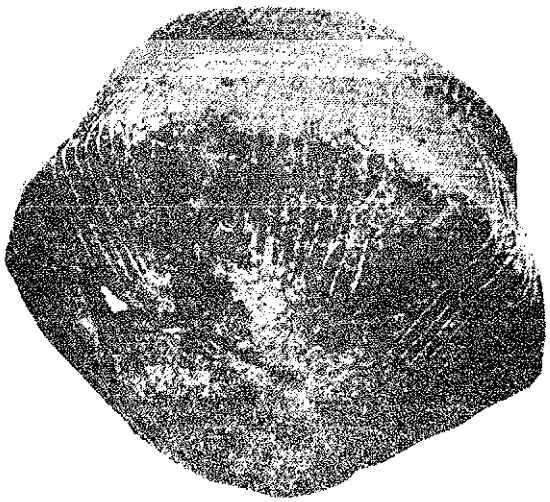

a

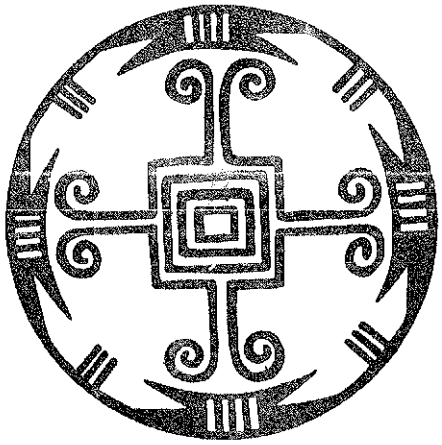

b

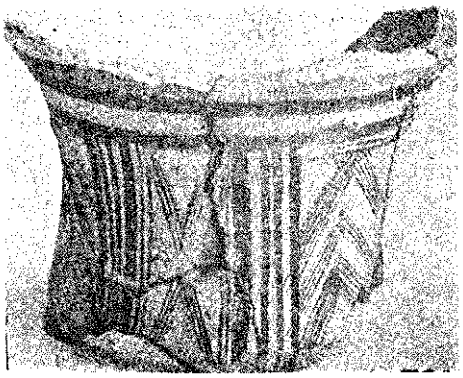

c

Res. 4 — a) Inkrustasyonlu, b) Kızıl haçlı, c) Alişar III Katlarından birer örnek

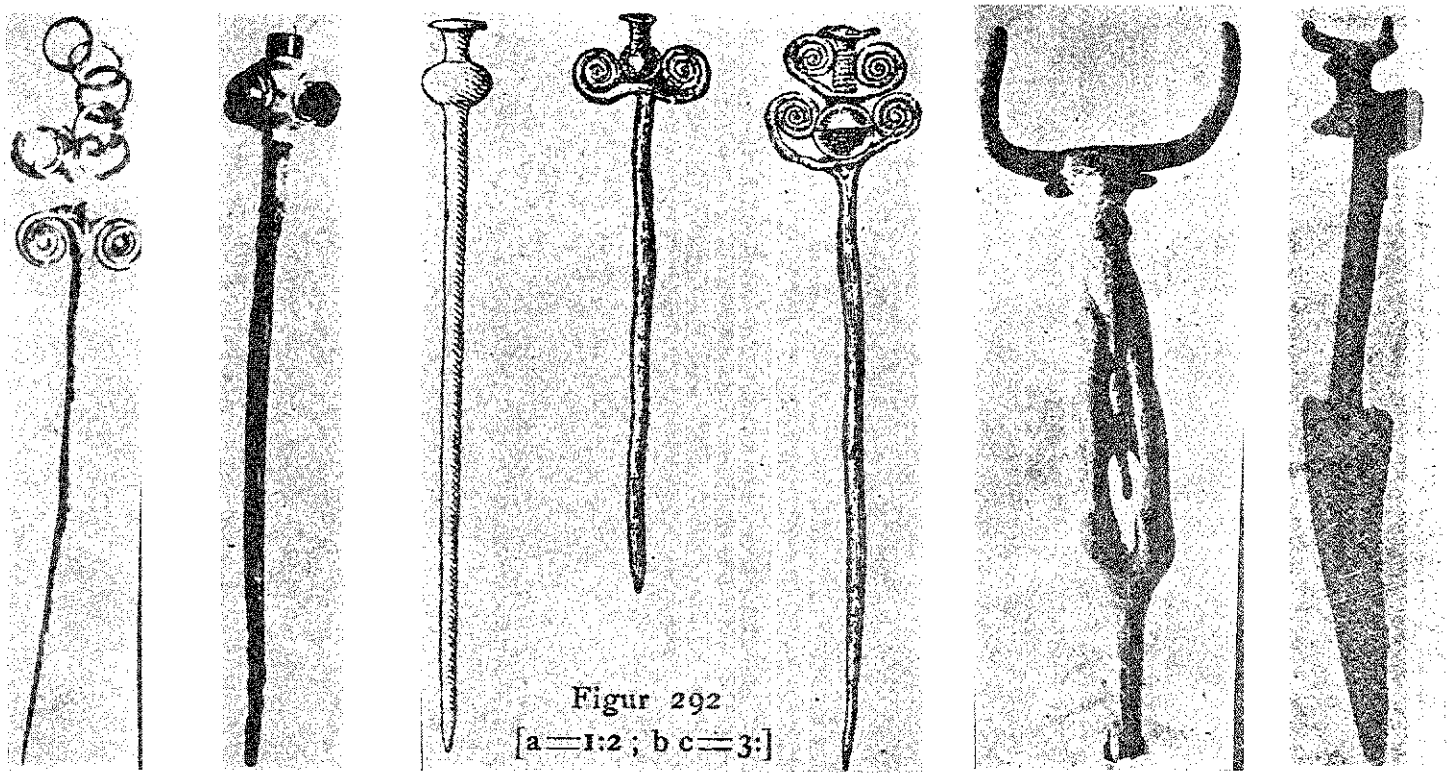

Figur 292
[a=1:2 ; b c=3:]

Res. 5 — Alacahöyük ve Truva definelerinden

Res. 7 — Kaniş Karumunda bulunan bir hitit damga mühür baskısı

Res. 8 — Kültepe tabletleri üzerine basılan bir silindir mühür baskısı üzerindeki ibadet sahnesi

Not : 6 numaralı resim çıkarıldığından 8 numarada tekerrür olmuştur.

F. K.

Res. 8 — Mısır tasvirlerinde iki hititli casusun sorgusu

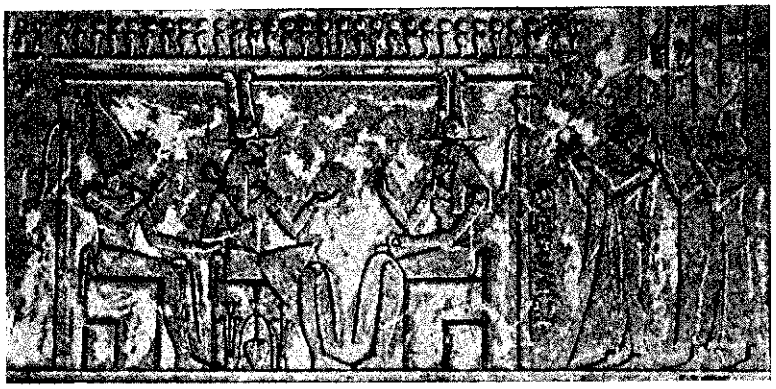

Res. 9 — Abu Simbal mabedi duvarları üzerinde Hattušili'nin kızını Mısıra götürmesinin tasviri

Res. 10 — Abu Simerel tasvirlerinde
III. Hattušili kabartması

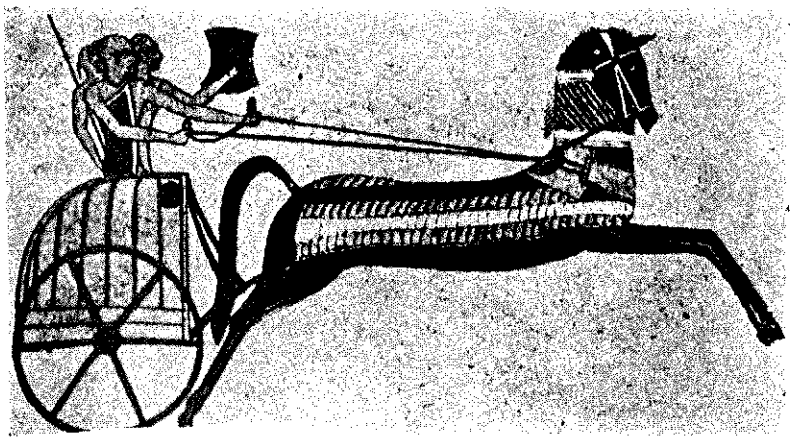

Res. 11 — Mısır tasvirlerine göre Büyük Devlet
zamanındaki Hitit harp arabaları

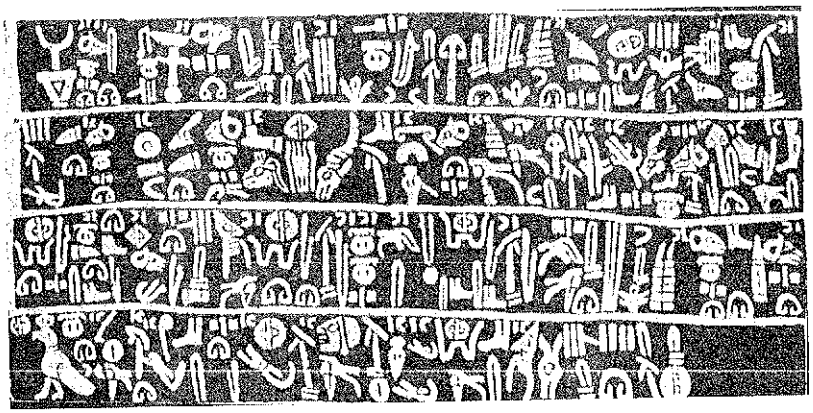

Res. 12 — Bir Kargamiş anıt'ında ve bir kurşun levha üzerinde H. H. yazısı

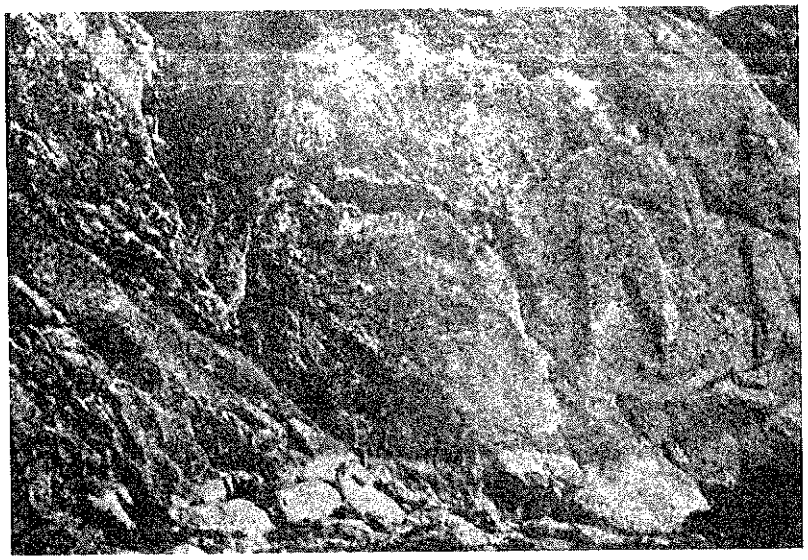

Res. 13 — Gâvurkale anıtı

Res. 11 — Hitit İmparatorluk devri mühürleri

Res. 15 — Kıral Kapısındaki muharip
tanrı kabartması

Res. 16 — Hattušaš (Boğazköy) da Aslanlı Kapı

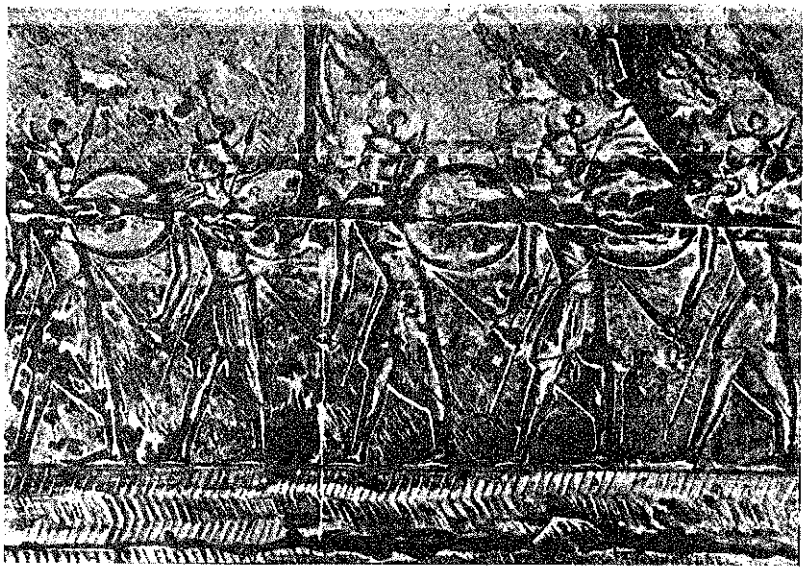

Res. 17 — Mısır tasvirlerindeki Sardana'lar

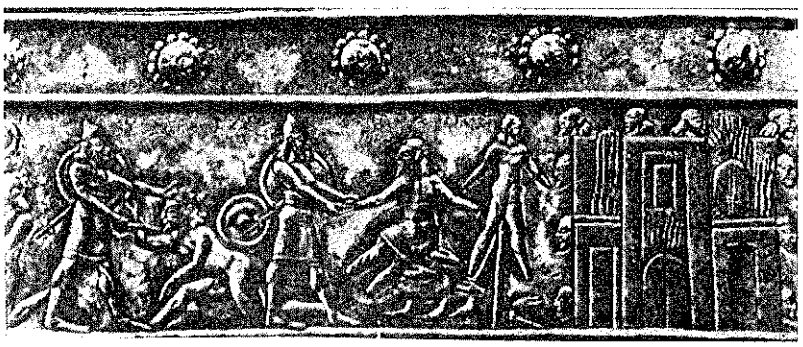

Res. 18 — III. Salmanassar'ın Balavat Bronz Kapıları
üzerindeki tasvirlerden

Res. 19 — Zencirli Tešubu

Res. 20 Sakçagözü Sfenskleri

Res. 21 — Zencirli reliefleri üzerinde bir ziyaret sahnesi

Res. 22 — Malatya aslanı (?)